

Nyelvtan, diskurzus, megismerés

Szerkesztők:

Simon Gábor és Tolcsvai Nagy Gábor

DiAGram Könyvek 2.

Nyelvtan, diskurzus, megismerés

Nyelvtan, diskurzus, megismerés

Szerkesztette: Simon Gábor és Tolcsvai Nagy Gábor

© Szerzők, 2020
© Szerkesztők, 2020

ISBN 978-963-489-231-1
ISBN 978-963-489-232-8 (pdf)

 E L T E
EÖTVÖS
KIADÓ www.eotvoskiado.hu

Felelős kiadó: az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja
Projektvezető: Urbán László
Tördelőszerkesztő: Kardos Gábor
Borítótervező: Csele Kmotrik Ildikó
Nyomdai kivitelezés: Multiszolg Bt.

Tartalom

Előszó	7
--------------	---

I. Elmélet

KERTÉSZ ANDRÁS: Nyelveírás és tudományelmélet: új problémák	13
BRDAR MARIO: Úton a konstrukciók színes világában, avagy miért kell Prágába menni?	39
LADÁNYI MÁRIA: A nyelvi leírás néhány kategóriájának és terminusának értelmezése eltérő nyelvelméleti keretekben	63
TOLCSVAI NAGY GÁBOR: Két-ség az egységben: a nyelvi alak–jelentés párok használati alapú leírása	87

II. Konstrukció és jelentés

BAJZÁT TÍMEA BORBÁLA: „ <i>de akarám Kdnek is tudtára adni</i> ” – Az <i>akar</i> , a <i>tud</i> és a <i>mer</i> segédige + főnévi igenév kompozitumszerkezetek szintaktikai vizsgálata az időbeliség perspektívájában	119
BRDAR-SZABÓ RITA: Rezultatív mikrokonstrukciók és morfológiai vetélytársaik elmélet és empiria egységében	141
IMRÉNYI ANDRÁS: Az alany szemantikája	167
KUGLER NÓRA: Függőségi viszonyok értelmezése az alternatív sorokban	183
MODRIÁN-HORVÁTH BERNADETT: <i>Megszidódik</i> és <i>meg van szidva</i> : A passzív funkciók morfoszintaktikai kifejezőeszközeinek korpuszalapú vizsgálata	200
ROSKÓ MIRA – SZLÁVICH ESZTER: A <i>hova</i> kérdő névmás ok- és célhatározói használata retorikai kérdésekben	229

III. Metafora

SIMON GÁBOR – BAJZÁT TÍMEA – BALLAGÓ JÚLIA – HAUBER KITTI – HAVASI ZSUZSANNA – SZLÁVICH ESZTER: Az igealak köré szerveződő metaforák szerkezeti sajátosságai	245
POMÁZI BENCE: A képi séma működése a datívuszrag jelentésszerkezetében konkrét és absztrakt jelentésű konstrukciókon keresztül	271
IVASKÓ LÍVIA – PAPP MELINDA: A metaforák jelentésváltozásának szerepe a terápiás történetmondásban relevanciaelméleti perspektívából	289

IV. Módszertan

HORVÁTH PÉTER: Az ELTE Verskorpusz automatikus annotációs eljárásai révén nyerhető kvantitatív adattípusok	313
NÉMETH T. ENIKŐ – NAGY C. KATALIN – NÉMETH ZSUZSANNA: Ami a korpuszokból kimarad: rejtőzködő pragmatikai jelenségek	333

V. Hangzás

BENCZES RÉKA: A hangalaki motiváció szerepe az angol szóalkotásban	359
MARKÓ ALEXANDRA – BARTÓK MÁRTON – CSAPÓ TAMÁS GÁBOR – GRÁCZI TEKLA ETELKA – DEME ANDREA: Az előlségi harmónia a magyarban – artikulációs szempontok	379

VI. Stílus

PETHŐ JÓZSEF: A funkcionális kognitív nyelvtan és a stíluselemzés	397
---	-----

VII. Történet

VARGA MÓNICA: Történeti korpusz, funkcionális leírás: a <i>hanem</i> esete a kizárástól a témaváltásig	419
A kötet szerzői	439

Előszó

A jelen tanulmánykötet a *Nyelvtan, diskurzus, megismerés. A magyar nyelv funkcionális leírása* című konferencia előadásainak mintegy felét tárja az olvasó elé. A konferenciát a DiAGram Funkcionális nyelvészeti központ (<https://diagram.elte.hu/>) 2019. március 28–29-én az ELTE-n rendezte meg. A konferencia két napján négy plenáris és harminckét szekcióelőadás hangzott el, tizenegy egyetemről és kutatóhelyről érkező előadók bemutatásában.

A *Nyelvtan, diskurzus, megismerés. A magyar nyelv funkcionális leírása* című magyar nyelvű konferencia a jelenkori magyar nyelvtanírásnak, a magyar nyelv kutatásának új eredményeit helyezte a figyelem középpontjába. A diszkurzív szakmai rendezvény fő – megvalósult – célja az volt, hogy a résztvevők érezzék és fölismerjék a magyar nyelv leírásában termékeny autentikus elvek, módszerek bevezetésének vagy kidolgozásának és alkalmazásának a jelentőségét, az elektronikus kommunikáció, a Kárpát-medencei magyar nyelvközösség szabad egyesülése (a határtalanítás) és az interkulturális hatások kultúrájának viszonyai között.

A nyelvtudomány az ezredforduló körüli évtizedekben jelentékeny mértékben megváltozott. A természettudományos háttérű, deduktív és axiomatikus formális nyelvtanok alternatívájaként mind több használatalapú, funkcionális, tanult tudáson alapuló, egyetemes, tipológiai és nyelvspecifikus szempontokat harmonizáltan érvényesítő nyelvtan készül. A funkcionális nyelvleírásban elmélet és empiria egyensúlya és összhangja a cél, az előfeltett meta- és tárgytudományos fogalmak újraértelmezésével; az empirikus adatok „ellentmondásait” itt nem lehet eltüntetni az eszményítő elmélettel; az adatoknak a tényleges nyelvhasználatból kell származniuk, nem lehetnek csak laboradatok.

A funkcionális nyelvészetben a tapasztalati alapú, konceptuális természetű szemantika a grammatikai leírás természetes és megkerülhetetlen összetevője lett a nyelvi konstrukciók irányító tényezőjeként, ezáltal felismerten nincsen ontológiai vagy kognitív különbség lexikon és szintaxis között. A nyelvi egységek, vagyis a konstrukciók mint sematikus alak-jelentés párok mintázatok, amelyek sémájukban elvont jelentéssel bírnak, és amelyek a helyzethez igazítva valósulnak meg. A rendszer- és mondatközpontú nyelvtanok mellett mindehhez elkerülhetetlenül társulva megjelentek a nyelvhasználatot és az élőnyel-

vi adatokat, korpuszokat bevonó nyelvtanok, amelyek a nyelvi konstrukciókat diszkurzív közegükben vizsgálják és érvényesítik a beszélői nézőpontot.

A konferencia előadásaiiban és vitáiban érvényesültek a funkcionális nyelvészet alapelvei. Az előadók megvitatták a nyelvhasználatot és az élőnyelvi adatokat, korpuszokat bevonó, a nyelvi konstrukciókat diszkurzív közegükben vizsgáló, a beszélői nézőpontot érvényesítő nyelvtanok számos elméleti, módszertani és leíró kérdését.

A konferencia előadásait a bemutatásokat követő viták tanulságait is beépítve a szerzők alaposan átdolgozták, tanulmányá fejlesztették, kibővítették. Az így elkészült írások anonim lektorálás után kapták meg végső alakjukat. A kötet ekként önálló tanulmányok koherens együttese, nem pusztán egy konferencián elhangzott előadások rövid és gyorskezü prezentációja.

Kötetünk a tanulmányokat tematikus egységekbe rendezve közli. Az első, elméleti fejezet célja a funkcionális és kognitív nyelvelírás tágabb, tudományelméleti kontextusának a feltérképezése. A nyelvelméleti kiindulópontok adat- és evidenciátípusokon alapuló áttekintése mellett a fejezet kitér a funkcionális kognitív és a generatív nyelvészet összevetésére specifikus nyelvelírási kérdéseken keresztül, valamint részletezi a használatalapú, sémaközpontú, illetve konstrukciós szemléletű nyelvelírási modellek viszonyát a tudománytörténeti előzményekkel: a prágai funkcionálizmussal és a strukturalizmus duális jelfelfogásával.

A második fejezet konkrét konstrukciós elemzések eredményeit mutatja be a nyelvelírás különböző területeiről. Morfológia és szintaxis versengésétől kezdve (a rezultativitás kifejezésére) az általánosabb és specifikusabb szintaktikai konstrukciókon át (mint amilyen az alany konstrukciós értelmezése, a segédige és a főnévi igenév kapcsolata, a passzív funkció kifejezési lehetőségei vagy a *hova* kérdő névmás funkciói) egészen az alternatív szórendi szerkezetek szemantikai értelmezéséig terjed a tanulmányok horizontja.

A harmadik fejezet a metafora jelenségét vonja be a nyelvelírás átfogó vállalkozásába, érvényesítve a kognitív nyelvészet egyik alapelvét, miszerint a metaforikusság nem különleges művészi kreativitás, hanem a megismerést és a nyelvi rendszert átható alapművelet. A tanulmányok kitérnek a metaforikus konceptualizáció rendszeralkotó potencialitásán túl a metaforikus nyelvi szerkezetek korpuszbéli azonosítására és elemzésére, továbbá egy sajátos diskurzustípus, a terápiás narratívák kifejezéseinek metaforikus értelmezési folyamatára. A fejezet ezáltal nem csupán a metafora különböző aspektusait, hanem eltérő, ám a leírásban diskurzusba lépő vizsgálati perspektíváit is példázza.

Jóllehet minden tanulmány alkalmazza a használatalapúság elvét, és az általános, valamint a kutatói korpuszokat kitüntetett adatforrásnak tekintik e kötet szerzői, külön fejezetet szenteltünk (*Módszertan* címmel) a korpusznyelvészeti módszerek alkalmazásának. Poétikai jelenségek automatikus annotálásának eredményessége mellett a testes nyelvi jelöltséget nem kapó, azaz implicit pragmatikai jelenségek korpuszalapú vizsgálatára mutat példát ez a rész.

A szemantikai pólus mellett a fonológiai/formai pólus is jelentős figyelmet kap a konstrukciós és a kognitív nyelvtani elemzésekben. A kötet önálló fejezetben mutatja be a hangzás tényezőinek integrálhatóságát egy funkcionális szemléletű nyelvreírásba, amely kitér a hangalak szerepére a szóalkotási folyamatban, illetve artikulációs elemzésen keresztül mutatja be a magyar *í* magánhangzó viselkedését egyszótagos tövek dekontextualizált és toldalékkolt ejtészváltozataiban. Ez utóbbi vizsgálat egyúttal a kísérletes metódus termékenységét is példázza, és hozzájárul a különböző evidenciátípusok integrálásához a magyar nyelv leírásában.

Az utolsó két fejezet azt mutatja be, hogy a funkcionális kognitív nyelvreírás szemlélete, módszere és eredményei milyen lehetőségeket adnak a nyelvtudomány más diszciplináris területeinek megújítására. Ezek közül kötetünk a stilisztikai elemzés elméletét és módszereit, valamint a magyar nyelv történetének vizsgálatát helyezi a figyelem előterébe. Az érdeklődő olvasó betekintést nyerhet általános stílus típusok és egyedi stílusjelenségek funkcionális kognitív nyelvtanra alapozott újraértelmezésébe, illetve a *hanem* kötőszó funkcióváltásának korpuszelemzésen alapuló bemutatásába és magyarázatába.

A *Nyelvtan, diskurzus, megismerés* konferencián elhangzott előadások másik fele már megjelent könyv alakban. A *kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság* című kötet (szerk. Laczkó Krisztina, Tátrai Szilárd, Budapest, Eötvös József Collegium, 2019) a tanácskozás egyik jelentős témájával, a kontextualizációval összefüggő kutatások időszerű eredményeit bemutató tanulmányokat gyűjtötte egybe.

A szerkesztők és a szerzők köszönettel tartoznak a kötet lektorainak.

A konferenciát és az ott elhangzott előadások egy részéből szerkesztett jelen kötetet (a DiAGram Könyvek második darabját) a DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Központ szervezte és készítette „A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás” (NKFIH 129040) keretében. A kötet megjelenését továbbá a Tématerületi Kiválósági Program *Közösségépítés: család és nemzet, hagyomány és innováció* című projektje is támogatta.

I. ELMÉLET

KERTÉSZ ANDRÁS

Nyelvleírás és tudományelmélet: új problémák

Kivonat

A tanulmány célja, hogy felhívja a figyelmet azokra az új problémákra, amelyek a nyelvleírás tudományelméletének homlokterében állnak, és amelyek ismerete – a jelenlegi nemzetközi szakirodalom tanúsága szerint – szükséges feltétele a nyelvleírásnak. Kiindulópontként áttekinti a tudományelmélet szemléletváltását, mely motiválja a nyelvleírás diszciplínaszpecifikus tudományelméleteinek kidolgozását. A tanulmány központi része a következő problémakörökbe nyújt bepillantást: az adatok és az evidencia szerkezete és funkciója; az adattípusok integrációja; a konvergáló és divergáló evidencia; a legitimációs stratégiák; a grammatikák összehasonlítása. Problémafelvető jellege folytán nem fejt ki e problémák lehetséges megoldásait, ily módon meghagyva a megoldási lehetőségek közötti döntés szabadságát. Ugyanakkor tájékoztatásul és vitaalapként a lábjegyzetekben röviden utal a megoldási lehetőségek egyikére.

1. Bevezetés

A nyelvtudomány fő áramlatainak létrejöttét és változásait egyebek mellett jelentős mértékben tudományelméleti megfontolások is motiválták és tudományelméleti viták is alakították.¹ Ugyanakkor a nyelvtudomány és a tudományelmélet mindenkori viszonyának megítélése ambivalens.

---

¹ A terminusok mindegyikét – tehát köztük a 'nyelvtudomány', 'nyelvleírás', 'nyelvtan', 'elmélet', 'adat', 'evidencia' kifejezéseket is – preexplikatív értelemben használom. Explikációjuk a jelen írás számára nem releváns és a terjedelmi korlátok miatt nem is lehetséges. Azokat a kifejezéseket, amelyek esetében az adott kontextusban különösen fontos felhívni a figyelmet preexplikatív voltokra vagy tárgynyelvi használatukra, aposztrófok közé teszem. A jelen írásban említett terminusok részletes szakirodalmi elemzéséhez és precíz explikációjához lásd Kertész–Rákosi (2012).

Ugyanis a nyelvtudomány történetének fordulópontjait konstruktívan befolyásolta a természettudományos tudományképhez való alkalmazkodás igénye. Például nyelvészet és tudományelmélet viszonyának korai megnyilvánulása a történeti-összehasonlító nyelvészet azon törekvése volt, hogy a nyelvtudományt a kor természettudományának, mindenekelőtt a darwinizmussal fémjelzett biológiának a módszertanához igazítsa (például Tsiapera 1990). Közismerten erről tanúskodnak teoretikus terminusai, melyek biológiai metaforákként kerültek be a történeti-összehasonlító nyelvészetbe: 'Sprachfamilie', 'Sprachverwandtschaft', 'Wurzel', 'Flexion', 'Entwicklung', 'Tochtersprache' stb. A saussure-i fordulat mögött is részben tudományelméleti motiváció húzódott meg, mely az utóbbtól eltérően azonban nem valamely természettudományi diszciplína módszertanát kívánta a nyelvtudomány számára követendő mintaként javasolni, hanem – Simone (2004) szemléletes kifejezésével – 'Saussure álmát' próbálta megvalósítani: a nyelvtudomány önálló tudomány-módszertanának kialakítását. Ugyanakkor Saussure tudományelméleti felfogását a Comte hatását tükröző pozitivisták háttérfeltevések is befolyásolták (Seuren 2017). A bloomfieldizmus és a neo-bloomfieldizmus módszertanát az analitikus tudományelméleten belül a természettudományos minta követésének szándékával a logikai pozitivizmus induktívizmusa határozta meg, míg a generatív nyelvészetét Chomsky (1957) tanúsága szerint az analitikus tudományelmélet deduktív-hipotetikus elmélet-képe (összevetésükhöz lásd Bach 1962; Allan 2003, 2007). A minimalista program jelenlegi időszakában Lakatos (1970) 'tudományos kutatási programok'-ra vonatkozó felfogása a követendő minta (Boeckx 2006).

Ezt a folyamatot a szakirodalom szélsőséges módon értékeli. Az egyik szélsőség szerint a természettudományos metodológiához való igazodás 'a tudomány-nyá válás' progresszív eszköze (lásd például Bloomfield 1935: 509; Chomsky 1957: 49 stb.). A másik szélsőség reprezentatív példája, hogy Jäger (1993a, b) – német nyelvterületen igen heves vitát kiváltva – a természettudományokat a nyelvtudomány leigázására törekvő 'agresszornak' tekinti, a természettudományos metodológiához való alkalmazkodás igényét pedig az 'agresszornak való behódolásként' minősíti. Jäger szerint a nyelvtudomány valódi tárgyát a társadalmi és történelmi környezetének komplex összefüggésrendszerében meghagyott ember kommunikációját vizsgáló hermeneutikai-funkcionalista hagyomány ragadhatja meg. Ezért az 'agresszornak' behódoló elméletek dogmatikus szcientizmusa, mely a hermeneutikai-funkcionalista hagyományhoz tartozó nyelvtudományt kiszorította, a nyelvtudomány hanyatlásához vezet.

A tudományelméletnek a nyelvtudományra gyakorolt hatása hullámzó volt, amennyiben egyes időszakokban némileg gyengült, más periódusokban erősödött. Jelenleg a nyelvtudomány történetének olyan ciklusában élünk, amelyet nagyon élénk tudományelméleti viták jellemeznek. Dominánsnak vélt grammatika-elméletek rendülnek meg az élesen felvetett, megoldatlan tudományelméleti problémák következtében, és nyilvánvalóvá válik a korábbiaktól különböző, új metodológiai kidolgozásának igénye. E viták alapvetően két forrásból táplálkoznak. Az egyik forrás a nyelveírás jelenlegi állapota. Az utóbbi, mintegy két évtizedben a grammatikaelméletben, csakúgy, mint a – bármilyen keretben történő, bármely nyelvet érintő – nyelveírás gyakorlatában a nemzetközi diskurzusban megfigyelhető folyamatok tanúsága szerint súlyos anomáliák sora lépett fel, melyek megingatni látszanak a tudományág alapjait. Másrészt a tudományelméletben, szintén a nemzetközi diskurzus szintjén, az utóbbi mintegy fél évszázadban markáns szemléletváltás játszódott le. A szemléletváltás lehetővé teszi olyan új tudományelméleti problémák tematizálását, amelyek korábban nem voltak felvethetők és amelyek közvetlenül kapcsolatba hozhatók a nyelveírás egyre élesebben jelentkező, a tudományág alapjait érintő anomáliáival.

Noha e viták a jelenlegi nemzetközi szakirodalom homlokterében állnak, a hazai grammatikaírás feltűnő tájékozatlanságot mutat. Szembetűnőek olyan hiányosságai, amelyek e mintegy két évtizednyi lemaradásból származnak.

A jelen tanulmány célja a problémafelvetés: a figyelem felhívása nyelveírás és tudományelmélet viszonyának a jelenlegi nemzetközi szakirodalomban tárgyalt problémáira. A következő kérdésre kívánunk részletesen választ adni:

- (K) Melyek azok az új problémák, amelyek jelenleg a nyelvtudomány tudományelméletének homlokterében állnak, és amelyek ismerete szükséges feltétele lenne a hatékony nyelveírásnak?

A jelen írás – korlátozott terjedelme miatt – nem vállalkozik a következőkre:

- Nem kívánja a hazai kutatások említett lemaradásának okait feltárni.
- Nem célja, hogy az említett hiányosságokat a magyarországi nyelvtudományban tételesen kimutassa.
- Nem fejt ki a felvetett problémák lehetséges megoldásait, ugyanakkor az érdeklődő olvasó tájékoztatására a lábjegyzetekben röviden utal a korábbi publikációkban már kifejtett javaslatainkra. Ezen eljárás célja egyfelől az, hogy a problémák nyitott voltának hangsúlyozásával emelje ki azok jelen-

tőségét, meghagyva az esetlegesen felmerülő megoldási lehetőségek közötti döntés szabadságát. Másfelől tájékoztatásul és vitaalapként kínálja fel a lábjegyzetekben a megoldási lehetőségek egyikeként – és hangsúlyozottan nem egyetlen, kizárólagos megoldásként – Kertész és Rákosi p-modelljét.

A tanulmány felépítése a következő:

A 2. szakasz áttekinti a tudományelmélet említett szemléletváltását, mely motiválja a nyelvleírás diszciplínaszpecifikus tudományelméleteinek kidolgozását. A 3–7. szakaszban felvetjük azokat a tudományelméleti problémákat, amelyek ismerete – a jelenlegi nemzetközi szakirodalom tanúsága szerint – szükséges feltétele a nyelvleírásnak. Végül a 8. szakaszban levonjuk a nyelvleírás és tudományelmélet viszonyának új szemléletét körvonalazó következtetést.

2. A tudományelmélet szemléletváltása²

A XX. századi tudományelmélet történetének első szakaszában – az 1920-as évektől – a központi probléma olyan általános kritériumok meghatározása volt, amelyek alapján elkülöníthetők az empirikus tudományos kijelentések a 'metafizikaiaktól'. Egyfelől a tudomány általános ismérveinek megállapításán volt a hangsúly, másfelől ezen ismérvekhez a tudományelmélet a legfejlettebbnek és legsikeresebbnek vélt tudományág, a fizika módszertanát általánosan követendő normának tekintve kívánt eljutni. Az ily módon kibontakozó analitikus tudományelmélet a XX. század közepére kialakította azon problémák listáját, amelyekre általános, a természettudományos elméletek mindegyikére érvényes megoldást keresett. A megoldandó problémák mindenekelőtt a következők voltak:

- a (természet)tudományos magyarázatok szerkezete
- a teoretikus terminusok szerkezete
- az elméletek igazolása
- az empirikus szignifikancia-kritérium meghatározása
- az elméletfejlődés
- a természeti törvények szerkezete
- az elméletek logikai szerkezete

² A 'tudományelmélet' terminust szisztematikusan kétértelműen használom. Egyrészt egy tudományágot jelöl, másrészt e tudományágon belül egyes metaelméleteket.

Az analitikus tudományelmélet hatékonysága e problémák megoldásában rendkívül alacsony volt. Nem csupán azért, mert nem sikerült megalapozott, a magas szintű általánosítások igényének megfelelő, minden empirikusnak vélt tudományra érvényes megoldásokat találni a felvetett problémákra. Hanem azért is, mert mély és széles szakadék tátongott a tudományos kutatás mindenkori gyakorlata és az általános tudományelméleti problémafelvetések, valamint a hozzájuk kapcsolódó háttérfeltevésként elfogadott normarendszer között. Az általános tudományelmélet hasznát látványosan jellemzi a következő, immár szállóigévé vált hasonlat: „Azt a megjegyzést hallottam (noha forrását elfelejtettem), hogy a tudományelmélet körülbelül annyira hasznos a (természet)tudósok számára, mint az ornitológia a madarak számára” (Weinberg 1987: 433).

A XX. század utolsó harmadában azonban lényegesen megváltozott mind a tudományos megismerésről alkotott kép, mind a tudományelmélet – mint a tudományos megismerés sajátosságainak vizsgálatával foglalkozó tudomány – probléma-kanonja. A változás számos, itt a teljesség igényével nem tárgyalható eleme közül az egyik közismerten Kuhn (2000) hatása volt, mely megkérdőjelezte a tudományos megismerés racionalitásának korszakokon átívelő kritériumait és a tudományelméletet a tudománytörténethez kapcsolta.

A második, itt kiemelhető elem a tudomány pluralizmusának tudomásulvétele, azaz annak felismerése volt, hogy a tudományos megismerés egy adott korszakon belül sem egységes módszer, normák, célok alapján történik, hanem sokféleképpen. A tudománytörténet bármely szinkron metszetében igen eltérő módon lehet tudományt művelni (vö. például Dupré 1982, 1993; Hacking 1996; Ruphy 2017), mert a tudományos racionalitás normái, a 'tudományosság' ismérvei, a tudományt egyéb megismerési formáktól megkülönböztető kritériumok tudományos közösségektől függően változnak.³

Harmadik tényezőként nem csupán a tudomány sokféleségének elismerése következett be, hanem kialakult a tudományelmélet pluralizmusa is. Eltérően a XX. század első felétől, melyet az analitikus tudományelmélet dominanciája jellemezett, jelenleg a tudományelmélet sem vonhatja ki magát a módszertani pluralizmus alól: alternatív, egymással olykor részleges átfedésben, olykor éles rivalizálásban álló irányzatok sokaságából áll. A tudományelmélet sokfélesége két síkon nyilvánul meg.

Egyrészt, a tudományos megismerés sokféleségének elismerése következtében fellépett az igény az általános tudományelmélet preferált problémakörének

³ A tudomány határainak változásait magyar nyelven tekinti át Kutrovác et al. (2008).

a kiegészítésére azon speciális problémákkal, amelyeket egyes tudományágak sajátosságai motiválnak. Következésképpen jelenleg olyan időszakban élünk, amelynek egyik fő vonása, hogy – az általános tudományelmélet jelentőségének csökkenése nélkül – fokozatosan kibontakoznak az egyes szaktudományok **diszciplínaspecifikus tudományelméletei** (Kuhlmann 2017).

Másrészt, azon túlmenően, hogy az egyes diszciplínák kialakítják saját, másokétól eltérő tudományelméleti probléma-kanonjukat, az adott diszciplínához **több**, részben egymással rivalizáló speciális tudományelmélet tartozhat: létrejön az adott tudományág tudományelméleteinek pluralizmusa.⁴

Az a folyamat, amely az általános tudományelmélet és a diszciplínaspecifikus tudományelméletek kettősségének jelenlegi fennállásához vezetett, nem érint minden tudományágot azonos mértékben. Vannak olyan diszciplínák, amelyek kiforrott szakmaspecifikus tudományelméleti problémafelvetésekkel, módszerekkel és megoldási stratégiákkal rendelkeznek (fizika, kémia, biológia). Vannak olyanok, amelyekben eklektikusan, belső ellenmondásoktól sem mentesen megy végbe a diszciplínaspecifikus tudományelméletek kialakulása, etablált probléma-kanon és tudománymethodológiai program nélkül (például számítógéptudomány, vö. Turner 2014). Vannak olyanok, amelyekben e folyamat még nem kezdődött el (például zenetudomány).⁵

Mi a nyelvtudomány tudományelméleteinek státusa e folyamatban?⁶ A választ az alábbi, már említett tényezők összevetése alapján kapjuk meg.

Először, a nyelvtudomány XIX. századi történetétől kezdve igény van nem csupán a nyelvészeti kutatómunkát kísérő utólagos metaelméleti reflexióra, hanem arra is, hogy az általános tudományelméleti minta befolyásolja a nyelvtudományi kutatómunka módszereit, célját és eredményeinek tartalmát.⁷

⁴ Kertész (2004a, b) és Kertész et al. (eds.) (2019) szisztematikusan mutatja be a nyelvleírás tudományelméleteinek sokféleségét.

⁵ Az általános tudományelmélet és a diszciplínaspecifikus tudományelméletek között bonyolult feedback mechanizmuson nyugvó kapcsolatrendszer áll fenn. Az általános tudományelmélet és számos tudományág diszciplínaspecifikus tudományelméleteinek viszonyáról tanulságos áttekintést nyújt Lohse–Reydon (Hrsg.) (2017).

⁶ A tudományelméletben olyan egyéb, jelentős fordulatok is lejátszódtak az utóbbi évtizedekben, amelyeket itt nem említettünk: mindenekelőtt a „naturalista fordulat”, a „kognitív fordulat” és a „szociológiai fordulat”. Ez utóbbiakat, valamint nyelvészeti alkalmazásukat részletesen tárgyalja Kertész (2004a, b).

⁷ E megfogalmazás arra utal, hogy az igény markánsan fellépett ugyan, azonban kérdéses, hogy a nyelvtudomány történetének a Bevezetésben említett stádiumai valóban követték-e az általános tudományelméleti háttérfeleveseket. Lásd például Kertész–Rákosi (2012); Kertész (2017).

Másodszor, jelenleg a nemzetközi grammatikaelméleti szakirodalomban élénk viták folynak olyan problémákról, amelyeket immár nem általános tudományelméleti háttérfeltevések motiváltak, hanem amelyek a nyelvtudomány diszciplínaszpecifikus tudományelméletéhez tartoznak.

Végül: noha élesen vetődnek fel diszciplínaszpecifikus tudományelméleti kérdések, a vitákban említett különféle javaslatokon túl egyelőre nem kristályosodtak ki széles körben elfogadott megoldások.

Az új, nyitott problémák az alábbiak:

- Az adatok és az evidencia problémája a nyelveírásban
- Adattípusok integrációja a nyelveírásban
- Konvergáló és divergáló evidencia a nyelveírásban
- Legitimációs stratégiák a nyelveírásban
- Grammatikák összehasonlítása

A következő szakaszokban – a (K) kérdésre adandó válaszként – tömören felvetjük a nyelveírás tudományelméletének e problémáit.

3. Az adat-/evidencia-probléma

Jelenleg a nyelvtudomány nemzetközi élvonalában éles hangú vita zajlik, melynek központi kérdése, hogy „mi számít adatnak és evidenciának a nyelvészetben” (Schütze 1996; Kepser–Reis (eds.) 2004; Penke–Rosenbach (eds.) 2007; Featherston–Winkler (eds.) 2009; Winkler–Featherston (eds.) 2009; Sternefeld (ed.) 2007; Stefanowitsch–Gries (eds.) 2007 etc.). Ez a nyelvtudományi alapkutatások egyik leglényegesebb problémája. Könnyű belátni ugyanis, hogy a nyelvtanok működőképességének megítélése jelentős mértékben azon múlik, hogy mi fogadható el a hipotéziseiket alátámasztó vagy cáfoló adattípusként, és mi nem. A vitában a válsághangulat jelei tapasztalhatók, mert egyes mértékadó vélemények szerint a grammatikaelmélet megrekedni látszik a nyelvészeti adatok tisztázatlan státusa miatt (Featherston 2007, 2009; Schlesewsky 2009; Schütze 1996; Haider 2009 stb.).

E válsághangulatot a 2000-es évek elején a nyelvészeti adatok standard nézetének egyre nyilvánvalóbbá váló hiányosságai motiválták (Kertész–Rákosi 2012). A standard nézet szerint elegendő egyetlen adattípus használata,⁸ és

⁸ Lásd ehhez a szintaxis, a pragmatika és a kognitív nyelvészet területére való újabb tudomány-metodológiai reflexiókat, például: Schönefeld (ed.) (2011); Haug (ed.) (2014); Podesva–Sharma (ed.) (2013); Janda (ed.) (2013); Schütze–Sprouse (2014); Arppe et al. (2010); Kertész et al. (eds.) (2012); Kertész et al. (eds.) (2019) etc.

csupán azok a nyelvészeti elméletek tekinthetők empirikusnak, amelyek a megfelelő adattípust használják.⁹

(SN) A standard nézet:

- (a) Csupán egy bizonyos adattípus tekinthető relevánsnak és legitimnek. Például a generatív nyelvészet (Chomsky 1957) és a kognitív nyelvészet (például Langacker 1987, 2008 stb.) klasszikusainál az introspektív adatok; vagy a korpusznyelvészek egy része szerint kizárólag a korpuszadatok (lásd például Sampson 2007; Sampson–Babarczy 2014).
- (b) Saját adatkezelési eljárását minden grammatika problémamentesnek ítéli.
- (c) E nézet szerint az adatok és a hipotézisek közötti kapcsolat abban az értelemben egyirányú, hogy az adatok alátámasztják a hipotéziseket, melyek azonban nem csatolnak vissza az adatok értékeléséhez.
- (d) Az evidencia közvetlenül ellenőrizhető adat, mely alkalmas a hipotézisek melletti vagy azokkal szembeni döntésre.

Ugyanakkor az utóbbi néhány évben egymástól nagyon eltérő nyelvészeti részterületeken ismerték fel azokat a problémákat, amelyek az **egyetlen** adatforrásból származó adatokra épülő hipotézisek bizonytalanságát jelzik. A nyelvészeti adatok standard nézetével szemben egyre inkább dominánssá válik egy új nézet, melynek fő felismerése, hogy megengedhető a különböző adatforrásokból származó nyelvészeti adatok **sokfélesége**. Az új nézet elutasítja a metodológiai monizmust, és elfogadja, hogy egyetlen típusba tartozó evidencia nem elégséges egy adott hipotézis igazolásához vagy cáfolatához.¹⁰

(ÚN) Az új nézet:

- (a) Megengedhető a nyelvészeti adatok sokfélesége.
- (b) Minden adattípus problematikus, és felveti szerkezetük, valamint funkciójuk tisztázásának szükségességét.

⁹ Jellemző példaként idézhetjük Jackendoff (1994: 48; kiemelés K.A.) kijelentését, aki szerint az introspekció „annyira **megbízható**, hogy – igen jó első megközelítésként – a nyelvészek hajlanak arra, hogy saját ítéleteikre hagyatkozzanak, csakúgy, mint kollégáikéra”. Ezzel szemben például Sampson (2007) és Sampson–Babarczy (2014) mind a mai napig a korpuszadatok kizárólagosságát hangsúlyozzák – mereven elutasítva az introspekcióból nyert grammatikalitási ítéleteket –, Haider (2009) pedig a kísérleti adatokét.

¹⁰ A részletes szakirodalmi elemzéshez lásd Kertész–Rákosi (2012).

- (c) Az adatok és a grammatika közötti viszony nem lineáris, hanem ciklikus újraértékelési folyamatra épül.
- (d) Az evidenciaként kezelt adatok rendszerint nem támasztják alá vagy cáfolják egyértelmű módon az elmélet hipotéziseit. Egyrészt nem fogadhatók el teljes bizonyossággal, másrészt ellentmondásokat generálhatnak.

A vita megkérdőjelezte **minden** – mindenekelőtt az introspekcióból, korpuszokból és kísérletekből származó – adattípus megbízhatóságát és ennek következtében azoknak a grammatikai hipotéziseknek az elfogadhatóságát is, amelyek ezen adattípusok valamelyikét használják evidenciaként. A vita kimutatta, hogy tisztázatlan, mit értünk egyáltalán nyelvészeti adaton és evidencián: mind az adatok, mind az evidencia fallibilis, bizonytalan információk hordozói, és nem világos sem szerkezetük, sem funkciójuk. A nyelveírás így az adat- és evidenciafogalom tisztázatlansága miatt bizonytalan empirikus alapokra épül. Ezért a megoldandó probléma a következő:¹¹

- (P1) Melyek a nyelveírás egyes elméletei számára elfogadható adatok és evidencia
- (a) alaptípusai; és
  - (b) funkciói?

4. Adattípusok integrációja

Az adattípusok és -források sokféleségének elfogadásából kiindulva két irányba lehet tovább érvelni. Az egyik következmény az, hogy szabad választás van az adattípusok között, és az adott elméleti keret lehetőségein belül kiválasztható a mindenkori vizsgálat célját leginkább szolgáló adattípus. Például a jelenlegi szintaktikai elméletek közül jónéhány nyitottnak tekinti saját módszertanát többféle adattípus befogadására (Kertész et al. eds. 2019). A másik: Ha az adatok sokfélesége megengedhető, akkor a hatékonyság javításának egyik eszköze a különböző módszerekkel nyert, különböző adatforrásokból származó, különböző adattípusok **integrációja** lehet.

¹¹ A p-modell – mint a nyelvtudomány egy lehetséges diszciplinaspecifikus tudományelmélete – a nyelvészeti elméleteket plauzibilis érvelési folyamatoknak tekinti. Ezzel a hipotézissel összhangban tesz javaslatot a (P1) probléma megoldására is a nyelvészeti adat és evidencia fogalmának új meghatározásával. Lásd Kertész–Rákosi (2012).

A vita egyik nagyon fontos tanulsága az a felismerés, hogy egy adott kutatás egyetlen adattípus felhasználására való korlátozása sokkal inkább gátolja, semmint serkenti a nyelvleírás hatékonyságát. E felismerés jelentőségét jól illusztrálja, hogy az egyik vezető elméleti nyelvész, akinek egész eddigi életműve arra az előfeltevésre épült, hogy az introspektív adatok különösebb módszertani szabályok nélkül alkalmazhatók és a grammatika-írás szilárd alapját jelentik, az alábbi, ezzel ellentétes következtetésre jut: „Az elméleti nyelvészeknek el kell ismerniük, hogy az a gyakorlat, amely az utóbbi évtizedek úttörő szakaszában sikeresnek bizonyult, vagyis az introspekción és az informánsoktól kapott eklektikus visszajelzés, **elérkezett határaihoz.**” (Haider 2009: 97; kiemelés K.A.)

Ugyanakkor hiba lenne ebből a megállapításból azt a következtetést levonni, hogy az anyanyelvi beszélők intuíciónak mint adatforrást a jövőben teljesen ki kell zárni a nyelvészeti elméletalkotásból. Ugyanis ez egyrészt az utóbbi évtizedek kutatási eredményeinek elvetésével járna. Másrészt a nyelvészeti adatok szerkezetéről és funkciójáról folyó jelenlegi viták egy további tanulsága, hogy noha az introspekción bizonytalan és megbízhatatlan adatforrás, egyéb adatforrások – mindenekelőtt kísérletek és korpuszok – nem működőképesek az anyanyelvi intuíción legalább részleges felhasználása nélkül. Például a vizsgált szintaktikai szerkezetet, szemantikai, pragmatikai vagy nyelvtörténeti jelenséget stb. tartalmazó nyelvi információk megkeresése egy korpuszban, közülük a megbízhatónak minősíthető előfordulások meghatározása, vagy egy adott kísérletben stimulusként használt megnyilatkozások kiválasztása és elemzése egyaránt szükségessé teszi a nyelvész nyelvi intuíciónak felhasználását (vö. például Pullum 2007). Az adatforrások mindegyikének megvannak a maguk hiányosságai, és az általuk szolgáltatott adatok megbízhatóságát befolyásoló tényezők nem kontrollálhatók kimerítő módon. Abból, hogy egyetlen adattípus kizárólagos alkalmazása „elérkezett határaihoz”, az adatforrások és adattípusok sokféleségének és egyenrangúságának elismerése mellett több adatforrásnak és -típusnak a kutatómunkába való minél szélesebb körű bevonása következik:

„Minden bizonnyal az a legfontosabb, hogy [...] minden adatmintát **egyenrangúként** kezeljünk és **bevonjunk** az értelmezésbe. Az a még mindig felfogás, hogy vannak olyan módszerek, amelyek bizonyos nyelvi tartományokról többet engednek meg állítani, mint mások, vagy az a nézet, hogy vannak a nyelvi jelenségek vizsgálatát jobban vagy kevésbé jól szolgáló módszerek, a legnagyobb mértékben **káros és gátolja a tudományos haladást**. Csakis a módszerek **interakciója** és összekapcsolása lehet az ismeretek jövőbeni gyarapításának kulcsa, csakúgy, mint azon reményé, hogy

rátalálunk **a nyelv adekvátabb modelljeire [...]**” (Schlesewsky 2009: 177; kiemelés K.A.)

Azonban hiába vetődik fel kíváncsalmként többféle adatforrás evidenciaként való felhasználásának a szükségessége, a szakirodalomban jelenleg nincs utalás arra, hogy milyen módon valósítható meg ez a kíváncsalm. Ez nem jelenti azt, hogy a kutatómunka gyakorlatában egyáltalán nem kerül sor az adattípusok- és források integrációjára. A jelenlegi nyelveírásban az adattípusok spontán, reflektálatlan, naiv integrációjának két fő esete figyelhető meg.

Az egyik, hogy az adott kutatás belesodródik két vagy több adattípus felhasználásába és a feltárásukat szolgáló módszerek összekapcsolásába anélkül, hogy a kutatók felismernék, hogy nem tiszta módszert és tiszta adattípust alkalmaznak. Tipikus példa a kísérleti pragmatika, melynek művelői hangoztatják ugyan az általuk alkalmazott kísérleti módszer felsőbbrendűségét (lásd például Noveck–Sperber 2007; Noveck 2018 stb.), miközben a valódi kísérletbe reflektálatlanul beépülnek gondolat-kísérleti és introspektív adatok.

A másik eset a korpusz vagy introspektív adatokra épülő tételek kísérleti 'ellenőrzése'. A generatív nyelvészek egy része immár az introspektív adatok alapján felállított hipotézisek korpusznyelvészeti és kísérleti nyelvészeti 'ellenőrzésére' törekszik (például Haider 2009); a kognitív nyelvészetben belül kialakult a kognitív korpusznyelvészet (vö. például Arppe et al. 2010; Stefanowitsch–Gries (eds.) 2006), és – például a metaforakutatásban – kezd rutinná válni az introspektív adatokból nyert feltevések kísérleti 'tesztelése' (például Gibbs et al. 2004; Gibbs 2017); a pragmatikában a gondolat-kísérleti adatok valódi kísérletekkel való 'ellenőrzése' került a középpontba (lásd például Noveck–Sperber (eds.) 2004; Meibauer–Steinbach (eds.) 2011; Noveck 2018; Jucker et al. (eds.) 2018: 219–334), és erőteljesen fejlődésnek indult a pragmatikai korpusznyelvészet is (Jucker et al. (eds.) 2018: 455–644). Valójában azonban nem 'ellenőrzés', 'tesztelés' történik, hanem az introspektív vagy korpuszadatok és a kísérleti adatok egymásra vonatkoztatása és az ebből származó következtetések levonása, mivel – eltérően az analitikus tudományelmélet állításától (Popper 1935) – 'experimentum crucis', legalábbis a nyelvészetben, nincs (Rákosi 2017, 2018).

E két mód gyakran ötvöződik: a kutató nincs tisztában azzal, hogy a kiválasztott és propagált adattípust felhasználó módszerén belül egyéb módszereket és adattípusokat is felhasznál, miközben úgy véli, hogy 'teszteli' egy másik adattípust felhasználó módszer eredményeit.

Jelenleg tehát a nyelveírás (egyre szembetűnőbben erodálódó) tudománymetodológiája eleve nem terjed ki az adattípusok integrációjának lehetőségeit és

mikéntjét meghatározó releváns összefüggések szisztematikus feltárására és kiaknázására: „Pillanatnyilag az adattípusok és módszerek **túlkínálatával** rendelkezünk, miközben még mindig nem ismerjük a közöttük fennálló **kapcsolatokat**” (Arppe 2010a: 4; kiemelés K.A.). Következésképpen a nyitott probléma:¹²

- (P2) Melyek az adattípusok integrációjának heurisztikái a nyelvleírásban?
- (P2) többek között a következő részproblémákra bontható:
- (P2)_a Milyen kapcsolat áll fenn az adatforrások megbízhatóságát befolyásoló tényezők és az adatok elfogadhatósága között?
- (P2)_b Milyen viszony áll fenn a különböző forrásokból származó, nem tökéletesen megbízható adatok és az elmélet egy adott hipotézise között?
- (P2)_c Mely esetekben tolerálhatók az eltérő adatforrások alkalmazásából eredő ellentmondások és mely esetekben nem?
- (P2)_d Melyek azok az érvelési stratégiák, amelyek alkalmazásával meghozhatók az eltérő adatforrásokból származó adatokkal alátámasztott, alternatív hipotézisek közötti döntések?
- (P2)_e Milyen érvelési stratégiák alapján értékelhetők újra korábbi döntések később bevont adatforrások fényében?
- (P2)_f Milyen hatása van az adatforrások és -típusok differenciálásának az elméleti apparátusra?
- (P2)_g Egy bizonyos adattípusra fókuszáló domináns módszeren belül milyen egyéb adattípusok látens felhasználására kerül sor és azok milyen módon és milyen mértékben torzítják vagy javítják a végeredményt?

5. Divergáló evidencia

Az adattípusok integrációja alapvetően két folyamatot foglal magában: az egyik a 'konvergáló', a másik a 'divergáló' evidenciával függ össze. Konvergáló eviden-

¹² (P2) lehetséges megoldását Kertész–Rákosi (2012) és Kertész–Rákosi (eds.) (2014) számos esettanulmányban mutatja be. A megoldás alap gondolata, hogy a nyelvészeti elméletalkotás plauzibilis érvelési folyamatában az ismeretek folyamatos, ciklikus, prizmatikus és visszamenőleges újraértékelése adja meg a (P2)-ben keresett heurisztikákat. A p-modell segítségével egyebek mellett

- reprezentálható az adatforrások megbízhatóságát befolyásoló tényezők és az adatok elfogadhatósága közötti kapcsolat;
- leírható a különböző forrásokból származó, nem tökéletesen megbízható adatok és az elmélet hipotézisei közötti viszony;
- feltárhatók azok az érvelési stratégiák, amelyek alapján a később bevont adatforrások fényében újraértékelhetők a korábbi döntések.

ciáról akkor beszélünk, ha több, egymástól független adatforrásból származó adathalmaz ugyanazt a hipotézist támasztja alá. A divergáló evidencia fogalma az ellenkező irányú folyamatra utal: arra, ha az egyik adatforrásból származó adatok egy bizonyos hipotézis mellett szólnak, míg egy másik adatforrás adatai e hipotézis negációját támasztják alá. A grammatikáknak képeseknek kellene lenniük arra, hogy a nyelveírás mindenkori feladatainak hatékony végrehajtását szolgáló módon kezeljék a nyelvészeti adatok integrációjának két módját, a konvergáló és a divergáló evidenciát.

A 'converging evidence' kulcsfogalommá vált, és jelentős mértékben inspirálja a nyelveírás metodológiáját (lásd például Schönefeld (ed.) 2011; Kertész et al. (eds.) 2012; Arppe 2010a). Ugyanakkor teljes mértékben megoldatlan a 'diverging evidence' problémája:

(P3) Melyek az evidencia divergenciájának kezelésére alkalmazható heurisztikák a nyelveírásban?

Feltevésünk az, hogy az adattípusok integrációjának **alapesete valójában nem különböző evidenciatípusok konvergenciája, hanem divergenciája**. A konvergencia csupán olyan speciális eset, amely viszonylag ritkán lép fel a kutatás kezdeti szakaszában. Ez az állításunk alapvetően megváltoztatja a jelenlegi 'state of the art' problémafelvetésének súlypontosítását, és a kutatás új irányát jelöli ki. Ennek fényében (P3) egy sor, mindeddig megoldatlan részproblémára bontható, melyeket az alábbiakban körvonalazunk.

Mindenekelőtt vessünk egy pillantást a divergáló evidencia fellépésének okaira. Az egyik ok az lehet, hogy egyes evidenciatípusok egymással való kompatibilitása eleve nem garantált. Két esetet különböztethetünk meg:

Az első eset az, ha különböző adattípusok csupán látszólag támasztják alá ugyanazt a hipotézist és csupán látszólag szolgáltatnak konvergáló evidenciát mellette. Például tegyük fel, hogy egy X nyelvi szerkezet valamely Y tulajdonságát vizsgáljuk különböző adatforrások alapján. A következő adatokat kapjuk a Z hipotézist látszólag alátámasztó evidenciákként:

- írott korpusz alapján X előfordulásának gyakorisága bizonyos kontextusok Q halmazában;
- kérdőíves vizsgálat alapján X elfogadhatóságának fokozatai;
- X előfordulásait tartalmazó mondatok olvasási idejének mérési eredményei;
- 'eye-tracking' mérési eredmények;
- stb.

Ekkor valójában nem egy konstans X szerkezet Y tulajdonságát vizsgáljuk, hanem különböző Y_1, Y_2, Y_3 stb. tulajdonságokat, és a kapott adatok nem a Z hipotézist támasztják alá, hanem különböző Z_1, Z_2, Z_3 stb. hipotéziseket. A probléma tehát az, hogy hogyan írható le a Z és a Z_1, Z_2, Z_3 hipotézisek közötti viszony, és dönthető el, hogy a különböző adattípusokba tartozó adatok konvergáló vagy divergáló evidenciát szolgáltatnak-e Z mellett.

A második eset akkor lép fel, ha egyfelől az adatok egységes felhasználásának egyik feltétele az, hogy koherens fogalomrendszer, módszertan, elméleti háttérfeltevések keretében legyenek feltárhatók és leírhatók; másfelől viszont ez a feltétel különböző módszerek, elméleti háttér és alapfogalmak esetében nem teljesíthető automatikusan.

Tehát a részprobléma:

(P3)_a Milyen metaelméleti eljárással

- (a) azonosíthatók a különböző adattípusok használatához kapcsolódó eltérő módszertani és elméleti háttérfeltevések,
- (b) oldhatók fel az alkalmazott elméleti keretek egyes elemei közötti inkonzisztenciák, és
- (c) vonatkoztathatók egymásra a vizsgálati eredmények?

Abból, hogy a divergáló evidencia egymásnak ellentmondó hipotéziseket támaszt alá, (P3) további részproblémái származnak.

Először, az adatok gyakran két, egymásnak ellentmondó hipotézist támasztanak alá úgy, hogy azok két **különböző kontextusban**, különböző feltételek közepette állnak fenn, és mind ily módon történő elválasztásuk, mind pedig mindkettőjük megtartása jól motivált. Ekkor a két hipotézis valamelyikének elvetése információvesztéssel járna, amit az elmélet nem vállalhat fel. Ezt az esetet 'permanens parakonzisztenciának' hívjuk. A permanens parakonzisztenciára szemléletes példa az episztemológiai tolerancia elve a generatív szintaxisban, mely szerint az „ellenpéldákat és megmagyarázatlan jelenségeket gondosan rögzíteni kell, de gyakran racionális félretenni őket későbbi kutatások számára, amennyiben olyan elvek forognak kockán, amelyek rendelkeznek bizonyos mértékű magyarázó erővel” (Chomsky 1980: 2). A részprobléma tehát:

(P3)_b Milyen heurisztikával kezelhető a divergáló evidencia következtében fellépő permanens parakonzisztencia a nyelvelírásban?

Másodszor, előfordulhat, hogy az adatok **egyazon kontextusban** egymásnak ellentmondó hipotéziseket támasztanak alá. Ekkor az elmélet klasszikus logikai értelemben inkonzisztenssé válhat, ha az érvelés során mindkét hipotézis egyidejűleg szerepel következtetések premisszájaként. A logikai káosz ebben az esetben úgy előzhető meg, ha a két tételt megtartjuk ugyan, de *ad hoc* módon – azaz a grammatikai elmélet hosszú távú céljai és módszertana által nem motiválhatóan – elvászttjuk, és csupán az egyiket használjuk egy-egy következtetés premisszájaként. Ez az 'ideiglenes parakonzisztencia' esete, melynek mechanizmusai a szakirodalomban feltáratlanok. Mivel a klasszikus kétértékű logika értelmében vett inkonzisztencia semmiképpen sem tolerálható, a részprobléma a következő:

(P3)_c Milyen heurisztikával kezelhető a divergáló evidencia következtében fellépő *ad hoc* parakonzisztencia egy adott elméletben?

A harmadik elvi lehetőség a divergáló evidencia kezelésére a két, egymásnak ellentmondó hipotézis egyikének feladása, ami helyreállítja a konzisztenciát egy adott elméleten belül. Ez azonban információvesztéssel jár. A részprobléma:

(P3)_d Mikor vállalható az információvesztés, és milyen heurisztika vezérli a két hipotézis egyikének feladását?

Negyedszer, bonyolult konstellációt kapunk akkor, ha egy kutatás kettőnél több adatforrással dolgozik, és a velük alátámasztott hipotézisek közötti viszony nem redukálható közvetlenül két állítás konfliktusára. Minél több evidenciátípust használunk, annál több lehet az ellentmondás is. A részprobléma:

(P3)_e Milyen módon kezelhető egy grammatikában az ellentmondásos kijelentések sokasága?

Példaként említjük, hogy Arppe (2010b) és Hilpert (2010) egyaránt Tily et al. (2009) metaelméleti vizsgálata alapján von le ellentétes következtetéseket: előbbi az elfogadhatósági ítéletek relevanciájára, utóbbi pedig azok kiiktathatóságára következtet. E példa szemlélteti, hogy felvetődik a következő részprobléma is:¹³

¹³ (P3)_a–(P3)_f részben a parakonzisztens logikák valamelyikével kezelhető, részben a plauzibilis érvelés p-modelljével, mely túllép a parakonzisztens logikák korlátain. E problémakört részletes esettanulmányokban tárgyalja Kertész (2004a, 2012); Kertész–Rákosi (2012, 2013).

(P3)_f Milyen módon súlyozhatók az egymással integrálandó, de egy adott kutatás kontextusában eltérő jelentőségű, és ebben az értelemben divergáló evidenciák, melyik az, amely adott körülmények között egy másikat felülbírálnak?

6. Legitimációs stratégiák

A nyelvtudomány jelenlegi plurális állapotában, melyre nem csupán a nyelvészeti elméletek sokfélesége, hanem antagónizmusa is jellemző, olyan argumentációs eszközök alkalmazása figyelhető meg, amelyek feladata, hogy legitimálják a mindenkori szerző saját nyelvтанát a riválisokkal szemben. Ilyen eszközök például:

- Elterjedt legitimációs stratégia az adott grammatikaelmélet állítólagos tudománytörténeti előzményeinek feltárása és ennek révén az értékesnek, progresszívnek, jelentősnek minősített előzmény analógiájára a saját elmélet értékes, progresszív, jelentős voltának a kiemelése. Ezt a stratégiát Whig-történetírásnak szokás nevezni, melynek lényege, hogy a múlt értelmezése a jelen dicsőítését szolgálja.¹⁴ Például Chomsky (1966) azon törekvése, hogy a generatív nyelvészet szemléletét a Port Royalra és Wilhelm von Humboldtra hivatkozva legitimálja és ezáltal annak a riválisokkal szembeni magasabbrendűségét kommunikálja, a Whig-történetírás látványos megnyilvánulása.
- A grammatikaelmélet a természettudományokban sikeresnek minősített metodológiai elveket vetíti rá saját eljárására. Ily módon a természettudományoktól átvett elvvel asszociált érték az adott nyelvészeti elmélet tulajdonságaként jelenik meg. Példa: a 'Galilei-féle nyelvtudomány' szlogenje a kormányzás és kötés elméletében, valamint a minimalista nyelvtanban (például Chomsky 1980, 2002).
- Egy további rendkívül szembetűnő példa a legitimációs törekvésekre a 'tudományos forradalmakra' és a 'paradigmákra' való hivatkozás, lásd például a 'Chomsky forradalma' vagy 'a saussure-i paradigma' fogalmát (elemzésükhöz lásd Kertész 2017; Kertész et al. 2006). Kuhnnek a tudományfejlődésre vonatkozó nézetei nem csupán a tudománytörténet-írást termékenyítették meg, hanem egyes tudományágak célkitűzéseit is befolyásolták.

¹⁴ E kifejezést Butterfield (1931) vezette be a történelemtudományba. Kertész (2017) elemzi használatát a nyelvtudomány-történet írásban.

A társadalomtudományok egy részében, és közöttük a nyelvtudományban is, látványosan merült fel az igény a diszciplína 'tudományos' voltának igazolására annak hangsúlyozásával, hogy voltak 'tudományos forradalmi' és vannak 'paradigmái'. Ilyen típusú metatudományos feltevéseknek a tárgytudományos érvelésben való felhasználása a nyelvtudományban is legitimációs érveléshez vezetett. Például Lakoff (1989: 966) megállapítja, hogy Kuhn felfogását lelkesen fogadták a társadalomtudományok, melyek a „klubtagság lakmusz-tesztjének” tekintették. Mivel az adott nyelvészeti elmélet 'paradigmát' képvisel, legitim, tudományos és értékes.

- Gyakori az analitikus tudományelméletből kölcsönzött, de csupán retorikai eszközként szolgáló, a tényleges kutatási gyakorlattal össze nem függő tudományelméleti terminológia használata (például 'falszifikáció', 'független evidencia' stb.).
- Egyes elméletek hangsúlyozzák, hogy valamely tulajdonságuk megfelel a természettudományok módszertanát tükröző tudományelméleti rendszerek egyikének. Így például Boeckx (2006) a Lakatos-féle tudományos kutatási programok analógiájára hivatkozva legitimálja a minimalista program kiforrotlanságát és preteoretikus voltát.
- További eszköz az, hogy az adott grammatikai elmélet egy adott időszakban éppen progresszívnek tartott diszciplínához tartozik: a nyelvészet mint pszichológia, biológia, kognitív tudomány, szemiológia stb.

E legitimációs törekvések veszélyesek. Veszélyesek egyrészt azért, mert interferálhatnak az empirikus kutatással és az elméleti érveléssel. Másrészt azért, mert 'érvelési hibákhoz' vezetnek, melyek látszólag meggyőző, valójában azonban hibás következtetések levonásához vezetnek a nyelvészeti elméletek egymáshoz való viszonyáról.¹⁵

A fenti példakkal illusztrált legitimációs stratégia az alábbi általános következtetési sémaként rekonstruálható:

Premisszák

- (a) Ha az *X* grammatika ugyanazon historiográfiai vagy tudományelméleti eszközökkel jellemezhető, mint amelyek a sikeres természettudományos elméletekre alkalmazhatók és ezen természettudományos elméletek a jelenleg elérhető legmagasabb tudományos nívót képviselik, akkor

¹⁵ Az 'érvelési hibák' ('fallacies') szerkezetéhez ebben a kontextusban lásd Kertész (2019).

X ugyanazon a tudományos nívón van és riválisaival szemben legitimálható.

- (b) Az *X* grammatika ugyanazon historiográfiai vagy tudományelméleti eszközökkel jellemezhető, mint amelyek a sikeres természettudományos elméletekre alkalmazhatók és ezen természettudományos elméletek a jelenleg elérhető legmagasabb tudományos nívót képviselik.

Konklúzió

- (c) *X* ugyanazon a tudományos nívón van, mint a sikeres természettudományos elméletek és riválisaival szemben legitimálható.

A fenti sémát követő, a nyelvelírásban előszeretettel alkalmazott legitimációs érvelés ördögi körbe torkollik.

Egyfelől ugyanis a mindenkori tudományelméleti vagy tudománytörténeti eszközt eleve azzal a **szándékkal** alkalmazza az adott nyelvészeti elmélet szószólója, hogy ezen elmélet tételeit, módszerét, célitűzését, teoretikus terminusait legitimálja. Ily módon ezen eszközök **valóban** legitimálni is fogják a legitimálni szándékozott elméletet és olyannak láttatják, amilyenek követői láttatni akarják.

Másfelől pedig ez a stratégia az alkalmazott tudományelméleti vagy historiográfiai **eszköz legitimációját is** szolgálja: mivel az eszköz sikerrel támasztja alá azon nyelvészeti elmélet tételeit, módszerét, kategóriáit, amelynek a legitimálása érdekében alkalmazták, olyan adekvát eszköznek tekintendő, amely alkalmas a nyelvészeti elméletek sajátosságainak megragadására.

Jól tudjuk, hogy a körben forgó érvelés – az ellentmondásosság mellett – a tudományos elméletalkotás során elkövethető legsúlyosabb hibák egyike. A legitimációs stratégiák alkalmazása csakúgy, mint a mögöttük meghúzódó kirekesztő szemléletmód, a jelenlegi nyelvelírás **egyik legkártékonyabb**, ugyanakkor leggyakrabban fellépő sajátossága. Ezért – tekintettel a bemutatott legitimációs érvelés széleskörű elterjedtségére is – a nyelvtudomány diszciplínaszpecifikus tudományelméleteinek egy fontos, megoldandó problémája a következő:¹⁶

- (P4) Milyen módon kerülhetők el a legitimációs stratégiák alkalmazásából származó érvelési hibák a nyelvelírásban?

¹⁶ Kertész (2019) tárgyalja e problémát és tesz megoldási javaslatot. A körben forgó érvelés kezeléséhez a p-modellben lásd Kertész–Rákosi (2009); Kertész (2019).

7. Nyelvtanok összehasonlítása

A nyelveírás pluralizmusából adódóan a nyelvész döntéskényszerben van, mivel a gazdag kínálatból ki kell választania az alkalmazandó grammatikai elméletet. A nyelveírás jelenlegi gyakorlatában az elméleti keretek közti döntés általában esetleges és személyes szempontok, a közösség, a hagyomány hatására születik meg. Azonban az esetlegesség elkerülésének érdekében a nyelvtanok közötti döntés meghozatalának szükséges feltétele lenne összehasonlításuk (Moravcsik 2019). Az összehasonlítások elvégzésének viszont előfeltétele a következő probléma megoldása:¹⁷

(P5) Milyen kritériumok alapján hasonlíthatók össze a nyelvtanok?

(P5) egy sor részproblémára tagolható. Az egyes nyelvtanok **adatforrásainak** összehasonlítása a következő részproblémákat veti fel:

(P5)_a Melyik adatforrás vezet megalapozottabbnak látszó hipotézisekhez?

(P5)_b Mely adatforrások kombinálhatók mely adatforrásokkal?

(P5)_c Egyes adatforrások alkalmasabbak-e bizonyos típusú nyelvi szerkezetek leírására, mint mások?

(P5)_d A kísérleti és a korpuszadatok felülírhatják-e az introspektív adatforrások által alátámasztott hipotéziseket?

(P5)_e Milyen új típusú problémákat vetnek fel egyes adattípus-kombinációk?

A nyelvtanok **céljainak** összehasonlítása elvezethet a következő részproblémák lehetséges megoldásaihoz:

(P5)_f Különböző grammatikai elméleteknek lehetnek azonos vagy hasonló céljai, melyeket különböző módszerekkel érhetnek el. Az eltérő módszerek egymással ütköző eredményekhez vezetnek-e és elmélyítik-e az elméletek közötti rivalizálást, vagy pedig az azonos célok eléréséhez különböző módszerek alkalmazásával jutnak el?

(P5)_g Ha két összehasonlítandó elmélet céljai különböznek, akkor felismeréseik kiegészítik-e egymást, vagy inkompatibilisek? Ha kiegészítik egymást, integrálhatók-e egy átfogó, komplex elméletbe?

¹⁷ (P5) szisztematikus megoldási kísérlete Kertész et al. (eds.) (2019) egy a szintaktikai elméletek összehasonlítását szolgáló kritériumrendszer kidolgozásával és alkalmazásával.

- (P5)_h Az összehasonlított elméletek közül melyik az, amelynek a célkitűzése differenciálható, tágítható, kiterjeszhető új vizsgálati feladatokra, vagy ha a másiké is, akkor melyek e tekintetben a különbségek?
- (P5)_i Melyek azok a célok, amelyek általánosabbak másoknál, van-e a célkitűzések között hierarchia, vagy ellenkezőleg: minden cél azonos értékű és minőségű, csak éppen eltérő?

Az elméletek **módszereinek** összehasonlításából származó részproblémák:

- (P5)_j Két grammatikai elmélet látszólag eltérő módszerei valóban különböző eredményekhez vezetnek-e, vagy a módszerek közötti eltérés látszólagos, és mindössze egymás nyelvére lefordítható notációs variánsokról van-e szó?
- (P5)_k Valóban notációs variánsok-e azok, amelyek annak látszanak, vagy behatóbb elemzés kimutathatja, hogy egymással össze nem egyeztethető eredményekre vezetnek?

Különböző elméletek különböző **értékelési szempontokat** alkalmazhatnak:

- (P5)_l Melyek az elfogadott értékelési elvek: az egyszerűség elve; a matematikai eszközök alkalmazása vagy ellenkezőleg, azok elutasítása; a parakonzisztencia tolerálása vagy kizárása; a precíz fogalomexplicációk vagy a prototipikus fogalommeghatározások; stb?
- (P5)_m Ezen értékelési szempontok milyen módon függnek össze, melyek zárják ki egymást, melyek kombinálhatók és összekapcsolásuk milyen következményekkel jár az elmélet eszközeinek működésére nézve? Hogyan függnek össze a célokkal, az eszközökkel és az adatforrásokkal?

8. Összefoglalás

A (P1)–(P5) problémák körvonalazásával provizórikus választ adtunk a (K) kérdésre.

A problémák kibontása során bemutatott gondolatmenet a nyelvelírás új szemléletét körvonalazza:

Először – a nyelvelírás irányából közelítve a tudományelmélethez – **tudományelméletileg reflektált** tárgytudományos kutatáshoz vezet.

Másodszor – a tudományelmélet irányából közeledve a nyelveíráshoz – azt kapjuk, hogy a nyelveírás diszciplínaszpecifikus tudományelméletei a **nyelveírás** hatékonyságának javítását szolgálják: e tudományelméleteknek a nyelveírás problémamegoldó tevékenységének komponenseit kell alkotniuk.

Következésképpen a nyelveírás diszciplínaszpecifikus tudományelméleteinek alapvető célja **ugyanaz**, mint a tárgytudományos kutatásé: a (mindenkori meghatározás szerinti) 'nyelv' (az adott elméleti keret normáinak megfelelő) minél pontosabb 'leírása'. Ugyanakkor a tudományelméletek e célt a tárgytudományos kutatásnál magasabb absztrakciós szinten és kevésbé technikai jelleggel, a tárgytudományos elemzéseken túlmutató ismeretelméleti, nyelvfilozófiai, metatudományos reflexiót igénylő tényezők mérlegelésével kívánják megközelíteni.

E perspektíva részleteinek tisztázása, lehetőségeinek kiaknázása és szisztematikus alkalmazása a jelenlegi nyelveírás egyik legfontosabb feladata.

Irodalom

- Allan, Keith 2003. Linguistic metatheory. *Language Sciences* 25: 533–560.
- Allan, Keith 2007. *The Western classical tradition in linguistics*. London: Equinox.
- Arppe, Antti 2010a. The case for converging evidence. In: Arppe, Antti – Gaëtanelle, Gilquin – Glynn, Dylan – Hilpert, Martin – Zeschel, Arne: Cognitive corpus linguistics: five points of debate on current theory and methodology. *Corpora* 5: 3–6.
- Arppe, Antti 2010b. Meta-linguistic tasks are a form of language use. In: Arppe, Antti – Gaëtanelle, Gilquin – Glynn, Dylan – Hilpert, Martin – Zeschel, Arne: Cognitive corpus linguistics: five points of debate on current theory and methodology. *Corpora* 5: 18–19.
- Arppe, Antti – Gaëtanelle, Gilquin – Glynn, Dylan – Hilpert, Martin – Zeschel, Arne 2010. Cognitive corpus linguistics: five points of debate on current theory and methodology. *Corpora* 5: 1–27.
- Bach, Emmon 1965. Structural linguistics and the philosophy of science. *Dio- genes* 51: 111–128.
- Bloomfield, Leonard 1935. *Language*. London: Allen & Unwin.
- Boeckx, Cedric 2006. *Linguistic minimalism. Origins, concepts, methods, and aims*. Oxford: Oxford University Press.

- Butterfield, Herbert 1931. *The Whig interpretation of history*. London: Bell.
- Chomsky, Noam 1957. *Syntactic structures*. Den Haag: Mouton.
- Chomsky, Noam 1966. *Cartesian linguistics. A chapter in the history of rationalist thought*. New York, London: Harper & Row.
- Chomsky, Noam 1980. On binding. *Linguistic Inquiry* 11: 1–46.
- Chomsky, Noam 2002. *On nature and language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dupré, John 1982. The disunity of science. *Mind* 92: 321–346.
- Dupré, John 1993. *The disorder of things. Metaphysical foundations of the disunity of science*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Featherston, Sam 2007. Data in generative grammar: The stick and the carrot. *Theoretical Linguistics* 33: 269–318.
- Featherston, Sam 2009. A scale for measuring well-formedness: Why syntax needs boiling and freezing points. In: Featherston, Sam – Winkler, Susanne (eds.): *The fruits of empirical linguistics. Vol. 1: Process*. Berlin, New York: de Gruyter. 47–73.
- Featherston, Sam – Winkler, Susanne (eds.) 2009. *The fruits of empirical linguistics. Vol. 1: Process*. Berlin, New York: de Gruyter.
- Gibbs, Raymond W. Jr. 2017. *Metaphor wars. Conceptual metaphors in human life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gibbs, Raymond W. Jr. – Lenz Costa Lima, Paula – Francoso, Edson 2004. Metaphor is grounded in embodied experience. *Journal of Pragmatics* 36: 1189–1210.
- Hacking, Ian 1996. The disunities of the sciences. In: Galison, Peter – Stump, David J. (eds.): *The disunity of science: Boundaries, contexts, and power*. Stanford: Stanford University Press. 37–74.
- Haider, Huber 2009. The thin line between facts and fiction. In: Featherston, Sam – Winkler, Susanne (eds.): *The fruits of empirical linguistics. Vol. 1: Process*. Berlin, New York: de Gruyter, 75–102.
- Hilpert, Martin 2010. Meta-linguistic tasks and their problems. In: Arppe, Antti – Gaëtanelle, Gilquin – Glynn, Dylan – Hilpert, Martin – Zeschel, Arne: *Cognitive corpus linguistics: five points of debate on current theory and methodology*. *Corpora* 5: 15–19.

- Haug, Matthew C. (ed.) 2014. *The armchair or the laboratory?* London, New York: Routledge.
- Jackendoff, Ray 1994. *Patterns in the mind*. New York: Harper.
- Jäger, Ludwig 1993a. "Language, what ever that may be." Die Geschichte der Sprachwissenschaft als Erosionsgeschichte ihres Gegenstandes. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 12: 77–106.
- Jäger, Ludwig 1993b. "Chomsky's problem". Eine Antwort auf Bierwisch, Grewendorf und Habel. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 12: 235–60.
- Janda, Laura A. (ed.) 2013. *Cognitive linguistics: The quantitative turn*. Berlin, Boston: de Gruyter.
- Jucker, Andreas H. – Schneider, Klaus P. – Bublitz, Wolfram 2018. *Methods in pragmatics*. Berlin, Boston: de Gruyter Mouton.
- Kepser, Stephan – Reis, Marga (eds.) 2005. *Linguistic evidence. Empirical, theoretical and computational perspectives*. Berlin, New York: de Gruyter.
- Kertész, András 2004a. *Philosophie der Linguistik. Studien zur naturalisierten Wissenschaftstheorie*. Tübingen: Narr.
- Kertész, András 2004b. *Cognitive semantics and scientific knowledge: Case studies in the cognitive science of science*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Kertész, András 2012. The 'Galilean style in science' and the inconsistency of linguistic theorising. *Foundations of Science* 17: 91–108.
- Kertész, András 2017. *The historiography of generative linguistics*. Tübingen: Narr Francke Attempto.
- Kertész, András 2019. Fallacies in the historiography of generative linguistics. *Foundations of Science* 24: 775–801.
- Kertész, András – Rákosi, Csilla 2009. Cyclic vs. Circular Argumentation in the Conceptual Metaphor Theory. *Cognitive Linguistics* 20: 703–732.
- Kertész, András – Rákosi, Csilla 2012. *Data and evidence in linguistics: A plausible argumentation model*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kertész, András – Rákosi, Csilla 2013. Paraconsistency and plausible argumentation in generative grammar: A case study. *Journal of Language, Logic and Information* 22: 195–230.
- Kertész András – Rákosi Csilla – Bódog Alexa 2006. A saussure-i strukturalizmus tudománytörténeti rekonstrukciójáról. *Magyar Nyelv* 102: 430–442.

- Kertész, András – Rákosi, Csilla (eds.) 2014. *The evidential basis of linguistic argumentation*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Kertész, András – Schwarz-Friesel, Monika – Consten, Manfred (eds.) 2012. Converging data sources in cognitive linguistics. *Language Sciences* 34. Special Issue.
- Kertész, András – Moravcsik, Edith – Rákosi, Csilla (eds.) 2019. *Current Approaches to Syntax: A Comparative Handbook*. Berlin, Boston: de Gruyter.
- Kuhlmann, Meinhard 2017. Allgemeine Wissenschaftsphilosophie und die Philosophien der Einzelwissenschaften. In: Lohse, Simon – Reydon, Thomas (Hrsg.): *Grundriss Wissenschaftsphilosophie. Philosophien der Einzelwissenschaften*. Hamburg: Meiner. 17–50.
- Kuhn, Thomas S. 2000 [1970]. *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Gondolat.
- Kutrovács Gábor – Láng Benedek – Zemplén Gábor 2008. *A tudomány határai*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Lakatos, Imre 1970. Falsification and the methodology of scientific research programmes. In: Lakatos, Imre – Musgrave, Alan (eds.): *Criticism and the growth of knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press. 91–195.
- Lakoff, Robin 1989. The way we were; or; the real truth about generative semantics: A memoir. *Journal of Pragmatics* 13: 939–88.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol 1. Theoretical prerequisites*. Stanford CA: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Lohse, Simon – Reydon, Thomas (Hrsg.) 2017. *Grundriss Wissenschaftsphilosophie. Philosophien der Einzelwissenschaften*. Hamburg: Meiner.
- Meibauer, Jörg – Steinbach, Markus (eds.) 2011. *Experimental semantics/pragmatics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Moravcsik, Edith 2019. Introduction. In: Kertész, András – Moravcsik, Edith – Rákosi, Csilla (eds.): *Current Approaches to Syntax: A Comparative Handbook*. Berlin, Boston: de Gruyter. 1–22.
- Noveck, Ira 2018. *Experimental pragmatics. The making of a cognitive science*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Noveck, Ira A. – Sperber, Dan 2007. The why and how of experimental pragmatics. In: Burton-Roberts, Noël (ed.): *Pragmatics*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 184–212.
- Noveck, Ira A. – Sperber, Dan (eds.) 2004: *Experimental pragmatics*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Penke, Martina – Rosenbach, Anette (eds.) 2007. *What counts as evidence in linguistics?* Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Podesva, Robert J. – Sharma, Devyani (eds.) 2014. *Research methods in linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Popper, Karl 1935. *Logik der Forschung. Zur Erkenntnistheorie der modernen Naturwissenschaft*. Wien: Springer.
- Pullum, Geoffrey K. 2007. Ungrammaticality, rarity, and corpus use. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory* 3: 33–47.
- Rákosi, Csilla 2017. Replication of psycholinguistic experiments and the resolution of inconsistencies. *Journal of Psycholinguistic Research* 46: 1249–1271.
- Rákosi, Csilla 2018. Dealing with the conflicting results of psycholinguistic experiments: How to resolve them with the help of statistical meta-analysis. *Journal of Psycholinguistic Research* 47: 777–801.
- Ruphy, Stephanie 2017. *Scientific pluralism reconsidered. A new approach to the (dis)unity of science*. Pittsburgh: Pittsburgh University Press.
- Sampson, Geoffrey R. 2007. Grammar without grammaticality. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory* 3: 1–32.
- Sampson, Geoffrey R. – Babarczy, Anna 2014. *Grammar without grammaticality. Growth and limits of grammatical precision*. Berlin, Boston: de Gruyter.
- Schleewsky, Matthias 2009. Linguistische Daten aus experimentellen Umgebungen: Eine multiexperimentelle und multimodale Perspektive. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 28: 169–178.
- Schönefeld, Doris (ed.) 2011. *Converging evidence. Methodological and theoretical issues for linguistic research*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Schütze, Carson T. 1996. *The empirical base of linguistics. Grammaticality judgments and linguistic methodology*. Chicago, London: The University of Chicago Press.

- Schütze, Carston T. – Sprouse, Jon 2014. Judgment data. In: Podesva, Robert J. – Sharma, Devyani (eds.): *Research methods in linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press. 27–50.
- Seuren, Pieter A. M. 2017. *Saussure and Sechehayé. Myth and genius*. Leiden, Boston: Brill.
- Simone, Raffaele 2004. The object, the method, and the ghosts. Remarks on a terra incognita. *The Linguistic Review* 21: 235–256.
- Stefanowitsch, Anatol – Gries, Stephan Th. (eds.) 2006. *Corpus-based approaches to metaphor and metonymy*. Berlin, New York: de Gruyter.
- Stefanowitsch, Anatol – Gries, Stephan Th. (eds.) 2007. Grammar without grammaticality. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory* 3. Special Issue.
- Sternefeld, Wolfgang (ed.) 2007. Data in generative grammar. *Theoretical Linguistics* 33. Special Issue.
- Tsiapera, Maria 1990. Organic metaphor in Early 19th century linguistics. In: Niederehe, Hans-Josef – Koerner, E. F. Konrad (eds.): *History and historiography of linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Tily, Harry – Gahl, Susanne – Arnon, Inbal – Snider, Neal – Kothari, Anubha – Bresnan, Joan 2009. Pronunciation reflects syntactic probabilities: evidence from spontaneous speech. *Language and Cognition* 1: 147–165.
- Turner, Raymond 2017. The philosophy of computer science. In: Zalta, Edward N. (ed.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/computer-science>. Utolsó letöltés: 2019.04.15.
- Weinberg, Steven 1987. Newtonianism, reductionism and the art of congressional testimony. *Nature* 330: 433–437.
- Winkler, Susanne – Featherston, Sam (eds.) 2009. *The fruits of empirical linguistics. Vol. 2: Product*. Berlin, New York: de Gruyter.

BRDAR MARIO

Úton a konstrukciók színes világában, avagy miért kell Prágába menni?

Kivonat

A rezultatív konstrukció kontrasztív (főleg angol, magyar és horvát anyagon végzett) vizsgálatából kitűnik, hogy a magyarban és különösen a horvátban jóval korlátozottabbak a lehetőségek, mint az angolban, mivel ezekben a nyelvekben prototipikus melléknévi rezultatív konstrukciót szinte lehetetlen produktívan képezni. A generatív nyelvészetben belül észrevették az összefüggést a Talmy-féle mozgásemény-tipológia bizonyos elemei és a rezultatív konstrukciók között. Snyder javasol egy magasabb szintű generalizációt, az ún. Összetett Szó Paramétert (Compounding Parameter), mely szerint a komplex állítmányok (mint a rezultatív konstrukció vagy a (mozgás)ige + partikula konstrukció) produktívak egy adott nyelvben, ha itt ugyanakkor az összetettség-képzés is produktív. Mivel a nyelvi adatok nem bizonyítják a korrelációt a rezultatív konstrukció és a produktív összetettség-képzés között, felmerülhet az a gondolat, hogy a nyelvek közti különbségek magukra a Talmy-féle tipológiai paraméterekre vezethetők vissza. Dolgozatomban bemutatom, hogy a mozgásemény-konstrukció ugyanolyan epifenomén, mint a rezultatív, azaz mindkettő motiválható a prágai kommunikációs dinamizmus, illetve a centrifugális és centripetális állítmány koncepciója által.

1. Bevezetés

A kognitív nyelvészetben belül jelenleg több egymástól elszigetelt földdarab azonosítható, melyeknek művelői általában egy-egy jelenség vizsgálatára szakosodnak, sőt még ezeken belül is egymástól gyökeresen eltérő művelési módokat alkalmazó csoportok különülnek el egymástól, melyek a különböző megmunkálási módokat a hiányzó kommunikáció következtében - vagyis más csoportok publikációinak ignorálása miatt - nem vetik össze egymással, és így azok előnye-

it és hátrányait nem mérlegelik. Tanulmányom célja: bemutatni egy átfogó megoldást és együttműködést kívánó problémát, valamint a hosszú és göröngyös utat, amely a generatív nyelvészet által túszul ejtett kognitív ötleten és a Prágai iskolán keresztül a megoldáshoz vezet.

Tanulmányom kiindulópontja egy egyszerű összehasonlítás az angol rezultatív konstrukció és kontrasztív (főleg magyar és horvát) megfelelői között. Már kevés példa alapján is látható, hogy a lehetőségek a magyarban, és különösen a horvátban „kevésbé színesek” mint az angolban, vagy pedig, más értelemben, jóval „színesebbek”, de kognitív nyelvészek nem foglalkoztak a különbségek okával vagy forrásával (a motivációval). Mivel mindezedig nem készült kognitív szempontokat figyelembe vevő átfogó nyelvtipológiai javaslat, ironikusnak tűnhet, hogy generatív nyelvészek a szerkezetet próbálták összefüggésbe hozni több más nyelvi jelenséggel, többek között a mozgáseseemény Talmy-féle tipológiájával (Talmy 1985, 2001a, b), amelyet a kognitív nyelvészet keretein belül fedeztek fel először. Miután megmutatom, hogy ez a próbálkozás gyenge lábakon áll, mivel kontrasztív tények nem támasztják alá, megkísérlem feltárni a kognitív és funkcionális nyelvészeti elméletek integrációs lehetőségeit, és egy olyan tágabb elméleti keretet dolgozok ki, amelybe beleemelem a prágaiak „kommunikációs dinamizmus” fogalmát, illetve a centrifugális és centripetális állítmány koncepcióját is (Curme 1931; Mathesius 1961; Vachek 1961). Az így kialakított keret nemcsak a rezultatív konstrukció vagy mozgáseseemény-konstrukció megfelelő finomságú és tipológiailag adekvát integratív leírását teszi lehetővé, hanem más konstrukciók és más jelenségek összefüggéseinek koherens kezelését is (aszkríptív konstrukció, terpeszkedő konstrukció), és összességében harmonikusan illeszkedik ahhoz az irányzathoz, amely szerint „a kognitív nyelvészet mint a funkcionális nyelvészet egyik kidolgozott rendszere” jelenik meg, ahogy azt Tolcsvai Nagy (2013: 32) találóan kifejti.

2. A rezultatív konstrukció: kontrasztív rejtélyek

A következő példák a rezultatív konstrukciót szemléltetik:

- (1) As far as I can tell, the only difference between my recipe and a traditional version is that I didn't hammer my steak flat.¹
'Amennyire meg tudom mondani, az egyetlen különbség az én receptem és a hagyományos változat között az, hogy nem laposra kalapáltam a steakemet' (szó szerint: kalapáltam POSS steak lapos)

¹ <http://afeeder.blogspot.com/2007/08/zwiebelrostbraten-steak-fried-onions.html>

- (2) Former Secretary of State Hillary Rodham Clinton has refused to turn her email server over to an independent third party and claims she has wiped the server clean,...²

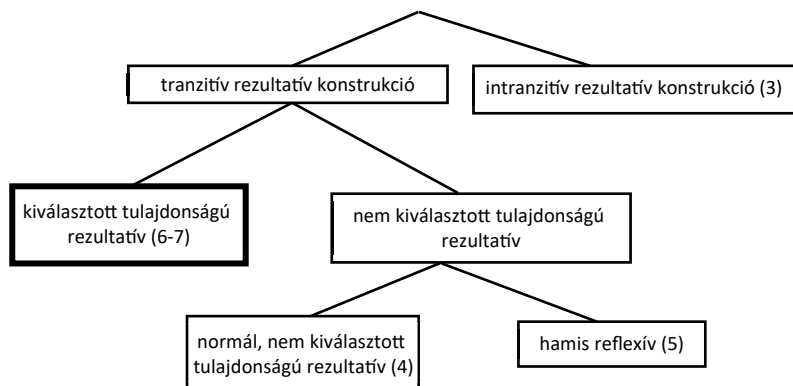
'Hillary Rodham Clinton, volt államtitkár, megtagadta e-mail szerverének független harmadik félnek való átadását, és azt állítja, hogy tisztára törölte a szervert,...' (szó szerint: törölte a szerveret tiszta)

Broccias (2008) szerint a rezultatív konstrukció olyan szerkezet, amely tartalmaz egy rezultatív kifejezést/frázist ('resultative phrase', RP; 2008: 27) és két esemény között fennálló kauzatív viszonyt egy elemi mondaton belül kódol („a causal relation between two events in a single clause,” 2008: 101). Az általános rezultatív konstrukció sematikus leírása a következő:

NP₁ V NP₂ RP (rezultatív frázis)

Levin (1993: 101) szerint a rezultatív frázis fejezi ki (főleg melléknévi frázis formában, de főnévi vagy prepozíciós frázisként is) az alakbeli vagy minőség-beli változást a tárgyban (NP₂).

A rezultatív konstrukciók egy nagyobb szerkezetcsalád tagjai (*caused motion constructions*, okozott mozgás konstrukció), pontosabban ennek metaforikus kiterjesztései. A rezultatív konstrukció maga is egy szerkezetcsalád vagy -hálózat, amely több specifikusabb mikrokonstrukcióból áll össze (Goldberg–Jackendoff 2004).

1. ábra. Rezultatív szerkezetcsalád (Goldberg–Jackendoff 2004 alapján)

² <https://www.washingtontimes.com/news/2015/mar/27/hillary-clinton-wiped-email-server-clean-refuses-t/>

A következő angol példák illusztrálják a hálózatot:

- (3) The pond froze solid. 'A tó szilárdra fagyott' (szó szerint: fagyott szilárd)
- (4) They drank the pub dry. 'Szárazra itták a kocsmát' (szó szerint: itták kocsmát száraz)
- (5) Wayne went a long time between drinks, but, once started, he drank himself stupid.
'Wayne lassan iszogatót, de amikor egyszer beindult, hülyére itta magát.'
(szó szerint: itta magát hülye)
- (6) The gardener watered the flowers flat. 'A kertész laposra öntözte a virágokat' (szó szerint: öntözte a virágokat lapos)
- (7) Bill broke the vase into pieces. 'Bill darabokra törte a vázát' (szó szerint: törte a vázát darabok-ba)

A kiválasztott tulajdonságú rezultatív konstrukciót („selected property resultative construction”) (6)–(7) tekinthetjük a család központi tagjának. A szerkezetcsaládon belül az RP (rezultatív frázis) elvileg változó formában jelenhet meg. Angol konstrukciók és ezek magyar, valamint horvát megfelelőinek egyszerű összehasonlítása azt mutatja, hogy jelentős eltérések vannak az egyes nyelvek között. A fenti angol példákban az RP egy melléknévi frázis (6) vagy egy prepozíciós frázis (7). A magyar kiválasztott tulajdonságú rezultatív konstrukcióban az RP mindig vagy sublatusus vagy translatusus(-factivus) formában jelenik meg:

- (8) Bennett és Trouba véresre verte egymást.
- (9) Vésóvel kockává formálta.

Világos, hogy a (9) példában főnévről beszélhetünk; a (8)-ban a *véres* melléknév, de a *véresre* szóalakban konverzióval főnév is lehet. Tehát nem biztos, hogy az RP melléknévi frázis a magyarban. A magyarban minden angol melléknévi rezultatívnak megfelelője lehet a fenti konstrukció, és ugyanúgy minden prepozíciós rezultatívnak is megfelelne a (8)–(9) konstrukciói. Fordítva ez nem mindig igaz, vagyis nem minden fenti magyar konstrukciónak felel meg egy melléknévi rezultatív az angolban:

- (10) A bundáskenyeret aranybarnára sütötte.
- (11) She fried the french toast until golden brown.

Boas (2003: 105) szerint ez nem is rezultatív konstrukció, hanem szakácskönyvbe való utasítás („cookbook instruction sentences”). A horvátban alig található melléknévi frázisként realizálódott RP. Egyértelműen melléknévek csak intranszitiv konstrukcióban, ott is csak nagyon ritkán jelennek meg, de akkor sem az egyértelmű, prototipikus kiválasztott tulajdonságú rezultatív konstrukcióban:

- (12) Najeo/najela se sit/sita.
'Jóllakottra/degeszre ette magát'

Ezenkívül szint jelölő lexémák találhatóak még a horvát konstrukcióban, de ezek inkább határozószók vagy prepozíciós kifejezések, és nem melléknévek:

- (13) Sve je obojao bijelo/u bijelo.
'Mindent fehérre festett', szó szerint: 'fehéren/fehérbe'

Ugyanaz (vagy nagyon hasonló) a helyzet a többi szláv nyelvben is, például a lengyelben:

- (14) Maria pomalowała drzwi na czerwono.
'Mária pirosra festette az ajtót'
- (15) Janek wytarł talerz do sucha.
'János szárazra törölte a tányért' (szó szerint: 'száraz-ig')

Az oroszban:

- (16) Сокращая картофель в клинья.
'A kumplit hasábokra vágva' (szó szerint: 'hasábok-ba')
- (17) Она досуха вытерла лужу...
'Szárazra törölte a pocsolját' (szó szerint: 'száraz-ig')

Sok nyelvben, így a horvátban is megfigyelhető egy köztes, ún. pseudorezultatív konstrukció (lásd *pseudoresultative*, Levinson 2010; *spurious resultative*, Washio 1997), amelyben határozószó jelöli azt az állapotot, amely a cselekvés módjából származik:

- (18) Sitno nareži luk/Luk nareži sitno.
'Apróra vágd a hagymát' (szó szerint: aprón)

Az újlatin nyelvekben sincsenek melléknévi rezultatívok:

olasz:

- (19) *Gianni ha martellato il metall piatto.
'Gianni laposra kalapálta a fémet'

spanyol:

- (20) *Juan golpeó el hierro plano.
'Juan laposra kalapálta a fémet'

Napoli (1992: 65) állítása szerint melléknévi kifejezések mint rezultatívok elvértve lehetségesek, ha a melléknév színt jelöl:

- (21) Ha dipinto la macchina rossa.
'Pirosra festette a kocsit'

Kaufmann és Wunderlich (1998: 11) pedig agrammatikusnak tartják az ilyen spanyol példákat.

A következő spanyol példa csak nyelvészeti irodalomban fordul elő:

- (22) Juan pintó la casa roja. (Demonte 1992: 52)
'Juan pirosra festette a házat'

A prepozíciós kifejezések sokkal gyakoribbak mindkét nyelvben:

olasz:

- (23) Sono arrivate a migliaia e hanno colorato di blu le spiagge della bella Scario,...
'Ezrek jöttek és kékre festették a szép Scario strandjait' (szó szerint: kék-ből)

spanyol:

- (24) Si quieres picar la cebolla en cuadritos...
'Ha szeretnéd kis kockákra vágni a hagymát...' (szó szerint: kis kockák-ba)

Az olaszban és a spanyolban is vannak pszeudorezultatívok:

olasz:

- (25) Quel macellaio taglia le carni sottili.
'Ez a hentes vékonyra vágja a húst' (szó szerint: vékonyan)

spanyol:

- (26) Se corta la cebolla muy fina.
'A hagymát nagyon finomra kell vágni.' (szó szerint: finoman)

Összegezve elmondható, hogy nagy a variáció és a nyelvek közti eltérés, de úgy tűnik, hogy vannak olyan nyelvek, amelyekben a prototipikusnak tartott melléknévi rezultatív konstrukciót nem lehet produktívan képezni, ezek közé tartoznak például az újlatin a szláv nyelvek.

3. Kontrasztív tények motivációja: kapcsolat a rezultatív konstrukció és a mozgásesemény tipológiája között (generatív módra)

Érdekes, hogy annak ellenére, hogy a rezultatív konstrukció nagyon népszerű kutatási téma a kognitív nyelvészek között (Boas 2003; Goldberg 1991a, 1991b; Goldberg–Jackendoff 2004; Broccias 2000, 2003, 2004, 2008; Peña 2016, 2017; Luzondo-Oyón 2014; Ruiz de Mendoza–Luzondo-Oyón 2012), kognitív nyelvészek nem próbálták ezeket a nyelvi különbségeket magyarázni vagy motiválni, illetve összefüggésbe hozni más jelenségekkel.

Egyetlen példa van erre: egy rövid utalás Hickmann–Hendriks–Champaud (2009: 211) tanulmányában. A cikk a nyelvek közti különbségre összpontosít a mozgást jelentő igék területén, a francia és az angol nyelv perspektívájából. A Talmy-féle (1985, 2001a, 2001b) mozgásesemény-tipológiájából kiindulva

észrevették, hogy a perspektiválási preferencia az igei vagy szatellit keretű nyelvekben párhuzamban áll a kauzatív-rezultatív konstrukcióval.³

A Talmy-féle mozgásesemény-tipológiában kétféle nyelvtípus létezik. A besorolás azon alapul, hogy a különböző nyelvek hogyan fejezik ki a mozgásesemény központi mintázatát (core schema). Meghatározó a PATH (ÚTVONAL) komponens, amely Talmynál egy keretet alkot. Ezt a nyelv kódolhatja az ige szemantikájában, vagy az igétől elkülönülve a mondatban szatelliteszerűen elhelyezkedő egyéb nyelvi elemben (igekötők, prefixumok, prepozíciók, partikulák stb.) által. Talmy szerint az angol és a német, de a magyar és a horvát is, szatellit keretűek, lásd erre példaként a 'bemegy': 'kijön' igepárok megfelelőit a (27)-ban; az újlatin nyelvek viszont igei keretűek; vö. (28):

- (27) *go in – go out*
hineingehen – hinausgehen
bemenni – kimenni
ući – izaći

- (28) *entrer – salir (francia)*
entrare – uscire (olasz)
entrar – salir (spanyol)

A sors iróniája, hogy a fenti Hickmann–Hendriks–Champaud-féle megjegyzésből sosem lehetne koherens magyarázatot kihozni, ugyanis a francia rezultatív általuk végzett leírása nem egyeztethető össze az igei keretű nyelv státuszával, hiszen az információk „szétdobálása” inkább a szatellit keretű nyelvekre jellemző. Ezt a korrelációt, valamennyire helyesebb formában, generatív nyelvészek már évekkel ezelőtt észrevették, és egy egész elméleti konstrukciót építettek fel körülötte. Beck és Snyder (2001a, 2001b), Snyderre (1995) hivatkozva kiemelik az átfedést a Talmy-féle tipológia (Talmy 1985) és Snyder összetett szó paramétere (The Compounding Parameter) között. Snyder (1995) amellett érvel, hogy komplex állítmányok vagy „kis tagmondatok” ('small clauses'), mint a rezultatív konstrukció, kauzatív konstrukció, dupla tárgyas konstrukció, ige + partikula (vagy elválasztható prefix és ige) konstrukció (stb.) produktívak egy adott nyelvben, ha ebben a nyelvben az összetettszó-képzés is produktív.

³ „Furthermore, framing preferences also affect other domains beyond space. For example, in comparison to the English causative-resultative structure [...], French requires the spreading of information across clauses” (Hickmann–Hendriks–Champaud 2009: 211).

Snyder cikksorozata azt sugallja, hogy az általa említett nyelvi jelenségek szoros kapcsolatban vannak egymással. A cikkekből viszont nem derül ki világosan, hogy pontosan mely konstrukciók állnak összefüggésben (a cikkek között vannak eltérések), de úgy tűnik, hogy itt egy funkcionális rendszerről van szó Nichols (1984: 99) értelmében.

Nichols a funkció fogalmának öt fő használatát elemzi. Az első az ún. kovariáció vagy kölcsönös egymástól függés. Az elemek úgy kapcsolódnak össze egy funkcionális rendszeren belül, hogy ha az egyik változik, a változás a teljes rendszert és a többi elemet is érinti. A funkcionális nyelvészetnek az a feladata, hogy kutassa, mi mire és hogyan hat.

A fent említett cikkek közötti eltérések annak köszönhetőek, hogy Snyder és társai fokozatosan jöttek rá arra, hogy az általuk szoros rendszerbe állított elemek nem úgy működnek, ahogy feltételezték, ezért kénytelenek voltak pár elemet kivenni a komplex állítmány halmazából. Snyder (2011) és Goodrich–Snyder (2013) három konstrukcióra szűkítette a keretet:

- melléknévi rezultatív konstrukció,
- ige + partikula (vagy szétválasztható prefix és ige) konstrukció,
- produktív összetettség-képzés.

Az utolsót, a produktív összetettség-képzést tekintik a kiváltó oknak, azaz szerintük ez lenne annak a feltétele, hogy egy adott nyelvben legyen melléknévi rezultatív és ige + partikula (vagy szétválasztható prefix és ige) konstrukció. Ha egy nyelv nem rendelkezik produktív összetettség-képzési rendszerrel, eszerint a másik két konstrukcióval sem fog rendelkezni. Ezt több, tipológiailag eltérő nyelvből vett adattal támasztják alá:

1. táblázat. Implikációs viszony a produktív összetettség-képzés, valamint a melléknévi rezultatív konstrukció és az ige + partikula konstrukció között (Goodrich–Snyder 2013: 21).

Nyelv	elválasztható partikula	melléknévi rezultatív	produktív összetettség-képzés
khmer (ausztróázsiai)	✓	✓	✓
észt (finnugor)	✓	✓	✓
holland (germán)	✓	✓	✓
mandarin (sino-tibeti)	✓	✓	✓
thai (thai)	✓	✓	✓
japán	-	✓	✓
amerikai jelnyelv	-	✓	✓
baszk	-	-	?
egyiptomi arab (afroázsiai)	-	-	-
jávai (ausztronéz)	-	-	-
spanyol (román)	-	-	-
horvát, szerb (szláv)	-	-	-

Bármennyire meghökkentőnek tűnik is az az állítás, hogy az összetettség-képzés mint morfológiai jelenség ilyen módon tudja befolyásolni a szintaxist, azaz grammatikai konstrukciók létéről ítéletet lehet hozni ennek az alapján, az adatok mégis igen impresszíven konzisztensek. Az egész azonban egy fekete dobozra hasonlít. Nincs semmi konkrét nyelvi bizonyíték, csak hivatkozás történik valamilyen absztrakt reprezentációs szintre. Snyder (2001: 328) szerint az angol összetett állítmányok levezetése során szükségszerűen találunk szóösszetételeket valamelyik

absztrakt reprezentációs szinten.⁴ Ismeretlen egy olyan mechanizmus, amely szétbontana egy morfológiai képződményt, és újra elérhetővé tenné a szintaxis számára (hiszen ez a lexikális integritás hipotézise ellen szólna). A szerzők LeRoux-ra (1988) és Neelman–Weerman-ra (1993) hivatkoznak, akik a korlátozott szórendi lehetőségek miatt a rezultatív és az ige + partikula konstrukciót az afrikaansban és a hollandban morfológiai szempontból összetett szavaknak tekintik.

Azonban ha találunk olyan nyelveket, amelyek nem az elvárások szerint viselkednek, akkor a fenti generalizáció veszélybe kerül. A fenti táblázat szerint a japán rendelkezik melléknévi rezultatív konstrukcióval, de a valóságban Washio (1997: 5) megmutatja, hogy ezek csak elvétve lehetségesek, körülbelül olyan ritkán, mint a horvátban, és csak azok a típusok fordulnak elő, amelyek a horvátban is, és amelyek a táblázat negyedik csoportjában állnak (a táblázat alján, az utolsó négy sorban), ahol se partikulás igék, se melléknévi rezultatívok, se produktív összetett szavak nincsenek. A mandarin kínaiiban valóban produktív a szóösszetételek képzése, de komoly kétségek merülnek fel a másik két konstrukció kapcsán, ha közelebről megnézzük őket. A kínai elválóige-konstrukció nagyon máshogyan fest, mint a magyar, német vagy angol konstrukciók, amelyek ugyanerre a névre hallgatnak:

(29a) Bejött a csodabefektetésem.

(29b) Ez a zöld nem jön be a magyaroknak.

(30a) Anstatt einzu kaufen, bleiben wir zu Hause.

(30b) Wir werden jetzt einkaufen.

(31a) Turn off the TV!

(31b) Turn the TV off!

A mandarin kínai konstrukció két írásjegyből áll össze, az egyik egy ige, a másik egy főnév, ige vagy határozószó, tehát csak az utóbbi esetben lehet szó partikuláról.

(32a) Wo kan jian le ta.
 én nézni-látni LE ő
 'Láttam őt'

⁴ „English complex predicates necessarily involve a morphological compound at some abstract level of grammatical representation.” (Snyder 2001: 328).

- (32b) Ni kan de3 jian ta me?
 te nézni tud látni ő ME
 'Látod őt?'

Ami ezeknek az igéknek a státuszát illeti (szintagma vagy összetett szó), a mai napig nem jött létre konszenzus sinológiai berkekben. Figyelembe véve a konstrukciók számát (2000 és 3000 között), a gyakoriságukat, a nem kompozicionális jelentést és főleg annak a bizonytalanságát, hogy a két írásjel elválasztható-e egymástól, vagy nem, arra a konklúzióra lehet jutni, hogy ezek tulajdonképpen idiómák. A mandarin kínai rezultatívot semmiképpen sem lehet prototipikusnak nevezni, mivel sehol sincs benne melléknév, hiszen két egymás mellett álló ígéről van szó (a tárgy és a partikula *de* állhat a kettő között).

- (33a) Na tiao gou fei xing le wo mama.
 ugat fölébred
 'Az a kutya ugatva fölébresztette az anyámat'

- (33b) Na tiao gou fei de wo mama xing le.
 'Az a kutya ugatva fölébresztette az anyámat'

Melléknemek előfordulhatnak a kínai rezultatív konstrukcióban, de ez egy speciális konstrukció, ún. túlzó rezultatív ('excessive resultative'), amely az intranzitív (passzív vagy mediális) konstrukciótípusba tartozik:

- (34) Qiang qi ai le.
 fal épül alacsony PART
 'A fal a vártnál alacsonyabbra épült'

Grčević (2016) elismeri, hogy a szuffixáció a legproduktívabb szóalkotási folyamat a horvátban, de nem tagadja, hogy a kompozíció is létezik, és azt sem állítja, hogy nem produktív:

- (35) *bjelokost* 'elefántcsont', *zloduh* 'démon', *samohvala* 'öndicséret', *spomen-ploča* 'emléktábla', *bruto-prihod* 'bruttó kereset', *vodopad* 'vízesés', *mesožder* 'húsevő', *kavopija* 'kávéivó'

Az észti rezultatívok kivétel nélkül translativusban jelennek meg, tehát a helyzet hasonló, mint a magyarban, az azonban nem biztos, hogy a magyar rezultatív melléknévi frázis. A törökben a melléknévi rezultatív olyan marginális, mint a horvátban (csak a festés és vágás igéivel lehetséges, *John arabayi* *kırmuziya*

boyadi 'John pirosra festette az autót', *John domatesi ince dilimledi* 'John vékonyra szeletelte a paradicsomot', ahol a *-ce* adverbialis szuffixum), semmiben sem hasonlít a partikula + ige konstrukcióra (sőt, néhány idegen nyelvből származó elemén kívül nincsen semmiféle prefix), de az összetett szavak képzése viszonylag erős. Az albánban a kompozíció produktív (Geenesin–Matzinger 2016: 3125), de nincsenek benne se elválasztható partikula + ige konstrukciók, se prototipikus rezultatív konstrukciók (hasonlóan, mint a horvátban).

Összegezve elmondható, hogy az az állítás, hogy a produktív kompozíció a gyökere és a feltétele minden komplex állítmánynak, nem igazán meggyőző. A helyzet akkor sem javul, ha elismerjük, hogy a rezultatív konstrukciónak két típusa létezik, ahogy Washio (1997) javasolta. A gyenge típusnál, ahol olyan igék fordulnak elő, mint a *fest*, a tárgynak az állapota változik meg, függetlenül attól, hogy a rezultatív frázis implicit marad vagy sem, míg az erős típusnál csak akkor lehet változásra következtetni, ha a rezultatív frázis jelen van. A japánban és a szláv nyelvekben a gyenge típus található meg.

Ezen a ponton, ha már meggyőződünk arról, hogy Snyder javaslatára nem vezet sikerre, hiszen a nyelvi adatok nem bizonyítják a korrelációt a rezultatív konstrukció és a produktív összetettség-képzés között, illetve az implikációs viszonyt a kettő között (produktív összetettség-képzés $\Rightarrow$ melléknévi rezultatív konstrukció), felmerülhet az a gondolat, hogy a nyelvek közti különbségek a rezultatív konstrukciót illetően a Talmy-féle tipológiai paraméterekre vezethetők vissza. Acedo-Matellán (2012, 2016) szerint a Talmy-féle tipológiát is módosítani kell, a szatellit keretű nyelvek erős vagy gyenge szatellit keretűek lehetnek. Az erős rezultatív konstrukció csak az erős szatellit keretű nyelvekben lehetséges (angol, holland), míg a gyenge szatellit keretű nyelvekben csak gyenge rezultatívok találhatóak. Azonban a helyzet ennél bonyolultabb.

Sok esetben a nyelvek különböző arányban eltérő viselkedést mutatnak, ingadoznak vagy változnak. Rózsavölgyi (2015) megmutatja, hogy

„a modern olasz Talmy tipológiai felosztását tekintve nem sorolható egyértelműen sem a *verb-framed*, sem a *satellite-framed* típusba, hanem valahol félúton található a kettő között. A standard olaszban most kibontakozóban lévő helyhatározói értelmezésű partikulák (ezeknek is különböző fejlődési fokozatai, amelyek az immár majdnem teljesen elhomályosuló latin örökségű prefixumok helyébe léptek/lépnek) és e partikulák egyre jobban elterjedő használata a prepozíciókkal együtt a szatellit elemek javára kezdi billenteni a mérleget.” (Rózsavölgyi 2015: 44)

Bizonyos nyelvek egyik kategóriába sem tartoznak egyértelműen, például a thai (Zlatev–Yangklang 2004) egy ilyen „equipollens keretű” nyelv. Goschler és Stefanowitsch (2013: 11) véleménye szerint:

„... lehetséges, hogy át kell gondolni a mozgásemények nyelvi kifejezésének azok konceptualizációjára gyakorolt potenciális hatására vonatkozó kérdéseket. Ha a nyelvközi tipológia nem mutat olyan éles határokat, amint azt a spanyol és a német tankönyviminta-szerű esete alapján feltételezhetjük, és ha a nyelvek inkább vegyes típusokhoz sorolhatók, akkor kétségessé válik, hogy kimutatható-e a konceptualizáció különböző nyelvek általi stabil, rendszeres befolyásoltsága. Ez nem azt jelenti, hogy egyáltalán nincs ilyen hatás, hanem azt, hogy ez az eddig feltételezettnél általában sokkal finomabb különbségek és nagyobb variáció formájában fog megmutatkozni, valamint azt is, hogy bizonyos nyelvek kódolási stratégiái túlságosan heterogének lehetnek ahhoz, hogy a mozgásemények konceptualizációját mérhető módon befolyásolják.”⁵

Úgy tűnik, hogy minden, amit a mozgásemény-konstrukciókban látunk, ugyanolyan epifenomén, mint a rezultatív, azaz mindkettő valami másnak a következménye. A kérdés az, hogy mi lehet mindezeknek a mélyebb gyökere.

4. Mért kell Prágába menni?

A Prágai iskola kommunikációs dinamizmus fogalma kapcsán, illetve a cseh nyelvet az angollal összevetve, Mathesius (1961) és Vachek (1961) észrevették, hogy a cseh állítmány sokszor egyszerű ige, míg az angolban az állítmány gyakran komplexebb, az ige mellett találunk egy főnevet vagy egy melléknevet, és ilyenkor tulajdonképpen a szemantikai súlypont is az utóbbi elemen található. Tehát a cseh igeik, illetve állítmányok zöme centripetális (maga felé vonzza a szemantikai súlypontot), az angol igeéknél, illetve állítmányoknál viszont kimutatható a centrifugális tendencia (kifelé taszítják a szemantikai súlypontot). Hasonlókat már

⁵ „(...) questions about a potential impact of linguistic motion-event encoding on the conceptualization of motion events may have to be reconsidered. If the typology is cross-linguistically not as clear-cut as textbook cases like Spanish and German may suggest and if languages are more typically mixed types, then it is doubtful that we will find stable, systematic cross-linguistic effects on conceptualization. This is not to suggest that there are no such effects at all, but that they will be generally more subtle and more variable than has so far been assumed and that at least some languages may be too heterogeneous with respect to their encoding strategies to influence conceptualization to a measurable degree.”

Curme (1931: 22) is leírt. Ezeket modernebb nyelvezetre lefordítva a centripetálist mondhatjuk igei keretűnek, a centrifugálist pedig szatellit keretűnek.

A Talmy-féle tipológia így bizonyos értelemben spanyolviasz-típusú „újrafelfedezésnek” tűnik, de az eredeti ötlet, a prágai, előnyösebb. Ez a koncepció tágabb elméleti keretet kínál lehetőségként a fenti konstrukciók és más egyéb jelenségek összefüggéseinek koherens kezelésére. Természetesen ezt egy kontinuumon belül kell figyelembe venni, ami azt jelenti, hogy a nyelvekben az egyik vagy a másik tendencia domináns vagy default lehet, de a centripetális és centrifugális állítmány csak két extrém pólus, a legtöbb nyelv valahol a kettő között mozog.

Két kis finomítást javaslok, amelyek az elméleti felvetéseket a nyelvleírásban adekváttá teszik. Az egyik az, hogy figyelembe kellene venni John Hawkins (1986) és Frans Plank (1984) kutatásait. Ez azt jelenti, hogy a morfológiai adottságok döntően meghatározzák a mozgásteret: egy morfológiailag gazdagabb nyelv többet fog tudni az állítmány igei magjába „beszívni” (szemantikai és szintaktikai szinten is). Vagyis az (igei) predikációk száma nagyobb lesz, ami kisebb mértékű poliszemiával jár. Ellentétben ezekkel, egy morfológiailag szegényebb nyelv nem tud annyit az igei magba „beszívni”, hanem épp fordítva, sokat fog annak a „keringési pályájára” kidobni. Egy ilyen nyelvben magasabb a poliszémia mértéke, az igék száma pedig alacsonyabb (Brdar-Szabó–Brdar 2004).

Azonban a centripetális tömörítésnek is vannak határai, ezért szükséges a másikkal finomítás. Amit nem lehet az igei magba beépíteni, azt ezek a nyelvek nem az állítmányon belüli szatellittekbe helyezik, hanem egy „külső keringési pályára”, gyakran mellékmondatokba. Tehát az ún. dominánsan centripetális nyelvekben egy szekunder centrifugális szerveződési rendszer is működik. Most már meg lehet érteni Hickmann–Hendriks–Champaud (2009: 211) fent idézett szavait („spreading information across clauses”). Ez szintén magyarázza azt, hogy az első példát:

(36a) As far as I can tell, the only difference between my recipe and a traditional version is that I didn't hammer my steak flat.

horvátra csak két mondattal lehet lefordítani:

(36b) ... da je jedina razlika između mog recepta i tradicionalne verzije da ja nisam tukao odrezak dok ne postane pljosnat...

'hogy az egyetlen különbség az én receptem és a tradicionális recept között az, hogy én nem verem a steakemet, amíg nem lett lapos'

Ugyanezt rendszeresen láthatjuk több más konstrukció esetében is. Ez a lehetőség természetesen a magyarban is létezik, így Brdar-Szabó (ebben a kötetben) megmutatja, hogy bizonyos igéknél a cselekvés eredménye rezultatív frázis helyett a szekunder centrifugális szerveződés szintjén mellékmondatként jelenítődik meg.

Most még két rövid esettanulmányon fogom megmutatni, hogy a centrifugális-centripetális kontraszt más konstrukciótípusokban is észrevehető. Az első egy nagyon gyakori konstrukció, a bővített aszkriptív konstrukció (kopula + predikatív melléknévi frázis). Ez a konstrukció bővített, amikor a predikatív melléknévi frázisban egy kiegészítő frázis van (mint a (37) angol példában). Ennek megfelelőjeként a horvátban és a magyarban centripetális állítmányt találunk; vö. (37-38a-39a), a kiegészítő nélkül viszont predikatív melléknevet, ami enyhén centrifugálisnak tekinthető; vö. (37-38b-39b):

- (37) I am very adaptable – to circumstances.
 (38a) Vrlo se lako prilagodavam – okolnostima.
 (38b) Vrlo sam prilagodljiv (*okolnostima)
 (39a) Nagyon könnyen alkalmazkodom a körülményekhez.
 (39b) Nagyon alkalmazkodó vagyok (*a körülményekhez).

Bizonyos eseteken az angol bővített konstrukciónak inkább egy igei állítmány és egy alárendelt mondat felel meg (szekunder centrifugális szerveződés) (vö. Brdar–Brdar-Szabó 2003; valamint Brdar–Brdar-Szabó–Gradečak–Erdeljčić–Buljan 2010):

- (40) He was open about it.
 (41) Nyíltan beszélt róla/nyitott volt, amikor beszélt róla.
 (42) Otvoreno je govorio o tome/bio je otvoren kada je o tome govorio.

A többi germán nyelvben is találunk bővített konstrukciót:

német:

- (43) Ich war ja wenigstens offen darüber / Ich habe ja wenigstens offen darüber gesprochen.

holland:

- (44) Ik ben er tenminste open over geweest.

A szláv nyelvekben viszont ilyen esetben vagy centripetális vagy szekunder centrifugális állítmányal találkozunk.

Hasonló eredményre jutunk a funkcióigés (ún. terpeszkedő) szerkezetek angol–horvát–magyar kontrasztív elemzése során is. A funkcióige vagy másként könnyű ige (ang. *light verb*) egy szemantikailag viszonylag „kiüresedett”, általános jelentésű ige, az állítmány szemantikai magja centrifugálisan el van helyezve egy nominalizációban:

- (45) In the winter of 1990-91 he made an attempt to climb the Rupal Face of Nanga Parbat, ...⁶ '1990-1991 télen megkísérelte megmászni a Naga Parbat Rupal oldalát' (szó szerint: megcsinálta a kísérletet)
- (46) Alonso tesz még egy utolsó, elkeseredett próbálkozást a Ferrarinal⁷
- (47) Još jednom je pokušao završiti pjesmu. 'Még egyszer próbálta befejezni az éneket'
- (48) No more oil, and then their country starts coming to a stop, including their military, which is their largest oil consumer.⁸
- (49) Az ország lassan leáll, beleértve a hadsereget is, amelyik a legnagyobb fogyasztó.
- (50) Cijela zemlja zastaje, uključujući i vojsku, koja je najveći potrošač nafte.

Ez a konstrukció, ahogyan a fenti példák is mutatják, kevésbé produktív a magyarban, mint az angolban, és még kevésbé a horvátban (50) (vö. Gradečak-Erdeljić–Brdar 2012).

Ebbe a konstrukciócsaládba tartozik az úgynevezett eponimikus igei konstrukció is (vö. Brdar-Szabó–Brdar 2017):

- (51) Like when you're a big hero in the Boy Scouts, rescuing a drowning frog or something, and the other guys say you did a John Wayne?⁹
'Mint amikor nagy hős vagy a cserkészeknél, megmentesz egy fulladó békát vagy ilyesmi, és a többi srác azt mondja, hogy John Wayne-t csináltál?'

---

⁶ <https://www.thebmc.co.uk/successful-broad-peak-attempt-appears-to-have-ended-in-tragedy>

⁷ <https://hu.motorsport.com/f1/news/f1-2018-nemet-nagydj-brundle-szerint-alonso-beprobalkozik-a-ferrarinal/3147100/>

⁸ Clancey, Tom: *The Bear and the Dragon*. New York: Berkely Books, 2000, 611.

⁹ <https://www.rogerebert.com/interviews/interview-with-john-wayne>

- (52) You just got to do a Trump and say damn the torpedoes...¹⁰
 'Trumpot kell csinálnod és mondanod, hogy átkozottak a torpedók...'

Eponimikus főnév vagy eponima (*ἐπί* 'ról, ről' és *ὄνομα* onyma 'név'), egy személy, hely vagy ritkán egy esemény neve, amely szorosan fűződik valamilyen konkrét vagy absztrakt jelenséghez (például tudós és általa felfedezett szabály, feltaláló és találmány stb.). A fenti példákban az eponimák metonimikusan állnak valamilyen jellegzetes cselekvés helyett, de eponima lehet egy személynévből keletkezett terminus (egészségügyi, sport stb. szakkifejezés) is. Eponimák előfordulhatnak egy köznévkíséretében, például *McBurney-metszés*, vagy *Jurcsenکو ugrása*, vagy elliptikusan, kíséret nélkül, például *Apgar*, *Tsukahara*.

Az angolban nemcsak viszonylag semleges könnyű igéket találunk ezekben a szerkezetekben, mint a *do*, hanem súlyosabb igéket is, mint a *perform* vagy a *pull*, elliptikus vagy teljes eponimikus kifejezéseket:

- (53) They did the APGAR while...¹¹ 'Csinálták az APGAR-t, míg...'
 (54) The neo-natologist was in the room to take the APGAR...¹² 'A neonatológus bent volt a helyiségben, hogy elvégezze az APGAR-t...'
 (55) Dr. Apgar advocated for someone other than the delivery attendant or obstetrician to perform the Apgar...¹³ 'Dr. Apgar azt javasolta, hogy az Apgart végezze más, és ne a szülésznő vagy a szülészorvos.'
 (56) Did Paris pull the Houdini deliberately, or was she simply eclipsed by the Kardashians?¹⁴ 'Paris szándékosan húzott Houdinit, vagy Kardashianék egyszerűen túlszárnyalták?'

Ezt a konstrukciót a magyarban teljes eponimikus frázissal és/vagy egy „súlyosabb” (formális/semleges vagy informális) igével találjuk meg:

¹⁰ <https://www.2gb.com/you-just-got-to-do-a-trump-a-fresh-political-approach-is-needed/>

¹¹ https://community.babycenter.com/post/a25351617/apgar_score_while_holding_baby

¹² <https://www.quora.com/What-goes-through-a-husbands-mind-when-his-wife-is-giving-birth-to-their-child>

¹³ <http://blogs.oregonstate.edu/kkh2/2-social-factors/>

¹⁴ <https://www.inquisitr.com/2993132/why-kim-kardashian-must-thank-paris-hilton-even-as-blac-chyna-plots-kardashians-coup-detat/>

- (57) Az Apgar-tesztet a születés után 1 perccel és 5 perccel végzik el.¹⁵
- (58) Egyébként mindenképpen be kell mennie azoknak is akik bábával szülnének, mert: anyakönyvezik a babát, megvizsgálják, apgar tesztet csinálnak, ...¹⁶
- (59) Zseniális neymart húzott egy tenisszező Wimbledonban.¹⁷
- (60) Ronaldo mesterhármast lőtt, De Gea Kariust húzott a vb első csúcsmecsen.¹⁸
- (61) A szerb azonban húzott egy Federert, a háló mellett (szabályosan) visszaadta a labdát, és bár Millman ezt is elérte, Djokovics végül megnyerte.¹⁹
- (62) .... újráválasztása érdekében húzott egy gyurcsányt, és kozmetikázta az államháztartás mérlegét.²⁰

Ezek mellett találunk eponimikus igét is, vagyis szuffixáció által képzett centripetális állítmányt:

- (63) ... addig a babát apgarozták, mérték...²¹
- (64) Vinicius „neymarozott” egyet, majd jött a balhé...²²
- (65) Rétvári Bence csak Gyurcsányozni és most már Horn Gyulázni is tud!²³

Hasonló centripetális állítmányok ritkábban előfordulnak az angolban is (főleg az ún. *way*-konstrukcióban, Jackendoff 1990):

- (66) Somehow he sort of John Wayned his way through the whole business...²⁴ 'Valahogyan át-John-Wayne-zte magát az egész üzleten.'
- (67) Jacob "John Wayned" his way through life...²⁵ 'Jacob „át-John-Wayne-zte” magát az életen...'

---

¹⁵ https://www.csaladinet.hu/hirek/baba/babagondozas/26043/quot_mit_csinálnak_a_kisbabammal_quot_-_ezeken_a_vizsgalatokon_esik_at_az_ujszulott

¹⁶ <https://www.hoxa.hu/mi-az-eljaras-ha-valaki-szaksegitseg-forum-oldal-3>

¹⁷ <https://player.hu/sport-3/zsenialis-neymart-huzott-egy-teniszezo-wimbledonban/>

¹⁸ <https://player.hu/vb-2018/portugal-spanjol-b-csoport/>

¹⁹ https://index.hu/sport/tenisz/2018/09/06/novak_djokovics_john_millman_adogatas_djokovics/

²⁰ https://index.hu/kulfold/2016/04/15/brazilia_legfelsobb_birosag_dilma_elmozditas/

²¹ <https://www.babanet.hu/tarsalگو/viewtopic.php?p=1669013>

²² <https://rangado.24.hu/video/2018/11/21/vinicius-neymarozott-egy-et-majd-jott-a-balhe-video/>

²³ <https://olkt.hu/retvari-bence-csak-gyurcsanyozni-es-most-mar-horn-gyulazni-is-tud/>

²⁴ http://newmexicomercury.com/blog/comments/provincial_matters_6_2_2014

²⁵ https://www.dailyastorian.com/opinion/columns/guest-column-icon-of-astoria-to-be-honored-friday/article_2258be62-6140-11e9-b18e-6b2467671577.html

5. Összegzés

Tanulmányom kiindulópontja egy egyszerű összehasonlítás volt az angol rezultatív konstrukció és ennek kontrasztív (főleg magyar és horvát) megfelelői között. Már kevés példa alapján is látható, hogy a lehetőségek a magyarban és különösen a horvátban jóval korlátozottabbak, mint az angolban, mivel ezekben a prototipikusnak számító melléknévi rezultatív konstrukciót nem lehet produktívan képezni. Annak ellenére, hogy a rezultatív konstrukció nagyon népszerű kutatási téma, kognitív nyelvészek nem próbálták ezeket a nyelvi különbségeket magyarázni vagy motiválni. A generatív nyelvészetben belül viszont észrevették az átfedést a Talmy-féle mozgásemény-tipológia és Snyder Összetett Szó Paramétere között: a komplex állítmányok (mint a rezultatív konstrukció vagy a (mozgás) ige + partikula konstrukció) produktívak egy adott nyelvben, ha ebben az összetettszó-képzés is produktív. Mivel a nyelvi adatok nem bizonyítják a korrelációt a rezultatív konstrukció és a produktív összetettszó-képzés között, felmerült az a gondolat, hogy a nyelvek közti különbségek a Talmy-féle tipológiai paraméterekre vezethetők vissza. Dolgozatomban bemutattam, hogy a mozgásemény-konstrukció ugyanolyan epifenomén, mint a rezultatív, azaz mindkettő motiválható a Prágai iskola kommunikációs dinamizmus felfogása, illetve centrifugális és centripetális állítmány koncepciója által. Már ennek a durvaszemcsés kontrasztív elemzésnek az alapján is látható, hogy a centripetális/centrifugális szerveződés jelentős hatással bír: sok nyelvben különféle jelenség forma-jelentés viszonya ezzel jobban motiválható. A bővített aszkriptív konstrukció és az eponimikus igei konstrukciók példáján végzett esettanulmány bemutatta, hogy a rezultatív különféle szerkezet típusain kívül más konstrukciók esetében is jó magyarázattal szolgálnak ezek az elvek. Természetesen a nyelvek nem egyszerűen mindig és mindenhol centripetálisak vagy centrifugálisak; a helyzet sokkal differenciáltabb, és mindez további kontrasztív és tipológiai kutatást követel.

Irodalom

- Acedo-Matellán, Víctor 2012. Adjectival resultatives cross-linguistically: a morphophonological account. In: Constantinescu, Camelia – Le Bruyn, Bert – Linke, Kathrin (eds.): *Proceedings of ConSOLE 17*. Leiden: Student Organization of Linguistics in Europe (SOLE). 1–25.
- Acedo-Matellán, Víctor 2016. *The morphosyntax of transitions. A case study in Latin and other languages*. Oxford: Oxford University Press.

- Boas, Hans C. 2003. *A constructional approach to resultatives*. Stanford: CSLI Publications.
- Beck, Sigrid – Snyder, William 2001a. Complex predicates and goal PP's: Evidence for a semantic parameter. In: Do, Anna H. J. – Dominguez, Laura – Johansen, Aimee (eds.): *Boston University Conference on Language Development* 25. Somerville: Cascadilla. 114–122.
- Beck, Sigrid – Snyder, William 2001b. The Resultative Parameter and restitutive *again*. In: Féry, Caroline – Sternefeld, Wolfgang (eds.): *Audiatur Vox Sapientiae: A Festschrift for Arnim von Stechow*. Berlin: Akademie Verlag. 48–69.
- Brdar, Mario – Brdar-Szabó Rita 2003. Metonymic coding of linguistic action in English, Croatian and Hungarian. In: Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda (eds.): *Metonymy and pragmatic inferencing*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 241–266.
- Brdar, Mario – Brdar-Szabó Rita – Gradečak-Erdeljić, Tanja – Buljan, Gabrijela 2001. Predicative adjectives in some Germanic and Slavic languages: On the role of metonymy in extending grammatical constructions. *Suvremena Lingvistika* 27: 35–57.
- Brdar-Szabó Rita – Brdar, Mario 2004. Predicative adjectives and grammatical-relational polysemy: The role of metonymic processes in motivating cross-linguistic differences. In: Radden, Günter – Panther, Klaus-Uwe (eds.): *Studies in linguistic motivation*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 321–355.
- Brdar-Szabó Rita – Brdar, Mario 2017. *Doing Tsukahara and the Epley* in a cross-linguistic perspective. In: Ruiz de Mendoza Ibáñez, Francisco José – Luzondo Oyón, Alba – Pérez Sobrino, Paula (eds.): *Constructing families of constructions*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 77–107.
- Broccias, Cristiano 2000. The need for the resultative network. *Berkeley Linguistic Society* 26: 41–52.
- Broccias, Cristiano 2003. *The English change network: Forcing changes into schemas*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Broccias, Cristiano 2004. The cognitive basis of adjectival and adverbial resultative constructions. *Annual Review of Cognitive Linguistics* 2: 103–126.
- Broccias, Cristiano 2008. Towards a history of English resultative constructions: the case of adjectival resultative constructions. *English Language and Linguistics* 12: 27–54.

- Curme, George Oliver 1931. *A Grammar of the English language. Vol 3. Syntax*. Boston: Heath.
- Daneš, František 1966. The relation of centre and periphery as a language universal. *Travaux de Linguistiques de Prague* 2: 9–21.
- Demonte, Violeta 1992. Temporal and aspectual constraints on predicative adjective phrases. In: Campos, Héctor – Martínez-Gil, Fernando (eds.): *Current studies in Spanish linguistics*. Washington: Georgetown University Press. 165–200.
- Genesin, Monica – Matzinger, Joachin 2016. Albanian. In: Müller, Peter O. – Ohnheiser, Ingeborg – Olsen, Susan – Rainer, Franz (eds.): *Word-Formation. An International Handbook of the Languages of Europe*. Berlin, Boston: de Gruyter Mouton. 3124–3137.
- Goldberg, Adele E. 1991a. It can't go up the chimney down: Paths and the English resultative. *Proceedings of the Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society* 17: 368–378.
- Goldberg, Adele E. 1991b. A semantic account of resultatives. *Linguistic Analysis* 21: 66–96.
- Goldberg, Adele E. – Jackendoff, Ray 2004. The English resultative as a family of constructions. *Language* 80: 532–568.
- Goodrich, Mary – Snyder, William 2013. Atelic paths and the Compounding Parameter: Evidence from acquisition. In: Goto, Nobu – Otaki, Koichi – Sato, Atsushi – Takita, Kensuke (eds.): *Proceedings of GLOW in Asia IX 2012*. Mie: Mie University. 19–30.
- Goschler, Juliana – Stefanowitsch, Anatol 2013. Introduction: Beyond typology: The encoding of motion events across time and varieties. In: Goschler, Juliana – Stefanowitsch, Anatol (eds.): *Variation and change in the encoding of motion events*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 1–14.
- Gradečak-Erdeljić, Tanja – Brdar, Mario 2012. Constructional meaning of verbo-nominal constructions in English and Croatian. *Suvremena Lingvistika* 38: 29–46.
- Grčević, Mario 2016. Croatian. In: Müller, Peter O. – Ohnheiser, Ingeborg – Olsen, Susan – Rainer, Franz (eds.): *Word-Formation. An International Handbook of the Languages of Europe*. Berlin, Boston: de Gruyter Mouton. 2998–3016.
- Hawkins, John A. 1986. *A contrastive typology of English and German: Unifying the contrasts*. London: Croom Helm.

- Hickmann, Maya – Hendriks, Henriëtte – Champaud, Christian C. 2009. Typological constraints on motion in French and English child language. In: Guo, Jiansheng – Lieven, Elena – Ervin-Tripp, Susan – Budwig, Nancy – Nakamura, Keiko – Özçalışkan, Şeyda (eds.): *Crosslinguistic approaches to the psychology of language: research in the tradition of Dan Isaac Slobin*. New York: Psychology Press. 209–224.
- Jackendoff, Ray 1990. *Semantic structures*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Kaufmann, Ingrid – Wunderlich, Dieter 1998. *Theorie des Lexikons, 109: Cross-linguistic patterns of resultatives*. Düsseldorf: Heinrich Heine Universität.
- LeRoux, Cecile 1989. On the interface of morphology and syntax. *Stellenbosch Papers in Linguistics* 13: 1–14.
- Levin, Beth 1993. *English verb classes and alternations: A preliminary investigation*. Chicago: University of Chicago Press.
- Levinson, Lisa 2010. Arguments for pseudo-resultative predicates. *Natural Language and Linguistic Theory* 28: 135–182.
- Luzondo-Oyón, Alba 2014. Constraining factors on the family of resultative constructions. *Review of Cognitive Linguistics* 12: 30–63.
- Mathesius, Vilém 1961. *Obsahový rozbor současné angličtiny na základy obecné lingvistické* [A functional analysis of contemporary English on a general linguistic basis]. Prague: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Napoli, Donna Jo 1992. Secondary resultative predicates in Italian. *Journal of Linguistics* 28: 53–90.
- Neeleman, Ad – Weerman, Fred 1993. The balance between syntax and morphology: Dutch particles and resultatives. *Natural Language and Linguistic Theory* 11: 433–475.
- Nichols, Johanna 1984. Functional theories of grammar. *Annual Review of Anthropology* 13: 97–117.
- Peña Cervel, María Sandra 2016. Cognitive mechanisms underlying fake reflexive resultatives. *Australian Journal of Linguistics* 36: 502–554.
- Peña Cervel, María Sandra 2017. Revisiting the English resultative family of constructions: A unifying account In: Ruiz de Mendoza Ibáñez, Francisco José – Luzondo Oyón, Alba – Pérez Sobrino, Paula (eds.): *Constructing families of constructions*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 175–204.

- Plank, Frank 1984. Verbs and objects in semantic agreement: Minor differences between languages that might suggest a major one. *Journal of Semantics* 3: 305–360.
- Rózsavölgyi Edit 2015. A téri viszonyok kódolása a magyarban és az olaszban. Kontrasztív tipológiai elemzés. *Hungarológiai Évkönyv* 16: 39–54.
- Ruiz de Mendoza Ibáñez, Francisco José – Luzondo Oyón, Alba 2012. Lexical-constructional subsumption in resultative constructions in English. In: Brdar, Mario – Raffael, Ida – Žic Fuchs, Milena (eds.): *Cognitive linguistics between universality and variation*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing. 117–136.
- Snyder, William 1995. *Language acquisition and language variation: The role of morphology*. Ph.D. dissertation, MIT.
- Snyder, William 2001. On the nature of syntactic variation: Evidence from complex predicates and complex word-formation. *Language* 77: 324–342.
- Talmy, Leonard 1985. Lexicalization patterns: Semantic structure in lexical forms. In: Shopen, Timothy (ed.): *Language typology and syntactic description: Grammatical categories and the lexicon*. Vol. III. *Grammatical Categories and the Lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press. 57–149.
- Talmy, Leonard 2001a. *Toward a cognitive semantics*. Vol. 1. *Concept Structuring Systems*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Talmy, Leonard 2001b. *Toward a cognitive semantics*. Vol. 2. *Typology and Process in Concept Structuring*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Vachek, Josef 1961. Some less familiar aspects of the analytical trend in English. *Brno Studies in English* 3: 9–78.
- Washio, Ryuichi 1997. Resultatives, compositionality and language variation. *Journal of East Asian Linguistics* 6: 1–49.
- Zlatev, Jordan – Yangklang, Peerapat 2004. A third way to travel: The place of Thai in motion event typology. In Strömquist, Sven – Verhoeven, Ludo (eds.): *Relating events in narrative*. Vol. 2. *Typological and contextual perspectives*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates. 159–190.

LADÁNYI MÁRIA

A nyelvi leírás néhány kategóriájának és terminusának értelmezése eltérő nyelvelméleti keretekben¹

Kivonat

Ugyanannak a jelenségnek a leírása és magyarázata a különböző nyelvelméleti modellekben jellegzetesen eltérhet egymástól. Írásomban néhány ilyen jelenséget vizsgálok meg közelebbről a formális szemléletű generatív grammatika és a funkcionális kognitív nyelvészet elméleti modelljében és nyelvleírási módja szerint – az utóbbi irányzatra helyezve a hangsúlyt. A vizsgált jelenségek leírásának háttereként bemutatom a két irányzat megközelítésmódját néhány kiválasztott témában (nyelvtan és szókincs, nyelv és kultúra, nyelvi rendszer és nyelvhasználat), kiemelve ezek közül a nyelvi rendszer és nyelvhasználat viszonyának kérdéskörét. A fenti témák mellett bemutatok két példát a nyelvi leírás elméleti keretektől függő eszköztárából és eljárásaiból is. A tárgyalt fogalmak megvilágítására elsősorban a saját kutatási területemről, a morfológiából, illetve a saját kutatásaimból vett anyagokat használok fel.

1. Bevezetés

A nyelvi leírás csak látszólag a tények objektív, elméletfüggetlen leírása. Egyrészt mind gyakorlati, mind elméleti szempontból vitatható, hogy mi számít ténynek, illetve adatnak; másrészt a nyelvi leírásban használt kategóriák jellege, a terminusok fogalmi tartalma, a vizsgálat módszertani kérdései még akkor is a háttérként szolgáló nyelvelmélettől függenek, ha ez az elmélet explicit módon nem jelenik meg a leírásban (vö. például Korpuszvita 2007; Kertész–Rákosi 2007;

---

¹ A tanulmány elkészítését az NKFIH K 129040 sz. pályázata („A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás”) támogatta.

Imrényi 2009). Emellett a nyelvléirési problémák többnyire olyan általánosabb kérdésvetésekhöz kötődnek, amelyekre csak koherens elméleti keretben lehet válaszokat, illetve magyarázatokat keresni. Mindezek miatt ugyanannak a jelenségnek a leírása és magyarázata a különböző nyelvelméleti modellekben jellegzetesen eltérhet egymástól.

Írásomban néhány nyelvléirési kérdést, illetve ezek nyelvelméleti hátterét vizsgálom meg a formális nyelvészet, különösen a generatív grammatika (lásd például É. Kiss–Kiefer–Siptár 2003; Alberti 2006) és a funkcionális kognitív nyelvészet (lásd például Tolcsvai Nagy–Ladányi szerk. 2008; Tolcsvai Nagy 2013; Tolcsvai Nagy szerk. 2017) elméleti modelljében és nyelvléirési módjában – az utóbbi irányzatra helyezve a hangsúlyt. A két nagy nyelvelméleti irányzat teljességre törekvő bemutatására (például az elindulásuktól máig tartó történeti változásaikra, illetve az egyes nyelvelméleti irányzatokon belüli változatokra) ebben az írásban nincsen módom kitérni, ezért a nyelvelméleti háttér bemutatása szükségképpen elnagyolt lesz.

A vizsgált jelenségek leírásának háttereként nagy vonalakban bemutatom, hogy a két nagy irányzat jellemzően hogyan közelíti meg a nyelvtan és a szókincs, a nyelv és a kultúra, valamint a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat viszonyát. (Mint látni fogjuk, az ezekkel a témákkal kapcsolatos felfogásmódok szorosan össze is függenek egymással.) A fenti témák közül a nyelvi rendszer és nyelvhasználat kérdéskörét emelem ki, amelyen belül elsősorban az autonóm rendszer vs. használatalapú rendszer fogalmát, valamint a produktivitás és a gyakoriság fogalmát és szerepét tárgyalom. (Az alak és a jelentés viszonyának vizsgálata szintén tanulságos lenne, ezt azonban elvégzi Tolcsvai Nagy Gábor, ugyanebben a kötetben.) Ezt követően két példát mutatok be a magyar nyelv leírásának elméleti keretektől függő eszköztárából és eljárásaiból (szabályok vs. sémák a morfológiában; a főnévi többesség modellálása).

2. A vizsgált jelenségek háttere: eltérő megközelítésmódok

2.1. Nyelvtan és szókincs

A nyelvtan és a szókincs viszonyával kapcsolatban két alapkérdés merül fel: 1) helye van-e a nyelvelméleti modellben a lexikai tudás, a szókincs modellálásának; 2) a lexikai tudás párhuzamba állítható-e a nyelvtani (grammatikai) tudással. Az ezekre a kérdésekre adott válaszok azzal függenek össze, hogy az adott nyelvelméleti keretben hogyan fogják fel a grammatikai és a lexikai tudás jellegét, illetve hogyan gondolják leírhatónak ezeket a tudásfajtákat.

2.1.1. A nyelvtan és a szókincs viszonya a generatív grammatikában

A generatív grammatika formális, szabályelvű nyelvelmélet, amelyet moduláris felfogás jellemez; eszerint a nyelv önálló elvrendszerekre épülő modulokból áll.² Ebben a nyelvelméletben a formai oldal és a nyelvtan, ezen belül pedig a szintaxis az elsődleges; a szabályosan létrejött szerkezetek jelentése a létrehozó szabályok alapján kiszámítható. A generatív grammatika több mint 60 éves történetére jellemző, hogy a lexikon (a jelentés modellálásának beemelésével, a lexikai és a morfológiai komponens megjelenésével, valamint a transzformációk szerepének fokozatos korlátozásával) egyre nagyobb mértékű kidolgozást, illetve egyre nagyobb szerepet kapott, miközben a szintaxis jóval hangsúlyosabb volta megmaradt.

Az 1957-es *Szintaktikai struktúrákban* megjelenő generatív modellben (Chomsky 2002) még nincs külön lexikai komponens. A lexikon az 1965-ös standard modelltől (Chomsky 2015) szerepel a generatív grammatika különböző változataiban, jellegét tekintve azonban ebben a felfogásban más természetű, mint a nyelvtani struktúra. Míg a nyelvtanra a szabályosság, a kiszámíthatóság a jellemző, és ennek megfelelően a nyelvtani viszonyok szabályok segítségével modellálhatók, addig a lexikon a nem szabályos, nem kiszámítható jelentésű egységek tárháza (vö. Nádasy 2006). Morfológiai példából kiindulva: a szabályosan létrehozott összetett szerkezetű morfológiai egységek (ragozott, képzett vagy összetett szavak) szabályokkal írhatók le; esetükben – az alkalmazott morfológiai szabály alapján – a szójelentés is kompozicionális, azaz kiszámítható, tehát ezeket az egységeket nem szükséges a lexikonban rögzíteni. Ugyanakkor az összetett egységek nem szabályos, nem kiszámítható, lexikalizálódott vagy idiomatizálódott jelentését, illetve a szintén szabálytalannak tekintett metaforikus jelentéseket a lexikonban rögzíteni kell.

A szintaxis fölénye mellett a generatív grammatika 80-as, 90-es évektől kurrens Minimalista Programja keretében a lexikon is fontos szerephez jut. Ebben a felfogásban a szintaxis lexikai elemek egy adott összeállításából egy-egy jelentés-tanilag és hangtanilag értelmezhető szerkezeti reprezentációt állít elő. Minden szintaktikai levezetés a lexikonból indul ki, és lépésről lépésre halad a lexikontól a Logikai Forma (a jelentéstani értelmezéshez készülő reprezentáció) felé; a lexikon tartalmazza a levezetésekhez szükséges összes információt (például Webelhuth (ed.) 1995; Bartos 2000: 659–666).

² A modularizmus és a holizmus kognitív pszichológiai alapjai kapcsán lásd az elme felépítésének elméleteit Csépe–Györy–Ragó 2008-ban. A kognitív nyelvészet modularista és holista irányzatáról lásd Kertész 2000a-t és 2000b-t.

2.1.2. A nyelvtan és a szókincs viszonya a funkcionális kognitív nyelvészetben

A funkcionális kognitív nyelvelméletre a holisztikus szemlélet jellemző, ami azt jelenti, hogy a lexikontól a nyelvtanig egységes elveket tételez (részletesebben lásd Tolcsvai Nagy 2017: 30–33). A holisztikus felfogásból adódik a nyelv lexikonának és grammatikájának egységes felfogása – eszerint mind a lexikon, mind a grammatika egységei szimbolikus egységek: alak–jelentés párok, vagyis egy (tág értelemben felfogott, hangzó, írott vagy jelelt) fonológiai egység és egy szemantikai egység kapcsolatai. Morfológiai példából kiindulva: sémakövető összetett szerkezetű morfológiai egységek (morfológiai konstrukciók) esetén a konstrukciós mintázatnak (sémának) a jelentés kompozicionalitása esetén is van saját jelentése is, a séma éppúgy alak–jelentés pár, mint egy tőszó vagy egy lexikalizálódott, idiomatizálódott jelentésű egység. Ez azt jelenti, hogy a lexikon és a nyelvtan egységei alapvetően nem, csupán összetettségük és sematizáltságuk mértéke szerint különböznek egymástól (vö. a 3.2.2. ponttal is).

Emellett – Bybee (1995, 2007) felfogásában – az összetett morfológiai egységek konstrukciós mintázatai a lexikon egységeinek hálózati viszonyaiban rajzolódnak ki, nincs a lexikai egységektől független létük, tehát a lexikon és a nyelvtan ilyen értelemben is szorosan összefügg egymással, nem választhatók el egymástól.

Röviden megemlítve a metaforát is: a funkcionális kognitív nyelvelmélet szerint a metaforák nem elszigetelt szabályszerűségek, hanem szisztematikus fogalmi összefüggésekre épülnek, jellemzőek az ember analogikus gondolkodására, viselkedésére és nyelvére (vö. például Lakoff–Johnson 1980; Kövecses 2005; Tolcsvai Nagy 2013: 208–232), és nemcsak a szókincs egységeiben, hanem nyelvtani összefüggésekben is megjelenhetnek (például Tolcsvai Nagy 2005).

2.2. *Nyelv és kultúra*

A nyelv és a kultúra viszonyával kapcsolatban az alapkérdés az, hogy helye van-e a nyelvelméleti modellben a kontextusnak, többek között a nyelvet beszélő közösség kultúrájának. Az erre a kérdésre adott válasz szorosan összefügg a nyelvhasználat szerepének, illetve a nyelvi rendszer autonómiájának vagy beágyazottságának kérdésével, a lexikai tudáshoz való viszonyal, illetve azzal, hogy a jelentést az adott nyelvelméleti keretben milyennek tételezzük.

2.2.1. A nyelv és a kultúra viszonya a generatív grammatikában

Saussure, illetve a strukturalista felfogás szerint a nyelvhasználat és ennek társadalmi / kulturális kontextusa az ún. „külső nyelvészet”-be tartozik, az „igazi”

nyelvtudomány, a „belső nyelvészet” a nyelvi rendszert önmagában, ezektől függetlenül vizsgálja – vagyis a nyelvi rendszer autonóm (Saussure 1997: 48–52). A generatív grammatika továbbviszi a nyelvi rendszer autonómiájának gondolatát: felfogásában a nyelvelméletben a nyelvi kompetencia, az ideális beszélő-hallgató nyelvtudása (valójában elsősorban nyelvtani / grammatikai tudása) modellálandó, a nyelvhasználat (performancia) pedig nem része az elméleti modellnek (Chomsky 2015: 3–10). Ennek következtében a kontextuális, így a kulturális összefüggések is az elmélet határain kívül maradnak. Emellett a kulturális összefüggéseket ez a megközelítés a lexikai tudással hozza összefüggésbe, ami (ahogyan arról a korábbiakban már röviden szó esett) ebben a keretben a grammatikaitól nagymértékben eltérő, szabályokkal nem modellálható tudásként értelmeződik.

2.2.2. A nyelv és a kultúra viszonya a funkcionális kognitív nyelvészetben

A funkcionális kognitív nyelvelmélet felfogásában a nyelv a valóság fogalmi feldolgozására (konceptualizálására) épül (vö. például Langacker 1987, 2009; Tolcsvai Nagy 2013, 2017): a nyelv révén mentális világmodell jön létre. E felfogás szerint a nyelvben jelentéseket hozunk létre, értünk meg és kommunikálunk. A jelentések tapasztalataink fogalmi feldolgozásával függnek össze: fogalmi természetűek és tapasztalati alapúak. A jelentés nem magával a fogalommal, hanem a konceptualizálás módjával azonosítható (például Langacker 2013: 30).

A jelentés ebben a felfogásban elsődleges a formához/struktúrához képest (vagy egyenrangú vele), fogalmi feldolgozó műveletek révén, beszédszituációba ágyazottan, interszjektív módon, közös figyelmi jelenetben jön létre (vö. például Tátrai 2011; lásd a 2.3.1.2. pontot is). Szerepet játszanak benne a különböző kontextustípusok (vö. Tátrai 2004), köztük a szituációs és társadalmi kontextus, a beszédpartner figyelmének irányítása és a feldolgozás módja is.

A jelentésképzésnek nemcsak interszjektív, hanem közösségi/kulturális vonatkozásai is vannak. A konceptualizáció közösségi/kulturális vetületével újabban a kognitív alapú kulturális nyelvészet foglalkozik. Például Baranyiné Kóczy Judit (2017, 2018) a magyar népdalról szóló tanulmányaiban rámutat arra, hogy a kognitív nyelvészet fogalmimetafora-elméletéből hiányzik a kulturális tapasztalat beépítése, ezért szükséges a fogalmimetafora-elmélet kiegészítése a kulturális/közösségi konceptualizáció elméletével. Eszerint a metaforákat kulturális metaforákként kell értelmezni, illetve a metaforikus jelentésképzés leírásában kulturális kategóriákat és kulturális sémákat kell tekintetbe venni (a metaforaelmétekről és a kulturális nyelvészetről a további szakirodalmat lásd

a hivatkozott tanulmányokban). A kognitív alapú interkulturális nyelvészet ugyanakkor többek között az egyes kultúrák fogalmi metaforáit veti össze (például Nucz (2012) írása, amelyben a szerző a SZÉGYEN fogalmát vizsgálja az amerikai és a japán kultúrában).

2.3. Nyelvi rendszer és nyelvhasználat

A nyelvi rendszer és a nyelvhasználat viszonyával kapcsolatban az az alapkérdés, hogy befolyással van-e a nyelvhasználat a nyelvi rendszerre, vagy egyoldalúan a nyelvi rendszer határozza-e meg a nyelvhasználatot. Ezt a témát két specifikusabb kérdés kapcsán fogom áttekinteni: 1) autonóm vagy használatalapú rendszer-e a nyelv; 2) hogyan értelmeződik és milyen szerepet tölt be a produktivitás és a gyakoriság fogalma a vizsgált nyelvelméleti modellekben.

2.3.1. Autonóm vagy használatalapú rendszer-e a nyelv?

2.3.1.1. A generatív grammatika felfogása

A generatív grammatika a nyelvi kompetencia modellje (Chomsky 2015 [1965]: 3–10); olyan szabálynyelvtan, amely a nyelvhasználattól elvonatkoztatott, attól független autonóm nyelvi rendszerre vonatkozik. Felfogásában a nyelvhasználatnak nincs szerepe a nyelvi rendszer modelljének alakításában, míg a nyelvi rendszer, illetve a mögötte álló univerzális és tipológiai jellemzők meghatározóak a nyelvhasználatra nézve. Maga a nyelvhasználat (performancia) összefüggései (így a kontextus vagy a nyelvhasználati jellemzők, például a gyakoriság) nem képezik részét a nyelvelméleti modellnek. Ahogyan arra Imrényi (2009: 54) rámutat, itt nem arról van szó, hogy a generatív irányzaton belül a kutatók nem szembesülnek a nyelvhasználat tényeivel, csupán arról, hogy ebben a keretben a nyelvhasználat tényeitől való elvonatkoztatás, az általánosítás magas szintje legitimnek számít. (Valószínűleg ezzel függ össze a korpuszok használataitól való ódzkodás, ami hosszú ideig jellemző volt a generatív grammatikusokra; lásd a 2007-es korpuszvitát.)

2.3.1.2. A funkcionális kognitív felfogás

Funkcionális kognitív keretben a nyelv nem autonóm jelenség, nem választható le a nyelvhasználatról (vö. a használatalapú nyelvtan fogalmával, például Barlow–Kemmer 2000; Gries–Stefanowitsch 2006; Stefanowitsch–Gries 2006). A figyelem középpontjában a jelentésképzés áll, amely a beszédpartnerek közös tevékenysége, azaz a nyelvhasználatban történik – ezért a funkcionális kognitív nyelvészet a nyelvet a nyelvhasználat kontextusában vizsgálja (lásd a 2.2.2. pontot is).

Funkcionális kognitív felfogásban a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat szorosán, elválaszthatatlanul összekapcsolódik egymással. A nyelvi leírás alapját nem szabályok, hanem a nyelvhasználatból általánosított sematikus mintázatok, sémák adják (vö. például Langacker 2009; Taylor 2002; Tuggy 2005). A sémák variábilisak és különböző erősségűek; a sémák közötti választások valószínűsége éppen az egyes sémák erősségétől függ, ezt pedig a nyelvhasználatban megragadható (típus)gyakoriság befolyásolja (vö. például Ladányi 2017: 535–544). A nyelvi leírásban a különböző erősségű sémák segítségével mód nyílik az alacsony típuszámú mintázatok szabályosságainak megragadására is (ezeket formális keretben általában a szabályok alóli kivételekként kezelik). Ezzel átértelmeződik a regularitás és az irregularitás fogalma, illetve a szabályos és kevésbé szabályos esetek egységesebben írhatók le.

Mivel a jelentéskonstruálás társas szituációban zajlik a beszédpартnerek közreműködésével, fontos a nyelv szituáltsága (kontextuális kötöttsége), a nyelvi tevékenység társas jellege és műveletisége is (vö. Tátrai 2004, 2011; Tolcsvai Nagy 2013; Tolcsvai Nagy szerk. 2017). A nyelv a nyelvhasználatban újra és újra létrejön, vagyis a nyelv – konvencionáltsága mellett – részben emergens (nem előre adott) jellegű is (vö. Hopper 1987). Ez összefügg a nyelvi változatokkal és a beszédpартnerek közötti alkalmazkodással, illetve egyezkedéssel (vö. Gallois–Giles 2015; Tátrai 2011: 45–50). A nyelv részben emergens jellege mellett a nyelvi jelenségeket ebben a keretben a kommunikációs szituációban betöltött szerepük oldaláról is vizsgálják, tehát nyelvhasználati, pragmatikai szempontokat is bevonnak a nyelv leírásába (vö. Tátrai 2011, 2017).

2.3.2. A produktivitás és a gyakoriság fogalma és szerepe

Produktivitásról (termékenységéről) a legáltalánosabban úgy beszélhetünk, mint egy mintázat aktív használatáról, illetve használatának lehetőségéről a nyelvben. A gyakoriság ezzel szemben a nyelvhasználatra vonatkoztatva, egy zárt korpuszban határozható meg. Két fajtája van: a típusgyakoriság azt mutatja meg, hogy hányféle nyelvi egység követ egy bizonyos mintázatot, míg a példánygyakoriság azt összegzi, hogy egy bizonyos nyelvi egységből hány szerepel az adott korpuszban. (A produktivitás és a gyakoriság fogalmáról részletesebben lásd például Bauer 2005; Plag–Dalton-Puffer–Baayen 1999; Bybee 2007; Ladányi 2007, 2008, 2017: 535–544, 545–564.)

2.3.2.1. A produktivitás és a gyakoriság viszonya a generatív grammatikában
A produktivitás a generatív grammatikában prediktív jellegű szabályok produktivitasaként, rendszer szintű potencialitásként jelenik meg. A produktivitás fo-

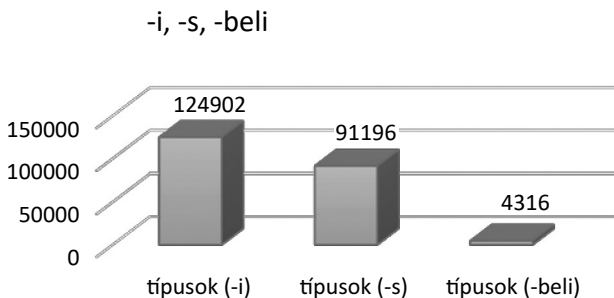
galma ebben a felfogásban gyakran egybemosódik a kreativitásával (bár a produktivitás fogalma a kreativitásénál valójában szűkebb, mivel csak a szabály irányította kreativitást foglalja magába, vö. Bauer 2005). A produktivitás a generatív grammatika szerint egyértelműen meghatározza a nyelvhasználati gyakoriságot: a gyakoriság a potenciális produktivitás függvénye, ugyanakkor a típus- és példánygyakoriság (a nyelvhasználatól független autonóm nyelvi rendszer felfogásának megfelelően) nem befolyásolja a potenciális produktivitást. (A különböző szabálynyelvtanokban megjelenő produktivitásfogalmakról részletesebben lásd Ladányi 2007: 39–56.)

2.3.2.2. A produktivitás és a gyakoriság viszonya a funkcionális kognitív nyelvészetben

A produktivitás a funkcionális kognitív nyelvészetben valószínűségi alapon működő sémák produktivitása. Ebben a keretben a produktivitás fogalma nem esik egybe a kreativitásával. (Ugyanakkor Ladányi (2007: 52–56, 255–257) szerint ezek a fogalmak különböző mértékben érintkeznek egymással, és felállítható egy produktivitás–kreativitás skála; Simon (2014) pedig a nyelvi kreativitás funkcionális nyelvészeti elméletére javaslatot téve ennek a produktivitás–kreativitás skálának az újraértelmezését kezdeményezi.) Ahogyan azt a korábbiakban már említettem, a sémák a nyelvhasználatból általánosult mintázatok, amelyek különböző erősségűek, a produktivitás mértéke pedig a sémák erősségétől függ. A sémák erősségét az adott sémát követő egységek típusgyakorisága befolyásolja, összefüggésben azzal, hogy ebben a felfogásban a nyelvi rendszer használat alapú.

A típusgyakoriság szerepének érzékeltetésére az *-i*, az *-s* és a *-beli* képzők típusgyakoriságát vizsgáljuk meg az MNSz2³ (Oravecz–Váradi–Sass 2014) adatai alapján (Ladányi 2017: 537–538), amelyek az 1. ábrán láthatók. Az ábra azt mutatja meg, hogy az egyes képzők képzési mintázatához hány olyan alapszó tartozik az MNSz2-ben, amely az adott mintázat szerint hoz létre melléknévi derivátumot. Az *-i* képzős melléknévek nominatívuszi alakjainak szóelőfordulásai 124 902 különböző képzett szót érintenek, tehát ennek a képzőnek a típusgyakorisága 124 902. Hasonló alapokon az *-s* képző típusgyakorisága 91 196, a *-beli* típusgyakorisága pedig 4316:

³ Magyar Nemzeti Szövegtár2, v2.0.5 <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev>

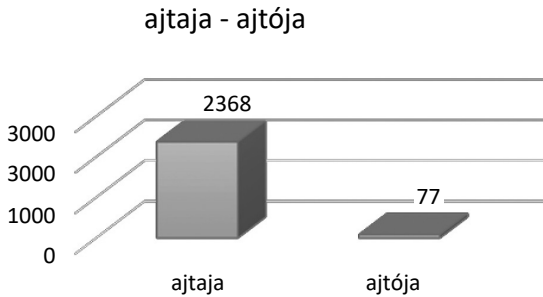
1. ábra. Az -i, az -s és a -beli típusgyakorisága az MNSz2-ben

Az adatokból látható, hogy az -i és az -s képző típusgyakorisága jelentősen különbözik egymástól (az -i képző javára), de többé-kevésbé hasonló nagyságrendűnek mondható, míg a -beli típusgyakorisága jóval kisebb. Ebben a konkrét esetben a típusgyakoriságok nagymértékű különbségei az alapszavak morfológiai vagy fonetikai korlátozásai nem magyarázhatók (mivel nincsenek ilyenek), szemantikai magyarázat azonban adható rájuk. Minél általánosabb egy képző jelentése, szemantikailag annál kevésbé van korlátozva a lehetséges alapszavak köre, és megfordítva: minél speciálisabb a képzőjelentés, annál korlátozottabb szemantikailag ez a kör. Míg az -i képző jelentése legtöbbször a legáltalánosabb viszonyjelentés, az -s képző jelentése ennél valamivel speciálisabb (különböző jelentéseiben a valamihez való tartozást, a valamivel való ellátottságot stb. fejezi ki). A -beli képző jelentése ugyanakkor kifejezetten speciális, mivel a 'tartalmazás' jelentésmozzanatát hordozza, és ez a lehetséges alapszavak körét azokra a szavakra szűkíti le, amelyeknek a jelentése tartály jellegűként dolgozható fel.

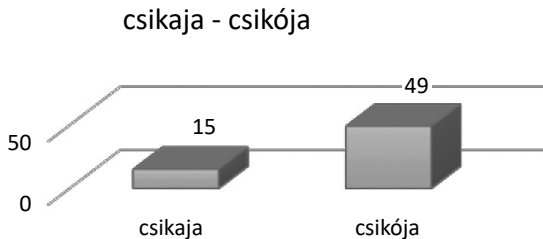
A példánygyakorisággal kapcsolatban az *ajtó* : *ajta-ja* típusú mintázathoz tartozó két példát vizsgálunk meg az MNSz2 korpuszában (Ladányi 2017: 542–543). Ehhez a mintázathoz – a többnyire *ajtó*, esetleg *zászló* utótagú szóösszetételektől eltekintve – mindössze 8 szó tartozik (*ajtó*, *zászló*, *disznó*, *hintó*, *zsidó*, *csikó*, *bimbó*, *korsó*), tehát ennek a mintázatnak a típusgyakorisága alacsony, a mintázat gyenge. Ebben a csoportban az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alak kétféle lehet: követheti a régebbi, tőváltkozást mutató, gyengébb mintázatot (például *ajtó* : *ajta-ja*), vagy – az egyalakú tövek nagyobb típusgyakoriságú, erősebb mintázatának analógiájára (*hajó* : *hajója*) – használható az *ajtó* : *ajtó-ja* típusú mintázat is. Az *ajtó* : *ajta-ja* típusú mintázatban

érintett 8 szó esetében a két lehetséges mintázathoz tartozó szóalakok példánygyakorisági arányaikban különböznek egymástól. A 2. és a 3. ábra az *ajtaja* – *ajtója*, valamint a *csikaja* – *csikója* variánsok egymáshoz viszonyított példánygyakoriságát mutatja be.

2. ábra. Az *ajtaja* – *ajtója* variánsok példánygyakorisága az MNSz2-ben

3. ábra. A *csikaja* – *csikója* variánsok példánygyakorisága az MNSz2-ben

A gyakran használt szavaknak nagyobb esélyük van régebbi mintázataik megtartására. Így például a mindennapi életben gyakran használt *ajtó* szó (amelynek különböző szóalakjai összesen 48 044-szer fordulnak elő a korpuszban) régebbi mintázat szerinti birtokos személyjeles *ajtaja* szóalakja 2368-szor, míg az egyalakú tövek analógiájára létrejött *ajtója* szóalakja csak 77-szer fordul elő az MNSz2-ben (lásd a 2. ábrát). A hétköznapi nyelvben jóval kevesebb-

szer használt szavak birtokos személyjeles alakjainak esetében nagyobb valószínűsége van az erősebb, egyalakú sémát (*hajó* : *hajó-ja*) követő újabb alakok (*disznó-ja*, *hintó-ja*, *zsidó-ja*, *csikó-ja*, *bimbó-ja*, *korsó-ja*) használatának és a régebbi alakok (*diszna-ja*, *hintá-ja*, *zsida-ja*, *csika-ja*, *bimba-ja*, *korsa-ja*) visszaszorulásának. Például az *ajtó* szónál jóval korlátozottabb használatú *csikó* szó (különböző szóalakjainak összes előfordulása az MNSz2-ben: 1469) régebbi *csikaja* szóalakja szinte kizárólag szépirodalmi vagy irodalomtudományi szövegekben és mindössze 15-ször, míg a *csikója* szóalak 49-szer fordul elő (lásd a 3. ábrát). Ezek a példánygyakorisággal kapcsolatos tények a ritkábban használt szavak esetében előrevetítik a régebbi alakváltozatok fokozatos kikerülését a nyelvhasználatból, ami magát a mintázatot is tovább gyengíti.

3. Két példa a nyelvi leírás elméleti keretektől függő eszköztárából és eljárásaiból

3.1. A szabályosságok megragadása: szabályok vs. sémák a morfológiában

3.1.1. Egy példa a szabályelvű morfológiai leírásra

A generatív grammatika morfológiája ún. reguláris, vagyis szabályelvű morfológia, amelyet a generatív nyelvelméleti modell felfogásából következő szabályok irányítanak. A szabályok önálló mentális konstruktumok; mint a 2.3.1. pontban már szó esett róla, csak az tárolódik a mentális lexikonban, ami nem hozható létre szabállyal (azaz a lexikon a kivételek tárháza). A reguláris grammatikában (így a morfológiában is) a jelentés is kompozicionális, kiszámítható. A nyelvi, illetve a morfológiai rendszer ebben a megközelítésben a nyelvhasználattól függetlenül vizsgálendő, autonóm, mivel a nyelvhasználat tényei sem a produktív mértékét, sem a jelentést nem befolyásolják, a gyakoriság és a kontextus pedig figyelmen kívül marad (lásd a 2.3.1.1. pontot).

Az alábbiakban az *elnökösdi*, *bizottságosdi*, *aláírósdí*, *bekiabálósdi* 'vmilyen játszma' típusú derivátumok szabályelvű (bár nem generatív) leírását mutatom be (vö. Ladányi 2006). A szabályelvű nyelvtanokban preferált az egységes, általános szabályok feltételezése. A főnévi kiindulású (például *robbantásosdi*, *főnökösdi*, *klikkesdi*, *konferenciásdi*) és az igei kiindulású (például *lehallgatósdi*, *átvilágítósdi*, *ítélkezősdi*, *fenyegetősdí*) képzésmód ebben az esetben is egységesen kezelhető, ha a képzőt mindkét esetben *-di* alakúnak, a képzést pedig melléknévi alapúnak tekintjük (az X az alapszót, az N a főnév, a V az ige, az A pedig a melléknév kategóriáját jelöli):

$$(1) [[X]_A + -di]_N$$

Így a képzés alapszavai: főnévből (2a) vagy folyamatos melléknévi igenévből (rövidítése PART) létrehozott *s* képzős melléknevek (2b):

$$(2a) [N + -s]_A, \text{ illetve}$$

$$(2b) [[V + -ó/-ő]_{PART} + -s]_A$$

Azonban olyan derivátumok is vannak, amelyeket ez az egységes szabály nem tud leírni, csak kivételként lehet kezelni őket. Ilyenek például az MNSz-ből⁴ származó alábbi derivátumok:

(3a) újratemetésdi, robbantásdi

(3b) beszélgetősdi, pucérkodásosdi

(3c) napszemüsdí, (ál)leleplősdí

3.1.2. Egy példa a sémaelvű morfológiai leírásra

Ahogy a korábbiakban már láttuk, a funkcionális kognitív morfológiában a mintázatok különböző erősségű sémákban vannak megragadva. A sémák analógiás mintázatok, amelyek a mentális lexikon összefüggéseiben léteznek (Bybee 1995, 2007). A sémák a nyelvhasználati mintázatokból általánosulnak; a nyelvhasználatban előforduló összetett egységek ugyanakkor a sémák megvalósulásai. A sémák erőssége, produktivitásuk mértéke a használatbeli típusgyakoriságtól függ, vagyis a rendszer a nyelvhasználat tényeire épül. Az alak és a jelentés mind az elemi, mind a komplex egységekben köti egymást (mind a szabályos, mind a szabálytalan egységekben). Emellett a jelentést a (szituatív, társadalmi, kulturális) kontextus befolyásolhatja. (Utóbbi kérdéskörre ebben az írásban nem térek ki; részletesebben lásd Ladányi 2013, Ladányi 2017: 652–660.)

Az alábbiakban a 3.1.1. pontban szabályelvű morfológiai keretben bemutatott *elnökösdi*, *bizottságosdi*, *alírósdí*, *bekiabálósdi* 'vmilyen játszma' típusú derivátumok sémaelvű leírása következik (a formális elemzéssel való összevetésben lásd Ladányi 2012).

A sémaelvű morfológiában a szabályosságokat/mintázatokot nem szükséges egyetlen általános mintázatba foglalni (bár elvileg lehetséges olyan általános séma felállítása, amely több alséma közös tulajdonságait összegzi, általánosítja, lásd például Langacker 2009: 5; Tuggy 2005: 236). Amennyiben a létrehozott

⁴ Magyar Nemzeti Szövegtár, <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>

sémák a szabályoktól eltérően nem a képzés menetére (bemenet → kimenet), hanem csak a derivátumok közös tulajdonságaira, tehát csak a képzés kimenetére vonatkoznak (vö. Bybee 1995: 430), nem kell feltétlenül dönteni tagolási kérdésekben sem. Ebben az esetben például (a létező derivátumok alapján, a típusgyakoriságtól függő sémaerősség sorrendjében, szegmentálás nélkül) a következő kimeneti sémákat hozhatjuk létre (V az ige, N a főnév kategóriáját jelöli; az Ó az *ó/ő*, a (V) pedig az esetleges kötőhangzók általánosítása):

- (4a) VÓsdi
- (4b) N(V)sdi
- (4c) Ndi

A fenti kimeneti sémák a derivátumok általánosított alakját tagolás nélkül tartalmazzák – tehát azt ragadják meg, hogy a képzési minta anélkül áll a beszélők rendelkezésére, hogy egy új szó létrehozásakor el kellene dönteniük, hogy mi a képző alakja, illetve mi a képzés pontos alapszava (például a kiinduló ige, a belőle képzett *-ó/-ő* képzős igenév vagy az erre épülő *-s* képzős melléknév). Ennek főként a főnevekre vonatkozó sémák esetében van jelentősége, mivel a (4a–c) sémákkal megragadhatóvá válnak azok az esetek is, amelyekben – az *-s*-re végződő főnevek esetében – a *di* előtti rész a főnév része (4c), illetve azok is, amelyekben a *di* előtti rész a főnévből képzett melléknév (esetleg kötőhangzót is tartalmazó) része (4b). (Az első esetre a korpusz példái közül lásd a *gyilkosdi*, a második esetre pedig a *gyilkososdi* derivátumot.)

A megadott kimeneti sémák nem azonos erősségűek, mert nem egyforma méretűek azoknak a derivátumoknak a csoportjai, amelyeknek a közös tulajdonságai alapján általánosítással létrehozhatók – azaz eltérő a különböző sémákat követő derivátumok típusgyakorisága. Az MNSz-ben az adott mintázatot felmutató típusok száma alapján a legerősebb a (4a), a leggyengébb a (4c) séma. Az új derivátumok a fenti sémákat követve jönnek létre.

A sémaelvű felfogás előnye, hogy a szabályos és a kevésbé szabályos esetek azonos módon kezelhetők, mivel megengedett a sémáktól való kisebb-nagyobb eltérés, a sémavariáció. (Ezt a jelenséget a szabályelvű morfológia szabálytalanságként kezelné, és nem tudná beiktatni a leírásba.) Emellett nincs éles különbség a szabályos és szabálytalan esetek között, mivel a „szabálytalanság” az esetek zömében nem teljesen egyedi derivátumokat jelent, hanem csak azt, hogy a mintázat/szabályosság (jóval) kisebb csoportot fog át annál, mint amekkorát a szabályelvű nyelvtan még érdemesnek tartana arra, hogy szabályt fogalmazzon meg

rá. A szabályelvű morfológiában kivételként kezelt egyes esetek, például a (3a)-ban szereplő *újrateremtésdi* vagy *robbantásdi* a (4c) séma alapján leírhatókká válnak.

Kimeneti sémákat tételezve jól magyarázhatók azok az esetek is, amikor a beszélő egyszerre több létező mintázatot követ. Ilyen például az MNSz példái közül a (3b)-ben szereplő *beszélgetősedi* (a szabályos mintakövetést mutató *beszélgetősd* (4a) vagy *beszélgetésedi* (4b) mellett). Az ezektől eltérő *beszélgetősedi* derivátumot (a szintén a (3b)-ben szereplő *puccerkodásoszósd* példához hasonlóan) a (4a) és a (4b) séma egyidejű követéseként, illetve megvalósulásaként írhatjuk le.

A (3c)-ben szereplő, teljesen szabálytalannak tűnő *napszeműsd*, illetve (*ál*) *leleplősd* is leírható ebben a keretben, ha tekintetbe vesszük, hogy a nyelvben nemcsak szerkezeti (konstrukciós), hanem hangzássémák is léteznek (vö. Ladányi 2012: 33 – kimeneti fonológiai, illetve szótagmintázat; Markó 2017: 138–141 – dallamséma; Palágyi 2019: 73–75 – hangzásséma). Ebben a típusú képzésben például jellegzetes a prototipikus derivátumok szótagszáma (például *elnökösdi*), és erre a prototipikus hangzásra egy új kimeneti hangzásséma épülhet (4d; a szótag jele σ , az *s*-re végződő szótagé [σ]s):

(4d) σ - σ -[σ]s-di

Így (4d) alapján a (3c)-ben szereplő nagyon szabálytalannak tűnő esetek is leírhatóvá válnak.

Mindez azt jelenti, hogy a szabályos, a kevésbé szabályos és a teljesen szabálytalannak tűnő derivátumok azonos módon, kimeneti sémák megvalósulásaiként kezelhetők, és ezek a sémák erősségük alapján egy skála mentén elrendezhetők.

3.2. A főnévi többség morfológiai modellálása

3.2.1. A főnévi többség modellálása a generatív grammatikában

A generatív szintaxisban, illetve morfológiában a nyelvi szerkezetek formális, szabályelvű modellálása áll a figyelem középpontjában (vö. 2.1.1.-ben kifejtettekkel is), így a többség modellálásában is a szerkezeti tényezők vannak előtérben. A generatív grammatika kormányzás- és kötéselméleti modellje szerint, amelyet itt most alapul veszek, a szintaktikai és morfológiai szerkezetek egy nagyon általános szerkezetépítő mechanizmus, az *X*-vonás-elmélet keretében állnak elő.

Anélkül, hogy ennek részleteibe belemennék, az alábbiakban először megpróbálom röviden megvilágítani a témánk szempontjából lényeges fogalmakat.

A szerkezetépítés az X-vonás-elmélet keretében lexikai és funkcionális fejek frázisokkal történő bővítésével zajlik, tipikusan két vonásszinten. A fej (X) bővítésével az első vonásszinten (X') olyan átmeneti szerkezet jön létre, amely a maga jogán bővítményként még nem tud részt venni a szerkezetépítésben, mert általában csak a bővítés második szintjén jönnek létre (az X' szerkezetet mint fejet tovább bővítve) olyan második vonásszintű (X'') teljes szerkezetek (frázisok, XP-k), amelyek bővítményként majd egy másik fejhez társulhatnak.

A lexikai fejek tipikusan olyan igék, melléknevek vagy főnevek, amelyek régensként meghatároznak maguk körül egy szerkezetet. A funkcionális fejek (például a határozottság vagy a számosság) pedig olyan grammatikai funkciók, amelyeknek szintén szerepük van az általuk létrehozott szerkezetek szintaktikai következményeinek meghatározásában, vagyis szerkezet-meghatározó tulajdonságuk van. Például a határozottsági fej (D) és a ráépülő határozottsági frázis (DP) az ige és tárgy közötti egyeztetésben játszik szerepet; ennek a szerkezetnek a kiépülésétől függ többek között a szintaktikai szerkezetben szereplő ige személyragjának kiválasztása az általános vagy határozott igeragozási paradigmából. A főnévi többségben is szerepet játszó számossági fej (NUM) és a ráépülő számossági frázis (NUMP) pedig szintaktikailag azért releváns, mert a mondatban a számosság szerinti egyeztetés (egyes vagy többes szám) szintén befolyásolja a szintaktikai szerkezet alakulását.

A szintaxis és a morfológia viszonyát Baker tükörelve alapján lehet megragadni (Bartos 2000: 654–659): a lexikai elem alulról fölfelé végighalad egy, az X-vonás elmélet szerint felépülő szintaktikai fán, miközben minden funkcionális csomópontban megkap valamilyen grammatikai tulajdonságot, illetve társul egy annak megfelelő grammatikai elemmel (vagy ha a lexikonból kész szóalakok kerülnek a szintaxisba, akkor a csomópontokban csak jegyellenőrzés zajlik). Minél mélyebben van a szintaktikai fán egy funkció, a morfológiai alakban annál közelebb lesz a tőhöz a neki megfelelő toldalék.

A számossági frázis (NUMP) a kormányzás- és kötéselméletben úgy épül fel, hogy a számossági fej (NUM) első szinten egy névszói frázissal (NP) bővül, majd az így létrejött első vonásszintű fej (NUM') egy további bővítménnyel, egy specifikáló pozíciójú elemmel hozza létre a második vonásszintű (NUM'') számossági frázist (NUMP). A számossági fej a magyarban tipikusan a többes szám *-k* jele, a specifikáló pozíciójába pedig a számnevek kerülnek. A magyarnak az a sajátossága, hogy a számossági fej és a specifikáló pozíció egyszerre nem lehet

kitöltve (*kedves fiú-k* vagy *két kedves fiú*, de **két kedves fiú-k*). A számossági szerkezet (NUMP) mindkét variációja úgy bővíthet tovább, hogy NUMP bővítményként a határozottsági fejhez (ami a magyarban a határozott névelő, D) járul. Ebben az esetben a határozottsági fej bővítése egyetlen lépésben második vonásszintű (Dⁿ), teljes szerkezethez, frázishoz (DP) vezet (*a kedves fiúk* vagy *a két kedves fiú*).

Főnévi többes számú alak a magyarban az ún. megszámlálható köznevek vagy másképpen egyedi nevek esetében lehetséges (vö. Kiefer 2007: 146–147, 154). Az anyagnevek nem egyedi nevek, így nincs többes számuk sem.

3.2.2. A főnévi többesség modellálása a funkcionális kognitív nyelvészetben

A funkcionális kognitív nyelvészet felfogásában – ahogyan arra a 2.2.2. pontban már utaltam – a nyelv a valóság fogalmi feldolgozására (konceptualizálására) épül, mentális világmodellt hoz létre. Minden nyelvi egység szimbolikus egység, amelynek két pólusa van: az egyik a fonológiai, a másik a szemantikai pólus. A grammatikai egységeknek is van jelentésük, és a jelentések fogalmi természetű, tapasztalati alapúsága ezeknek az egységeknek a jelentésére is jellemző. Talmy (2000) szerint a lexikai és a grammatikai rendszer a kognitív reprezentáció két alrendszere, amelyek kiegészítik egymást, mivel különböző szemantikai funkciójuk van. A lexikai egységek a tapasztalatokat, míg a grammatikai egységek a tapasztalatok struktúráját ragadják meg fogalmilag. Utóbbiak ezért a lexikai egységeknél sematikusabb jelentésűek. Mindezekből következik, hogy a funkcionális kognitív nyelvészetben a nyelvtan is a jelentésen alapul, szemantikai motivációkra épül – azaz a jelentés elsőbbséget élvez a formával szemben, vagy legalábbis egyenértékű vele. Ennek megfelelően a többesség modellálásában is a szemantikai tényezők állnak az előtérben.

A többes számú alak ebben a felfogásban is szerkezet, morfológiai konstrukció, amelynek az alapja itt is a grammatikai elem, a többes szám jele – mivel ez az elem a szerkezet profilmeghatározója: a szerkezet jelentésének döntő mozzanata a többesség, amelyet a grammatikai elem hordoz, specifikuma pedig az, hogy minek a többességéről van szó. A morfológiai konstrukció modellálásában azonban ebben a felfogásban mindig figyelembe kell venni, hogy szimbolikus egységek, vagyis alak–jelentés párok kapcsolatáról van szó, tehát állandóan tekintettel kell lenni a formai oldal mellett a szemantikai oldalra is (vö. Tuggy 2005: 244). A funkcionális kognitív felfogás szerint a többes számú morfológiai szerkezetben a grammatikai és a lexikai elem egymás jelentését dolgozza ki – azonban a lexikai elem, amelynek a jelentése részletgazdagabb, nagyobb mértékben dolgozza ki

a grammatikai elem jelentését, mint fordítva, mivel a grammatikai elemek jelentése sematikusabb, mint a lexikai elemeké (vö. például Tolcsvai Nagy 2017: 241–245).

A magyar főnévi számkategóriában két szám: egyes és többes szám van. Szemantikailag az egység számít az alapesetnek (mivel a figyelem számára általában egy dolgot emelünk ki, például azzal, hogy rámutatunk). A többesség az alapesetre, az egységre van vonatkoztatva. Morfológiailag – a szerkezeti ikonikusság (vagy diagramszerűség) elve alapján (vö. Dressler et al. 1987: 101; Nánny–Fischer (eds.) 1999) – a szemantikailag összetettebb egység (az egységre vonatkoztatott többesség) tipikusan a kifejezés síkján is összetettebb. Így például abban az esetben, ha egy főnévvel szemantikailag az alapesetre utalunk (egység), a szóalakra morfológiailag az jellemző, hogy nincsen rajta toldalék (például *könyv*), míg ha szemantikailag a vonatkoztatott esetre utalunk vele (többesség), akkor a szóalakra az jellemző, hogy az alapalakhoz képest morfológiailag is megjelenik rajta a toldalék, a többes szám jele (*könyv – könyv-ek*).

Ahogy a 3.2.1. pontban már szó volt róla, főnévi többes számú alakja a magyarban az ún. megszámlálható közneveknek lehet (vö. Kiefer 2007: 146–147, 154); mivel az anyagnevek nem egyedi nevek, nincsen többes számuk. A továbbiakban Talmy (2000: 22–96) elgondolásai alapján azt tekintem át, hogy mi az egyedi nevek és az anyagnevek viselkedése közötti különbség szemantikai háttére funkcionális kognitív nyelvészeti keretben.

A lexikai rendszer térbeli és időbeli jelenségeit Talmy egy nagyon általános, semleges terminussal mennyiségeknek (*quantities*) nevezi. A térbeli mennyiségek anyagok (*materials*), mégpedig tárgyak (*objects*) vagy tömegek (*mass*). Ezekre a viszonylagos állandóság (statikusság) jellemző; a nyelvben tipikusan főnévként dolgozzuk fel, ragadjuk meg őket. Az időbeli mennyiségek akciók (*actions*), mégpedig aktusok (*acts*) vagy aktivitások (*activities*). Ezekre általában időbeli progresszió jellemző; a nyelvben tipikusan igeiként dolgozzuk fel, ragadjuk meg őket. A két kategória között különböző nyelvi eszközök segítségével lehetséges konverzió.

Talmy-nál a grammatikai rendszerben négy nagy sematikus rendszer szerepel: 1) a konfigurációs rendszer, amely az időbeli és térbeli jeleneteket és résztvevőiket strukturálja; 2) a figyelmi rendszer, amely a figyelem megoszlását irányítja a referált dolgokkal kapcsolatban; 3) a perspektivikus rendszer, amely a nézőpontot teremti meg, amelyből mindezeket szemléljük; 4) az erődinamikai rendszer, amely a fizikai tárgyakkal kapcsolatos tapasztalatainkra épül. A főnévi számkategória szemantikai alapja a konfigurációs rendszerhez tartozó körülhatároltság

(*boundedness*) és plexitás (*plexity*). A plexitás arra vonatkozik, hogy az idő vagy a tér egy mennyisége egy egységből vagy több ekvivalens egységből áll-e. Ha egy egységből áll, akkor szemantikailag uniplex struktúrájú, ha több ekvivalens egységből áll, akkor szemantikailag multiplex struktúrájú. A körülhatároltság arra vonatkozik, hogy egy térbeli vagy időbeli mennyiségnek vannak-e inherens határai. A körülhatároltság a térbeliségben a megszámlálhatósággal, az időbeliségben az aspektussal, illetve a telikussággal függ össze.

Egy körülhatárolt térbeli mennyiség, egy tárgy szemantikailag uniplex struktúrát mutat. Több egyforma körülhatárolt tárgy csoportja szemantikailag multiplex struktúrájú, és a tárgyak – körülhatároltságuknál fogva – megszámlálhatók. A többséget az alapesetre (az egységére) vonatkoztatjuk; a szerkezeti ikonikusság elve alapján a szemantikai multiplexitásnak körülhatárolt tárgyak esetében morfológiailag többes számú alak felel meg, például *ceruzá-k*.

Az anyagnevek ezzel szemben olyan térbeli mennyiségekre, tömegekre vonatkoznak, amelyek ekvivalens részekből állnak, tehát multiplex szemantikai struktúrát mutatnak, ugyanakkor nem körülhatároltak, például *víz*, *pezsgő*, *láva*, *homok*. A tömegek körülhatárolatlanságuk miatt nem megszámlálhatók, így (a fajta- és földrajzi neveket kivéve) multiplexitásuk ellenére sem állhatnak többes számban:

- (5a) Vízet iszom.
- (5b) *Vizeket iszom.

- (6a) Folyik a láva.
- (6b) *Folynak a lávák.

Az anyagnevek ennek megfelelően nem fordulnak elő számnevet tartalmazó szerkezetben sem, de számlálószóval (például *üveg*, *pohár*, *zsák*) van konverziós lehetőség a megszámlálhatóvá tételre:

- (7) három üveg/pohár pezsgő, két zsák homok

(Ez a jelenség párhuzamba állítható az ún. osztályozó nyelvek számnévi szerkezetével, amelyekben nemcsak az anyagnevek viselkednek így, hanem a tárgyra vonatkozó főnevekből is csak egy valamilyen kategóriába soroló számlálószóval (például 'szerszám') lehet egyedi neveket létrehozni; vö. Kiefer 2007: 155.)

Bár első megközelítésben valóban úgy tűnhet, hogy az egyedi nevek és az anyagnevek viselkedése közötti különbség közvetlenül a denotátumok megszámlálhatóságának meglétében vagy hiányában ragadható meg, mint láttuk, a funkcionális kognitív nyelvészet felfogásában a többség morfológiai kifejezőhetőségének hátterében szemantikai tényezők állnak. Az egyforma, körülhatárolt tárgyak egy csoportja és az egynemű, részekből álló anyagok között szemantikai azonosság és különbség is van. A szemantikai azonosság a multiplexitás fogalmában ragadható meg, amely a többség morfológiai kifejeződésének egyik szemantikai feltétele. A másik szemantikai feltétel a körülhatároltság. Ha a multiplexitás nem jár együtt inherens körülhatároltsággal (ez a helyzet a tömegek esetében), akkor megszámlálhatóság nem áll fenn, és így a többes számú alak sem jön létre. Ez azt jelenti, hogy a megszámlálhatóság azoknak a szemantikai összefüggéseknek a viszonyában (körülhatároltság, plexitás) gyökerezik, amelyek ezt lehetővé vagy lehetetlenné teszik. Így az egyedi nevek és az anyagnevek viselkedését a többség kifejeződése tekintetében ebben a felfogásban valóban tartalmi, szemantikai összefüggések motiválják.

4. Összefoglalás

A fentiekben egy formális és egy funkcionális szemléletű nyelvelméleti modell, a generatív grammatika és a funkcionális kognitív nyelvészet felfogását és nyelvelvási módját vettem össze néhány szempontból, arra az alapgondolatra építve, hogy az eltérő nyelvelméleti megfontolások – a nyelvi leírás háttérfeltevéséiként – ugyanazon jelenségek eltérő nyelvi leírását eredményezik. A nyelvi leírás hátteréhez tartozó összefüggések közül a nyelvtan és a szókincs, a nyelv és a kultúra, valamint a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat viszonyát emeltem ki, utóbbiban különös hangsúlyt fektetve a nyelv státusára (autonóm rendszer vagy használat alapú rendszer) és a gyakoriság, valamint a produktivitás felfogására, illetve az ezen jelenségeknek tulajdonított szerepre a vizsgált nyelvelméleti modellekben. Azt láthattuk, hogy ezek a kérdések a hozzájuk tartozó jelenségek modellálásával együtt szorosan összefüggenek egymással, és a két nyelvelméleti modellben következetes eltéréseket mutatnak.

Az egyes nyelvelvási megoldások (szabályelvű, illetve sémaelvű morfológiai leírás; a többség modellálása) áttekintése azt támasztotta alá, hogy a generatív grammatika és a funkcionális kognitív nyelvészet elméleti megfontolásainak eltérő sajátosságai valóban jellegzetesen meghatározzák az adott elméleti keretben történő nyelvi leírás módját. A két különböző elméleti keretben született nyelvi

leírásokban nemcsak a hangsúlyok vannak máshol, hanem eltérő (vagy eltérő tartalmú) fogalmak és kategóriák, valamint eltérő célok és magyarázatok jelennek meg bennük.

A fentiek a nyelvi leírás szempontjából azt jelentik, hogy a formális (jelen esetben a generatív grammatika) és a funkcionális (jelen esetben a kognitív nyelvészet) nyelvelméleti felfogáshoz tartozó, eltérő nyelvi leírási megoldások nem integrálhatók és nem is vegyíthetők egymással, mivel egy ilyen integráció vagy vegyítés mind a leírás, mind a jelenségek magyarázatának szintjén ellentmondásokhoz vezetne. A nyelvi leírás módszereinek és eljárásainak integrációja vagy vegyítése csak egymással szoros összefüggésben lévő, hasonló alapelveket valló irányzatok esetében merülhet fel, alapos átgondolás alapján.

Irodalom

- Alberti Gábor 2006. A generatív nyelvelmélet alapjai. In: Alberti Gábor: *A magyar mondatelmélet és gyakorlata generatív megközelítésben III. A háttérelmélet*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem. 11–36.
- Baranyiné Kóczy Judit 2017. Mi a kulturális metafora? *Magyar Nyelvőr* 141: 404–424.
- Baranyiné Kóczy Judit 2018. Kulturális metaforák és sémák a magyar népdalok folyó-reprezentációiban. 1. rész: *Magyar Nyelv* 114:156–168. 2. rész: *Magyar Nyelv* 114: 320–329.
- Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.) 2000. *Usage based models of language*. Stanford: CSLI Publications.
- Bartos Huba 2000. Az inflexiók jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 653–762.
- Bauer, Laurie 2005. Productivity: theories. In: Štekauer, Pavol – Lieber, Rochelle (eds.): *Handbook of word-formation*. Dordrecht: Springer. 315–334.
- Bybee, Joan 1995. Regular morphology and the lexicon. *Language and Cognitive Processes* 10: 425–455.
- Bybee, Joan L. 2007. *Frequency of use and the organization of language*. Oxford: Oxford University Press.

- Chomsky, Noam 2002 [1957]. *Syntactic structures*. Second Edition. With an Introduction by David W. Lightfoot. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Chomsky, Noam 2015 [1965]. *Aspects of the theory of syntax. 50th Anniversary Edition*. Massachusetts Institute of Technology.
- Csépe Valéria, Győri Miklós, Ragó Anett 2008. *Nyelv, tudat, gondolkodás. Általános pszichológia 3*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Dressler, Wolfgang U. – Mayerthaler, Willie – Panagl, Oskar – Wurzel, Wolfgang U. 1987. *Leitmotifs in Natural Morphology*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Giles, Howard – Ogay, Tania 2007. Communication Accommodation Theory. In: Whaley, Bryan B. and Samter, Wendy (eds.): *Explaining Communication: Contemporary Theories and Exemplars*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum. 293–310.
- Gries, Stefan Th. – Stefanowitsch, Anatol (eds.) 2006. *Corpora in Cognitive Linguistics: corpus-based approaches to syntax and lexis*. Berlin, New York: Mouton De Gruyter.
- Hopper, Paul 1987. Emergent Grammar. *Berkeley Linguistic Society* 13: 139–157.
- Imrényi András 2009. Generatív nyelvészet és szociolingvisztika. *Magyar Nyelv* 105: 50–62.
- Kertész András 2000a. A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. *Magyar Nyelvőr* 124: 209–225.
- Kertész András 2000b. A kognitív nyelvészet lehetőségei és korlátai. *Magyar Nyelv* 96: 402–417.
- Kertész András – Rákosi Csilla 2007. Adatok, evidencia és plauzibilis érvelés a nyelvészetben. In: Csatár Péter – Pethő Gergely (szerk.): *Szemantikai intuíciók mint nyelvészeti adatok*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. 49–94.
- Kiefer Ferenc 2007. *Jelentélmélet*. Második, átdolgozott kiadás. Budapest: Corvina.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 2003. Új magyar nyelvtan. Budapest: Osiris Kiadó.
- Korpuszvita 2007. „Kulcs a nyelvtanhoz?” – kerekasztal-beszélgetés a nyelvtani intuícióról és a korpuszalapú megközelítésekről. A 2007. november 27-én

- elhangzott kerekasztal lejegyzett változata. <http://www.nytud.hu/program/nyelvtechkerekasztal071127.html>
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex Könyvkiadó.
- Ladányi Mária 2006. *Bizottságosdi, megfigyelésesdi, alákínálgatósdí és társaik: A -(s)di képző a mai magyarban – termékenység, jelentés, tagolási kérdések*. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest: Argumentum. 397–405.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Ladányi Mária 2008. Produktivitás és analógia a szóképzésben: a magyar főnévképzés néhány esete. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII*: 349–430.
- Ladányi, Mária 2012. Regularities and irregularities in derivational morphology: A unified view. In: Illés, Éva – Eitler, Tamás (eds.): *Studies in Applied Linguistics in honour of Edit H. Kontra*. Budapest: ELTE BTK. 27–35.
- Ladányi Mária 2013. Szavak – szövegek – kontextusok. In: Kugler Nóra – Laczó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *A megismerés és az értelmezés konstrukciói. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 251–264.
- Ladányi Mária 2017. Alaktan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 503–662.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1. Theoretical prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A basic introduction*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2009. *Investigations in Cognitive Grammar*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Langacker, Ronald W. 2013. *Essentials of Cognitive Grammar*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Markó Alexandra 2017. Hangtan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 75–203.

- Nádasdy Ádám 2006. A nyelvészet és területei. In: Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 15–27.
- Nányi, Max – Fischer, Olga (eds.) 1999. *Form Miming Meaning*. Amsterdam: John Benjamins.
- Nucz Eszter 2012. A szégyen fogalma az individualista és a kollektivisták kultúrákban. Egy kognitív nyelvészeti megközelítés. In: Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Nyelv és kultúra – kulturális nyelvészet*. Budapest: Inter Kultúra-, Nyelv- és Médialutató Kht., Magyar Szemiotikai Társaság, PRAE. HU Kft., Palimpszeszt Kulturális Alapítvány. 102–107.
- Palágyi László 2019. *A magyar főnév kognitív morfológiai modellje*. Doktori értekezés, ELTE.
- Plag, Ingo – Dalton-Puffer, Christiane – Baayen, Harald 1999. Morphological productivity across speech and writing. *English Language & Linguistics* 3: 209–228.
- Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid – Declerck, Thierry – Loftsson, Hrafn – Maegaard, Bente – Mariani, Joseph – Moreno, Asuncion – Odijk, Jan – Piperidis, Stelios (eds.): *Proceedings of the ninth international conference on language resources and evaluation (LREC-2014)*. Reykjavik: European Languages Resources Association (ELRA). 1719–1723.
- de Saussure, Ferdinand 1997 [1916]. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Simon Gábor 2014. Közelítések a nyelvi kreativitás fogalmához. Az innovatív nyelvi szerkezetek funkcionális nyelvészeti vizsgálatáról. In: Havas Ferenc – Horváth Katalin – Kugler Nóra – Vladár Zsuzsa (szerk.): *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 77–86.
- Talmy, Leonard 2000. *Toward a Cognitive Semantics. Volume I. Concept structuring systems*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 128: 479–494.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.

- Taylor, John R. 2002. *Cognitive Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. Kognitív jelentéstani vázlat az igekötőről. *Magyar Nyelv* 101: 27–43.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Bevezetés. 3. Megismerés, tudás és nyelv. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 30–41.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. 207–499.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.) 2008. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tuggy, David 2005. Cognitive approach to word-formation. In: Štekauer, Pavol – Lieber, Rochelle (eds.): *Handbook of word-formation*. Dordrecht: Springer. 233–265.
- Webelhuth, Gert (ed.) 1995. *Government and Binding Theory and the Minimalist Program. Principles and parameters in syntactic theory*. Cambridge (MA), Oxford: Blackwell.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Két-ség az egységben: a nyelvi alak–jelentés párok használati alapú leírása¹

Kivonat

A tanulmány a funkcionális és kognitív nyelvelméletek azon – részben mögöttes – kérdését teszi nyílttá, amely a nyelvi szerkezetek ontológiájának duális természetű, strukturalista, tágabban formális értelmezésére válaszol. Vajon a használatalapú, a nyelvi szerkezetek szimbolizációs viszonyjellegét előtérbe állító, a kontinuumelvet hirdető, sémaközpontú nyelvelméletek, leíró nyelvtanok és az általuk alkalmazott tudományfilozófiák mennyire képesek meghaladni a dualista nyelv szemléletet (és vele együtt a dualista világleírást), illetve valóban lehetséges-e monista nyelvleírás. A tanulmány e kérdésre a választ egyrészt a szimbolikus nyelvi szerkezet Langacker-féle magyarázatát középpontba helyezve a séma dinamikus, cselekvés jellegű elemzésével kísérli meg. Másrészt a megközelítést egyetlen leíró témakör vázolásával mutatja be, azt vizsgálva, hogy a temporalitás, közelebbről a megértett és feldolgozó idő (vagyis a beszélők által megértett jelenetek, események ideje, illetve a beszélők megértési folyamataihoz, a mentális műveletekhez szükséges idő), az ennek alapot adó embodiment és az ennek közeget adó referenciakeret miképp működik a konceptualizáló nézőpontjából. Továbbá azt vázolja, hogy mindez hogyan ragadható meg a maga műveleti és szerkezeti, konstrukciós egységében, a magyar igekötő példáján. Az így körvonalazott vizsgálat egyik kiemelt témája a temporalitás feldolgozási módjainak köre: van-e más művelet a szekvenciális és összegző mód mellett?

---

¹ A tanulmány elkészítését az NKFIH K 129040 sz. pályázata („A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás”) támogatta. Köszönöm az anonim lektorok fontos megjegyzéseit és javaslatait.

1. Bevezetés

Az európai gondolkodás, bölcsélet világmagyarázati elbeszéléseiben rendszeresen visszatérnek azok a dilemmák, amelyek eltérő minőségek viszonyát próbálják megragadni. Az ontológiai leírások, fogalmi leképezések egyik visszatérő formája a dualizmus (kettősségtan), amely például világ és Isten, véges és végtelen, anyag és szellem, test és lélek, szubsztancia és akcidencia viszonyaként jelenít meg valamilyen nagyobb egységet úgy, hogy a két összetartozó elem elkülönülését és szembenállását, egyúttal elválaszthatatlanságát tételezi. A dualistán ábrázolt viszonyok tagjairól nem állítják ezek a lételméleti modellek, hogy e tagok egymástól függetlenül jöttek létre mint eredeti(bb) valóságok, kettősségük mégis fennáll. E körbe bizonyosan beletartozik a nyelvi jel immár hagyományos értelmezése, amely a kettősség egyik oldalán az alakot (például a hangzást vagy a szintaktikai szerkezetet) tartja számon, a másik oldalon pedig a jelentést. Sőt, az autonóm szintaxis formális elve magát az alakot helyezi a középpontba, más tényezőket (modulokat) más természetűnek tekintve. Egy tanulmány terjedelme nem engedi meg a nyelvi jel feltételezett (a modernségben Saussure-tól eredő) duális magyarázata filozófiai, kivált huszadik századi nyelvfilozófiai közegének bemutatását. Ezért e bölcséleti közegre e helyt csupán hivatkozni lehet azzal, hogy az itteni elemzés a radikális dualizmussal szemben nem radikális monizmust kíván állítani, hanem a formális dualizmust (vagy akár a formalista moduláris sokaságot) oly módon kívánja oldani, hogy az közelítsen az emberi nyelvi tudás természetéhez. Ebből a nézőpontból egyértelműen megmutatkozik a nyelvi kifejezések összetett, szimbolikus természetének (vagyis egy fonológiai és egy szemantikai szerkezet szimbolikus kapcsolatának) a közvetlen viszonya a test és elme holisztikus (nem gépies dualista) megközelítésével.

A fentiek értelmében a tanulmány a funkcionális és kognitív nyelvelméletek azon – részben mögöttes – kérdését teszi nyílttá, amely a nyelvi szerkezetek ontológiájának duális természetű, strukturalista, tágabban formális értelmezésére válaszol. Ezek a válaszok az alak–jelentés párok kettősségében főképp az alábbi tényezőket veszik figyelembe a formális dualisságot (és az alak elsőbbségét) meghaladandó, részben külön-külön, részben egymással összefüggésben:

- a szimbolizációs viszony fonológiai és szemantikai szerkezet között, alak és jelentés viszonyát eleve egyetlen szimbolikus szerkezetként értelmezve,
- a motiváció alak és jelentés között (például az ikonikusságban),
- az alak (forma) inherensen sematikus jelentéses volta,

- a jelentés elsődlegessége (az alak jelenést konstruál meg, általános kognitív elvek révén, alak és jelentés egyaránt fogalmi struktúrákban tárolódik),
- a kontinuumelv (lexikon, morfológia és szintaxis szimbolikus szerkezetek kontinuumát alkotják).

A fenti tényezőket támogató elméleti belátások közül az alábbiak lényegesek:

- a nyelvi és nem nyelvi minták feldolgozása és tanulása integrált módon történik,
- a nyelv használati alapú rendszer, szoros kapcsolat van a nyelvi szerkezetek és a szerkezetek megvalósulásai között, a produkció és a megértés integrált része a nyelvi rendszernek,
- a nyelv környezeti alapon működik, a kontextus szabályszerű tényezői konvencionalizálódnak, a nyelvi kifejezések kontextusérzékenysége valószínűségi alapon működik,
- a nyelvi egységek kognitív rutinok, mentális aktiváció visszatérő mintái,
- a szerkezetnek műveleti természete van.

Az ekképp alakuló nyelvreírások egyszerre támaszkodnak a nyelvtudomány, a pszichológia és az agykutatás összetartó eredményeire, szintéziseket keresve.

Vajon az ekképp kidolgozott nyelvelméletek, leíró nyelvtanok és az általuk alkalmazott tudományfilozófiák mennyire képesek meghaladni a dualista nyelvszemléletet (és vele együtt a duális világleírást), illetve valóban lehetséges-e, sőt: szükséges-e monista nyelvreírás? E kérdésre a választ a jelent tanulmány egyetlen leíró témakör vázolásával mutatja be, azt vizsgálva, hogy a temporalitás, közelebbről a megértett és a feldolgozó idő, az időbeli lehorgonyzás, az ennek alapot adó embodiment (testben létezés) és az ennek közeget adó referenciakeret miképp működik a konceptualizáló nézőpontjából, és mindez hogyan ragadható meg a maga műveleti és szerkezeti, konstrukciós egységében, objektívizációs és szubjektívizációs szintjeiben, többek között az Osiris Nyelvtan (Tolcsvai Nagy (szerk.) 2017) komplex eljárásában., Az így körvonalazott vizsgálat egyik kiemelt témája a temporalitás feldolgozási módjainak köre: van-e más művelet a szekvenciális és összegző mód mellett?

A kiinduló kérdés az Osiris Nyelvtan alapján egyszerűen megfogalmazva a következő: hogyan fér össze a használati alapú nyelvtan az alak – jelentés párok leírási módjával? Vagyis azzal az eljárással, amely – miközben az alak és a jelentés egységét hirdeti, a beszélői taudásnak megfelelően – mégiscsak szétválasztja e tényezőket. Vajon ez a Saussure-féle jeleméletre vezethető vissza? Amely

jelelmélet a beszélőt, vagyis a jel alkotóját és alkalmazóját kívül hagyja a jel fogalmán, mintha a jel *a priori* és *an sich* lenne. Hiszen módszertani kényszer az összetett entitások részenkénti vizsgálata. Továbbá a nyelvtudomány legalább az elmúlt száz évben alapvetően az alakra, a formára, a szerkezetre összpontosított, és nem kis részben az ezredforduló után is ezt teszi, nagy diszkurzív rendbeli erővel és módszertani magabiztossággal. Vagy az európai filozófiai hagyomány ereje mutatkozik e ponton meg, amely hagyomány szintén hajlamos kettősségekben, megosztásokban (anyag–forma, anyag–szellem) gondolkodni? Egy tanulmányban nyilvánvalóan nem tekinthető át e bölcseleti és tudományos hatástörténetet, így az megmarad a kognitív válasz korlátozott terjedelmű elemzésénél.

Visszatérve a kiinduló kérdésre: az alak–jelentés párok leírásbeli alkalmazása nem sugallja a dualista strukturalista felfogást? A válasz: nem. A nyelvi közlés interszjektív tevékenység, amelyben a nyelvi kifejezés nem dolog, hanem sémaalapú cselekvés. Tehát nem valamilyen bölcseleti idealizmus metafizikai monizmusának elérhetőségéről vagy hiányáról lehet itt szólni, hanem arról az intuitív egységről, amely a beszélő számára a nyelvi kifejezésekben megmutatkozik. Ez az egység a hangzás (a fonológiai pólus) és a jelentés (a szemantikai pólus) szimbolikus egysége, amely a maga holisztikus voltában része a nyelvi tudásnak, már eleve így válik hozzáférhetővé, illetve már eleve így tehető a nyelvi tevékenység dinamikus középponti elemévé. Vagyis nem a Saussure-féle jelölő–jelölt (hangalak–jelentés) pár a nyelvi tudás egyik alapsémája, hanem a kettőt elválaszthatatlanul tartalmazó szimbolikus nyelvi elem. Eközben a két pólus adott esetben akár eltérő mértékben profilálható, vagyis az egyik a figyelem előterébe kerülhet, a másik háttérbe helyezésével egyidejűleg. Alább ezt az összefoglaló megállapítást szükséges részletezni.

2. Nyelvi jel, szimbolikus szerkezet

Érdeemes a strukturalista kommunikációs modell idealizált változatának egy fő mozzanatára visszakérdezni: a jel valóban túlmutat önmagán? A válasz nyilván igen összetett és kiterjedt lehet. Ide tartozó részét ekképp lehet megfogalmazni:

- amennyiben a jelentés a jel része, és
- amennyiben az alak nem pusztán anyag, hanem forma, méghozzá az emberi elme és az emberi test által megformált forma, méghozzá interaktívan és interszjektíven (közös létrehozva),

- akkor a jel ebben a tevékenységben létezik, a jelentés cselekvés (Sinha 1999, 2001, 2005), amely
- időben (mindig tér-idő kontinuumban történik), közelebről a létrehozó idő és a megértett idő kettősségében (Langacker 2008, 2012).

A jel ebben a közegben önmaga lesz egészében és a maga összetettségében, de csakis a konstruáló interszjektív viszonyban, a szövegvilágban, tágabban tekintve az értelem világában (Luhmann 1998: 44–60, 2006: 2017–233), a nyelvi tevékenység folyamatában. Innen nézve ami anyagi a nyelvi jelben, az a közvetlenül érzékelhető, és mindig emberi tevékenység eredménye. Ugyanakkor a beszélő ember számára az érzékelhető jel nem válik el a jelentésképzés műveletétől. Ebben a mozzanatban test és elme (szellem) egysége mutatkozik meg, a maga megvalósulásában, és egyúttal metonimikusan és metaforikusan is felidézve a humán önreflexív testben létezését.

A nyelvi jel ekképp nem pusztá fizikai tárgy, nem részecske, hanem – ha már a fizikai oldalról nézzük, metaforikus konceptualizálással – hullám természetű. A jel érzékisége az értelmének a része, nem külsőleges tulajdonsága. A jel nem marad ott az asztalon, mint az odatett alma vagy az otffejejtett szemüveg.

A nyelvi jelnek mint a nyelvi tevékenység megnyilvánulásának e dinamikus természetéhez hozzátartozik a referencialitás. A referencia (a megnevezett dologra vonatkozás) nem a jelen kívülre mutat, hanem a jelet, és ennek révén a jel által felidézett referenst a szövegvilágban lehorgonyozza (Givón 1989: 174; Pause 1991: 551; Sinha 1999; Tomasello 2002; Tátrai 2017; összefoglalóan lásd Rónai 2012). A referens, a nyelvi kifejezés által felidézett entitás ugyanis nem valamely tárgy, amely a beszélőktől függetlenül létezik a világban, hanem a diskurzustérben a beszélőtársak által fogalmilag és nyelvileg megkonstruált dolog, folyamat, minőség vagy körülmény, akár valós létező, akár elképzelt, akár közvetlenül észlelhető, akár távoli. Amennyiben tehát a referálást nem a Frege-féle dichotómia keretében vesszük (és a spontán beszédben ez aligha történik úgy), akkor a referálás nem tartalom nélküli vonatkozás, nem pusztá rámutatás vagy logikai alapú példánykijelölés a kategóriából, hanem a típus–példány viszony működtetése, prototipikus (és leggyakoribb) esetben az adott példány(ok)ra vonatkoztatás. Ezért van kiemelt jelentősége a nyelvi tevékenység interszjektív és interperszonális (ha tetszik, más nézőpontból közösségi) jellegének, mert a nyelvi jel nem a magában álló beszélő, nem a minden más éltől elkülönített és körülhatárolt emberi elme zárt és rögzített tudása, hanem a nyelvi cselekvésben megvalósuló szimbolikus szerkezet.

A fentiekből is következik, hogy a nyelvi jel, a nyelvi kifejezés nem magában áll. A nyelvi kifejezések mindig természetes közegükben, ahhoz igazítva funkcionálnak a nyelvi tevékenység során, és jellegzetes vagy ritkább kapcsolódási mintázataik a beszélők nyelvi tudásának részét képezik. Vagyis a használat fő tényezői a rendszer részét képezik, szintén a forma és a funkció alapvető és természetes szimbolikus összetartozását, el nem különülését erősítve. A nyelvi jel állhat külön a nyelvtankönyvben (a Saussure-féle paradigmákban), de a beszélő tudásában a jellegzetes környezetével és hozzáigazító műveleteivel együtt létezik.

A nyelvi jel, a nyelvi kifejezés szimbolikus természetét (Langacker 1987, 2008), a motiváltság és ikonikusság jellemzőit természetesen értelmezni kell az eddigi vázolt közegben. Erre a kifejtés végén kerül sor, mind a séma általános hatókörű tárgyalása, mind az igekötővel kapcsolatos példa bemutatása után.

3. A séma, a dinamikus nyelvi tudás

A nyelvi jelek, a nyelvi kifejezések szimbolikus jellege konceptuális természetű, az emberi tudás része, amely a nyelvi cselekvés elemeként jellegzetes mentális mintákban valósul meg. Ezek a mentális minták a sémák.

A séma fogalma, kategóriája hosszú ideje (az ókor óta) használatos, a gyakorlati emberi tevékenység mintáinak fizikai megvalósulásaként éppúgy, mint – az előbbivel szoros összefüggésben – az emberi megismerés modelljeként. E korábbi értelmezések a sémát általában valamely általános szerkezetként, vázként fogták fel, amely vázat az adott tevékenység tartalmaival ki lehet és ki kell tölteni a helyes cselekvés érdekében. Az ókor óta meglévő ilyen sémaértelmezésen alapul a szónoki beszéd megalkotásának mintája (lásd ehhez Szabó G. – Szórényi 1984, bírálatát a retorika általános keretéről Ricoeur 2006: 74–78).

A séma az elmúlt évtizedekben nem csupán a pszichológiában, hanem számos más, a megismeréssel foglalkozó tudomány kutatásaiban vált alapvető kategóriává (vö. Tuggy 2007; Oakly 2007; Sinha 2007). Kivált fontos lett az elmekutatás és a mesterséges intelligencia vizsgálata során, nem kis részben a kettő többféle kapcsolatának modellálásában. A Gestalt-pszichológia (vö. Pléh 2000: 365–385) révén nagy nyomatékkal kidolgozott elmeműködési mód az előtér–háttér megkülönböztetéstől (Talmy 1978, 2000) a történetelbeszélési mintákon át (Bartlett 1985; Pléh 1986) a humán és mesterséges tudáselrendezési szerkezet típusok felderítéséig és létrehozásáig (lásd például Minsky 1975) igen sokféle módon kerül játékba a kutatásban. A nyelvelméletnél és a nyelvleírásnál maradványok az is

látható, hogy a séma fogalma könnyen és gyakran lett a leegyszerűsítés és tárgyasítás (redukció és fizikalizmus) áldozata (lásd például Pléh 2000: 44, 490–491; Ambrus 2007: 1098–1100; illetve Harder 2007). Ekkor a séma mint anyagi testként létező szerkezeti minta van elgondolva és használva: olyan minta, amely megadja valamely összetett szerkezetnek (a nyelv esetében egy morfológiai struktúrának, egy mondattípusnak, egy szövegnek) az előzetesen rögzített anyagi vázát, amelyet csupán mintegy ki kell tölteni. Ez a kimerevített, a beszélőktől függetlenített sémafogalom többek között éppen a nyelvi jel szimbolikus, motivált jellegét szorítja ki a leírásból, és vagy a Saussure-féle strukturalista dichotómiát juttatja szóhoz, vagy egy tisztán moduláris elméletben a szerkezet egyedüliségének ad teret.

A séma (elsősorban Tuggy 2007; Oakly 2007; Sinha 2007 alapján) mentális feldolgozó minta. Nem tárgy, hanem műveletek révén funkcionáló elvont mentális szerkezet, amelynek belső szerkezete van, és nagyobb tudásszerkezetekhez kapcsolódhat. Az emberi mentális séma emergens módon jön létre és funkcionál, tehát a részekből teljesen meg nem jósolható minőségű egész jön létre, és a működése során az új hatásokat feldolgozza. Működésében, ennek következtében szerkezetében rugalmas, a használati események során jellegzetes változások mennek (mehetnek) végbe rajta. Ilyen módosulás az új tapasztalatok befogadása, az aktuális környezethez történő hozzáigazítás, a feldolgozások eredményeként megvalósuló újraírás (elemzés, újraalkotás, elemekre bontás, átalakítás). A séma epigenezis jellemző, vagyis az ember kialakulásának folyamatában az adaptív cselekvések során a környezeti hatások és az ebből eredő tapasztalatok alakították a genetikailag meghatározott észlelési és viselkedési repertoárt. E folyamat a működő emberi agy (elme) és a fizikai és társas környezet közötti interakciókon alapult. A séma ilyen jellegének (és kialakulásának) döntő szerepe van nem csupán a nyelv kialakulásában, hanem mindennapi működésében is.

Az emberi tudás sémákban feldolgozása és elrendezése több további, jelentős tulajdonságot mutat. Az egyik az embodiment, a testben létezés kérdése. Az emberi lény eleve testben születik meg és él, közvetlen és folyamatos kölcsönviszonyban fizikai, biológiai és társas környezetével. Az életben maradásnak, az élésnek feltétele az észlelés, a megismerés és a cselekvés közötti összhang. Az összhang megteremtésének egyik tényezője a testi meghatározottságon (az emberi test perspektívtalan észlelt, külső erők által is befolyásolt világbeli helyén, folyamatain, valamint az elme meghatározott biológiai módokon történő működésén) alapuló megismerés, és a cselekvésben való környezeti alkalmazkodás.

Ebben az értelemben a nyelvi kommunikáció is adaptív evolúciós fejlemény (lásd Givón 2001, 2002).

Az elme működésének kutatásában az egyik legvitatottabb terület az információ feldolgozási és rögzítési módja. A reprezentáció a klasszikus első generációs kognitív tudomány bemutatásában számítógépes műveleteken és ezek analógiáin alapuló állapotoknak (vagy procedúrák bemeneteinek és kimeneteinek) a rendszere. A tudás algoritmosus belső kód, amely leképezési viszonyban áll a kognitív mechanizmuson kívüli világgal. A reprezentációk egyik kognitív mechanizmusból a másikba kommunikálhatók a természetes nyelvben „újra-kódolva”, a nyelv és a világ közötti szemantikai viszony ekkor a belső mentális reprezentációk és külső világ közötti viszonyból vezethető le – mindegy, hogy élőlény, számítógép hajtja végre (vö. Sinha 2007).

A fentivel szemben áll a másik fő megközelítési irány, amely szerint (vö. Sinha 2007: 1284–1287) a konvencionális szimbólumrendszer interszubjektív jelentésmezőben van lehorgonyozva, ebben reprezentálják a beszélők a valóság egy részletét. Sinha itt különíti el döntő módon a jel és a szimbólum funkcióit: eszerint a szignum (jelzés, a jel szűkebb értelemben) csak a viselkedést irányítja (bármilyen jelrendszerben, bármilyen élőlények között), miközben a szimbólumok az intencionális helyzetet vagy a figyelmet irányítják, csakis az egymást intencionális lényekként ismerő és felismerő humán kommunikálók között. Sinha arra hívja fel a figyelmet, hogy e nézet alapjai megjelentek már Bühler (1934) organon-modelljében. Bühler a kommunikáció kontextusában helyezi el a szimbólumrendszert: a szimbólum összekapcsolja az intencionalitást, a konvencionálizálást és a szerkezeti kidolgozást.

A korai számítógép-metaphora helyett itt a konnekcionista modellek közelítik meg érzékenyen a kérdést (Rumelhart et al. 1986; Sinha 2007: 1285): a reprezentáció nem maga a modell, hanem a rendszer és környezete funkcionális összekapcsolásának tulajdonsága lesz; az összekapcsolás a dinamikus rendszer-megközelítésekben nem reprezentációs jellegű lesz. Ennek megfelelően a második generációs kognitív tudomány alapállása szerint az elme nem a reprezentációkban van, hanem a szervezet cselekvéseiben, mozgásában és környezethez kapcsolódásában (ennek összefoglaló megnevezése a 4E cognition: embodied, embedded, enacted, extended). „A reprezentáció nem külön létező mentális szféra, hanem a humán cselekvésnek a világot alakító és a világot jelölő következménye és része a humán interszubjektív kommunikációban” (Sinha 2007: 1285). Ezért kiemelkedő jelentőségű a nyelvi tudásban az interszubjektív nyelvi tevékenységben létrejövő funkcionális viszony a rendszer és a környezet között, beleértve a saját

testet. Sinha (2007: 1287) hangsúlyozza, hogy a főntebb összefoglalt értelmezés módszertanilag szocio-naturalista megközelítés, amelyben a naturalizmus objektívizáló álláspontja és a jelentés tudományainak reflexív álláspontja egymást kiegészítve keres összhangot.

A kognitív nyelvészet, közelebbről elsősorban a Langacker-féle kognitív nyelvtan szimbolikus szerkezet kategóriája ebben az értelmezési keretben mutatja meg valós természetét. Ugyanis Langacker a hangalak–jelentés viszonyt a magasabb szintű és funkciójú szimbolikus szerkezetben helyezi el, amely – mint főntebb szó volt róla – az intencionális helyzetet vagy a figyelmet irányítja, vagyis a közös figyelemirányításon alapuló emberi kommunikáció legáltalánosabb nyelvi sémája. Ebben a szimbolikus sémában a tényezők (fonológiai pólus és szemantikai pólus) nem önkényes viszonyban állnak, hanem analóg összefüggésben, egymást az adaptív emberi viselkedésben és dinamikus tudásban eleve feltételezve. Ezt közelíti meg Bruner (1974), amikor azt hangsúlyozza, hogy a nyelvi jel (a strukturalista értelemben) hangként észlelődik a fizikai szinten (és a leírásban), miközben amit a beszélőtársak ténylegesen észlelnek, az értelmes beszéd (a szimbolikus szerkezetek révén).

A beszéd eleve ökológiai szimbólumrendszer és nem kód működtetése; a beszéd értelmes beszéd az értelem közegében. A szimbolikus viszony a beszélő számára természetes, mert tapasztalati és interszubjektív, és innen tudja, hogy a szimbólum az intencionális helyzetet és a figyelmet irányítja. Ezért fontos a felismerés, hogy a nyelvi szimbólum szemantikai és a fonológiai pólusa egyaránt fogalmi természetű tudáson alapul.

Így jutunk el a nyelvi konstrukció fogalmához, az összetett sémához, amely

- műveleti szerkezet és
- sematikus jellegében az alak maga jelentéses.

4. Esettanulmány: a magyar igekötő temporalitása

A példa egy ismert, viszonylag egyszerű konstrukció, egy kompozitumszerkezet, az igekötős ige, amelynek most csupán az igekötő részéről lesz szó. Az igekötőnek a dinamikus irányjelentésére, annak feldolgozási módjára összpontosít a tanulmány következő része. Annak érdekében, hogy bemutassuk, a szimbolikus nyelvi szerkezet egyetlen tapasztalati alapú egységben fogja át a fogalmi tartalmat és annak kifejező alakját.

4.1. Az igekötő temporalitásának megközelítése

Az elsődleges jelentésükben térvizonyokat kifejező magyar grammatikai elemek jelentése fontos tényező e grammatikai elemek grammatikai funkcióinak működésében. Ilyen grammatikai elemek az esetragok, a névutók, az igekötők és a határozószók. A megnevezett sematikus tartalmú nyelvi elemeknek van jelentésük, és ez a – bármiféle – jelentés lényeges a nagyobb nyelvi konstrukciókban, mert a szemantikai kapcsolódás adja az általánosított morfológiai vagy szintaktikai szerkezetek alapját. Például a *meg* igekötő történeti, etimológiai közössége a mai *mögé*, *mögött* elemekkel megadja a *meg* igekötő általánosan befejezettséget kifejező tartalmát (a régi történeti folyamathoz hasonló változás zajlik a mai magyar nyelvben a *be* igekötővel, jól megfigyelhetően). A fent említett grammatikai elemek egy része valamilyen térfogalmat fejez ki elsődleges jelentésében (*-ban/-ben*: bentlevés, *előtt*: térbeli sorrendben elől állás, *be*: befelé irányulás, *lent*: lenti elhelyezkedés, *lefelé*: lefelé irányulás). Az itt érintett nyelvi tartomány röviden jelzett szemantikájában még így is megmutatkozik az ismert kettősség: vannak „statikus” térjelölő elemek (*bent*), és vannak „dinamikus” térjelölő elemek (*befelé*).

Ezidáig alig tárgyalt kérdés a térfogalmat kifejező grammatikai elemek, azon belül is az igekötők térjelölésével kapcsolatban: van-e temporalitása az igekötőknek? A kérdés az igekötők elsődleges jelentésének dinamikus irányulás-tartalmából ered, és a rá adható válasz hatással lehet a többi „dinamikus” térjelölő grammatikai elem leírására is.

A válasz megadásához elsőként a Langacker-féle szekvenciális és összegző feldolgozás jellemzőit szükséges vázolni, az idő mint most-pontok (Pöppel-féle) tapasztalati alapú magyarázatával kiegészítve, és az ige temporális jellegén vázolja a temporalitás nyelvi leképezésének prototipikus módját. Majd ebből kiindulva juthatunk el az igekötő temporális tartalmáig, a kétféle feldolgozás szófajtipusonkénti változatainak árnyalásával. Eszerint a magyar igekötő irányt (irányulást) fejez ki, „dinamikus” térfogalmat. Ezt a térfogalmat a hagyományos nyelvészet időbeli tartalom nélküli grammatikai elemként értelmezi, a főképp angol előjárószókat azok kognitív grammatikai leírásai egyetlen pillanatnyi állapotot kifejező elemeként azonosítják, összegző feldolgozással (vö. Langacker 2008, 2012; Tyler – Evans 2003). A jelen tanulmány a Langacker-féle szubjektív mozgás magyarázatát összekapcsolja a mentális idővonal (Eikmeier et al. 2016) és a szimulációs, imaginárius leképezés (Gibbs – Matlock 2008) művelettípusával, és amellett érvel, hogy a magyar igekötő dinamikus irányjelentése az irány fogalmában foglalt FORRÁS – ÖSVÉNY – CÉL séma irány szerinti specifikus sémaiban

a szeriális, szekvenciális letapogatást kívánja meg, ahol a feldolgozó idővel a háttérben lévő (nem profilált) képzeleti megértett idő nem pontszerűen, hanem szekvenciálisan kerül kapcsolatba.

4.2. A szekvenciális és az összegző feldolgozás és az idő

A jelentés cselekvés, a jelentés időben történő elmebeli művelet, amely mindig interszónális és interszjektív helyzetben történik meg, jön létre. A nyelvi kifejezések jelentésének leírásakor döntő mozzanat, hogy a kutatás milyen mentális folyamatokat tulajdonít a jelentésszerkezet feldolgozásához. A szemantikai leírásokban legkidolgozottabb és legrészletezőbb nyelvtan a Langacker-féle kognitív grammatika. E grammatika két feldolgozási módot különböztet meg: a szekvenciális és az összegző feldolgozást (vö. Langacker 1987: 248–253). Az elme a jelenségeket a fogalmi feldolgozás (konstruálás) során azok számára releváns egészét és részeit észleli, azonosítja, vagyis valamilyen módon letapogatja (szkeneli). A letapogatás egyik változata az időbeli ösvényen végighaladó on-line művelet, amely a folyamatot egymásra következő pillanatnyi állapotok időben egymásra következő soraként dolgozza fel, prototipikusan az igékben. Az egymásra következő pillanatnyi állapotok időbeli feldolgozása a szekvenciális letapogatás. Más esetben az adott jelenséget szerkezetként, egyidejű és nem egymásra következő pillanatnyi állapotok soraként dolgozza fel, amely a már feldolgozott pillanatnyi állapotokat egyszerre, egymásra épülve tartalmazza, egyetlen pillanatnyi állapotban elrendezve, az összegző letapogatás műveletében, a relációs kifejezésekben (például a grammatika elemekben, de a melléknévben is) vagy a főnévben.

A kétféle feldolgozási mód nem értelmezhető a maga teljességében az idő nyelvi kifejezéseinek megközelítése nélkül. A 20. századi nyelvtudomány a nyelvben kifejezett időbeliséget alapvetően a deiktikus igeidő tartományában azonosította, továbbá a deiktikus igeidő fogalmi tartalmához, névlegesen valójában annak szintaktikai szerepű, többnyire határozói megnevezéseivel. Ez a szemléletmód következik a hagyományos nyelvészet mondatértelmezéséből (eszerint a mondat a véges igealakú állítmány és az alany grammatikai kapcsolata), és következik a formális nyelvészet mondatmagyarázatából, amely szerint a mondat logikai kijelentés, amelynek fő ismérve annak igazságértéke, és amelyben az idő igeidő, amely referenciális viszonyban áll a kijelentés lényegi szerkezetével (az ezredforduló utáni helyzetre összefoglalóan lásd Jaszczolt – de Saussure 2014). A nyelvbeli idő lényegében kizárólag referenciális (és deiktikus) jellegét még a modalitás irányába kiterjesztett formális magyarázatok is fenntartják (vö. Jaszczolt 2016).

A fent röviden jellemzett hagyományos és formális leírásokkal szemben a kognitív grammatikának legegységelműbben Langacker által kidolgozott elméleti és leíró rendszerében az időbeliség az ige temporalitásának kettős voltában mutatkozik meg.

Az ige jelentése relációs szerkezetű: a jelölt folyamat két vagy több sematikus figura viszonyának temporális feldolgozása. A prototipikus ige jelentésszerkezetében két sematikus figura időbeli viszonya fejeződik ki (Langacker 1987: 267–271). A folyamat az ige szemantikájában pillanatnyi állapotok sorozata, amely állapotok egymásra következve mutatják be a folyamatot. Az ige jelentésszerkezete olyan szekvenciális feldolgozás, amely konfigurációk folyamatos, egymásra következő transzformációja, egymásba váltása, másként megfogalmazva állapotok folyamatos sorozata a folyamat különböző fázisait reprezentálva (Langacker 1987: 248–253). A prototipikusan két sematikus figura pillanatnyi viszonya a konfiguráció az ige jelentésszerkezetében. Az egymásra következő pillanatnyi állapotok időbeli feldolgozása a szekvenciális letapogató vagy szekvenciális feldolgozás. Eszerint a lexikális ige mint típus, mint séma egyfelől mindig időbeli folyamatot fejez ki, pillanatnyi állapotok szekvenciálisan feldolgozott, időben egymásra következő feldolgozásában, az ige inherens időbeliségével (Langacker 1987).

Másrészt az ige véges igealkként a mondatban lehorgonyzódik az alaphoz (a diskurzustér középponti részéhez, prototipikusan a beszélőhöz). Egy entitás episztemikusan le van horgonyozva, amikor az elhelyezkedése a beszélőhöz és a hallgatóhoz, valamint azok tudásterületeihez képest van meghatározva, vagyis amikor a lexikális elemből (típusból) egyedített példány lesz (vö. Langacker 1987, 2002; Brisard 2002; Brisard (ed.) 2002). A lehorgonyzás temporális tényezője a deiktikus igeidő, amely például a magyarban a komplex igealak időjelölésével, az időjelekkel fejeződik ki (a jelen és a múlt idő morfológiai jelölőjével) (Langacker 2002; Brisard 2002). Vagyis a lexikális ige jelentésszerkezetében meglévő inherens temporalitás a beszélőhöz mint konceptualizáléhoz viszonyítva végbe mehet a jelenben, a múltban vagy a jövőben.

Ez a kettősség, vagyis az igevel megnevezett folyamat belső időbeli jellege és annak a beszélő konceptualizáló folyamataihoz, ezek időbeliségéhez horgonyzása tapasztalaton alapul. Tapasztalati eredetű magának az időnek az ismerete, tapasztalaton alapulnak az igeik által kifejezett folyamatok, és tapasztalaton alapul a beszéd (a nyelvi tevékenység mint mentális konstruálás) időbelisége (időben történő folyamata és időponthoz „itt és most” kötöttsége) közötti viszony. E tapasztalatok nem feltétlenül tudatosak, de szerepet játszanak nyelvi kifejezések, így az igeik temporális tartalmának megkonstruálásában.

Az időre irányuló szerteágazó pszichológiai kutatásokból a legrövidebb időtartamok agyi feldolgozását feltáró és bemutató vizsgálatokra lehet e ponton támaszkodni. Pöppel (1997) vizsgálatai az elemi időfeldolgozás diszkrét voltát jelzik (lásd még Pöppel 2009, további szakirodalommal). A több évszázada, Newtontól származó időértelmezést, mely szerint az objektív idő megszakítatlan folyamat, valamint a szubjektív idő is kontinuuus, és amelyet AZ IDŐ HOMOGÉN MOZGÁS fogalmi metafora fejez ki, a vizsgálatok eredményei cáfolják: „a kísérleti megfigyelések azt támasztják alá, hogy különböző temporális tartománybeli szubjektív jelenségek információfeldolgozása diszkontinuuus módon történik” (Pöppel 1997: 107). Az emberi elme két feldolgozó rendszerű diszkrét időjel-kiválasztást alkalmaz, kétszintű hierarchikus feldolgozási rendszerben, és mindkettő nélkülözhetetlen a kognitív műveletekben. Az egyik rendszer „egy nagyfrekvenciájú feldolgozó rendszer, amely diszkrét időtartamokat generál a megközelítőleg 30 milliszekundumos tartományban”, a másik „egy alacsonyfrekvenciájú feldolgozó rendszer, amely a 2–3 másodperc tartományában működik” (Pöppel 1997: 107–108). A nagyfrekvenciájú feldolgozó rendszerben a sorrendet egymást legkevesebb 30 milliszekundum időtartamban követő ingerek esetén képes az agy megállapítani, az események legrövidebb észlelhető időtartama szintén 30 milliszekundum (Pöppel 1997: 108–109). Ez az agyi mechanizmus hozza létre a „primordiális” (őseredeti, első) eseményeket. Az alacsonyfrekvenciájú feldolgozó rendszer az egymásra következő eseményeket egy 2–3 másodpercnyi temporális ablakban integrálja (Pöppel 1997: 113). Az időbeli integrálás automatikus és preszemantikai (nem a tartalom irányítja). A három másodperces egységek állandóan jelen vannak, operatív állapot adnak az észlelésre, az emlékezésre és az akarati irányításra, a tudatban levés állapotaiként, amely állapotok egyediek és egymást követik, és ezzel teszik lehetővé a „mostság” érzetét (Pöppel 1997: 117). Mindez az agyi feldolgozás folyamatában történik. Pöppel arra is kitér, hogy a 2–3 másodperces integrált feldolgozás temporalitása kimutatható a spontán beszédben: a körülhatárolt spontán megnyilatkozások egységeinek időtartama tendenciaszerűen 2–3 másodperc, a „perceptuális momentum”. Ez az egyetemesnek bizonyuló jellemző nem független a munkamemória egy időpontbeli kapacitásától, és harmonizál például Chafe (1994) spontán nyelvi kutatásainak adataival.

Föltehetőleg nem túlzás a Pöppel-féle primordiális egységek temporális jellemzőit és szekvencialitását összefüggésbe hozni a Langacker-féle szekvenciális feldolgozás műveleti szerkezetével, vagyis a pillanatnyi állapotoknak a konceptualizáló szerinti folyamatos időbeli egymásra következőzésével, amely az igék

inherens temporalitásának lényege, és amely éppúgy nem jelölődik nyíltan a nyelvi konstrukcióban, mint a primordiális egység a tudatosság számára, amely egységeknek egymásra következése a folyamat illúzióját kelti.

A másik feldolgozási mód a diszkrét elemekből összeálló összegző letapogatás, amelynek során az összetett jelenet egyes elemei, szakaszai egymásra következnek, pontosabban egymásra épülnek úgy, hogy az egyes elemek, szakaszok minden feldolgozási szakasz után összegződnek, és egyszerre, egyidejűleg és egészében hozzáférhetőek a feldolgozó idő egy időtartamában, vagyis mentálisan egymásra vannak helyezve, és egyidejűleg vannak aktiválva (Langacker 2008: 82–83).

Meghatározó körülmény, hogy a nyelvi kifejezésekben feldolgozott, megértett temporalitás (inherens és lehorgonyzó) mindig a konceptualizáló mentális műveleteinek feldolgozó idejével kapcsolatba kerülve érvényesül, és ezt a leírásban is meg kell jeleníteni. Vagyis a nyelvi szerkezetek létrehozásában és megértésében kétféle idő feldolgozására kerül sor: a nyelvi szerkezetekben, a referenciális jelenetekben kifejezett idő és a beszélőtársak által elvégzett mentális, megértő műveletek ideje, a feldolgozó idő egymástól elkülönülő, de együtt érvényesülő temporalitásának a megértésére. A megértett idő a konstruálás tárgya, az ige vagy más kifejezés inherens időbelisége, a feldolgozó idő a konstruálás közege, a diskurzust létrehozó vagy megértő ember mentális műveleteinek önmaga által megfigyelt időbelisége. A megértett idő az ige által jelölt folyamat (például órával) mérhető ideje. A feldolgozó idő általában nagyon rövid, akár törtmásodperc, a megértett idő jóval hosszabb is lehet. A megértett és feldolgozó idő közötti viszony fontos. Az (1) példában a megértett mozgásfolyamat (ugrás) igével jelölt (órával mérhető) időbelisége igen rövid, és ez a rövidség nagyjából megegyezik a feldolgozó idővel (vagyis a megértés mentális műveletéhez szükséges idővel). A (2) példában a mozgásfolyamat (vonulás) igével jelölt időbelisége hosszú, miközben az akár egy óra hosszúságú mozgásfolyamatot mint megértett időt törtmásodperc alatt szkennelni végig a konceptualizáló:

- (1) A macska nagyot ugrott ijedtében.
- (2) Az elnök méltóságteljesen vonult a széksorok között az emelvényig.

A szekvenciális feldolgozás a folyamatot pillanatnyi állapotok egymásra következő sorában reprezentálja, így az párhuzamosan (de nem azonosan) megy végbe a pillanatnyi állapotok egymásra következésével. Az összegző feldolgozás a Langacker-féle elméletben a feldolgozandó tapasztalatot holisz-

tikusan egyetlen pillanatnyi állapotban összegezve reprezentálja, miközben ehhez feldolgozó idő szükséges.

4.3. Temporális változatok a kétféle feldolgozásban

Innen kiindulva, a kétféle feldolgozást tovább részletezve, Langacker a tér és az idő megértését a fő szófajok közötti különbségek és azonosságok jellemzésével fejt ki, alapvetően az angol nyelvre (Langacker 2008, 2012). Eszerint:

- a főnév dolgot profilál, szemantikailag független, jelentésszerkezetében a kognitív tartományokban reprezentált tulajdonságok összegző feldolgozása történik meg;
- az ige időt profilál, szemantikailag függő, szekvenciális feldolgozással (most-pontok sorával);
- a melléknév, az előjárósó, az infinitívus, a particípium összegző feldolgozással a pillanatnyi állapotokat egymásra helyezi, azokból egyetlen pontszerű, pillanatnyi állapot, gestalt összegződik, minden egyes pillanatban ugyanaz a tulajdonság manifesztálódik, ezért valójában egyetlen pillanat van;
- a tér és az idő egymástól részben eltérő feldolgozást kap mentálisan és nyelvileg, összemérhetetlenek.

Langacker az előjárósókkal kapcsolatban mindezt ekképp részletezi.

- (3) the road into the forest
az út be az erdő

(3)-ban „a térben kiterjesztett trajektor (*the road*) egyidejűen elfoglalja az összes specifikált helyzetet a landmarkkal szemben. Nincs időbeli fejlemény, mivel a teljes térbeli konfiguráció egyetlen pillanatban létezik/történik. A kifejezés azt a gondolatot akarja kelteni, hogy valami mozog az úton, de az lényegtelen és nem profilált” (Langacker 2008: 118, 23. lábjegyzet).

A feldolgozó és a feldolgozott idő viszonya Langacker (2012)-ben tovább árnyalódik, a tér dinamikus konceptualizációjával. Itt lép be a leírásba a statikus és a dinamikus térleképezés kettőssége. A megkülönböztetés modellálása a mindenkor beszéző, a konceptualizáló nézőpontjából történik, tehát nem külsődleges, objektivizált perspektívából. Ez a megközelítésmód döntő, mert a statikus – dinamikus szembenállás egyértelműen humán tapasztalaton nyugszik. A fentieknek megfelelően: „A tér egy adott pontja stabil, vissza lehet térni oda. Az idő

egy adott pontja (most-pont) csak egyszer férhető hozzá, nem térhetünk vissza oda. [...] A tér (például egy statikus jelenet) feldolgozása szkenneléssel történik, amelynek eredménye lehet valamilyen Gestalt-szerű reprezentáció. [...]” (vö. Langacker 2012: 211–212).

Specifikusabban az előjárósókra alkalmazva a fentieket az állapítható meg, hogy létezik

- statikus elhelyezkedés, egy térbeli pont (rajtalevés)
és
- dinamikus elhelyezkedés, több térbeli pont, ösvény (át, keresztül).

A Langacker-féle kifejtést hosszabban is idézni szükséges, főképp az utolsó mondat felidézéséért:

„Bár a szituáció teljes mértékben statikus, ezek a kifejezések a dinamikusság érzését keltik. Azt jelzem, hogy mentálisan végigszkenneljük ugyanazt ösvényt, a konfiguráció egy teljes fogalmát felépítve, amelyet a mozgó időben végigkövet a tényleges mozgás esetében. Erre mint szubjektív mozgásra hivatkozom. Továbbá azt jelzem, hogy a szubjektív mozgás inherens az objektív mozgás megértésében. Vagyis ha valamit egy térbeli ösvény mentén mozgásában konceptualizálok, akkor magam szubjektívan végigmozgok annak az ösvénynek a mentén, végigkövetve, azonosítva a mozgó változó helyzetét. De lényeges, hogy ugyanaz a térbeli szkennelés megtörténhet a statikus konfigurációk megértésében” (Langacker 2012: 211).

Az alábbiakban Langacker elemző kifejtésének összefoglalása olvasható, a dinamikustól a statikus felé haladó skála szerint.

- (4) He waded across the river.
ő gázolt át a folyó

Az előjárósó + mozgásige esetében (4) az ige adja a szekvenciális nézőpontot, az előjárósó az ösvényt. Ekkor a térbeli ösvény pontjai megfelelnek a megértett (feldolgozott) idő egymásra következő pillanatainak: a mozgó entitás időben elfoglalja a tér egymás után rendezett pontjait. Ennek az objektív eseménynek a megértésben a konceptualizáló szubjektívan végigszkenneli az ösvényt, a feldolgozó idő során.

(5) the bridge across the river
a híd át a folyó

A térbeli kiterjedést kifejező jelzős szerkezetben statikus helyzet valósul meg (5), semmi nem mozog, a megértett időnek nincsen szaliens szerepe. Az ösvény mégis része az egésznek, a konceptualizáló mentálisan végigszkenneli azt, a feldolgozó idő során, felépítve a híd térbeli kiterjedésének teljes fogalmát. A híd nem mozog, de elfoglalja az ösvényt alkotó összes pontot; ezt egyidejűleg és kevésbé egymásra következően teszi. A térbeli tapasztalat ez: a híd az ösvény mentén „nő”, amíg eléri teljes kiterjedését.

(6) the hill across the river
a hegy át a folyó

A térbeli elhelyezkedést kifejező módosított főnév (6) rögzített helyű, és csak az *across* által leírt ösvény végpontját foglalja el. Mégis, a konceptualizáló mentálisan végigszkenneli ugyanazt az ösvényt, amely a hegy helyét jelöli a beszéd helyéhez képest. Itt fogalmazódik meg az időbeliség egyik legfőbb dilemmája:

„Ahogy korábban jeleztük az infinitívusok és az eseményfőnevek kapcsán, az irányulás összegzés eredménye. Ez a komponensviszonyok szekvenciájának mentális hozzáférhetőségét jelzi, ahogy a teljes konfiguráció fogalma felépül. Ez megfelel a következő feltevésnek: az irányulás sorba rendezésének fogalma mindig a konstitutív feldolgozó aktivitások szerialitásával megy végbe [...]. Szélesebb értelemben azt feltételezem, hogy bármely térbeli konfiguráció megértése hasonlóan dinamikus, szkenneléssel, összegzéssel és a többszörös szintű szerveződés különböző időskáláin megtörténő összehasonlítással”. (Langacker 2012: 212–213).

A temporalitás különböző megkonstruálásának további kiterjesztése lehetséges a Langacker-féle elmélet alapján: az összegző feldolgozásnak az elmélet további módosítása szerint van olyan változata, amely nem egyetlen pillanatnyi állapotban összegződik, hanem a pillanatnyi állapotok imaginatív feldolgozásában. Ezt az alábbiakban indokolom meg.

Langacker számára

- a melléknév, az előjárószó, az infinitívum, a participium összegző feldolgozással a pillanatnyi állapotokat egymásra helyezi, azokból egyetlen ponszerű, pillanatnyi állapot, gestalt összegződik,
- ugyanaz a tulajdonság minden egyes pillanatban manifesztálódik, ezért valójában egyetlen pillanat van, ahogy fõntebb már említve volt a (3) példa (*the road into the forest*) kapcsán, ahol nincs idõbeli fejlemény, a kifejezés nem jelöl mozgást.

Mivel a nyelvi kifejezés által leképezett temporalitás a feldolgozó idõvel kerül párhuzamos viszonyokba, megértett idõ nincs megértõ idõ nélkül, a megértett és a feldolgozó idõ viszonyában többféle változat is lehetséges. Általánosan kiterjesztve a következõ fõ leíró változatok mint modellek lehetségesek, még a Langacker-féle keretben maradva:

- 1) szekvenciális feldolgozás (pillanatnyi állapotok sora) + feldolgozó idõ, objektivizáló, a jelenet dinamikus, és dinamikusan van feldolgozva, ilyen prototipikusan az *ige*;
- 2) összegző feldolgozás (egy pillanatnyi állapot) + feldolgozó idõ, objektivizáló, a jelenet statikus, és statikusan van feldolgozva, ilyen prototipikusan a *fõnév*, melléknév;
- 3) összegző feldolgozás (pillanatnyi állapotok egymásra következésével) + feldolgozó idõ, objektivizáló és szubjektivizáló (a szubjektív mozgás, subjective motion műveletével, amikor a feldolgozó mentálisan, szimulációs módon végigmegy az ösvényen) ilyen prototipikusan az irányító jelölõ kifejezés; ekkor a nyelvi kifejezésben reprezentált tartalomban nincsen mozgás, „a jelenet statikus”, de dinamikusan van feldolgozva.

A kifejtésnek e pontján Langacker (2012) szubjektív mozgás fogalma kapcsolatot mutat a „mental timeline” terminussal megnevezett mentális tér-idõ feldolgozás és a szimulációs imagináció feldolgozási módjaival. Hosszabb ideje végzett kísérletes kutatások azt mutatják, hogy a múlt–jelen–jövõ idõrendet térben (is) feldolgozza az elme (vö. Eikmeier et al. 2016; Casasanto 2016, további szakirodalommal). Amennyiben egy vizuálisan megjelenített vagy elképzelt térben a jelen (a pillanatnyi most pontként észlelt jelen) ennek a térnek a középpontjában van, akkor az európai kultúrákban a múlt általában a térbeli

középponttól a konceptualizáló bal oldalán helyezkedik el, a jövő pedig e középponttól jobbra. Űgyszintén viszonylag általános megfigyelés, hogy ha a múlt-jelen-jövő időrend nem oldalirányú, hanem elől-hátul megközelítés szerint képeződik le, akkor a múlt a térbeli középponttól a konceptualizáló háta mögött helyezkedik el, a jövő pedig előtte. A lineáris múlt-jelen-jövő időrend ilyen mentális idővonal (mental timeline) szerinti, nem tudatos feldolgozása tendenciaszerű, nem abszolút szabály, és részben kultúrafüggő. Vagyis a pszichológiai adatok szerint az idő szerialitásának megértése összefügg (vagy összefügg lehet számos esetben) szimulációs imaginatív leképezésekkel, amelyeknek térbeli keretük van.

A szimulációs imaginatív feldolgozás az a mentális művelet, amelynek során az emberi elme végigjártassa lépésről lépésre azt a folyamatot, amelyet valamilyen okból fel kell idézni vagy el kell képzelni a konceptualizálóknak (vö. Gibbs-Matlock 2008; Matlock 2017 további szakirodalommal, illetve Barsalou 2003). A szimuláció ekkor egy esemény mentális lejátszása, elmebeli végrehajtása. A szimuláció megtörténhet többek között kézmozdulatokkal, például ilyen a később szándékolt telefonhívás közismert jelzése a szájhoz és fülhöz egyszerre tett kéz egy nyitott tenyérrel. És történhet teljesen képzeleti úton, belső, mentális felidézéssel. Képzeletben végig lehet haladni térben egy lakás helyiségein, fel lehet idézni egy útvonalat a bejárattól a munkahelyi szobáig vagy műhelyig, végig lehet menni képzeletben, szimulációs módon valakinek a lakásától a közeli élelmiszerboltig vagy egy szomszédos ország meghatározott célpontjáig, például egy templomig vagy vízparti hajókikötőig. A szimulációs imaginatív feldolgozás módjai tapasztalaton alapulnak, például valós mozgások észlelésén vagy valós fizikai térformák tekintetmozgással történő feldolgozásán.

Míg a mentális idővonal az időbeliség, valamely folyamat időszerkezetének térben is megvalósulható elmebeli leképezését mutatja, addig a szimulációs imaginatív feldolgozás valamely időben lezajló esemény egymásra következő szakaszainak, epizódjainak, akár pillanatnyi állapotainak szerialis feldolgozási lehetőségére mutat rá. A két mentális művelet nemcsak egymással mutat párhuzamokat, hanem a dinamikus irányultság feldolgozási módjával is, szerialitásának nem nyíltan, de a feldolgozó idő felől támogatott háttérbeli temporalitásával.

Az eddigiekből következően a fenti 3) változata esetén ontológiai szempontból abból kell kiindulni, hogy a „statikus” reprezentációban kifejezett állapot, vagyis az irányulás is történik, időben történik. Egymást követő pillanatnyi állapotok sora van ekkor is. A 2) esetében ezek az állapotok valóban azonosak önmagukkal, kivéve azt a körülményt, hogy az idő, vagyis a most-pontok sorában az egyes

most-pontok tulajdonságaikban nem azonosak a többivel. A 3) esetén viszont megvizsgálandó, hogy a szkennelés (vagyis az elképzelt dinamikus feldolgozás) során összegződő pillanatnyi állapotok mennyiben különböznek egymástól.

Ennek megfelelően a viszonyok is vannak (a mentális feldolgozás és a diskurzustér számára és benne léteznek), például a *be, ki, felfelé* nyelvi elemekben az útvonal, a sematikus ösvény is van, létezése az egyik konceptuális, szemantikai tulajdonsága. Azért lehet képzeletben, szimulációval végig letapogatni, mert (i) van, létezik a diskurzustérben a konceptualizáló számára, (ii) nem egyetlen pillanatnyi állapotot, hanem azok sorát reprezentálja, (iii) a feldolgozó elme ezt a feldolgozó időben szkenneli végig.

A temporalitást illető kérdés ezek után a következő: a (ii) pont egyezik-e a Langacker-féle összegző feldolgozás modelljével vagy sem. Szabatosabban: az összegző feldolgozásnak az egymást követő pillanatnyi állapotok egymást követő és egymásra helyezett feldolgozása profilálódik, vagy a végső állapot, az a Gestalt, amelyben az egymást követő állapotok együttesen, de egyenként is felismerhető módon a végpontban mint egészben egyesülnek?

A szubjektív mozgással kapcsolatban megjegyzendő, hogy ha az ösvény (vagy bármi más entitás) a feldolgozó számára létező a diskurzustérben, elképzelve, mentálisan, akkor ennek a feldolgozása objektivizálnak tekinthető.

4.4. Az ösvény jellegű irányulás szimulációs temporalitása az igekötőben

A fentiek ismeretében érdemes rátérni az igekötő irányulásának szemantikai szerkezetére, annak dinamikus jellegére, és temporális tartalmának jellemzésére.

A magyar igekötő sok tekintetben hasonlít más típusú nyelvek prepozícióira és prefixumaira, más tényezőikben azonban különbözik tőlük. Az egyik fő különbség az irányulás kizárólagos szemantikai tartalma, az igekötők rendszerében létrejött, a konceptualizáló origójából (saját testéből) kiinduló nézőpontrendszer, kifinomult tér–idő kontinuumot alkotva. Az igekötő ekképp szorosan kapcsolódik az igetűhöz szemantikailag is, az igen nagy számú és változatú kiterjesztéseket is tekintetbe véve. Részletesebb összehasonlításra a jelen tanulmányban nincsen mód, részben az azonos vagy hasonló elméleti keretű és módszertanú feldolgozások hiánya miatt is.

Az angol előljárószók szemantikai és szintaktikai jellemzőit Langackeren túl részletesen vizsgálta Lakoff (1987: 416–460) az angol *over* prepozíció poliszémia-

jára, kategorizációs és metaforikus kiterjesztéseire összpontosítva. Ezt a kutatást tovább folytatta Tyler és Evans (2003), többek között az előljárószók ösvény tartalmának jellemzésével (például a landmarkok számának és jelöltségének azonosítási eljárásaiban vagy az útvonal változatainak jellemzésével), de a prepozíciók temporalitására nem térnek ki.

Az itt középpontba állított kérdéseket részben tárgyalja Dewell (2015) a német nyelv igei prefixumait vizsgálva. A német prefixumok szemantikai hálózata nagyobb és tágabb, mint a magyar: egyrészt vannak közöttük statikus példányok, másrészt az igehez kapcsolódásuk nyitottabb, amennyiben a prefixumi és a prepozíciói funkció szétválik a németben, miközben ez a kettősség a magyarban nem jelenik meg. Dewell Talmy (2000: 68–76) rendszeréből indul ki, amely szerint egy eseményt vagy közlőről szemlél a konceptualizáló, tehát közvetlen részleteiben tapasztal, és ennek megfelelően szekvenciálisan konstruál meg, vagy távolról, nem közvetlenül tapasztalva, és ekkor mintegy egészelegesen, szinoptikusan dolgozza fel. Dewell ezt a két feldolgozási módot alkalmazza, még hozzá úgy, hogy a német szekvenciális konstrukcióban a grammatikai elem prepozíció, amely nem kapcsolódik klitikusan az igehez, míg a szinoptikus feldolgozásban a grammatikai elem prefixum, amely az igei konstrukció mint egység eleme. Dewell ebben a kettősségben a prefixumok térleképezését vizsgálja részletesen, megkülönböztetve az útvonalösvényt, a forrásösvényt és a célösvényt. Erre alapozva öt útvonalösvény (*a be-, ent-, er-, zer-* és *ver-*) térbeli rendszerét deríti fel, tág kiterjesztéseikben. A szekvencialitás tényező ebben a rendszerben, de a temporalitás nem tárgya a vizsgálatnak.

E ponton lehet a magyar igeikötő itt tárgyalt jellemzőjét, az irányulás feldolgozását közelebbről megvizsgálni. Az alábbiakban – ahogy fentebb már szó volt róla – csak az ősi magyar igeikötőkre (*ki, be le, fel, el*, a már legnagyobb részben grammatikalizálódott *meg* kivételével) vonatkoznak a megállapítások, azoknak is az elsődleges, fizikai térvizonyt kifejező jelentéseire, a *be* igeikötő példáján demonstrálva. (A magyar igeikötők általános kognitív szemantikai elemzésekre lásd Tolcsvai Nagy 2017: 379–389.)

Az igeikötő elsődleges jelentésének szerkezete kevés elemet tartalmaz: alapvetően két sematikus figura irányulás szerinti térbeli viszonyát. E viszonyban az egyik figura a figyelem előterében áll (ez a trajektor, *tr*, elsődleges figura). Az elsődleges figura konstruálása egy másodlagos figurához, landmarkhoz (*lm*) viszonyítva történik meg. A *be* igeikötő a BEFELÉ IRÁNYULÁS fogalmát képezi le úgy, hogy egy figura (valamely fizikai tárgy) irányulása egy ösvényen egy másik figura (valamely körülhatárolt, de átjárható tér) belsejébe irányul.

A *be* igekötő elsődleges jelentése: egy entitás térben egy körülhatárolt térbe befelé irányul egy ösvényen. Részletesebben: egy entitás (elsődleges figura, trajektor, tr) egy ösvény elején, kezdő pillanatnyi állapotban kint van egy körülhatárolt térhez (első másodlagos figura, landmark, lm) képest, az ösvény végén (második másodlagos figura) belül van a körülhatárolt téren. Mindez úgy dolgozódik fel, hogy az összes köztes pillanatnyi állapot szubjektív mozgásként, másképp: az ösvényen szimulációs imaginárius mentális művelettel végighaladva válik érthetővé (lásd az 1. és 2. ábrát). A megértésben a két végponttal (kintlevés, bentlevés) körülhatárolt ösvény (és a rajta rendes esetben történő mozgás) egyes térbeli állapotai, helyzetei a teljes megértésben szeriális jellegűek, a feldolgozásban az egymást követő térbeli állapotok a feldolgozó idő temporális szekvenciájával válnak megérthetővé. A feldolgozó idő szekvenciális temporalitása az igekötő szemantikai szerkezetének háttérben számon tartja az ösvény, az irány helyzetei (végső soron pillanatnyi állapotai) egymásra következésének lehetséges időbeli egymásra következését. Maga az igekötő ezt nem profilálja, de tartalmazza, és ezzel a felülettel (is) kapcsolódik az ige jelentésszerkezetéhez. Azaz: a *bemegy* ige esetében a konceptualizáló feldolgozza az igekötő által jelzett irányulást, annak térbeli végpontjával együtt, és egyúttal szimulációsan, szubjektív mozgással végigszkenneli az igekötő által előhívott sematikus ösvényt, amelynek feldolgozó ideje jelzi az ösvényen végighaladás temporális szükségét is. Ez a feldolgozás kerül kompozitumszerkezetbe a *megy* igével, amely nyíltan tartalmazza a szekvenciális temporalitást és a tényleges mozgást. E kapcsolatot végül a két elem (igekötő + ige) trajektor – landmark megfelelései teszik teljessé.

A referenciakeretben a referenciapont, a viszonyítási pont, amihez képest az ösvény leképeződik, vagyis lehorgonyzódik, elsődlegesen az emberi test, ennek analógiájára bármelyik további típus. A két landmark (két másodlagos figura) az ösvény kezdő- és végpontja; a kezdőpont a körülhatárolt fizikai téren kívüli tér egy pontja; a végpont az ösvény végpontja a körülhatárolt fizikai téren belül. Az elsődleges figura (trajektor) körülhatárolt fizikai tárgy, amely befér a végpont szerepű landmarkot körülvevő körülhatárolt térbe és képes helyváltoztató mozgásra, mozgatható. Az ösvény és a rajta irányuló fizikai tárgy (trajektor) egyaránt térben prototipikusan vízszintesen orientálva konceptualizálódik. A lehorgonyzás, azaz a beszélő nézőpontjához kapcsolás és a sémából példánnyá alakítás megerősíti a szimulációs, imaginárius szkennelés reális voltát, hiszen a teljes igekötős igealakot lehet belső folyamat jellegével az alaphoz viszonyítva temporálisan lehorgonyozni, az igealakkal kifejezett megértett időt a feldolgozó időhöz kapcsolni.

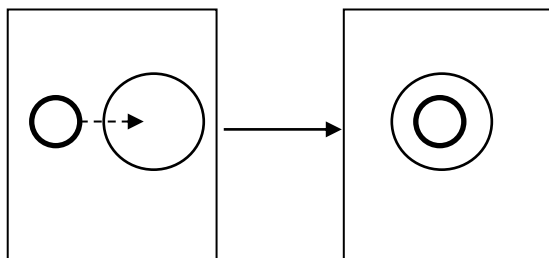
A *be* igekötő elsődleges jelentésének tipikus megvalósulásai referenciapont szerint.

a) a referenciapont, a trajektor és a 2. landmark az emberi test:

(7) bekap (ételt), bevesz (gyógyszert)

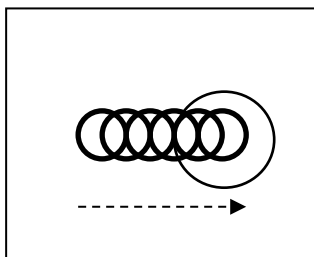
b) a referenciapont fizikai tárgy vagy tereptárgy, a beszédhelyzetben értelmezve (a kintlevő beszélő nézőpontjából):

(8) Péter bemegy a házba

1. ábra. A *be* igekötő összegző jelentésszerkezetének kiinduló és végpontja

Az 1. ábra a *be* igekötő összegző jelentésszerkezetében az ösvény kiinduló és végpontját ábrázolja. Az első négyszög a kintlevés pillanatnyi állapotát, a második négyszög a bentlevés pillanatnyi állapotát ábrázolja.

2. ábra. A *be* igekötő összegző jelentésszerkezete

A 2. ábrán a *be* igekötő szimulációs imaginárius feldolgozási módját az egymásba érő kisebb karikák mint a körülhatárolt térbe befelé irányuló entitás pillanatnyi állapotait jelzik, az ösvényen végig. Az ösvényt a szaggatott nyíl jelöli. A < jel a konceptualizáló nézőpontját, perspektivikus kiindulópontját jelzi.

A jelen elemzésben csak az igekötő iránytartalmának szemantikai jellegére összpontosítva a következők állapíthatók meg:

- az irány létezik a konceptualizáló számára,
- az irány térben egymásra következő pillanatnyi térbeli helyzetek (állapotok) imaginárius, szimulációs, vagyis mentálisan végigjátszott feldolgozásában reprezentálódik,
- az irány feldolgozó(i) reprezentációja nem egyetlen pillanatnyi állapotban, Gestaltban összegződik, mert akkor elvesztené dinamikus jellegét, a pillanatnyi helyzetek egymásra következését, szerialitását,
- a pillanatnyi térbeli helyzetek (állapotok) térbeli egymásra következése nem tekinthető homogénnek, az irány különböző szakaszai (állapotai) eltérnek egymástól, (i) az ösvényen elfoglalt pillanatnyi hely szerint, (ii) a konceptualizálóhoz viszonyított helyhez képest, (iii) a feldolgozó időhöz képest (ez lehet kvázi egyidejű a feldolgozott és a megértő idő folyamatahoz viszonyítva, de nem föltétlenül).

Az igekötő így bemutatott szimulációs, imaginárius szekvencialitása nem profilál szekvenciális temporalitást, de azt a háttérben tartalmazza, szemben a statikus térvizonyokkal. Ez az igekötőnek talán a legfontosabb tulajdonsága, aminek a révén képes az igéhez kapcsolódni, szemantikailag egyetlen kompozitumszerkezetet alkotni, mert a szükségszerű megfelelések ebben a tartományban mutatkoznak meg, a trajektor–landmark egyezések és kidolgozások ezen alapulnak. Az itt bemutatott elemzés eltér a korábbi magyarázattól (vö. Tolcsvai Nagy 2017), amennyiben nem összegző feldolgozású elemnek tekinti az igekötőt – a többi leíró megállapítás érvénye mellett.

Az így tekintett igekötő + ige kompozitumszerkezet nagyfokú szemantikai variabilitása még az ősi, elsődleges jelentésükben tisztán térbeli irányulást kifejező igekötők és a hozzájuk kapcsolódó igék (például a mozgásigék) egyedi jellemzői szerint is további vizsgálatot igényel.

A szerialitás szimulációs, imaginárius feldolgozása jelentős szerepet játszik az igenevek jelentésszerkezetében. Ezek a hasonló, de eltérő szkennelések az igenév igei tartalmának különböző perspektívájú konstruálásához járulnak hozzá.

4.5. Következtetések az esettanulmányból

A magyar igekötő fenti elemzése (amely nem terjedt ki az igével való kapcsolatának részletes bemutatására, de jelzi és számon tartja e meghatározó viszonyt; erre lásd Tolcsvai Nagy 2017: 339–345), azt mutatta be, hogy a magyar igekötő irányt (irányulást) fejez ki, „dinamikus” térfogalmat. Az elemzés a Langacker-féle szubjektív mozgás magyarázatát összekapcsolta a mentális idővonal (Eikmeier et al. 2016) és a szimulációs, imaginárius leképezés (Gibbs–Matlock 2008) művelettípusával, és amellett érvelt, hogy a magyar igekötő dinamikus irányjelentése az irány fogalmában foglalt FORRÁS – ÖSVÉNY – CÉL séma irány szerinti specifikus sémaiban a szeriális, szekvenciális letapogatást kívánja meg, ahol a feldolgozó idővel a háttérben lévő (nem profilált) képzleti megértett idő nem ponszerűen, hanem szekvenciálisan kerül kapcsolatba.

Ez a megközelítés példa a nyelvi kifejezés szimbolikus szerkezeti jellegére. Közelebről arra, hogy a közvetlen tapasztalatiság, az idő mentális feldolgozásának elemi, nem nyelvi módja úgy épül be egyes nyelvi kifejezésekbe, hogy a nyelvi kifejezés nem elkülönülve utal a temporális szerkezetre, hanem annak belső szerkezetében inherensen jelen van. Miképp az ige esetében sincsen külön jelölve a tényleges szekvenciális temporalitás, hanem maga a szimbolikus szerkezet eleve azt profilálja, éppígy az igekötő a képzleti szimulációs leképezéssel nem külön referál a specifikus időbeliségre, hanem teljes szerkezetében inherensen tartalmazza azt. Ekképp nem az a lényeg, hogy az igekötő hangalakja össze van kapcsolva a tőle „független” jelentésével, hanem hogy így, ebben a szimbolikus kifejezésben képes a dinamikus irányulás tartalmát játékba hozni, és nem másként (vagy másként nem). A dinamikus irányulás tartalma csakis ebben a szimbolikus viszonyban fejezhető ki magyarul, mindig igével kompozitumszerkezetben összekapcsolva (akkor is, ha az ige implikálva van a kimondott igekötő mellett).

5. Összegzés

A tanulmány a funkcionális és kognitív nyelvelméletek azon kérdését tárgyalta, amely a nyelvi szerkezetek ontológiájának dualista természetű, strukturalista, tágabban formális értelmezésére válaszol. Azt mutatta be, hogy a használatalapú, a nyelvi szerkezeteknek szimbolizációs viszonyjellegét előtérbe állító, a kontinuumelvet hirdető, sémaközpontú nyelvelméletek, leíró nyelvtanok és általuk alkalmazott tudományfilozófiák hogyan képesek meghaladni a dualista nyelvszemléletet. A tanulmány e kérdésre a választ egyrészt a szimbolikus nyel-

vi szerkezet Langacker-féle magyarázatát a séma dinamikus, cselekvés jellegű elemzésével kísérte meg, abban az értelemben, hogy a szimbolikus nyelvi szerkezet mint a nyelvi tudás alapsémája meghaladja a pusztán jelölt–jelölő kapcsolatot. A szimbolikus nyelvi szerkezet ugyanis már eleve e természetével jelenik meg, nem valamilyen önkényes összeillesztés eredményeként. Ekképp monista nyelvleírás a szimbolikus szerkezet sémájának felismerésével és elemzésével e nyelvi tudás egészes voltának bemutatásával lehetséges, miközben a pusztán jelölt–jelölő mögöttes fizikai viszony duális marad. A tanulmány másrészt a megközelítést egyetlen leíró témakör vázolásával mutatja be, azt vizsgálva, hogy a temporalitás, közelebbről a megértett és a feldolgozó idő, az ennek alapot adó embodiment és az ennek közeget adó referenciakeret miképp működik a konceptualizáló nézőpontjából, és mindez hogyan ragadható meg a maga műveleti és szerkezeti, konstrukciós egységében. Az így körvonalazott vizsgálat központi témája a temporalitás feldolgozási módjainak köre az igekötő esetében: van-e más művelet a szekvenciális és összegző mód mellett? A válasz itt az igekötő dinamikus irányulás-tartalmának jellegében adható meg: a konceptualizáló az igekötő irányulás-tartalmát képzelti szimulációs módon dolgozza fel, nem közvetlen, hanem a háttérben maradó szeriálisan feldolgozott szubjektív mozgással, ehhez tartozó imaginárius temporalitással. Ez a nem nyílt szemantizáltság már eleve az igekötő mint szimbolikus szerkezet része.

A tanulmány számos további kérdést vethet föl mind a jelfogalom, mind a séma kapcsán. Ez utóbbiak közül további vizsgálatot igényel az, hogy Langacker séma-, pontosabban sematizációs rendszerében a szimbolikus szerkezet a legmagasabb absztrakciós szintű séma. Kérdés, hogy ehhez miképp viszonyulnak a kevésbé általános konstrukciós sémák, továbbá mi az általános értelemben vett szimbolikus szerkezet és a képiség viszonya.

Irodalom

- Ambrus Gergely 2007. Analitikus filozófia. In: Boros Gábor (szerk.): *Filozófia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1065–1145.
- Barsalou, Lawrence W. 2003. Situated simulation in the human conceptual system. *Language and Cognitive Processes* 18: 513–562.
- Bartlett, C. Frederick 1985. *Az emlékezés*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Brisard, Frank 2002. Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. xi–xxxiv.

- Brisard, Frank (ed.) 2002. *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Bruner, Jerome 1974. *Beyond the information given: Studies in the psychology of knowing*. London: Allen & Unwin.
- Bühler Karl 1934. *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena: Fischer.
- Casasanto, Daniel 2016. Temporal language and temporal thinking may not go hand in hand. In: Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara (ed.): *Conceptualizations of Time*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 67–84.
- Chafe, Wallace 1994. *Discourse, Consciousness, and Time: The Flow and Displacement of Conscious Experience in Speaking and Writing*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Dewell, Robert B. 2015. *The Semantics of German Verb Prefixes*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Eikmeier, Verena – Alex-Ruf, Simone – Maienborn, Claudia – Schröter, Hannes – Ulrich, Rolf 2016. The mental timeline during the processing of linguistic information. In: Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara (ed.): *Conceptualizations of Time*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 103–122.
- Gibbs, Raymond W. – Matlock, Teenie 2008. Metaphor, imagination, and simulation: Psycholinguistic evidence. In Gibbs, Raymond W., Jr. (ed.): *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press. 161–176.
- Givón, Talmy 1989. *Mind, Code and Context. Essays in Pragmatics*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Givón, Talmy 2001. *Syntax. An introduction*. Revised edition. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Givón, Talmy 2002. *Bio-linguistics. The Santa Barbara lectures*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Harder, Peter 2007. Cognitive Linguistics and Philosophy. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 1241–1265.
- Jaszczolt, Kasia M. 2016. Temporal reference without the concept of time? In: Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara (ed.): *Conceptualizations of Time*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 3–24.

- Jaszczolt, Kasia M. – de Saussure, Louis 2014. Introduction: time, temporality, and tense. In: Jaszczolt, Kasia M. – de Saussure, Louis (eds.): *Time. Language, Cognition, and Reality*. Oxford: Oxford University Press. 1–11.
- Kemmer, Suzanne – Barlow, Michael 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In: Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.): *Usage-Based Models of Language*. Stanford, California: CSLI Publications. vii–xxviii.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2012. Linguistic manifestations of the space-time (dis)analogy. In: Filipovic, Luna – Jaszczolt, Kasia M. (eds.): *Space and Time in Languages and Cultures. Language, culture, and cognition*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 191–215.
- Luhmann, Niklas 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas 2006. *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Matlock, Teenie 2017. Metaphor, Simulation, and Fictive Motion. In: Dancigier, Barbara (ed.): *The Cambridge handbook of cognitive linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press. 477–489.
- Minsky, Marvin 1975. A Framework for Representing Knowledge. In: Winston, Patrick H. (ed.): *The Psychology of Computer Vision*. New York: MacGraw-Hill. 211–278.
- Oakley, Todd 2007. Image schemas. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Herbert (eds.): *Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 214–235.
- Pause, Peter E. 1991. Anaphern im Text. In: von Stechow, Arnim – Wunderlich Dieter (Hg.): *Semantik/Semantics. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 548–559.
- Pléh Csaba 1986. *A történet szerkezete és az emlékezeti sémák*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pléh Csaba 2000. *A lélektan története*. Budapest: Osiris Kiadó.

- Pöppel, Ernst 1994. Temporal mechanisms in perception. In: Olaf Sporns – Giulio Tononi (eds.): *Selectionism and the brain: International review of neurobiology*. Vol. 37. San Diego: Academic Press. 185–201.
- Pöppel, Ernst 1997. The Brain's Way to Create „Nowness”. In: Atmanspacher, Harald –Ruhnau, Eva (eds.): *Time, Temporality, Now. Experiencing Time and Concepts of Time in an Interdisciplinary Perspective*. Berlin: Springer. 107–120.
- Pöppel, Ernst 2009. Pre-semantically defined temporal windows for cognitive processing. *Philosophical Transactions of the Royal Society B* 364: 1887–1896.
- Ricoeur, Paul 2006. *Az élő metafora*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Rohrer, Tim 2007. Embodiment and experientialism. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 25–47.
- Rónai Orsolya 2012. A nyelvi referencia kognitív pragmatikai megközelítése. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. Budapest: ELTE, DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhely. 211–230.
- Rumelhart, David E. – McClelland, James L. – the PDP Research Group (eds.) 1986. *Parallel distributed processing. Vol. I. Foundations*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping and acts of meaning. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds.): *Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 223–255.
- Sinha, Chris 2001. *The epigenesis of symbolization*. url: <http://www.lucs.lu.se/LUCS/085/Sinha.pdf>.
- Sinha, Chris 2005. Biology, culture and the emergence and elaboration of symbolization. In: Saleemi, Anjum P. – Bohn, Ocke-Schwen – Gjedde, Albert (eds.): *Search of a language for the mind-brain. Can the multiple perspective unified?* Aarhus: Aarhus University Press. 311–335.
- Sinha, Chris 2007. Cognitive linguistics, psychology and cognitive science. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Herbert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 1266–1294.

- Sinha, Chris 2009. Language as a biocultural niche and social institution. In: Evans, Vyvyan – Pourcel, Stéphanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 289–309.
- Szabó G. Zoltán – Szörényi László 1984. *Kis magyar retorika*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Talmy, Leonard 1978. Figure and ground in complex sentences. In: Greenberg, Joseph H. (ed.). *Universals of human language*. Stanford: Stanford University Press. 625–649.
- Talmy, Leonard 2000. *Toward a Cognitive Semantics. Vol. I. Concept Structuring Systems*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Talmy, Leonard 2007. Attention Phenomena. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 264–293.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.
- Tolcsvai Nagy Gábor: 2017. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 207–466.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tuggy, David 2007. Schematicity. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Herbert (eds.): *Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 82–116.
- Tyler, Andrea – Evans, Vyvyan 2003. *The Semantics of English Prepositions. Spatial Scenes, Embodied Meaning and Cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.

II. KONSTRUKCIÓ ÉS JELENTÉS

BAJZÁT TÍMEA BORBÁLA
„*de akarám Kdnek is tudtára adni*”

Az *akar*, a *tud* és a *mer* segédige + főnévi igenév
kompozitumszerkezetek szintaktikai vizsgálata
az időbeliség perspektívájában

Kivonat

A korpuszalapú kutatás a segédigeség jobb megértéséhez járul hozzá azáltal, hogy elvégezte három segédiges kompozitumszerkezet (*akar*, *tud*, *mer*) szintaktikai és szórendi vizsgálatát az időbeliség perspektívájába ágyazva. A vizsgálat háttérfeltevéseit a funkcionális kognitív nyelvelméleti keret adja, a nyelvi változásra is érzékeny prototípuselvű nyelvészeti kategorizációjával és a nyelv használatalapú megközelítésével alkalmas a vizsgált jelenség árnyalt értelmezésére. A szintaktikai elemzések Imrényi András viszonyhálózati mondatmodellje alapján történt, mert ezen modellben lehetővé válnak a szemantikai-műveleti szempontok és a szórend szempontjának egységes érvényesítése, így komplexebb leírást kínál a korábbi strukturális elemzéseknél. A tanulmány táblázatokkal mutatja be a vizsgált példányok által felmutatott szórendi megvalósulások értékeit, és tendenciaként felvázolja a szórendi konstruálás alakulását a megnyilatkozók által végrehajtott műveletek tükrében.

1. Bevezetés

A tanulmány fókuszában a segédiges kompozitumszerkezetek szórendi konstrukcióinak leírása áll. A szórendi vizsgálat eredményei hozzájárulhatnak a segédigeség kategóriájának jobb megértéséhez. A vizsgálat korpuszalapú, a mintavételezés az alábbi három korpuszból történt: Magyar Generatív Történeti Szintaxis¹ (MGTSz, Simon–Sass 2012), Történeti Magánéleti Korpusz² (TMK,

¹ A Nemzeti Korpuszportálon (<http://corpus.nytud.hu/nkp/>) Ómagyar korpuszként tüntetik fel ezen korpuszt, a dolgozatban azonban következetesen Magyar Generatív Történeti Szintaxisként hivatkozom, ezt a hivatkozási formát indokolja az, hogy a projektum, amelynek keretében készült a felhasznált korpusz, ezt az elnevezést viseli. <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/>, utolsó elérések: *tud*: 2018. 09., *akar*: 2018. 09., *mer*: 2018. 09.

² <http://tmk.nytud.hu/>, utolsó elérések: *tud*: 2018. 10., *akar*: 2018. 10., *mer*: 2018. 10.

Novák–Gugán–Varga–Dömötör 2017, 2018: 85–110) és Magyar Nemzeti Szövegtár³ (MNSz2 v2.0.5, Oravecz–Váradi–Sass 2014). A három vizsgált modális segédigés konstrukció a következő volt: *tud* + főnévi igenév, *akar* + főnévi igenév, *mer* + főnévi igenév.

A tanulmány a mai magyar nyelvi adatok, a középmagyar kori adatok, valamint a kései ómagyar kori adatok szórendi elemzésére és leírására koncentrál, azért, hogy ezen vizsgált kompozitumok grammatikailizációs (Dér 2013) folyamatának három kiemelt állomását tudja bemutatni, elősegítve a segédigék grammatikailizációs folyamatának feldolgozását. A kutatás a funkcionális kognitív nyelvelméleti keretbe (vö. Kövecses–Benczes 2010; Langacker 2008; Tolcsvai Nagy 2013, 2017), szűkebben a funkcionális kognitív nyelvtanba ágyazódik be. Az elméleti keret választását indokolja, hogy a funkcionális kognitív megközelítés használatalapú, a nyelvi változásra is érzékeny, prototípuselvű tudományos, nyelvészeti kategorizációval (Tolcsvai Nagy 2010) alkalmas a jelenség árnyalt értelmezésére és leírására. A szintaktikai elemzések elvégzéséhez Imrényi András viszonyhálózati mondatmodelljére esett a választásom (Imrényi 2011, 2017). A dolgozat ennek a modellnek a terminusaival dolgozza fel a korpuszadatokban kirajzolódó szórendi mintázatokat. A modellben lehetővé válik mind a szemantikai-művelési szempontok, mind a szórend szempontjának az érvényesítése egységes, többdimenziós ábrázolással, így komplexebb leírás adható a korábbi, strukturális elemzésekkel összevetve (vö. Kálmán et al. 1989). A modell az alapbeállításoz viszonyítva eltérési fokok mentén, skaláris leírást tesz lehetővé (Imrényi 2017). A komplex magmondat fogalmának alkalmazásával (Imrényi 2017) a névszói igemódosító (Kiefer 2003) is a mag komponenseként kezelhető.

2. Elméleti háttér

2.1. A segédige kategóriáj a strukturális megközelítésben és a magyar leíró nyelvészeti hagyományban

Korábban a magyar segédigék vizsgálata átfogó igénnyel szórendi-prozódiai mintázatok alapján történt meg (Kálmán C. et al. 1989). Ezen vizsgálatban a szerzők feltételezték, hogy a *-NI* alak mellett megjelenő igék egy csoportja segédigeként kategorizálható, kutatásuk előfeltevése az volt, hogy mondattanilag két kapcsolata lehetséges az igei és a főnévi igenévi elemnek:

³ <http://clara.nyud.hu/mnsz2-dev/>, utolsó elérések: *tud*: 2018. 10., *akar*: 2018. 10., *mer*: 2018. 10.

- „A” csoport: az igei csoport és a főnévi bővítmény kapcsolata
- „B” csoport: a főnévi igenév és az ige kapcsolata az igei csoporton belül.
Ezeknél az eseteknél a *-NI* alak igevivői szerepben működik (vö. Kálmán C. et al. 1989: 50).

A szerzők a segédigeség ismérvei között elismerik a **csüggést**, vagyis azt, hogy a főnévi igenévi elem környezetében álló segédigei elem hangsúlytalan a szerkezeten belül, a fókuszhelyzetet kerüli (vö. Kálmán C. et al. 1989: 61). A semleges prozódiajú (lapos) mondatokban is hangsúlytalanul jelenik meg a segédigei elem. A segédigeség másik fő ismérve az, hogy a segédigei elem törekszik a **beférkőző szórendi pozícióra**, vagyis igeikötős környezetben a segédige az igeikötő és a főnévi igenév példánya közé ékelődik, ez szintén a csüggés egyik alfajtája (vö. Kálmán C. et al. 1989: 63).

A tanulmány a segédigeség kategóriáján belül megkülönböztet elsőrangú és másodrangú segédigéket a **végességre** való törekvés szempontjából. A különböző segédigék különböző mértékben törekszenek a végességre, vagyis arra, hogy az igei csoporton belül végesalakként szerepeljenek. Az elsőrangú segédigék (például *fog, tetszik*) erősebben törekednek erre, mint a másodrangú csoportba tartozó segédigék (például *tud, akar*), tehát a magasabb rangú segédigék környezetében az alacsonyabb rangú segédigék *-ni* alakban jelennek meg az igei csoporton belül (Kálmán C. et al. 1989: 64).

Továbbá a szerzők központi segédigének tartják a jelen dolgozatban is vizsgált *akar* segédigét, valamint a *tud*-ot (‘pouvoir’ jelentésben), a ‘savoir’ jelentéssel rendelkező *tud* igét pedig másodlagos segédigének, továbbá a *mer*-t szintén ezen másodlagos kategóriában kezelik. A központi segédigék csoportjába még a *fog, kell/kéne, szokott* és *tetszik* sorolódik. A másodlagos segédigék halmazába pedig a *bír, kezd, kíván, lehet, óhajt, próbál, szabad + van, szándékozik, szeretne, szokás + van* és *talál* tartozik (Kálmán C. et al. 1989: 100).

Kenesei Heine grammatikalizációs kritériumrendszerét (vö. Heine 1993) emelte át a magyar nyelvre (Kenesei 2000), amely a segédigeség kategóriájának tulajdonságait és általános ismérveit foglalja össze. A szempontrendszerből kiemelt formai szempontok alapján három igét ismer el segédigeként: *fog, szokott* és *talál* (Kenesei 2000: 172).

A Magyar grammatikában a segédigék rendszerbe illesztése szintén a priori kategorizáció mentén valósult meg. A Magyar grammatika a segédigéket olyan viszonzyszavakként írja le, amelyeknek funkciója az ige grammatikai jelentésének a hordozása (Lengyel 2000; előzmény Lengyel 1999). A segédige kategóriáján

belül két csoportot különít el: mondatrészteremtő segédigék és szóalakteremtő segédigék (Lengyel 2000). A jelen dolgozat által vizsgált kifejezések a szóalakteremtő segédigék csoportjába tartozhatnának, de a Magyar grammatika szóalakteremtő segédigéként csak négy lexémát ismer el: *fog, szokott, talál, tetszik*.

A Magyar grammatika alkalmazza a „segédigeszerű szavak” terminust is. Azok a szavak tartoznak ide, amelyeknek van tartalmas jelentésük, de grammatikai jelentésük is erősnek bizonyul, ezért közelítenek a segédigeség felé (Lengyel 2000). A segédigeszerű szavak átmeneti csoportja azért problematikus, mert a segédigék főigékből keletkeztek grammatikalizációs folyamat során, ezáltal a kategóriahatárok nem lehetnek élesek (lásd 2.1.3). A segédigeszerű szavakon belül három kategóriát különít el egymástól a leíró grammatika: funkcióigék, aspektuális és modális igék. Az összefoglaló mű az igék kategóriájában tartja számon ezeket, viszont kiemeli a segédigeszerűségüket (Lengyel 2000).

2.2. A segédige kategória értelmezése a jelen vizsgálatban

Jelen dolgozat a segédige terminust kiterjeszti azokra az igékre is, amelyeket a hagyományos leíró nyelvtan (Keszler szerk. 2000; Lengyel 1999) nem segédigéként, csak segédigeszerű elemként tart számon (Lengyel 2000: 258). Ezt a döntést a prototípuselv alkalmazása (Tolcsvai Nagy 2010: 24–30, 2013) teszi lehetővé, mert kimondja azt, hogy a kategóriába tartozó példányok családi hasonlóság alapján sorolódnak be, mindig tapasztalati jellegűek, a kategóriába való besorolás felismert tulajdonság alapján történik meg (Tolcsvai Nagy 2009a: 376, 2009b, 2010: 24–30). A prototípuselvű leírást az indokolja, hogy a segédigék grammatikalizációs folyamat során főigékből keletkeznek, ezáltal az ige és a segédige közötti határok eleve nem lehetnek élesek. A prototípuselvű leírás lehetőséget ad egyrészt a segédigeség skaláris értelmezésére, másrészt a segédigék közötti családi hasonlóság bemutatására (Tolcsvai Nagy 2009a: 376, 2009b).

2.3. A viszonyhálózati mondatmodell

A szintaktikai mintázatok értelmezéséhez és leírásához Imrényi András viszonyhálózati mondatmodelljét alkalmazza a dolgozat (Imrényi 2011, 2013, 2017). A viszonyhálózati mondatmodell szemantikai-művelti szempontok alkalmazásával összekapcsolhatóvá teszi azokat a szórendi mintázatokat, amelyeket a strukturális megközelítés formai alapokon külön kezel. A segédiges környezetet több dimenzióban modellálhatóvá teszi az alapbeállításhoz (központi

rendszerteraghoz) viszonyítva, a prototípuselv alapján, eltérési fokok mentén. A továbbiakban a modell kulcsfontosságú terminusait mutatom be.

2.3.1. Az elemi mondat és az alapbeállítás

Az elemi mondat a diskurzusban olyan séma, amely figyelemirányítási egységként működik. A beszélő a nyelvi szimbólumok segítségével a figyelem középpontjába helyez valamilyen tudást, cselekvést, érzelmet, az elemi mondat egyszerre csak egy jelenettel viszi tovább a diskurzust (Imrényi 2017: 666). Az elemi mondatoknak a szerkezeti jellemzője, hogy alkothatja egyetlen szó, vagy „egymással jelentésviszonyban álló, a nyelv konvenciói szerint összekapcsolt szavak hálózata” (Imrényi 2017: 666). A mondatok létrehozásakor a beszélők kombinálják az egymással összeegyeztethető szavakat és sémákat, a sémákat a beszéd pillanatában hívják elő. A sémák forma-jelentés párok alapján írhatók le, a konkrét mondat mint konkrét forma és jelentés pár egyszerre több sémát aktivál (Imrényi 2017: 667), ezek a sémák konstrukciók.

Az alapbeállítás segít abban, hogy bizonyos részrendszereket megérthessünk azáltal, hogy ezeket a megvalósulási sémákat egy központi rendszerteraghoz, a prototípushoz képest vizsgáljuk, és a hasonlósági vagy az eltérési fokok mentén írjuk le őket (Imrényi 2017: 670). Egy rendszernek az a tagja lesz az alapbeállítás, amely a legkönnyebben feldolgozható, fogalmilag is a legegyszerűbb szerkezetű, való hasonlóság alapján szerveződik a radiális hálózat. Az alapbeállításnál a központi elemtől való eltérés válik lényegessé, és az elemek között létrejövő kontraszt értelmezése kap figyelmet (Imrényi 2017: 671). Az alapbeállításra alapvetően az alaki jelöletlenség a jellemző a formai oldalon pedig a jelöletlenség jellemzi. Az alapbeállítás ezáltal a hálózat központi elemére és tulajdonságára vonatkoztatható. A prototípuselvű kategorizációban a központi elemhez, az ettől való eltérés jár együtt alaki jelöltséggel, illetve nagyobb jelöltséggel (lásd ikonikus motiváltság, Langendonck 2007).

Az elemi mondatokon belül a semleges (kiemelkedő hangsúly nélküli) pozitív, kijelentő mondat az alapbeállítás, vagyis a központi típus a sémák feldolgozása-kor. A pozitív érték könnyebben aktiválható, mint a negatív, tehát az az elsődleges, ehhez képest érzékeljük a negatívát eltérésként, vagyis a tagadó mondat az állítóra épül (Imrényi 2017: 670).

Az alapbeállítás a beszédcselekvés-értéket tekintve is törekszik a jelöletlenségre, ennek a kijelentő mondat a legkonvencionálisabb formája, mivel ez dolgozható fel a legegyszerűbben és a legkönnyebben (a szerkezetforma és a szerkezeti jelentés feldolgozásának aspektusából), és gyakorisága alapján is a legjelentősebb a mondat típusok között (Imrényi 2017: 672).

Az alapbeállítástól eltérő mondat típusokat az jellemzi, hogy valamely aspektusból elkülönülnek tőle, például a semlegességet, a polaritást vagy az illokúciót tekintve, ez pedig a formai oldalon is eltéréssel jár. Az elkülönülés a formai oldalon megnyilvánulhat az ereszkedő dallamtól való eltérésben, szórendi elkülönülésben, egy kifejezés erősebb nyomatékában, továbbá a mondat típus morfológiai vagy lexikai jelöltségében (Imrényi 2017: 672–673).

2.3.2. A mondatok hálózatossága

A mondatok belső szerkezetét az elemek és viszonyaik hálózataként lehet leírni, függőségi viszonyokként (Imrényi 2017: 674). A függőségi viszony szempontjából az a domináns tag (alaptag vagy fej), amelynek bővítvények rendelődnek alá, ezek az alaptaghoz fűződő viszonyuk alapján típusokba sorolódnak. A szerkezet jelentésének típusát minden esetben az alaptag hívja elő, a bővítvény mondatbeli jelenlétét szintén az alaptag határozza meg, vagy teszi lehetővé, mondatbeli szerepük, funkciójuk szintén az alaptagtól függ, a függőségi viszony határozza meg a bővítvények morfológiai tulajdonságait is. A bővítvények szórendi pozícióját is az alaptaghoz képest lehet definiálni, a szerkezet az alaptagon keresztül válik a mondat részévé (Imrényi 2017: 675).

Bizonyos esetekben a szerkezet redukálható a mondat magjára, a szerkezetet helyettesítheti ez az alaptag, mert a bővítvények elhagyásával a mondat továbbra is a konvenciók számára megfelelő lesz, és hozzáférhető, az alaptag felől válik lehetségessé a bővítvényekre való rákérdezés (Imrényi 2017: 676).

Továbbá a világ tapasztalatait több dimenzióban dolgozzuk fel, ennek megfelelően a mondatok jelentéseihez is különböző, egymást kiegészítő dimenziókban férünk hozzá. A prototipikus elemi mondatok jelentését három dimenzió (D1, D2, D3) mentén modellálhatjuk, ezek a dimenziók egymást kiegészítik a mondat jelentésének a feldolgozásakor (Imrényi 2017: 677–678). A jelen dolgozat az első és a második dimenzióban megvalósuló műveleteket értelmezi a szórendi jelöltség szempontjából, ezáltal a harmadik mondatdimenziót nem veszi tekintetbe.

2.3.3. Az első mondatdimenzió: a mondat mint folyamat ábrázolása

Az elemi mondat részletező leírásának első lépése az, hogy megnézzük, milyen lehorgonyzott folyamatot ábrázol az adott mondat, ennek milyen szereplői és körülményei dolgozódnak ki nyelvi szimbólumokkal. A formai oldalról megközelítve azzal foglalkozik a D1, hogy a lehorgonyzott folyamatot aktiváló íge vagy igei szerkezet és a folyamat szereplői, körülményei között létrejövő jelen-

tésviszonyokat milyen formai megoldásokkal teszi a mindenkori beszélő hozzáférhetővé (Imrényi 2017: 679).

Az ige kezdeményezi a mondatban a folyamattípus előhívását az igető révén, a lehorgonyzó kifejezések révén az igealak sematikusán képes jelölni a folyamat idejét, szereplőit, valamint időbeli körülményeit, kidolgozódik továbbá az aspektus, de a beszédcselekvés-érték (például *Fuss!*) és a polaritás is jelölődhet rajta (például *van : nincs*). A prototipikus elemi mondat által tartalmazott folyamattípus előhívását azonban nem minden esetben csak az igető dolgozza ki, a magmondatként funkcionáló szerkezet tartalmazhatja az ige valamely bővítőjét is (például *részt vesz az eseményen*) (Imrényi 2017: 680–683).

2.3.3.1. A magmondat

A folyamattípus előhívásáért felelős konceptuális egység nem csupán ige lehet (szintetikus szerkesztésmóddal), hanem összetettebb (analitikus) kifejezés is, ezt a minimális, a mondat funkcióját megvalósító egységet a viszonyhálózati mondatmodell magmondatnak nevezi (Imrényi 2017: 684, 703). Összefoglalóan a magmondat terminus azt a minimális egységet jelöli, amely előhívja a lehorgonyzott folyamatot, vagyis tartalmaz a folyamattípus előhívásához és a példány lehorgonyzásához szükséges minden elemet. A magmondat képes arra, hogy a D1 egyik fontos fő funkcióját, a lehorgonyzott folyamat kidolgozását elvégezze, továbbá meghatározza a mondat beszédcselekvés-értékét és polaritását is (Imrényi 2017: 685). Formai szempontból a magmondat ezáltal egy vagy több szóból állhat. A jelen dolgozat az összetett segédigés magmondatot kompozitumszerkezetként is értelmezi. Semleges pozitív kijelentő magmondat esetében az alapbeállításnak szórendileg az felel meg, hogy a magmondat (protoállitás) egyenes szórendű (Imrényi 2017: 706).

Nem minden magmondat protoállitás (vagyis semleges pozitív kijelentő mondatot képviselő magmondat). Az alapbeállítástól eltérő magmondatokat nem tárgyalja és rendszerezi átfogóan Imrényi (2017). A beszédcselekvés-érték szempontjából jelöltebb például a felszólító magmondat (például *Fuss!*) (Imrényi 2017: 683), a polaritás szempontjából jelöltebb a tagadó magmondat (például *Nincs*). A magmondat végrehajthat kiterjesztést (például *Meg is vette* 'előzetesen elvárt cselekvésnél több történt a megvétellel'). Ez a 2017-ben megjelent Osiris Nyelvtanban nem kapott helyet, Imrényi 2011 és 2013 azonban tárgyalja a jelenséget. A magmondat a kiterjesztés mellett korlátozó funkciót is elláthat az elemi mondatban (lásd Imrényi 2011: 135).

2.3.4. A második mondatdimenzió műveletei, a mondat mint közlési aktus

A D2 a D1-hez hasonlóan hálózatos szerkezettel bír, ennek leírására új viszonytípusok bevezetésére van szükség. A D2-ben a mondat közlésfunkciója kerül a figyelem előterébe. A lehorgonyzott folyamat valamilyen közlési aktusba ágyazódik be, ezzel a társas megismeréshez és cselekvéshez járul hozzá. A különböző mondatfajták leírásához új viszonytípusok bevezetésére van szükség. A semleges pozitív kijelentő magmondatot a modell protoállitásnak nevezi, azért, mert ez a magmondat ugyanolyan értékű állítást valósít meg, mint a részletesebben kidolgozott mondat (Imrényi 2017: 715–717). A mondat kidolgozottabb változata például *A barátom egy könyvesboltban dolgozik* redukálható a magmondatra, protoállításra: *Dolgozik*.

A D2 dimenzió hálózatos szerkezete részben a kidolgozásból fakad, részben viszont abból, hogy a magmondatok alapbeállítás szerinti funkciója bizonyos műveletek hatására nem képes teljesen érvényesülni. A felülírás és a kiterjesztés az a két művelet, amely meggátolja azt, hogy a magmondat érvényre tudja juttatni közlési funkcióját (Imrényi 2017: 718).

2.3.4.1. A felülírás

A felülírás esetében az alapbeállítástól jelentősen eltér a közlési funkció. A beszélő nem egy folyamat időbeli megvalósulását helyezi a figyelem középpontjába, egy felülíró kifejezés révén helyi aktiváltsággal a folyamat valamely részletére irányítja a figyelmet, és/vagy megváltoztatja a magmondathoz kapcsolódó beszédcselekvés-értéket vagy polaritást (Imrényi 2017: 726–727).

- (1) Mit akart megenni a macska?
- (2) A macska akarta megenni a halat.
- (3) Nem akarta megenni a macska a halat.

A felülíró viszony megvalósulásakor a felülíró operátor jelentése és az operandum jelentése között konfliktus áll fenn, és ebben az esetben a mondat közlésfunkcióját minden esetben az operátor határozza meg. A felülírás formai oldalon erősen jelölt, ezek a jelölők a szórend és a prozódia lehet (Imrényi 2017: 728). A felülíró operátor közvetlenül megelőzi a fülírt operandumot, a felülíró operátor kap erős hangsúlyt, míg az operandum, a felülírt magmondat hangsúlytalanul, inverz (fordított) szórendben követi ezt (Imrényi 2017: 729).

Felülíró operátor lehet kérdő névmás, amivel a mindenkori beszélő kérdéseket konstruálhat meg (1), lehet azonosítás funkciót kifejező elem közvetlenül az ige

előtt (ez felel meg a strukturális keret fókusz fogalmának) (2), korlátozó funkciójú határozó és tagadószó (3). A D2-ben operátor olyan elem is lehet, amelynek nincs mondatrészszerpe D1-ben (Imrényi 2017: 727–729).

2.3.4.2. A kiterjesztés

A kiterjesztéssel a beszélő szintén megváltoztatja az alapbeállítás közlésfunkcióját, mert már nem a folyamat időbeli megvalósulását állítja, hanem valamilyen háttérhez viszonyítva, ahhoz képest nagyobb fokúként, kiterjedtebbként konstruálja meg a jelenetet (Imrényi 2017: 720–721).

- (4) A macska is meg akarta enni a halat.
- (5) Mindenki meg akarta enni a halat.
- (6) A macska nagyon meg akarta enni a halat.

A kiterjesztés művelete a formai oldalon a kiterjesztő operátor hangsúllyal történő kiemelésével (helyi aktiválásával) jár (ez elkülönbözés a semleges alapbeállításhoz képest), de ez a nyomaték nem von maga után inverziót, a magmondattól szórendje tipikusan egyenes marad. Az *is* partikula és az előtte álló szóalak (amelyhez az *is* hangsúlytalanul tapad) együtt valósítja meg a kiterjesztést a mondatban (4), a kiterjesztő operátor erősebb nyomatékot kap, mint a kiterjesztett hálózatrész (Imrényi 2017: 721).

Az *is* partikulát tartalmazó kiterjesztők mellett az általános névmások is elvégezhetik a kiterjesztés műveletét (5). Míg az *is* partikulát tartalmazó kiterjesztés a halmaz kismértékű bővítését valósítja meg, addig az általános névmások ezt a lehető legtágabb módon végzik el. Kiterjesztésre alkalmasak lehetnek még a pozitív módhatározók is (6), amelyek nem a halmazbővítést végzik el szemantikailag, hanem skála-képisémát aktiváló kiterjesztő műveletet hajtanak végre. Az előzetes tudás és elvárás sem a halmaz-, sem pedig a skálakiterjesztésnél nem függesztődik fel, hanem növekményként jelenik meg az új információ a közös figyelem előterében (Imrényi 2017: 723–724).

A tárgyalt műveletek összekapcsolódhatnak egymással operátorláncként, ilyen összekapcsolódott operátorlánc az, amikor a felülírás művelete terjesztődik ki kiterjesztő operátorral a mondatban, a szórendet ebben az esetben a felülírás művelete határozza meg, vagyis inverz szórenddel jár együtt például:

- (8) Senki nem akarta megenni a halat.

3. A kutatás mintavétele

A kutatás vizsgálati mintája három különböző adatbázisból állt össze, a Magyar Nemzeti Szövegtárból, a Történeti Magánéleti Korpuszból és a Magyar Generatív Történeti Szintaxisból. A mai magyar nyelvi adatokat a Magyar Nemzeti Szövegtárból vételeztem, segédigéenként 200 példányból álló mintákat kértem le (*tud* + főnévi igenév, *akar* + főnévi igenév és *mer* + főnévi igenév) részletes kereséssel. A szépirodalmi alkorpuszt kizártam a keresésből, annak érdekében, hogy a lekért konkordancia minél inkább a köznapi nyelvhasználatot tükrözze. A mintavételkor először főnévi igenevet tartalmazó konstrukciókra kértem teljes listát, majd ezt szűrtem tovább az adott segédigét az igenévtől mindkét irányban 3-3 token távolságon belül tartalmazó szerkezetekre. Ezekből mentettem le 200-200 véletlen találatot. A *mer* segédigére való keresés nagy adatvesztéssel járt.⁴ A vaktalálatokat és az azonos ismétlődéseket kézi szűréssel távolítottam el a vizsgált mintából, így a *tud* + főnévi igenév kompozitumszerkezetből 192 mondatból álló mintával tudtam tovább dolgozni, az *akar* + főnévi igenév konstrukcióból 196 mondatot mintán végeztem el a vizsgálódást, míg a *mer* + főnévi igenév szerkezetnél csupán 153 példány állt a rendelkezésemre a válogatás után.

A Történeti Magánéleti Korpuszból való mintavétel során az összes találatot dolgoztam, így a mintából kézzel szűrtem ki a releváns kompozitumok példányait. Az 1. táblázat mutatja be azt, hogy összesen hány TMK-ból vételezett adattal dolgoztam.

1. táblázat. A TMK-ból származó minták adatai

	Összes előfordulás (db)	Segédigei előfordulások (db)
<i>tud</i>	5439	488
<i>akar</i>	1930	1383
<i>mer</i>	4168	252

A szintaktikai szerkezetek leírásához véletlenszerű 100 elemből álló mintákat generáltam az Excel táblázatkezelővel mindhárom vizsgált kompozitumszerkezet esetében.

Az MGTSz adatbázisából szintén egyszerű kereséssel a segédigei elemre vételeztem mintát, majd a lekért példányokból kézi szűréssel válogattam ki a *tud* +

⁴ Ennek oka az volt, hogy a szófaji kategória beállítása ellenére is bekerültek 'mert' kötőszói adatok a mintavételbe.

főnévi igenév, az *akar* + főnévi igenév és a *mer/merészkedik* + főnévi igenév⁵ kompozitumszerkezetet tartalmazó konstrukciókat. Összesen 436 példánnyal dolgoztam, amelyek közül 367 az *akar* + főnévi igenév konstrukció (1120 *akar* találatból), 30 *mer/merészkedik* + főnévi igenév kompozitum (41 *mer/merészkedik* találatból) és csupán 16 *tud* + főnévi igenév (73 *tud* találatból) összetétel. A keresést a normalizált szövegekre állítottam be, így jellemzően kódexekből történt mintavétel.

Annak tekintetében, hogy a *tud* + főnévi igenév és a *mer/merészkedik* + főnévi igenév kompozitumszerkezet összes előfordulása a vizsgált mintán belül kevesebb volt, mint száz, ezeknek a kompozitumoknak az összes példányát elemeztem. Az *akar* + főnévi igenév esetében pedig ugyanúgy jártam el, ahogy a TMK-ból vételezett példányoknál, vagyis az Excel segítségével generáltam véletlenszerű 100 elemből álló mintát a =VÉL() függvény használatával.

4. A szórendi vizsgálat eredményei

A szintaktikai vizsgálat eredményeit a vizsgált kompozitumok mentén rendezve (tehát segédigék szerint haladva) mutatom be, a számszerűsíthető adatokat táblázatok foglalják össze (4.3.1.–4.3.3.). Minden konstrukció esetében elvégeztem a műveleti alapú elemzést.

4.1. Az *akar* + főnévi igenév

4.1.1. Szórendi mintázatok

2. táblázat. Az *akar* + főnévi igenév ómagyar kori példányainak szórendi vizsgálata

	kidolgozás					kiterjesztő mag	felülírás		kiterjesztés		
	igemódosító a magban			nincs igemódosító a magban			inverz	megszaki-tott	igemódosító a magban		nincs igemódosító a magban
	beférkőzés	<i>akar</i> -kezdet	inf.-kezdet	<i>akar</i> -kezdet	inf.-kezdet				beférkőzés	<i>akar</i> -kezdet	
összes (db)	24	3	0	3	3	1	57	1	3	2	4
összes (%)	24	3	0	3	3	1	57	1	3	2	4
műveleten belül (%)	69	9	0	9	9	2	98	2	33	22	44

⁵ A két segédigét együtt vizsgáltam, ennek a döntésnek a motivációja az, hogy szemantikailag meg-
egyeznek, valamint az, hogy az előfordulási számuk nagyon alacsony volt a vizsgált kódexeken belül.

3. táblázat. Az *akar* + főnévi igenév középmagyar kori példányainak szórendi vizsgálata

	kidolgozás					kiterjesztő mag	felülírás		kiterjesztés		
	igemódosító a magban		nincs igemódosító a magban				inverz	megszakított	igemódosító a magban		nincs igemódosító a magban
	beférkőzés	<i>akar</i> -kezdet	inf.-kezdet	<i>akar</i> -kezdet	inf.-kezdet				beférkőzés	<i>akar</i> -kezdet	
összes (db)	7	2	0	11	3	0	74	0	1	0	0
összes (%)	7	2	0	11	3	0	74	0	1	0	0
művelten belül (%)	30	9	0	48	9	0	100	0	100	0	0

4. táblázat. Az *akar* + főnévi igenév mai magyar nyelvi példányainak szórendi vizsgálata

	kidolgozás					kiterjesztő mag	felülírás		kiterjesztés		
	igemódosító a magban		nincs igemódosító a magban				inverz	megszakított	igemódosító a magban		nincs igemódosító a magban
	beférkőzés	<i>akar</i> -kezdet	inf.-kezdet	<i>akar</i> -kezdet	inf.-kezdet				beférkőzés	<i>akar</i> -kezdet	
összes (db)	35	0	0	0	23	0	112	0	11	0	13
összes (%)	18	0	0	0	12	0	57	0	6	0	7
művelten belül (%)	60	0	0	0	40	0	100	0	46	0	54

4.1.2. A kidolgozás szórendi konstrukciói (*akar* + *fni*.)

A három vizsgált nyelvtörténeti kor *akar* + főnévi igenév példányainak a grammatikalizációs skálán való elhelyezkedése legkönnyebben a kidolgozás műveleténél válik hozzáférhetővé. A segédigés mintázatokra jellemző az, hogy törekszenek beférkőző szórendi pozíció felvételére semleges pozitív kijelentő mondatokban, ez csak akkor látható az adott konstrukción, ha a magmondat tartalmaz igekötőt vagy névszói igemódosítót, ezért választottam szét egymástól ebből a szempontból is a példányokat. A mai magyar nyelvi adatok (4. táblázat) esetében száz százalékban egyenes szórend, ezen belül beférkőzés figyelhető meg az igemódosítót tartalmazó szerkezeteknél.

(9) „[...] akartam mostanába tudtára adni [...]” (TMK)

(10) „[..]akartam tudtodra adni [..]” (TMK)

A középmagyar kori adatok esetében két olyan konstrukció volt adatolható, ahol igemódosítót tartalmazó magmondatnál (9)–(10) az *akar* hangsúlyos kezdő helyzetének a hatására inverzió érvényesült.

(11) „[..] akarák őtet megölnie az mezőbe [..]” (MGTSz)

Az ómagyar kori adatoknál szintén megfigyelhető ez a szórendi konstrukció (11). A mintából óvatosan kirajzolódik az, hogy míg a mai magyar nyelvi adatokra nem jellemző ez a szórendiség (4. táblázat), vagyis az *akar* kezdet igemódosító környezetében, addig a középmagyar kori adatoknál névszói igemódosító környezetében megtörténhet. Az ómagyar kori mintavételben pedig igekötős magmondaton belül is kirajzolódni látszik ez a mintázat (11).

Megállapítható azonban az, hogy a középmagyar kor adataira és az ómagyar kor adataira is inkább jellemző a beférkőző szórendi pozicionálás akkor, ha csak a magmondat kidolgozása történik a mondatban.

A TMK-ból vételezett mintán belül egy olyan konstrukció fordult elő, amelyben a magmondat hajt végre kiterjesztő műveletet (12).

(12) „[..] meg is akarta verni [..]” (TMK)

A (12) példában a magmondattal történik a kiterjesztés valamilyen előzetes tudáshoz, várakozáshoz (például a csak megtekintéshez) képest. A kidolgozásban tipikus beférkőző szórend figyelhető meg, a kiterjesztést jelölő *is* partikula az igekötőhöz tapad.

4.1.3. A felülíró konstrukcióik (*akar* + *fni*.)

A felülíró szerkezetek begyakorlott, a beszélők által tipikusan előhívott szórendi konstrukciója az inverzió, vagyis a felülíró operátor működése kihata a mondat szórendi és prosódiai mintázatára, ezáltal a magon belül a segédigei elem kerül kezdő pozícióba, ezt az elemet követi az igemódosító (ha van) és a főnévi igenév. Ez a szórendi mintázat stabil volt már az ómagyar korban, a középmagyar korban és változatlanul ez a mintázat érvényesül napjainkban is. Ennél jelöltebb szórendi megvalósulás az, amikor a felülíró operátor beékelődik az igekötő és a segédigei elem közé, tehát megszakított szórendet hoz létre, ezen szerkezet erősen jelölt, előfordulása ritkább. A középmagyar kori mintában előfordult, ám csak egy példányban (13).

(13) „[...] meg avval akarnak főzni [...]” (TMK)

Ezen konstrukció feltűnő jegyei közé tartozik továbbá még az, hogy a beékelődő felülíró operátor nem tagadószó, hanem azonosító kiemelését kifejező mutató névmás. Ez a konstruálási mód tehát igen ritka, csak a középmagyar mintában fordult elő, ott is periferikusan. A mai magyar nyelvi *akar* + főnévi igenév mintában ez a szórendi változat nem fordult elő.

Az elemzésből tehát az a kép rajzolódik ki, hogy a felülírás évszázadok óta stabilan inverz szórenddel valósul meg a formai oldalon, és az az *akar* + főnévi igenév kompozitumok a segédigei szerkezetek mintájának megfelelően valósítják meg az inverz elrendeződést.

4.1.4. A kiterjesztés konstrukciói (*akar* + *fni*.)

A kiterjesztés jellemzően egyenes szórenddel jár együtt, ami azt jelenti, hogy igemódosítót tartalmazó magmondat esetén a segédigei komponens közbeékelődik. Az adatok kisebb részében azonban megfigyelhető, hogy ezen művelet is együtt járhat inverzióval.

Az MGTSSz-ből vételezett adatokon (3. táblázat) a kiterjesztő műveletek kevésbé okoztak variabilitást a szórendi szerveződésben, a kiterjesztés egyenes szórenddel (igemódosító + segédige) valósult meg (1 adat). Amikor a felülírt magmondat lett kiterjesztve, akkor a felülírásra jellemző inverzió volt megfigyelhető.

A (14) mondatban a segédigei elem került a magmondatban kezdő pozícióba, nem pedig a névszói igemódosító. Feltevésem az, hogy a (14) mondatnál a mondat magja a TUDTÁRA AKAR ADNI folyamattípust hívja elő a figyelmi jelenetben, és a jelen konstrukciónál a segédigei elem kerül a magmondat kezdő pozíciójába, ennek következtében a figyelem előterébe állítódik a kompozitum profilmeghatározója (*akarám*). A szerkezetben az *Kdnek is* a kiterjesztő operátor, a prozódiai oldalról megközelítve az *akarám* kezdőpozíciója a kiterjesztő operátor nyomatékát gyengíti.

(14) „[...] de akarám Kdnek is tudtára adni [...]” (TMK)

4.2. A mer + főnévi igenév

4.2.1. A konstrukció szórendi mintázatai

5. táblázat. A mer + főnévi igenév ómagyar kori példányainak szórendi vizsgálata

	kidolgozás					kiterjesztő mag	felülírás		kiterjesztés		
	igemódosító a magban			nincs igemódosító a magban			inverz	megszaki-tott	igemódosító a magban		nincs igemódosító a magban
	beférkőzés	mer-kezdet	inf.-kezdet	mer-kezdet	inf.-kezdet				beférkőzés	mer-kezdet	
összes (db)	0	0	0	3	0	0	27	0	0	0	0
összes (%)	0	0	0	10	0	0	90	0	0	0	0
műveleten belül (%)	0	0	0	100	0	0	100	0	0	0	0

6. táblázat. A mer + főnévi igenév középmagyar kori példányainak szórendi vizsgálata

	kidolgozás					kiterjesztő mag	felülírás		kiterjesztés		
	igemódosító a magban			nincs igemódosító a magban			inverz	megszaki-tott	igemódosító a magban		nincs igemódosító a magban
	beférkőzés	mer-kezdet	inf.-kezdet	mer-kezdet	inf.-kezdet				beférkőzés	mer-kezdet	
összes (db)	11	0	0	2	0	0	73	10	4	0	0
összes (%)	11	0	0	2	0	0	73	10	4	0	0
műveleten belül (%)	85	0	0	15	0	0	88	12	100	0	0

7. táblázat. A mer + főnévi igenév mai magyar nyelvi példányainak szórendi vizsgálata

	kidolgozás					kiterjesztő mag	felülírás		kiterjesztés		
	igemódosító a magban			nincs igemódosító a magban			inverz	megszaki-tott	igemódosító a magban		nincs igemódosító a magban
	beférkőzés	mer-kezdet	inf.-kezdet	mer-kezdet	inf.-kezdet				beférkőzés	mer-kezdet	
összes (db)	27	2	0	4	4	0	110	0	1	5	0
összes (%)	18	1	0	3	3	0	72	0	1	3	0
műveleten belül (%)	73	1	0	11	11	0	100	0	17	83	0

4.2.2. Az alapbeállítás szórendi konstrukciói (*mer* + *fni*.)

Az MGTSz-ből vételezett minta nem teszi lehetővé a következtetések levonását a *mer* + főnévi igenév konstrukció grammatikalizációs folyamatának ezen állapotára, mert a mintában nincs igemódosítót tartalmazó magmondat.

A középmagyar kori példányoknál csak beférkőző szórendi pozicionálás mutatható ki igemódosítót tartalmazó kompozitumoknál.

A mai magyar nyelvi példányoknál fordul elő nagyobb szórendi változatosság, a 153 mondatból álló mintában bár a tipikus a beférkőző szórendi mintázat, előfordul segédigekezdet mind igemódosító, mind a nélküli szerkezetben, továbbá igemódosító nélküli szerkezetben van példa igenévi kezdetre is (15).

(15) „[...] ami mer elengedni [...]” (MNSz2)

4.2.3. A felülíró konstrukcióik (*mer* + *fni*.)

A *mer* + főnévi igenév szerkezet példányainál is évszázadokon keresztül stabilan fennáll az inverz szórendi konstruálás. A mai magyar nyelvi adatokban (5. táblázat), valamint az ómagyar kori adatok között (6. táblázat) nem fordult elő megszakított szórendi konstrukció, ezzel szemben a középmagyar kori adatok között (7. táblázat) a 100 mondatból álló mintában ez 10 példány esetében is megfigyelhető volt.

(16) „[...] de soha megh nem mertek büntetni [...]” (TMK)

4.2.4. A kiterjesztés konstrukciói (*mer* + *fni*.)

Az MGTSz-ből vételezett mintában nem volt adatolható kiterjesztő művelet a *mer* + főnévi igenév példányainál. A középmagyar kori adatok között is viszonylag korlátozott volt az előfordulása. A középmagyar adatok pozitív kiterjesztés esetében mindig beférkőző szórendi pozíciót mutattak fel, tehát egyeses szórendet képviseltek, nem mutatkozott variabilitás. Ez a szórendi konstruálás hasonló a mai magyar nyelvi adatok szórendi megvalósulásához. A *mer* + főnévi igenév példányait (igemódosító esetén) mindkét mintavételben a pozitív kiterjesztő művelet esetében jellemezte a beférkőzés, az MNSz2 adatai között azonban még jellemzőbbnek mutatkozott a segédigekezdet.

4.3. A tud + főnévi igenév

4.3.1. A konstrukció szórendi mintázatai

8. táblázat. A tud+ főnévi igenév ómagyar kori példányainak szórendi vizsgálata

	kidolgozás					kiterjesztő mag	felülírás		kiterjesztés		
	igemódosító a magban			nincs igemódosító a magban			inverz	megszakított	igemódosító a magban		nincs igemódosító a magban
	beférkőzés	merkezdet	inf.-kezdet	merkezdet	inf.-kezdet				beférkőzés	merkezdet	
összes (db)	1	1	0	3	0	0	11	0	0	0	0
összes (%)	6	6	0	19	0	0	69	0	0	0	0
művelten belül (%)	20	20	0	60	0	0	100	0	0	0	0

9. táblázat. A tud + főnévi igenév középmagyar kori példányainak szórendi vizsgálata

	kidolgozás					kiterjesztő mag	felülírás		kiterjesztés		
	igemódosító a magban			nincs igemódosító a magban			inverz	megszakított	igemódosító a magban		nincs igemódosító a magban
	beférkőzés	merkezdet	inf.-kezdet	merkezdet	inf.-kezdet				beférkőzés	merkezdet	
összes (db)	13	0	0	8	0	0	69	5	2	0	3
összes (%)	13	0	0	8	0	0	69	5	2	0	3
művelten belül (%)	62	0	0	38	0	0	93	7	40	0	60

10. táblázat. A tud + főnévi mai magyar nyelvi példányainak szórendi vizsgálata

	kidolgozás					kiterjesztő mag	felülírás		kiterjesztés		
	igemódosító a magban			nincs igemódosító a magban			inverz	megszakított	igemódosító a magban		nincs igemódosító a magban
	beférkőzés	merkezdet	inf.-kezdet	merkezdet	inf.-kezdet				beférkőzés	merkezdet	
összes (db)	26	0	0	4	10	0	127	2	7	2	14
összes (%)	14	0	0	2	5	0	66	1	4	1	7
művelten belül (%)	65	0	0	10	25	0	98	2	30	9	61

4.3.2. Az alapbeállítás szórendi konstrukciói (*tud* + *fni*.)

A három vizsgált mintában a *tud* + főnévi igenév kompozitumszerkezet szórendje a kidolgozás műveleténél megfelel az alapértelmezett szórendnek, vagyis a magmondatban a segédigei elem beférkőző helyzetben áll az igemódosítót tartalmazó konstrukciónál. Az MGTSSz-ben volt adatolható egyetlen egy olyan ómagyar kori konstrukció (9. táblázat), amelyben semleges pozitív kijelentő mondatban a segédige megelőzi az igemódosítót:

(17) „[...] hogy tudjon megutálni gonoszt, és választani jót. [...]” (MGTSSz)

A mai magyar nyelvi adatok alapján a beférkőző helyzet az általános, a mintában ez alól nem volt kivétel, nem volt a (17)-hez hasonló, segédige-hangsúlyos adat. Ezen kompozitumszerkezet tehát a grammatikalizáció előrehaladott állapotában van, több száz évre visszamenőleg is igemódosító környezetében a kidolgozás műveleténél stabilizálódott a beférkőző szórend, a kompozitum nagy integráltságot kifejező megvalósítása.

4.3.3. Felülíró szerkezetek (*tud* + *fni*.)

A *tud* + főnévi igenév kompozitum felülíró példányainak esetében begyakorlott az inverz szórend. Ez a mintázat stabilan, magas értékben jelenik meg mindhárom korszak mintájában. A megszakított szórend a *tud* szerkezeteiben is előfordul, viszont csak periferikusan (7%-ban a középmagyar, illetve 2%-ban az MNSz2-mintában).

(18) „[...] ki nem tud menni [...]” (TMK)

(19) „[...] El nem tudtam gondolni [...]” (MNSz2)

4.3.4. Kiterjesztő műveletek (*tud* + *fni*.)

A középmagyar kori példányok esetében a kompozitumok komponensei nagyfokú integráltságot mutatnak, a szerkezetek egyenes, beférkőző szórendűek (igemódosító esetén). Bár a mai magyar nyelvi adatokra is az egyenes szórend a jellemző, két példányban inverz konstruálás volt megfigyelhető (lásd például a (20)-ban).

(20) „[...] szükség esetén több mint 9600 embert tudnak bevetni [...]” (MNSz2)

Ez a viszonyhálózati mondatmodellel ellentmondásba kerül, mert a modellt valószínűsíti, hogy a pozitív kiterjesztés begyakorlott, a magmondat szórendi

mintázata azonos a semleges pozitív kijelentő magmondatéval, tehát alapbeállítás szerint egyenes, igemódosító esetén beférkőző. A pozitív, részletezettebb jelentésű kifejezések estében (például *jól*, *sokan*) csak a kotextus (vö. Tátrai 2017: 951) alapján lehet eldönteni (vagy legalábbis valószínűsíteni), hogy azok kiterjesztő vagy felülíró operátorként viselkednek-e. Nem egyértelmű tehát az, hogy az inverziót a kiterjesztés váltja ki, és nem a felülírás. A (20) példa estében a kotextus egyértelműen a kiterjesztésnek megfelelő értelmezést támogatja. Ez tehát azt jelenti, hogy a kiterjesztés nemcsak a nyomaték révén, a 'nem semleges' jellemzőben térhet el az alapbeállítástól, hanem az elkülönbözést a formai oldalon inverzió is jelölheti.

5. Összefoglalás

A vizsgálat során elemzett mindhárom segédige + főnévi igenév konstrukció esetében kijelenthető, hogy a mai magyar nyelvi példányaik tipikusan a beférkőző szórendi mintázatot képviselik az alapbeállításnak megfelelő (semleges, állító, kijelentő) mondatokban. A kidolgozás esetén a középmagyar kort és az ómagyar kort reprezentáló korpuszokban nagyobb szórendi variabilitás jellemzi az adatokat, mint az MNSz2-ből vételezett példányokat. Az *akar* + főnévi igenév konstrukció megvalósulásai mutatták fel a legváltozatosabb képet a mintákban. Mind az ómagyar kori, mind pedig a középmagyar kori előfordulásai között megjelentek olyan példányok, amelyek nem az alapértelmezett szórendi konstruálást prezentálják semleges pozitív kijelentő mondatoknál, vagyis igemódosítót tartalmazó környezetnél nem beférkőző szórendi konstrukció valósult meg bennük, hanem segédige-hangsúlyos konstruálási eljárás. A *mer* + főnévi igenév esetében a mai magyar nyelvi adatok között találunk olyan példányt (összesen két darabot), amelyek esetében segédigekezdet, inverzió valósul meg a kidolgozásban, ezáltal a MER mentális állapoton keresztül válik elérhetővé a főnévi igenévi komponens által jelölt folyamat, vagyis a két folyamat jobban elkülönül egymástól (a beférkőző szórendi konstruáláshoz képest). A minta alapján arra lehet következtetni, hogy a szórend szempontjából a *mer* kevésbé grammatikalizálódott segédige, mint a másik két vizsgált segédigei kifejezés, amelyre a korpuszadatok alapján általánosan érvényesnek tűnik a hangsúlykezdés. Kidolgozás esetén egyik segédigénél sem fordult elő főnévi igenévi kezdet, az alkalmazott modell ezt úgy írná le, hogy a főnévi igenévi komponens kontrasztív topikként kontextualizálná a magmondatot.

A felülíró művelet esetében a vizsgált példányok mindhárom kompozitumnál inverz szórenddel valósultak meg mindhárom vizsgált mintában, a felülírás tehát évszázadokon keresztül stabilan együtt jár ezzel a szórendi konstruálási móddal. Csak periferikusan volt adatolható olyan konstrukció, amelyben megszakított szórend érvényesül, vagyis a felülíró operátor beférkőzik az igekötő és a segédigei elem közé.

A kiterjesztő műveletek változatosabb megoldásokkal valósulnak meg a mintákban, mint amit a viszonyhálózati mondatmodell leír. Az adatok azt megerősítették, hogy kiterjesztés esetén is az egyenes szórend (ennek alesetként a beférkőzés) a tipikus. A pozitív kiterjesztés műveleténél azonban olyan adatok is előfordultak, amelyekben az inverz szórendi konstruálás volt megfigyelhető. Inverzióra mind a középmagyar kori (az *akar* + főnévi igenév szerkezetben névszói igemódosítóval), mind a mai nyelvi adatok esetében (a *tud* + főnévi igenév konstrukciónál, igekötő komponenssel) is volt példa.

A következtetések levonásának határt szab az, hogy az ómagyar minta a *mer* és a *tud* esetében korlátozott volt, vagyis nem állt rendelkezésemre 100 elemszámból álló minta, illetve olyan szerkezetek sem fordultak elő a mintában, amelyeket nyelvtudásunk alapján lehetségesnek tartanánk (például *tud* kezdetű szerkezet csak kidolgozás esetén). Tendenciaként az látható, hogy kidolgozás esetén a nyelvváltozási folyamattal csökkent a szórendi változatosság, és meghatározóvá vált az egyenes, specifikusabban a beférkőző szórend. A kiterjesztés művelete további kutatást igényel, feltehető, hogy az adatolt inverz konstruálás az alapbeállítástól való elkülönbözés jelölésének egyik eszköze, a nyomatéknál feltűnőbben jelöli az elkülönbözést. A felülírásról nyert kép a leginkább egyértelmű: erre a legkorábbi adatoktól kezdve az inverz szórend a jellemző.

Irodalom

- Dér Csilla Ilona 2013. Mi számít grammatikalizációnak? Kísérlet a fogalom újradefiniálására. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII.*: Szeged. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 17–28.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017. Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszpépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi közlemények* 113: 85–110.
- Heine, Bernd 1993. *Auxiliaries*. Oxford: Oxford University Press.

- Imrényi András 2011. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*. Doktori értekezés, ELTE. <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/imrenyandras/diss.pdf> (Utolsó letöltés: 2018. 12. 09.).
- Imrényi András 2013. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 663–761.
- Kálmán C. György – Kálmán László – Nádasdy Ádám – Prószték Gábor 1989. A magyar segédigék rendszere. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII*: 49–103.
- Kenesei István 2000. Van-e segédige a magyarban? Esettanulmány a grammatikai kategória és a vonzat fogalmáról. In: Kenesei István (szerk.): *Igei vonzatszerkezet a magyarban*. Budapest: Osiris Kiadó. 157–196.
- Kiefer Ferenc 2003. A kétféle igemódosítóról. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 177–186.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I. Theoretical Prerequisites*. Stanford–California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar: A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Langendonck, Willy van 2007. Iconicity. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 394–418.
- Lengyel Klára 1999. A segédigék kérdéséhez. *Magyar Nyelvőr* 123: 116–123.
- Lengyel Klára 2000. A segédigék és származékaik. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 472–530.
- Novák Attila – Gugán Katalin – Varga Mónika – Dömötör Adrienne 2018. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation*. 51: 1–28.
- Oravecz Csaba – Váradi Tamás – Sass Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid – Declerck, Thierry – Loftsson, Hrafn – Maegaard, Bente – Mariani, Joseph – Moreno, Asunci-

- on – Odijk, Jan – Piperidis, Stelios (eds.): *Proceedings of the ninth international conference on language resources and evaluation (LREC-2014)*. Reykjavik: European Languages Resources Association (ELRA). 1719–1723.
- Simon Eszter–Sass Bálint 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV*: 243–264.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2009a. A magyar segédige + igenév szerkezet szemantikája. *Magyar Nyelvőr* 133: 379–393.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2009b. A magyar segédige + ige(név) szerkezet szemantikája. In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 201–210.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika*. Nyitra: Europica Varietas.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 207–495.

BRDAR-SZABÓ RITA

Rezultatív mikrokonstrukciók és morfológiai vetélytársaik elmélet és empiria egységében

Kivonat

A tanulmány átfogóan vizsgálja a szintaktikai rezultatív mikrokonstrukciók és szuffixummal, valamint igekötővel képzett morfológiai vetélytársaik esetét az anyag integritásának megbontására/szétválasztására irányuló étel(elő)készítést kifejező igék körében a konyhai és gasztronómiai diskurzus alapján. A rivalizációk mintázatainak mikrokontextusokra alapozott feltárása azt az eredményt hozta, hogy a lexikális repetíció elkerülésére való törekvés az állítmányok szintjén olyan erős, hogy ez irányítja az alternatív szintaktikai és morfológiai konstrukciók használatát, a jelzőként beágyazott konstrukciók szintjén azonban előfordulnak lexikális repetíciók is. A konstrukciók esetében két ellentétes irányba mutató tendencia figyelhető meg, a konstrukciós repetíció kerülése mellett dokumentálható a konstrukciós szekvenciák képzése is. Az adatok összességükben nem támasztják alá a Goldberg-féle „kerüld a szinonímiát-elv” működését. A poliszémia mellett ezért a konstrukciós szinonímiát is figyelembe kellene venni a konstrukciók standard vizsgálata során.

1. Bevezetés

Tanulmányom témája az utóbbi időben egyre intenzívebben kutatott rezultatív konstrukciós család (Goldberg–Jackendoff 2004; Peña Cervel 2017) viselkedésének egy olyan részterülete, amely eddig még nem került a figyelem középpontjába, mégpedig a rezultatív mikrokonstrukciók és ezek morfológiai vetélytársainak a jelensége, amelyet az anyag integritásának megbontására/szétválasztására irányuló étel(elő)készítést kifejező igék körében átfogóan vizsgálók. A mikrokonstrukció terminust Traugott (2008) és Traugott–Trousdale

(2010) szerint használom.¹ A következő példák felvillantják a dolgozatban vizsgált jelenségeket:

- (1a) Karikára vágjuk a kolbászt.
- (1b) Karikázzuk a kolbászt.
- (1c) Felkarikázzuk a kolbászt.
- (1d) A lillahagymát összekarikázzuk, a fokhagymát pedig megtisztítjuk gerezdekre.
- (2a) A póréhagymát megtisztítjuk és apróra vágjuk.
- (2b) A salottát, pórét és fokhagymát aprítjuk, olajon átfuttatjuk.
- (2c) A kelkáposzta maradékát aprítógéppel vagy húsdarálóval felaprítjuk.
- (2d) A hagymát és petrezselymet összeaprítjuk.

Az (1a) alatti példa az *N-ra/-re* + vágást/darabolást mint prototipikus dezintegratív étel(elő)készítő munkálatot kifejező ige mikrokonstrukcióját szemlélteti, a (2a) alatti ugyanennek az igének az *Adj-ra/-re* rezultatív frázissal képzett mikrokonstrukcióját. Az (1b)–(1d) és (2b)–(2d) alatti példák pedig az ezekkel rivalizáló morfológiai konstrukciókat mutatják be, amelyeket morfológiai rezultatívumnak nevezek – derivációs szuffixummal, illetve igekötővel képzett igéket –, amelyek páronként egymás között is vetélkednek, pillanatnyi approximatív szinonímia, illetve részleges funkciómegoszlás formájában.

Jelen tanulmány a gasztronómiai és konyhatechnikai diskurzus nyomtatott és online recept szövegtípusából összeállított saját korpusz alapján végzett kvalitatív vizsgálatok eredményeit összegzi az anyag integritásának megbonthatására/megszüntetésére irányuló étel(elő)készítő munkálatok példáján. A kutatás középpontjában a fent említett szintaktikai és morfológiai konstrukciók nyelvhasználati alapú leírása és a rivalizációk mikrokontextusainak dokumentálása és elemzése áll. A következő szövegrészlet egy ilyen mikrokontextust szemléltet:

¹ A mikrokonstrukciók a konstruktikon legspecifikusabb megjelenési formái, melyek a diskurzusban empirikusan megfigyelhető konkrét használati példányokban valósulnak meg. A konstruktion egy bizonyos nyelv konstrukciós hálózatainak összességét jelenti a konstrukciós grammatikai szakirodalomban.

- (3) Ha kihúlt a krumplit karikára vágjuk, a tojásokat tojásszeletelővel karikázzuk.

A szintaktikai és morfológiai rezultatív mikrokonstrukciók vizsgálata a diskurzus szintjén történik. Jelen dolgozat fő célja rivalizálásuk mintázatainak feltérképezése az egyes receptpéldányokban és -gyűjteményekben megfigyelhető mikrokontextusok mentén. Mielőtt példák alapján vizsgálnám a párhuzamos előfordulás és az approximatív szinonímia előfordulásának lehetőségeit és típusait, először is felvázolom a problémát, és megfogalmazom a hipotéziseket, majd az elméleti alapvetés következik. Ezután kerül sor az adatok bemutatására, majd a kvalitatív vizsgálat deskriptív hozadékát a funkcionális kognitív elméleti kereten belül elhelyezhető mikrokonstrukciós modell szerint fogom értelmezni, végül pedig összegzem a kutatás eredményeit.

2. A probléma

Tanulmányom kiindulópontja egy egyszerű deskriptív megfigyelés: a magyar rezultatív konstrukciók szelektált, kiválasztott tulajdonságú típusai mellett morfológiai vetélytársaik is megjelennek:

- (4a) A gombát cikkekre vágjuk.
(4b) A gombát felcikkezzük.

Mindez nemcsak absztrakt lehetőségként, tehát nemcsak a rendszer szintjén feltételezhető, hanem megfigyelhető a nyelvhasználatban, a diskurzus szintjén is, különféle párhuzamossági mintázatok formájában.

- (5a) Az almát megtisztítjuk, kisebb cikkekre vágjuk, fahéjjal megszórjuk. Ugyanígy megtisztítjuk, felcikkezzük az őszibarackot is.
(5b) Az almákat meghámozzuk, kivágjuk a magházat, felcikkezzük, és a cikkeket is félbe vágjuk.

A következő kérdések merülnek fel ebben az összefüggésben:

1. Mennyiben tekinthetők a fenti rivalizációk rendszeresnek, illetve szabályosnak a mai magyarban?
2. Milyen empirikus vizsgálati módszereket lehet alkalmazni az érintett szintaktikai és morfológiai konstrukciók minél teljesebb észlelésére és leírására?

3. Hogyan lehet a versengő morfológiai és szintaktikai szerkezetek funkcióit pontosan megragadni és elhatárolni egymástól?
4. Teljes-e így a szintaktikai-morfológiai konkurenciák képe a szelektált rezultatív szerkezetek kapcsán, vagy pedig fel lehet fedezni további rivalizációkat is ezen a területen?

A fenti kérdések megválaszolása során a következő hipotézisekből indulok ki:

1. A szintaktikai konstrukciók és a rivalizáló morfológiai konstrukciók között szignifikáns produktivitásbeli különbségeket lehet kimutatni.
2. Ott, ahol valamit másképp is lehet mondani, bizonyos funkciókülönbséget lehet felfedezni, és a nyelvhasználó ezt valamilyen formában érzékeli.
3. A funkcionista nyelvész azt feltételezi, hogy az alternatív kifejezésmódok valamilyen funkciót hordoznak, ezért keresi a megfelelő módszert a funkcionális különbségek kimutatására és megragadására.
4. A rivalizáló szintaktikai és morfológiai konstrukciók használatának intra- és interlingvális egybevetése segít felismerni az egyes konstrukció típusok funkcióinak jellegzetességeit.

3. Elméleti alapvetés

A mikrokonstrukció fogalmát kiindulásképpen Traugott (2008) és Traugott–Trousdale (2010) szerint értelmezem, akik egy konstrukciós alapú grammatikalizációelmélet keretén belül négy különböző absztrakciós szintet képviselő konstrukciótípust definiálnak, amelyeket makro-, mezo- és mikrokonstrukciónak, valamint konstruktumoknak neveznek. A konstruktum, vagyis az empirikusan dokumentálható egyedi példány felől alulról indítva a vizsgálódást a mikrokonstrukción mint egyedi konstrukciótípuson keresztül a mezoszint közvetítésével jutnak el az általános absztrakt sémáig, amelyeket többek között a tranzitív konstrukcióval szemléltetnek. Langacker (1987) rendszerében a használatalapú esemény fogalma feleltethető meg a konstruktumnak.

Booij (2013) a morfológiában is különböző absztrakciós fokú konstrukciós sémákat feltételez, így a szintaxis, a morfológia és a lexikon között ledőlnek a falak, határaik a nyelvészeti modellalkotás számára is könnyen átjárhatóvá válnak. Úgy tűnhet tehát ennek alapján, hogy a Booij-féle konstrukciós morfológia ideális keretet kínál szintaktikai és morfológiai konstrukciók empirikusan dokumentálható versengésének a kutatásához. Booij műveinek figyelmes

olvasása során kiderül azonban, hogy a konstrukciós grammatikai felszín alatt a morfológia lényegében strukturalista megközelítése bújik meg. A Booij által 2018-ban kiadott *The Construction of Words* című reprezentatív kötetben Masini–Iacobini (2018: 93) potenciális és virtuális lehetséges szavakat különböztetnek meg, melyeket a következőképpen definiálnak:

„[...] a potenciális komplex szavak azok lennének, amelyek kommunikatív szükséglet hiányában nem jönnek létre egy adott séma megvalósulásaként (bár az unifikáció összes feltételét teljesítik); a virtuális komplex szavak pedig azok lennének, amelyek a Goldberg (1995) szerinti „kerüld a szinonímiát-elv”, azaz lexikális blokkolás miatt nem valósulnak meg (bár minden feltételt teljesítenek).”²

Az ekképp definiált potenciális és virtuális lehetséges szavak absztrakt reprezentációs szint(ek) posztulálását feltételezik a morfológia modellálásában, ami ellentmondásba kerül a funkcionális kognitív szemlélettel, hiszen a nyelvhasználat empirikus módszerekkel való kutatása helyett a potenciális és virtuális szavak elmélete felé tolódik el a hangsúly. Ez a strukturalista eltolódás lényegében az Aronoff által képviselt generatív morfológia koncepciójának felel meg, amelynek központi eleme az Aronoff által már 1976-ban bevezetett blokkolás, ami a szinonímia elkerülésének az elvét jelenti. A goldbergi „kerüld a szinonímiát-elv” gyökerei tehát Aronoff generatív elméletéből erednek (Goldberg 1995). A *Cognitive Linguistics* folyóirat *Variation, change and constructions in English* címen megjelent különszámának szerkesztői bevezetője megkísérli funkcionalista összefüggésbe helyezni a Goldberg-féle blokád elvét:

„A struktúrák közötti versengés a frekvencián és a feldolgozási komplexitáson kívül azt is magába foglalja, hogy az elsőség fontos szerepet kap [...]: ha egy bizonyos alkalommal egy adott konstrukciót egy lehetséges alternatíva helyett használnak, akkor a hallgató azt fogja feltételezni, hogy ebben a bizonyos választásban a két struktúra közötti funkcionális különbség tükrö-

² „[...] potential complex words would be words that are not instantiated from a schema (despite meeting all requirements for unification) due to a lack of communicative need; virtual complex words would be words that are not instantiated (despite meeting all requirements) because of the „no-synonymy principle” (Goldberg 1995), i.e. word blocking” (Masini–Iacobini 2018: 93)

zódik. Végül ez a két alternatíva funkcionális differenciálódásához (vagyis a szerkezeti szinonímia minimalizálódásához) vezet.”³

Olyan kérdésről van szó, amelyet csak empirikus vizsgálat útján lehet verifikálni vagy cáfolni.

Miközben kognitív nyelvészeti elméleti keretben vizsgálom az alternatív szerkezetek és a konstrukciós szinonímia problémáját, ötvözni próbálom a konstrukciós grammatika nyújtotta lehetőségeket a Prágai iskola azon funkcionalista meglátásaival is, amelyek kiállták az idő próbáját. A variáció és a változás a Prágai iskola számára természetes volt a nyelv vizsgálatában. Ebben az összefüggésben beszélt Mathesius a nyelv elasztikus stabilitásáról, és a nyelvi dinamizmus megragadának érdekében vezették be a Centrum és Periféria Modellt a kategorizációba a Prágai Nyelvészeti Kör tagjai (vö. Daneš és Vachek). Kiemelendő itt még Karcevskijnek a nyelvi jel aszimmetrikus dualizmusára vonatkozó elmélete, amely a poliszémia és a szinonímia központi szerepének a felismerését vetíti elő.

A jelen dolgozat számára ezen kívül kiemelt fontosságúak Tolcsvai Nagy Gábornak a poliszémiára és az igekötők szemantikájára vonatkozó kutatásai (vö. Tolcsvai Nagy 2003: 232–255 és 271–275), valamint Ladányi Mária Produktivitás és analógia a morfológiában című alpműve, amelyben elmélet és empiria egységében mutatja be „a szóképzési produktivitás fokozatosságát, valamint a morfológia szemantikai vonatkozásainak hangsúlyos szerepét – mind a szinkrón rendszer összefüggéseiben (például a képzők funkciómegoszlása, rivalizálása és szinonímiája, szóképzési korlátozások, szemantikai alapon meghatározható kapcsolódási minták)” (Ladányi 2007: 287).

4. Empirikus adatok és deskriptív generalizációk

A vizsgálat tárgyául kiválasztott rezultatív mikrokonstrukciók elhatárolása a következő lépésekben történt. Az igék lexikális jelentéséből indultam ki, miközben egy egyértelmű kritériumok alapján definiálható szemantikai csoportot kerestem, amelyek tagjai jól illeszkednek jelentésük szerint a rezultatív konstrukcióhoz.

³ „In addition to frequency and processing complexity, competition between structures also entails that preemption will play an important role [...]: if on a particular occasion one construction is used instead of a possible alternative, then the hearer will assume that this choice reflects a functional difference between the two structures. Ultimately, this will lead to the functional differentiation of the two alternatives (that is, the minimisation of constructional synonymy)” (Hoffmann–Trousdale 2011: 1–23)

Az anyag integritásának felbontása, szétválasztása az általam választott fogalmi tartomány: “the separation of material integrity” (Hale–Keyser 1987). Fillmore már 1967-ben éppen az ütést és törést kifejező igék elemzése során megmutatja, hogy a lexikális szemantika döntően befolyásolja a szavak szintaktikai viselkedését. Levin (1993) jelentésalapú igei osztályokat határol el és ezek alapján vizsgálja az argumentumszerkezetek változásait. A szétvágási és törési események kategorizációjának nyelvtipológiai megközelítése során Majid–Boster–Bowerman (2008) kimutatja, hogy az egyes nyelvek között a kategóriák számában és a határok meghúzásának helyében vannak különbségek. A konstrukciós grammatika szempontjából éppen ezeknek a különbségeknek az egyes nyelvek konstrukciónjára⁴ kifejtett hatásának összehasonlító vizsgálata lenne érdekes, ez azonban feltételezi a szétvágási és törési eseményeknek az eddiginél sokkal részletesebb nyelvspecifikus leírását. A kutatás jelenleg speciális területek irányába tolódik el, így Devylder (2017) a testben létező én konceptualizációjára fókuszálva veszi górcső alá a szétvágási és törési eseményeket, hiányzik még azonban a konkrét mindennapi szféra részletes vizsgálata. Riaubiené (2015: 136) az RSP (*resultative secondary predication* - rezultatív másodlagos predikáció) tipológiájának kapcsán egy alfejezetben futólag érint magyar adatokat is, miközben említi a *slice*, a *cook*, a *paint*, a *wipe*, a *beat* és a *shout* magyar fordítási ekvivalenseit, és szemantikai térképen próbálja ezek összefüggéseit ábrázolni, mivel azonban a magyar adatok részben hiányosak, részben tévesek, a hálózatrajz sem tekinthető hitelesnek.⁵ Néhány összefüggéséből kiragadott ige alapján nem lehet megfelelő képet kapni, ezért fontos a magyar rezultatív konstrukciók részletes, szemantikai csoportokra alapozott vizsgálata. Ehhez kíván hozzájárulni a jelen dolgozat az anyag integritásának megbontására/szétválasztására irányuló konkrét mindennapi aktivitások területén egy esettanulmánnyal.

Az általam vizsgált igék az anyag integritásának konyhai étel(elő)készítő munkálatok során fizikai erő kifejtéssel létrehozott visszafordíthatatlan megbontását vagy szétválasztását fejezik ki, miközben a feldolgozandó élelmiszert kézzel vagy valamilyen eszközzel munkálja meg egy cselekvő személy produktív vagy kreatív funkcionalitással. Kizártam a vizsgálatból azokat az igéket,

⁴ A konstruktikon alatt a konstrukciók egy bizonyos nyelvre jellemző hálózatát értik a konstrukciós grammatikai modellek képviselői. (Vö. Ruiz de Mendoza Ibañez–Luzondo Oyón–Pérez Sobrino 2017: 1).

⁵ Az adatok azért hiányosak, mert Riaubiené egyrészt csak a melléknévi rezultatív frázisokat tünteti fel, másrészt pedig a *load* magyar ekvivalensénél nem említi a *zsífoltra pakol* lehetőségét. Téves viszont szoros kapcsolatot feltételezni a *szel* és a *fest* között, mivel utóbbinál általában átfestéssel felülírható a változás.

amelyeknek jelentése bármely ponton eltér ettől a definíciótól, így tehát nem veszem figyelembe sem a hő, fagy vagy folyadék hatására létrehozott integritásbeli sérüléseket, sem a visszafordítható vagy a későbbiekben felülírható, módosítható változásokat, valamint azokat az eseteket sem, amikor a cselekvés nem kategorizálható konyhai étel(elő)készítő munkálatként, vagy ha destruktív, pusztító, romboló jelleget ölt. Nem képezheti tehát vizsgálat tárgyát a *pucol/lepucol/megpucol* igerossal ellentétben az *elpucol, kipucol* és a *felpucol*, illetve a *tisztít/áttisztít/letisztít/megtisztít* igerossal szemben az *eltisztít* és a *feltisztít*, mivel a konyha takarítása nem tartozik ide, valamint a *kapar* és annak igekötős származékaival ellentétben a *vakar/levakar* sem, mivel ez selejtes köztes termékek, beszenneyződött konyhai eszközök vagy nem élelemjellegű segédanyagok vagy ételmaradékok feltisztítására vonatkozik. Határeset a *lékel/meglével*, a dinnyére vonatkozva ugyanis nem étel(elő)készítő munkálatot jelent, hanem beszerzése során végzett tesztelést, kóstolást, a kókuszdióval kapcsolatban azonban az első eset áll fenn.

Az 1. táblázat összefoglalja az ételkészítő diskurzusból induktív módon azonosított és kiszűrt azon igéket és igekötős származékaikat, amelyek a fenti szemantikai kritériumoknak megfelelnek. Mivel részletes elemzésük monografikus mélységet és terjedelmet követelne meg, ezért a jelen dolgozatot előtanulmánynak tekintem, amely az igei szemantika és a rezultatív konstrukciók produktivitása közötti főbb összefüggésekre, valamint a szintaktikai és morfológiai konstrukciók versengésének fontosabb tendenciáira fókuszál.

1. táblázat. Az anyag integritásának visszafordíthatatlan megbontása vagy szétválasztása fizikai erő kifejtés hatására konyhai előkészítő munkálatokat kifejező igékben

Alapige	Igekötős igék
aprít	beleaprít, elaprít, felaprít, leaprít, megaprít, összeaprít, ráaprít, szétaprít
apróz	beleapróz, elapróz, felapróz, összeapróz, ráapróz
belez	kibelez
bont	belebont, felbont, kibont, megbont, szétbont
bök	átbök, belebök, kibök, megbök, rábök
bököd	átböködi, beleböködi, kiböködi, megböködi
bőröz	lebőröz
cikkez	felcikkez, lecikkez, összecikkez, rácikkez
csavar	belecsavar, kicsavar, lecsavar, megcsavar, összecsvavar, rácsavar
csikoz	belecsíkoz, felcsíkoz, lecsíkoz, összecsíkoz, rácsíkoz
csipked	becsipked, belecsipked, lecsipked, megcsipked, összecsipked, rácsipked, szétcsipked

Alapige	Igekötős igék
csontoz	kicsontoz
csumáz	kicsumáz
darabol	beledarabol, eldarabol, feldarabol, ledarabol, összedarabol, rádarabol, szétdarabol
darál	beledarál, feldarál, ledarál, megdarál, összedarál, rádarál
dőf	átdőf, beledőf, megdőf, összedőf, rádőf
dőfköd	beledőfköd, megdőfköd, rádőfköd
dörzsöl	átdörzsöl, bedörzsöl, beledörzsöl, ledörzsöl, megdörzsöl, összedörzsöl, szétörzsöl
erez	kieresz, leerez
facsar	belefacsar, kifacsar, lefacsar, megfacsar, összefacsar, ráfacsar
farag	belefarag, elfarag, lefarag, megfarag, összefarag, szétfarag
farigcsál	belefarigcsál, elfarigcsál, lefarigcsál, megfarigcsál, szétfarigcsál
fejt	felfejt, lefejt, szétfejt
felez	elfelez, megfelez
filéz	kifiléz, lefiléz
fölöz	lefölöz
fúr	átfúr, belefúr, kifúr
fűrész	átfűrész, elfűrész, lefűrész, szétfűrész
gerezdel	elgerezdel, felgerezdel, legerezdel
gyalul	belegyalul, felgyalul, legyalul, meggyalul, összegyalul, rágyalul
haboz	lehaboz
harmadol	elharmadol, felharmadol, megharmadol
hasáboz	felhasáboz
hasít	áthasít, behasít, elhasít, felhasít, lehasít, meghasít
hasogat	behasogat, elhasogat, felhasogat, lehasogat
hatodol	elhatodol
hámoz	lehámoz, meghámoz
hártyáz	lehártyáz
inaz	kiinaz, leinaz
irdal	beirdal, megirdal
kacsoz	lekacsoz
kanyarít	belekanyarít, kinyararít, lekanyarít, rákanyarít
kapar	belekapar, kikapar, lekapar, megkapar, összekapar, rákapar
karikáz	belekarikáz, elkarikáz, lekarikáz, összekarikáz, rákarikáz
kaszabol	felkaszabol, összekaszabol, szétkaszabol
kockáz	belekockáz, felkockáz, lekockáz, megkockáz, összekockáz, rákockáz

Alapige	Igekötős igék
kopaszt	lekopaszt, megkopaszt
laskáz	fellaskáz, lelaskáz
lékel	meglékel
lyuggat	átlyuggat, kilyuggat
lyukaszt	belyukaszt, kilyukaszt
magoz	kimagoz, lemagoz
metél	belemetél, elmetél, felmetél, lemetél, megmetél, összemetél, rámetél, szétmetél
metsz	átmetsz, belemetsz, bemetsz, elmetsz, lemetsz,
mixel	átmixel, belemixel, elmixel, lemixel, megmixel, összemixel, szétmixel
morzszál	belemorzszál, felmorzszál, összemorzszál, rámorzszál, szétmorzszál
morzsol	belemorzsol, elmorzsol, felmorzsol, lemorzsol, megmorzsol, összemorzsol, rámorzsol, szétmorzsol
negyedel	belenyegyedel, elnegyedel, felnegyedel, összenegyeddel, ránegyeddel
nyes	benyes, belenyés, lenyes, megnyes
nyit	felnyit, kinyit, megnyit
nyolcadol	elnyolcadol, felnyolcadol
nyom	átnyom, benyom, belenyom, lenyom, összenyom, rányom, szétnyom
nyomkod	átnyomkod, belenyomkod, benyomkod, elnyomkod, lenyomkod, megnyomkod, összenyomkod, szétnyomkod
nyúz	lenyúz, megnyúz
oszt	eloszt, feloszt, szétoszt
őröl	átőröl, beleőröl, leőröl, megőröl, összeőröl
ötödöl	előtödöl
passzíroz	átpasszíroz, belepaszíroz, elpasszíroz, lepasszíroz, megpasszíroz, összepaszíroz, rápasszíroz, szétpaszíroz
pépesít	átpépesít, belepépesít, elpépesít, lepépesít, megpépesít, összepépesít, szétpépesít
préssel	átpréssel, belepéssel, elpréssel, kipréssel, lepréssel, megpréssel, összepréssel, rápréssel, szétpréssel
pucol	lepucol, megpucol
pürésít	átpürésít, belepürésítjük, elpürésít, felpürésít, lepürésít, megpürésít, összepürésít, szétpürésít
reszel	átreszel, belereszel, leereszel, megreszel, összesreszel, ráreszel
spiráloz	bespiráloz, felspiráloz, lespiráloz
szab	átszab, beleszab, felszab, kiszab, leszab, összeszab, rászab
szaggat	átszaggat, beleszaggat, kiszaggat, megszaggat, összeszaggat, rászaggat, szétszaggat

Alapige	Igekötős igék
szakít	átszakít, beleszakít, beszakít, elszakít, felszakít, összeszakít, szétszakít
szálaz	leszálaz
szálkáz	kiszálkáz
száraz	leszáraz
szed	átszed, beleszed, kiszed, leszed, összeszed, rászed, szétszed
szel	átszel, beleszel, elszel, felszel, leszel, megszél, összeszel, rászel, szétszel
szeletel	átszeletel, beleszeletel, elszeletel, felszeletel, leszeletel, összeszeletel, rászeletel
szúr	átszúr, beleszúr, felszúr, leszúr, megszúr, összeszúr, rászúr
szurkál	átszurkál, beleszurkál, felszurkál, megszurkál, rászurkál, összeszurkál
távolít	eltávolít
tép	betép, eltép, feltép, letép, megtép, összetép, széttép
tépked	beletépked, betépked, eltépked, feltépked, letépked, megtépked, összetépked, rátépked, széttépked
tisztít	áttisztít, letisztít, megtisztít
tollaz	letollaz, megtollaz
torzsáz	kitorzsáz
tör	áttör, beletör, eltör, feltör, letör, megtör, összetör, rátör, széttör
tördel	áttördel, beletördel, betördel, eltördel, feltördel, megtördel, összetördel, rátördel, széttördel
trancsíroz	feltrancsíroz, szétttrancsíroz
turmixel	átturmixel, beleturmixel, elturmixel, felturmixel, leturmixel, megturmixel, összeturmixel, szétturmixel
üt	beleüt, felüt, leüt, ráüt, szétüt
vagdal	átvagdal, belevagdal, bevagdal, elvagdal, felvagdal, megvagdal, összevagdal, rávagdal, széttvagdal
vagdos	átvagdos, belevagdos, bevagdos, elvagdos, felvagdos, megvagdos, összevagdos, rávagdos, széttvagdos
vág	átvág, belevág, bevág, elvág, felvág, levág, megvág, összevág, rávág, széttvág
váj	beleváj, beváj, kiváj
választ	elválaszt, kettéválaszt, leválaszt, széttválaszt
zúz	átzúz, belezúz, elzúz, lezúz, megzúz, összeszúz, rázúz, széttzúz
zsigerel	kizsigerel
zsilieenz	nincs igekötős alak

Következő lépésként lexikális jelentésük alapján kategorizáltam az 1. táblázat igéit. Az áttekinthetőség érdekében a kategorizációt leszűkítettem az alapigék és fontosabb dimenzióik vizsgálatára. Lexikális jelentésük alapján a következő főbb igei csoportok különíthetők el egymástól:

Egész darabokra való szétválasztása: *aprít, apróz, bont, darabol, hasít, hasogat, tép, tépdes, tör, tördel, vág, vagdal, vagdos*

Egész apró részecskékre való részleges vagy teljes szétválasztása: *csipked, morzsál, morzsol*

Egész részekre osztása (általában, a részek külön specifikációja nélkül): *oszt, választ, elválaszt*

Egész két vagy több egyenlő részre osztása: *felez, harmadol, negyedel, ötödöl, hatodol, nyolcadol*

Egész integritásának éles eszközzel – prototipikusan késsel – való szétválasztása: *hasít, hasogat, kanyarít, kaszabol, metél, nyes, szab, szel, szeletel, vág, vagdal, vagdos*

Egész részének kivágása/leválasztása (általában, a leválasztott rész külön specifikációja nélkül): *eltávolít, metsz, nyes, tép, vág*

Az ige tövében megnevezett rész eltávolítása/leválasztása: *belez, bőröz, csontoz, csumáz, eresz, fölöz, hámoz, hártáyáz, inaz, kacsoz, magoz, szálaz, szálkáz, száraz, tollaz, torzsász, zsigerel*

Fogyasztásra alkalmatlan vagy felesleges részek leválasztása: *fejt, filéz, kapar, kopaszt, nyúz, pucol, tisztít, trancsíroz, üt*

Egész integritásának éles eszközzel való megbontása (egy bizonyos ponton): *bök, bökös, döf, döfköd, szúr, szurkál*

Egész felületének párhuzamos bemetszésekkel való bevagdálása: *irdal*

Egész felületéről részek eltávolítása (vékony rétegben): *dörzsöl, farag, farigcsál, kapar*

Egész belsejéből részek eltávolítása (üreg kialakításával): *fúr, lékel, lyuggat, lyukaszt, váj*

Egész belsejéből nyomkodással fogyasztásra alkalmas folyékony rész (lé) eltávolítása (kizárólag csak lédús gyümölcsök esetében használatos): *csavar, facsar*

Egész felvágása bizonyos alakú darabokra: *cikkez, csíkoz, gerezdel, hasáboz, karikáz, kockáz, laskáz, zsülienez*

Egész konyhai eszközzel való aprítása/darabolása: *darál, fúr, fűrészsel, gyalul, mixel, nyom, nyomkod, öröl, passzíroz, présel, pürésít, reszel, spiráloz, szaggat, tör, turmixol, zúz*

Az igék lexikális jelentés szerinti kategorizációja több szempont párhuzamos figyelembe vételével történt, ezért bizonyos igék egyidejűleg több kategóriába is felvételt nyertek. A vizsgált szempontok a következők voltak: az anyag integritásának megszüntetésére irányuló aktivitás mennyiben általános vagy specifikus az anyag fajtáját és/vagy a létrehozott eredményt tekintve; a fizikai mechanizmusok és az erő kifejtés jellege és komplexitása szerint, tehát aszerint, hogy pillanatnyi, egyszeri és egyszerű aktivitás vagy pedig komplex esemény(sor) kódolásáról van-e szó; az aktivitáshoz használt eszköz fajtája és jellege alapján, tehát aszerint, hogy kizárólag csak a kéz vagy különböző vágó-, szűrő- és egyéb konyhai eszközök használatával történik-e; az integritást megbontó aktivitás által létrehozott darabok vagy részek jellege, állaga, alakja/formája, nagysága és egyéb tulajdonságai szerint; az egész szétválasztott részeinek vagy darabjainak egymás közötti arányai szerint; annak alapján, hogy az egészről leválasztott részek vagy darabok hogyan arányulnak az eredeti egész integritásában nem sérült részéhez; a szétválasztással kialakított határoló felületek alapján; az integritás megbontására irányuló aktivitás(ok) átmeneti és végső célja(i) alapján, valamint az egész szétválasztásával létrehozott részek, illetve darabok felhasználhatósága, azaz funkcionalitása szerint. Ismert, hogy a sokváltozós kategorizáció számos keresztklasszifikációs lehetőséget kínál fel, a táblázatban összefoglalt igék szemantikai csoportosítása során azonban nem törekedtem klasszifikációs teljességre, mivel nem tartom célravezetőnek az elméletileg lehetséges összes klasszifikációs osztály deduktív levezetését és példákkal való erőszakos feltöltését, hanem sokkal inkább az autentikus nyelvhasználat szempontjából releváns kategóriák elhatárolását és kiemelését céloztam meg. Az igék fenti szemantikai

csoportosításának útjait az egész integritásának szétválasztására irányuló aktivitások elvégzésének és az eközben létrehozott részek és darabok felhasználásának átmeneti és végső célja(i) jelölték ki, ami annyit jelent, hogy a funkcionalitás kapja a döntő szerepet a szemantikai kategorizációban. A következő példa az étel(elő)készítéstől továbblép az étel szervírozása konceptuális kerethez, miközben azt szemlélteti egy születésnap torta szokatlan feltalálása kapcsán, hogy hogyan működik a funkcionalitás elve a lexémák kiválasztása és a jelentéskonstruálás során a nyelvhasználatban.

(6) Annyira életveszélyes módon vágta fel születésnap tortáját, hogy a rendőrség nyomoz ellene

Az indiai hatóságok eljárást indítottak egy 24 éves férfi ellen illegális fegyvertartás miatt, miután egy közösségi oldalakon terjedő videón mindenki láthatta, ahogy „felvágja” születésnap tortáját. A fiatalember ugyanis kés helyett egy pisztolyt használt a **torta** „felszeletelésére” – jelentette a helyi sajtó. Az eset előző héten történt Uttar Pradesh állam egyik falujában. A Twitteren is terjedő felvételen látni lehet, ahogy a férfit haverjai bíztatják, hogy a lőfegyverrel vágja fel a tortát. Egyikük a földre helyezi az édességet, majd a fegyvert összeviszva lóbaló férfi nagy üdvívalgással kísérve belelő a tortába. Arra látszólag kevés figyelmet fordítottak, hogy egy esetlegesen gellert kapó lövedék ne találjon el véletlenül se senkit. A felvétel eljutott a helyi rendőrséghez is, miután a videó terjedni kezdett a közösségi oldalakon, és jelezték, hogy eljárást indítanak a videón látható születésnapos ellen. A rendőrség közleménye szerint nyomozást indítottak, és illegális fegyver használata miatt indítanak eljárást a tortaszeletelő ellen. Nem ez volt az első hasonló eset az államban – emlékeztetett az esettel kapcsolatban a news18.com indiai híroldal. Januárban szintén egy pisztollyal szelte fel születésnap tortáját egy fiatal Utter Pradeshben. (<https://24.hu/szorakozas/2019/08/06/szulesesnap-torta-szeleteles-pisztoly-india/>) (2019.08.08.).

A fenti online hír alapján jól nyomon követhető az a folyamat, ahogy egy bizonyos eseménysorról szóló beszámolóban a szöveg szerzője a születésnap ünnepség forgatókönyve és az ebbe szervesen illeszkedő születésnap torta felszolgálása konceptuális keret alapján választja ki a *felvágja a tortát* kifejezést és annak két másik szinonimáját, a *felszeli* igét és a *felszeleteli* nominalizációját, a *felszeletelés-t*, bár az adott szituációban kés használata helyett lőfegyverrel,

vágás helyett pedig belelövással történik a torta „felszeletelése.” Mindebből látható, hogy a jelentéskonstruálás során az egyes aktivitások és események funkcionalitása a döntő. Ha a tortára irányuló aktivitások a rablótámadás forogatókönyvbe illetetten játszódtak volna le, akkor *felvágta a tortát* helyett *a szétlőtte a tortát* kifejezés jelent volna meg a fenti beszámolóban.

Az 1. táblázatban összefoglalt igék szemantikájában így nem a fizikai mechanizmusok mikroszkopikus elemzése kapja a döntő szerepet, mivel az anyag integritásának megbontására/szétválasztására irányuló étel(elő)készítést kifejező igék körében a jelentéskonstruálás során mindent fölülír az étel(elő)készítés konceptuális keretébe szervesen illeszkedő aktivitások célja, a folyamatok funkcionalitása. A *tisztít* és a *pucol* így itt a takarítás frame-től eltérően nem tisztítószerrel végzett le- vagy felsúrolást vagy tisztára suvicolást jelent, hanem feldolgozandó élelmiszerek, például zöldségfélék szennyeződéseinek és fogyasztásra alkalmatlan részeinek az eltávolítását; a *tör* és a *zúz* pedig bizonyos élelmiszerek további feldolgozás vagy közvetlen fogyasztás céljára történő alkalmassá tételét jelentik apró darabokra való szétválasztásuk útján (például *krumplit tör, fokhagymát zúz*), és jelentésük így nem hozható összefüggésbe a destruktív, romboló jellegű konceptuális keretekbe illeszkedő *tör* és *zúz* lexikális jelentésével, bár a fizikai mechanizmusok és az erő kifejtés jellege hasonló, sőt bizonyos esetekben azonos lehet, eltérő funkcionalitásuk mégis döntően más jelentéskonstruálást eredményez.

A nyelvi jel dualisztikus aszimmetriáját (Karcevskij 1929: 88–92) szem előtt tartva természetesen fontos lenne a poliszém jelentéskapcsolatok (vö. Tolcsvai Nagy 2013: 232–255) figyelembevétele is, de a vizsgált igék nagy száma miatt erre a szempontra itt nem tudok kitérni, csak egy példával szemléltetem működését: a *spiráloz* ige az 1. táblázatban zöldségspirálozóval spirál alakúra vágást jelent, kontextus nélkül azonban rögtön aktiválódik a könyvkötészetben használatos ’lapokat spirálkötéssel összefűz’ jelentés. Jelen összefüggésben csak a szinonímiával tudok foglalkozni, a vizsgálandó igék meglepően nagy száma miatt azonban részletes elemzésre a jelen dolgozatban ennek kapcsán nincs lehetőség, csak a főbb tendenciákat lehet kiemelni. A *spiráloz* ige és igeikötős változatainak kapcsán említendő a szinonímia jelensége, amely a *zsülienez* szaknyelvi ige kivételével⁶ az 1. táblázatban összefoglalt összes többi igeire kisebb vagy nagyobb mértékben jellemző. A *spiráloz* mellett alternatív kifejezésmódként előfordulhat a *felspiráloz*, a *lespiráloz* és *bepspiráloz* is; így például A *cuk-*

⁶ Nincs adatom arról, hogy a *zsülienez* ige szaknyelvi használatában előfordul(nak)-e igeikötős származék(ok).

kinit [...] héjástól *felspiráloztam* változaton kívül online receptekben és gasztroblogokban találkozhatunk [...] *a cukkinit spirálozzuk le* és [...] *a burgonyát* [...] *bespirálozzuk* változattal is. Bár a *be-*, *fel-* és a *le-* igekötők jelentése között általában igen nagy eltérés figyelhető meg a szakirodalom alapján, a *spiráloz* három igekötős változata között elmosódik a különbség. Fontos kiemelni, hogy célzott kereséssel sem találtam arra példát, hogy a *spiráloz*, *bespiráloz*, *felspiráloz* és *lespiráloz* potenciális szinonimák közül bármely kettő ugyanabban a szövegben előfordult volna alternatív kifejezésmódként. Valószínűsíthető, hogy egyéni preferenciákról lehet szó, ugyanakkor a szóismétlés és a monotónia „veszélye” gyakorlatilag nem áll fenn a vizsgált szövegekben, célzott kereséssel sem találtam arra példát, hogy ugyanazon a recepten vagy blogon belül kétszer vagy többször előforduljon a zöldségspirálozás művelete, egyébként pedig produktív minta alapján alkalmilag képzett igekötős igékről van szó, amelyeknél a lexikalizáltság foka nem akkora, hogy lexikális blokkoláshoz vezethessen.

Néhány kivétellel ugyanez elmondható az 1. táblázat összes többi alapigéjének és igekötős változataiknak viszonyáról is.⁷ Mindez összhangban van az igekötők produktív használatának azon tendenciáival, amelyeket Ladányi (2007: 258–283) az igekötők „felcserélésének” kapcsán morfológiai alpművében megállapít. Az alapigék és igekötős származékaik viszonylatában azonban funkciómegoszlás is előfordulhat bizonyos esetekben, amit a *kimagoz* (bogyós vagy csonthéjas termés belsejéből magot eltávolít) vs. *lemagoz* (a paprika csomójáról magot eltávolít) példáján lehet szemléltetni.

A (6) alatti szöveghez visszatérve a *felvág*, *felszel* és *felszeletel* példáján az igekötős igék produktív képzésének és potenciális szinonímiájának egy másik típusát fogom a következőkben röviden bemutatni. Az előző típustól eltérően itt három különböző – egymás között egyébként is szinonimikus viszonyban álló – alapigéhez kapcsolható igekötős származékokról van szó, amelyek ugyanazon a szövegen belül alternatív kifejezésmódként fordulnak elő, számottevő jelentéskülönbség nélkül, nyilvánvaló funkciójuk a szóismétlés és a monotónia elkerülése. Különösen is érdekes használatuk összehasonlítása az eredeti angol nyelvű online hírekben található megfelelőikkel, helyesebben megfelelőjükkel, ezekben ugyanis csak a *cut the cake* kifejezés olvasható. Az indiai eredetin kívül több más online változatban is hozzáférhető a beszámoló ugyanerről az ese-

⁷ Kivételként említhető például a *leturmixel* és az *összeturmixel* egy szövegpéldányon belüli előfordulása: „A hagymát, a fokhagymát, petrezselymet és zöldpaprikát *leturmixeljük*. A halat felkockázzuk, majd a péphez adjuk, és még egyszer *összeturmixeljük*”.

ményből, a torta felszeletését azonban kivétel nélkül ugyanazzal az kifejezéssel írják le, semmilyen más alternatív változat sem figyelhető meg, sem az egyes szövegpéldányokon belül, sem pedig a hírváltozatok keresztmetszetében. Az angolban a *cut the cake* mellett legfeljebb csak a *cut up a cake* alternatív igekötős változat létezik. Más igék esetében is hasonló a helyzet az angolban. A igekötős igék képzésének kiemelkedően magas fokú produktivitása, amint ezt az 1. táblázat dokumentálja, ezek szerint a magyar morfológia nyelvspecifikus jellemzője. A 4. hipotézis említi az interlingvális egybevetés szerepét is a rivalizáló konstrukciók használatának értelmezésében. Az angol és a magyar között megfigyelhető szignifikáns különbségek a vizsgált morfológiai rivalizációkban további vizsgálatokat igényelnek – lehetőleg más nyelvek bevonásával is – annak tisztázására, hogy milyen összefüggések lehetnek az adott nyelvekben a morfológiai és szintaktikai konstrukciók produktivitása, valamint a poliszémia és a szinonímia között.

Az 1. táblázatban összefoglalt adatok elemzése alapján a mai magyar nyelvben rendszeresen kiépített és kiépülő rivalizációs mintázatok rajzolódnak ki, amelyek közül az alapige és igekötős származékai viszonylatában rögtön szembevetődnek a versengések, hiszen a szóstruktúrán keresztül transzparenssé látszik a motiváló ige. Érdekes azonban, hogy ezek a morfológiai rivalizációk feltűnésük ellenére csak a rendszer szintjén rekonstruálhatók, nyelvhasználati eseményekben nem fordulnak elő egymás közelében, ugyanabban a szövegpéldányban nem jelennek meg együtt. Ennek részben az lehet az oka, hogy a nyelvhasználó számára nem tűnnek elég erős szinonimáknak, mivel viszonylag magas a lexikális repetíció és így a monotónia aránya is, ezért kerülnek az alapige és igekötős származékainak gyenge szinonímián alapuló variálását egyazon szövegben belül. A jelenség másik oka pedig az lehet, hogy ezen igekötős igék között magas az alkalmi képzések és a neologizmusok aránya, ezért lexikalizáció hiányában inkább jellemző az egyéni variáció.

A szinonimikus viszonyban álló igék igekötős változatai közötti rivalizációk azonban nemcsak absztrakt lehetőségként jeleníthetők meg a rendszer szintjén, hanem ugyanazon a szövegpéldányon belül is dokumentálhatók, amint ezt a (6) alatti példa is mutatja, mivel a nyelvhasználók nyilvánvalóan inkább előnyben részesítik a szinonímiának ezt az erősebb fajtáját, ahol az alapigék variálhatók, és csak az igekötők ismétlődnek. Az igekötős származékokon kívül azonban bizonyos alapigéknél megfigyelhető a szóképzés szerepe is, bár a nyelvhasználók az eltérő tváltozatoknál nem észlelik mindig a morfológiai motivációt, amit olyan töismétléses esetek alapján lehet egyértelműen felismerni mint például az *apróra aprítjuk*

tömeges használata.⁸ A főnévi bázisból az *-l* és a *-z* derivációs szuffixum, illetve alakváltozataik segítségével produktív minták szerint képzett igék biztosítják a lehetőséget a morfológiai és szintaktikai konstrukciók közötti rivalizációkhoz, amelyek a rendszeresen kiépített és potenciálisan tovább kiépíthető erős típusú szinonímia alapját képezik, és amely általában egy szövegpéldányon belül váltakozva realizálódik. A rivalizációknak két fő mintázata rajzolódik ki, amelyek kiindulópontja egybeesik a következő két szemantikai alapon szerveződött igei csoporttal:

Az ige tövében megnevezett rész eltávolítása/leválasztása: *belez, bőröz, csontoz, csumáz, eresz, fölöz, hámoz, hártáy, inaz, kacsoz, magoz, szálaz, szállkáz, száraz, tollaz, torzsáz, zsigerel* (idetartoznak az 1. táblázat megfelelő igekötős igéi is)

Egész felvágása bizonyos alakú darabokra: *cikkez, csíkoz, gerezdel, hasáboz, karikáz, kockáz, laskáz, zsülienez* (idetartoznak az 1. táblázat megfelelő igekötős igéi is, valamint a *spiráloz* = zöldégszirálozóval *spirálra/spirál alakúra vág*)

A fenti igei csoportokból kiindulva a következő szisztematikus rivalizációk figyelhetők meg morfológiai és szintaktikai konstrukciók viszonylatában:

$N + -z = N-t$ *eltávolítja/kivágja/levágja/leválasztja*

$N + -z = N-re$ *szel/szeletel/vagdal/vagdos/vág* (bizonyos kollokációs restrikciónak mellett idetartozik még a *kaszabol*, a *metél*, a *nyes* és a *szab* is)

Több más szemantikai csoportból kerülnek ki ezen kívül a következő igék és a hozzájuk tartozó igekötős igék, amelyekhez az egyenlőségjel után hozzárendelem a szinonimikus szintaktikai konstrukciókat: *filéz = (a csontról) lefejt a filét; lékel = léket vág/váj; lyuggat = lyukakat vág/üt valamibe; lyukaszt = lyukat bök/szúr/üt/vág/váj valamibe).*

Az *aprít*, az *apróz* és a *darabol* a következőképpen rivalizálhat szintaktikai konstrukciókkal: *aprít = apróra vág/apró darabokra vág; apróz = apróra vág/apró darabokra bont/vág.*

⁸ Az *apróz* esetében ez nem fordul elő, mivel ebben a *-z* szuffixummal képzett szó struktúrájában transzparenssé látszik az *apró*, ezért a szóismétlés elkerülése végett a nyelvhasználók nem élnek az *apróra apróz* konstrukcióval, amelynek használata a „fenyegető” lexikális repetíció által le van gátolva.

Itt kell megemlíteni az **egész két vagy több egyenlő részre osztása** szemantikai csoport tagjait is: *felez, harmadol, negyedel, ötödöl, hatodol, nyolcadol*. Ezek a következő minta szerint rivalizálhatnak szintaktikai konstrukciókkal: *fél + -(e)z = egészet két részre bont/oszt/vág*; valamint: *egész tört része + -(o)l = egészet három/négy/öt/hat/hét/nyolc részre bont/oszt/vág*. Ezen a példán jól megfigyelhető a morfológiai és a szintaktikai konstrukciók közötti produktívásbeli eltérés, ugyanis az adott konceptuális kerethez tartozó szuffixummal képzett szavak konyhai receptekben csak a felsorolt hat tört rész megnevezéséből mint bázisból képezve adathatók, míg a szintaktikai konstrukció esetében nincs semmiféle megkötés arra vonatkozóan, hogy hány részre való osztást lehet vele kifejezni. A konstrukciók szintjén ebben az esetben tehát csak részleges szinonímia figyelhető meg.

A következő vizsgálati szempont annak megállapítása, hogy az egyes szemantikai és morfológiai kritériumok szerint elhatárolt csoportok igéi milyen szintaktikai konstrukciókba léphetnek be, tehát hogy mekkora a konstrukciós hatósugaruk, miközben a rezultatív konstrukciókra fókuszálók különösképpen, amelyek konstrukciós sémájának általánosan elfogadott templátja a következő: **NP₁ V NP₂ RP (rezultatív frázis)**. Az RP kétféle típusa különböztethető meg a vizsgált konceptuális keret igéinél: vagy *N-ra/-re*, vagy *Adj-ra/-re* lehet:

(7) Egy speciális szerszám segítségével a burgonyát spirálra vágjuk.

(8) Az uborkát és a lilahagymát spirál alakúra vágjuk, [...]

A *spirálra vágjuk* morfológiai riválisaként megjelenhet a *spirálozzuk*:

(9) A répát hosszú vékony csíkokra vágjuk, vagy spirálozzuk.

Itt első lépcsőként a *spirálozzuk* ige tranzitív konstrukcióba lép be, amint ezt a (9) példa szemlélteti. Ugyanez az ige azonban beléphet újabb rezultatív mikrokonstrukciókba, miközben a rezultatív frázis mindkét típusa előfordul:

(10) Hosszú vékony csíkokra spirálozzuk az uborkát.

(11) A cukkinit ige spirálózó segítségével spagetti formájúra spirálozzuk.

Rendszeresen megfigyelhető ezen kívül nemcsak a *spiráloz* esetében, hanem az összes vizsgált igénél is az a jelenség, hogy az alapige igekötős származékai produktívan újabb rezultatív mikrokonstrukciókat képeznek:

(12) Az uborkát és a répát spirálozd le vékony csíkokra.

A kiválasztott tulajdonságú rezultatív konstrukciók per definitionem kivétel nélkül mind tranzitív mondatok, a rezultatív frázis elhagyásával egyszerű tranzitív szerkezetté alakíthatók át, amint ez a (9) példáján is látható. Az 1. táblázat igéi között vannak azonban olyanok is, amelyek rezultatív konstrukcióban nem adathatók. Megfigyelhető, hogy a nagyon speciális jelentésű, szűk kollokációs bázissal rendelkező csoportok igéi nem képezik produktívan a rezultatív konstrukciót, legalábbis nem a konyhai diskurzusbán, és ha mégis előfordulnak más összefüggésben, akkor speciális stilisztikai effektusok, például ironia kifejezése a jellemző, amint ezt a *tollaz/letollaz* használatának (13) alatti példája is illusztrál:

(13) Bütyök bullterrierünk épp szakszerűen tollazott le egy áttévedt tyúkot. [...] Alaposan megvizsgáltam a méltatlankodó szárnyast, de szerencsére egy karcolás nem volt rajta, csak a tollai harmadát veszítette el, egyik fele konyhakészre van tollazva. A rémületen kívül más baja nem történt [<http://www.paci.hu/forum/index.php?showtopic=583&page=28>] [2019.08.03.]

Gyakran lehet arra is példát találni a rezultatív szerkezettel nem adatható igék esetében, hogy az az információ, ami egyébként rezultatív frázisként realizálható, mellékmondatként kerül kifejezésre, ami a centrifugális tendencia megnyilvánulása a magyarban (vö. Brdar, jelen kötet, I. Fejezet, 39–62):

(14) A paprikát úgy csumázzuk ki, hogy tölthető legyen.

(15) Az egész csirkét csontozzuk ki, úgy hogy a bőre rajta maradjon, a húsa pedig egy darabban.

Az 1. táblázat igéi a rezultatív konstrukción kívül gyakran okozottmozgás-konstrukcióban is előfordulnak, amint ezt a *morzsál* viselkedése is jól mutatja: (16)–(17) az előbbit, (18) az utóbbit szemlélteti.

(16) Szárítás után apró darabokra morzsáljuk, majd légmentes kisüvegekbe töltjük.

(17) A lisztet a hideg vajjal apró szemcsésre morzsáljuk.

(18) A maradék vajat a tetejére morzsáljuk, [...].

Az anyag integritásának megszüntetését kifejező igéknél gyakran nagyon közel kerül egymáshoz a rezultatív irányultság és az okozott mozgás térbeli irányultsága, hiszen az anyag darabolása térbeliséghez kötött. Különösen is megmutatkozik ez olyan esetekben, ahol egymás mellett jelenik meg a rezultatív frázis és a térbeli irányultság kifejezése:

- (19) A lábamba beleteszem az olajat, [...] belevágom (apróra) a hagymát majd a burgonyát.
 (20) A kész krémbe nagy apróra belevágjuk a körte felét, összekeverjük.
 (21) [...] belevágjuk a hagymát nagyobb méretű kockára [...]

A rezultatív konstrukciók legproduktívabban azokban a szemantikai csoportokban használatosak, amelyekben az anyag integritásának megszüntetése kapcsán annak részekre bontása, darabolása áll a figyelem középpontjában, amint ezt a (22) példa szemlélteti:

- (22) A karfiolt nagyobb, kb. teniszlabda méretű rózsákra szedjük, [...] A csirkemelleket 1 cm átmérőjű érmécskékre szeleteljük, sózzuk, borsozzuk, [...].

Nagyon gyakoriak a rendszerszerűen kiépített morfológiai és szintaktikai versengések:

- (23) Gerezdekre vágjuk [...] – A narancsot [...] meghámozzuk, felgerezdeljük, [...]
 (24) Hasábokra vágjuk a zöldséget – [...] elhasábozzuk, rádobjuk, [...]

Gondolatbeli kísérletként lehet tesztelni a rendszer szintjén lehetséges további szintaktikai és morfológiai rivalizációkat is. Ez a szintaktikai és morfológiai produktivitás összehasonlítását és ütköztetését is jelenti. A gasztronómia szaknyelvéből kölcsönzött, főleg francia eredetű vágástechnikai kifejezések vizsgálata mintegy kísérleti laboratóriumként szolgálhat és további támpontokat nyújthat különböző konstrukciótipusok produktivitásának teszteléséhez. Összességében a szintaktikai produktivitás erősebbnek bizonyul, mint a morfológiai, mivel az idegen szakkifejezések általában problémamentesen beilleszthetők a szintaktikai rezultatív konstrukció sémájába, a morfológiai konstrukciók képzése viszont gyakran akadályba ütközik. Ha tehát a **zöldséget N + -ra/-re vágni** produktív sémába beillesztjük a zöldségdarabolás szaknyelvben

elterjedt módozatait, online forrásokban lehet példát találni a konstrukciók használatára, rivalizáló morfológiai konstrukciók képzése a *zsülienez* vagy *julienne-ez* kivételével egyáltalán nem adatható, igekötős származékok azonban a *zsülienez* ige esetében sem találhatók. Összefoglalva egyelőre annyi állapítható meg, hogy rivalizáció csak a *julienne-re/zsülienne vág* szintaktikai konstrukció és a *zsülienez* szuffixummal képzett szó viszonylatában adatható:

- (25) [...] hogy a julienne-re vagy éppen rondelle-re vágod a sárgarépat.
 (26) A tormát és a sárgarépat zsülienezük, [...]
 (27) Ezután fermiere darabokat vágunk belőle, majd a maradék répánkat batonnet-re vágjuk.
 (28) A sárgarépat mirepoix-ra vágom, és az olajon dinsztelni kezdem.

A fenti példából látható, hogy míg jól dokumentálhatók a *julienne-re*, *rondelle-re*, *batonnet-re* és *mirepoix-ra vág* mikrokonstrukció, addig a *fermiere* magyarzó körülírással ellátva, elkerülő stratégia alkalmazásával egy tranzitív konstrukcióba lett beleillesztve. Mindebből az világlik ki, hogy érdemes lenne szaknyelvi vizsgálatokat és ezenkívül kísérleteket is végezni a morfológiai és szintaktikai konstrukciók produktívásbeli különbségeinek alaposabb feltárása végett.

A szintaktikai és morfológiai rivalizáció egyedi szövegpéldányok mikrokontextusaiban történő vizsgálata alapján két fő használati mintázat rajzolódik ki. A lexikai és/vagy konstrukciós repetíció elkerülése végett egyrészt nagy fokú konstrukciós variáció figyelhető meg:

- (29) A halat felkockázzuk, a sárgarépat karikára, a brokkolit kisebb darabokra, a padlizsánt, cukkinit kockára, a birset cikkekre vágjuk, magházat eltávolítjuk.
 (30) A húst, a bacont és a káposztát kisebb kockákra vágjuk, a zöldségeket vékonyra karikázzuk.
 (31) A salátát csíkokra vágjuk, az almát felkockázzuk, a póréhagymát karikázzuk, a sajtot vékony szeletekre vágjuk, [...].

Másrészt viszont gyakran⁹ dokumentálható az a mintázat is, hogy különböző lexikális töltetű morfológiai mikrokonstrukciók egymáshoz kapcsolódóan

⁹ Célzott kereséssel 490 olyan szövegpéldányt találtam, ahol konstrukciószekvencia-alkotás figyelhető meg.

fordulnak elő, miközben egy-egy szövegpéldány határain belül szekvenciákat alkotnak:

- (32) A vöröshagymát, paprikát felkockázzuk, paradicsomot, felcikkezzük.
 (33) A paradicsomokat megmossuk és felcikkezzük. A babkonzervet leszűrjük. A tofut felkockázzuk. A lilahagymát felkarikázzuk.
 (34) A fokhagymát apróra vágjuk, a vöröshagymát, paprikát felkockázzuk, paradicsomot felcikkezzük. [...] A zsírt megolvasztjuk, majd rátesszük a felkockázott paprikát elsőként.

Olyan kiemelt fontosságú a lexikális repetíció elkerülésére való törekvés az állítmányok szintjén, hogy egyetlen példát sem találtam arra, hogy ugyanazzal az igei lexémával képzett szintaktikai vagy morfológiai mikrokonstrukció egy bekezdésen belül kétszer előforduljon. A jelzőként beágyazott morfológiai konstrukciók lexikális ismétlése azonban előfordul:

- (35) A hagymát felkockázzuk, kevés zsiradékon a felkockázott füstölt szalonnával együtt megpirítjuk, sóval, borssal ízesítjük.

Megfigyelhető ezen kívül bizonyos forrásokban az a lexikális repetíció elkerülése végett alkalmazott tömörítési stratégia is, hogy a hozzávalók között hátravetett jelzőként jelenik meg az információ arról, hogy az érintett összetevőket milyen előkészítési eljárásoknak kell előzetesen, illetve az étel készítésének bizonyos szakaszában alávetni:

- (36) Hozzávalók:
 100 g kicsi répa, apróra reszelve
 1,5 db közepes lilahagyma, felkockázva [...]

A fenti tömörítési stratégia alkalmazásakor a receptek instrukciós részében nem fordulnak elő rivalizációk a szintaktikai és morfológiai rezultatív mikrokonstrukciók viszonylatában, mivel ezek hátravetett jelzőként áttolódnak a hozzávalók alá, a szóismétlés elkerülésének az elve ezen a szerveződési szinten azonban érvényét veszti. Az állítmányok szintjén viszont kivétel nélkül működik a lexikális repetíció elkerülésének az elve. A konstrukciós repetíció elkerülésére való törekvés azonban csak részlegesen valósul meg, mivel a konstrukciós variáció ellenpólusaként gyakori a konstrukciós szekvenciák alkalmazása.

5. Összegzés

Az anyag integritásának megbontására/szétválasztására irányuló étel(elő)készítést kifejező igék körében átfogóan vizsgáltam a szintaktikai és morfológiai rezultatív mikrokonstrukciók versengését a konyhai és gasztronómiai diszkurzus alapján. Ennek eredményeként megállapítható, hogy a rivalizációk rendszerek a mai magyarban, ugyanakkor a szintaktikai és morfológiai rezultatív mikrokonstrukciók viszonylatában szignifikáns produktivásbeli különbségeket is sikerült kimutatni. Mivel tényfeltáró kutatásról van szó, ezért első lépésként csak kvalitatív empirikus módszereket lehetett alkalmazni. A rivalizációk mintázatainak mikrokontextusokra alapozott feltárásával megnyílt az út a korpusz-alapú kvantitatív vizsgálatok előtt. A szintaktikai és morfológiai konkurenciák feltárása a szelektált rezultatív szerkezetek kapcsán ezzel nem tekinthető teljesnek, az empirikus vizsgálatok módszeres kiterjesztésével további rivalizációk felfedezése várható. Azt a hipotézist, amely szerint alternatív kifejezési lehetőségek esetében mindig bizonyos funkciókülönbség is fennáll, és a nyelvhasználó ezt valamilyen formában érzékeli, nem lehetett bizonyítani az adatok alapján. Az empirikus vizsgálat azt az eredményt hozta, hogy a lexikális repetíciók elkerülésére való törekvés az állítmányok szintjén olyan erős, hogy ez irányítja az alternatív szintaktikai és morfológiai konstrukciók használatát, a jelzőként beágyazott konstrukciók szintjén azonban előfordulnak lexikális repetíciók is. A konstrukciók esetében két ellentétes irányba mutató tendencia figyelhető meg, a konstrukciós repetíció kerülése mellett dokumentálható a konstrukciós szekvenciák képzése is, így tehát az adatok nem támasztják alá a Goldberg-féle „no-synonymy principle” működését. A poliszémia mellett a konstrukciós szinonimiát is komolyan kellene venni, és bevonni a konstrukciók standard vizsgálatába.

Irodalom

- Aronoff, Mark 1976. *Word formation in generative grammar*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Boas, Hans C. 2003. *A constructional approach to resultatives*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Boas, Hans C. 2011. Zum Abstraktionsgrad von Resultativkonstruktionen. In: Engelberg, Stefan – Holler, Anke – Proost, Kristel (Hrsg.): *Sprachliches*

- Wissen zwischen *Lexikon und Grammatik*. Berlin, Boston: de Gruyter. 37–69.
- Booij, Geert 2013. Morphology in Construction Grammar. In: Hoffmann, Thomas – Trousdale, Graeme (eds.): *The Oxford handbook of Construction Grammar*. Oxford: Oxford University Press. 255–273.
- Booij, Geert (ed.) 2018. *The Construction of words: Advances in Construction Morphology*. Cham: Springer.
- Daneš, František 1966. The relation of centre and periphery as a language universal. *Travaux de Linguistiques de Prague* 2: 9–21.
- Devylder, Simon. 2017. Cutting and breaking the embodied Self. *CogniTextes* 16. <https://doi.org/10.4000/cognitextes.886>. Utolsó letöltés: 2020. 07. 27.
- Fillmore, Charles J. 1967. The grammar of *hitting* and *breaking*. In: Roderick, Jacobs – Rosenbaum, Peter (eds.): *Readings in English Transformational Grammar*. Waltham, MA: Ginn. 120–133.
- Goldberg, Adele E. 1995. *Constructions: A construction grammar approach to argument structure*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Goldberg, Adele E. – Jackendoff, Ray 2004. The English resultative as a family of constructions. *Language* 80: 532–568.
- Hale, Ken – Keyser, Samuel Jay 1987. *A view from the middle*. Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology, Center for Cognitive Science.
- Hoffmann, Thomas – Trousdale, Graeme 2011. Variation, change and constructions in English. *Cognitive Linguistics* 22: 1–23.
- Karcevskij, Serge 1929. Du dualisme asymétrique du signe linguistique. *Travaux de Cercle linguistique de Prague* 1: 88–92.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume 1. Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Levin, Beth 1993. *English verb classes and alternations: A preliminary investigation*. Chicago: University of Chicago Press.
- Majid, Asifa – Boster, James S. – Bowerman, Melissa 2008. The cross-linguistic categorization of everyday events: a study of cutting and breaking. *Cognition* 109: 235–250.

- Masini, Francesca – Iacobini, Claudio 2018. Schemas and discontinuity in Italian: The view from Construction Morphology. In: Booij, Geert (ed.): *The Construction of words: Advances in Construction Morphology*. Cham: Springer. 81–109.
- Mathesius, Vilém 1961. *Obsahový rozbor současně angličtiny na základy obecní lingvistické* [A functional analysis of contemporary English on a general linguistic basis]. Prague: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Peña Cervel, María Sandra 2017. Revisiting the English resultative family of constructions: A unifying account In: Ruiz de Mendoza Ibáñez, Francisco José – Luzondo Oyón, Alba – Pérez Sobrino, Paula (eds.): *Constructing families of constructions*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 175–204.
- Riaubienė, Benita 2015. *Resultative secondary predication in european languages*. Ph. D. dissertation, Vilnius University.
- Ruiz de Mendoza Ibáñez, Francisco José – Luzondo Oyón, Alba – Pérez Sobrino, Paula 2017. Introduction: Investigating the construction. In: Ruiz de Mendoza Ibáñez, Francisco José – Luzondo Oyón, Alba – Pérez Sobrino, Paula (eds.): *Constructing families of constructions*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 1–13.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Traugott, Elisabeth Closs 2008. ‘All that he endeavoured to prove was ...’: on the emergence of grammatical constructions in dialogical contexts. In: Kempson, Ruth – Cooper, Robin (eds.): *Language change and evolution*. London: Kings College Publications. 143–177.
- Traugott, Elisabeth Closs – Trousdale, Graeme 2010. Gradience, gradualness and grammaticalization: how do they intersect? In: Traugott, Elisabeth Closs – Trousdale, Graeme (eds.): *Gradience, gradualness and grammaticalization*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 19–44.
- Vachek, Josef 1961. Some less familiar aspects of the analytical trend in English. *Brno Studies in English* 3: 9–78.

IMRÉNYI ANDRÁS

Az alany szemantikája¹

Kivonat

A tanulmány Langacker kognitív nyelvtanának megfelelően a grammatikai szerkezetek szemantikai megalapozásának, sőt meghatározásának igényéből indul ki. Ugyanakkor vitatja Langackernek az alany jelentésére vonatkozó javaslatát, amely szerint az alany egy profilált viszony trajektora, azaz a figyelemirányítás szempontjából elsődleges figurája. Miközben e javaslat az angol alanyra jó magyarázatot ad, a magyarban célszerűbbnek látszik – Brassai elgondolását követve – az alanyt formai jegyek és szemantikai szerepek konstrukciófüggő, igenemenként eltérő asszociációjaként értelmezni. A tanulmány kitér a konstrukciók közötti összefüggésekre, Langacker biliárdgolyó-modelljének felhasználásával. Tárgyal továbbá olyan szerkezeteket is, amelyek látszólag ellentmondanak a modellnek, ugyanakkor nyelvtörténeti szempontból ez az ellentmondás feloldható.

1. Bevezetés

Langacker kognitív nyelvtanának központi állítása, hogy minden érvényes grammatikai leíró fogalomnak van konceptuális szemantikai hozadéka („all constructs validly posited for grammatical description [...] must in some way be meaningful”, Langacker 2008: 5). Az alany jelentésének meghatározása azonban korántsem egyszerű feladat, amelyben fontos azt az elvet is szem előtt tartani, hogy minden nyelvet és minden konstrukciót a saját jogán kell jellemezni („What is essential is that every language and every construction be characterized in its

---

¹ A tanulmány a szerző posztdoktori kutatása (PD 120934) keretében készült, amely a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával az NKFI Alapból valósult meg. A kutatást az NKFIH K 129040 számú projektuma (A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás) is támogatta. E helyütt köszönöm meg továbbá a tanulmányhoz készített lektori véleményét.

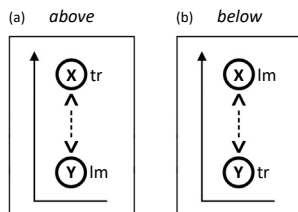

own terms”, Langacker 2008: 423, vö. még Haspelmath 2010). Ami tehát az angol alanyra megfelelő leírás, az nem szükségképpen ideális a magyarra nézve is.²

A jelen tanulmányban először amellett érvelek, hogy Langackernek az alanyra vonatkozó, a trajektor fogalmát érvényesítő szemantikai javaslata a magyar alany leírására kevésbé alkalmas (2. rész). Ezt követően egy olyan elemzésre teszek javaslatot, amely – Brassai Sámuel felfogásának megfelelően – az alanyesetű bővítmény jelentését szemantikai szerepek konstrukciófüggő megjelenésében látja. Rámutatok arra is, hogy e javaslat harmonizál Langackernek az eset szemantikájával kapcsolatos nézeteivel (Langacker 1991: 384) (3. rész). A következőkben a konstrukcióközi összefüggések tárgyalására térek át, és az alany elsődlegességét nem önmagában a figyelemirányítással, hanem a biliárdgolyó-modell és a figyelemirányítás összjátékával magyarázom (4. rész). Végül pedig az e javaslatnak látszólag ellentmondó szerkezetek történeti magyarázatával foglalkozom (5. rész).

2. A trajektor fogalmán alapuló elemzés és kritikája

A trajektor és a landmark Langacker kognitív nyelvtanának kulcsfogalmai. Langacker megfogalmazása szerint a trajektor (tr) „az az entitás, amelyet elhelyezünk, értékelünk vagy leírunk”, „amire a figyelem elsődlegesen irányul egy profilált viszonyban”, míg a landmark (lm) „az, amihez képest a trajektort elhelyezzük, értékeljük vagy leírjuk” (Langacker 2008: 70).³ Az angol *above* 'fölött' és *below* 'alatt' előljárósók jelentése például abban különbözik, hogy a térbeli viszony két figurája közül az *above* esetében a felsőt, míg a *below* esetében az alsót kezeljük trajektorként, azaz olyan entitásként, amelynek helyzetét egy másik entitáshoz képest meghatározzuk. Mindezt az alábbi ábra szemlélteti.

1. ábra. Az *above* és a *below* jelentése a kognitív nyelvtanban (Langacker 2008: 71)

² Az alany lehetséges megközelítési módjaihoz vö. Tolcsvai Nagy 2013: 283–296.

³ A tanulmányban az angol szövegrészeket saját magyar fordításban közlöm.

A tranzitív igék által kifejezett temporális viszonyban az alany trajektorként, a tárgy landmarkként kap értelmezést (Langacker 2008: 365). E javaslat egyik legfontosabb előnyét Langacker abban látja, hogy nemcsak az alany prototipikus jelentését ragadja meg, hanem olyan sémát kínál, amelyet a különféle konstrukciókban megjelenő alanyi kifejezések egyaránt megvalósítanak. Ahogy Langacker fogalmaz, „nincs olyan ok, ami miatt a figyelem ne irányulhatna elsődlegesen a páciensre a cselekvő helyett, vagy a helyre valamelyik szereplő helyett” (Langacker 2005: 132). Állítását az alábbi példamondatokkal támasztja alá, amelyekben az alanyi kifejezések változatos szemantikai szerepekkel társulnak, ugyanakkor a figyelemirányítás szempontjából egyaránt az elsődleges figurát, a trajektort jelölik.

- (1a) The farmer_{tr} killed the duckling.
- (1b) This soup_{tr} has a funny taste.
- (1c) The farmer_{tr} was criticized by animal rights groups.
- (1d) These towels_{tr} fold easily.
- (1e) California_{tr} experiences a lot of earthquakes.

A következőkben olyan érveket mutatok be, amelyek megkérdőjelezik Langacker javaslatának a magyar alanyra való alkalmazását, illetve univerzális (minden nyelvre kiterjedő) érvényét. Nem arról van szó, hogy ne lehetne a magyar mondatban is az alanyt trajektorként értelmezni, ugyanakkor megítélésem szerint ennek motiváltsága és haszna jóval csekélyebb, mint az angol alany esetében.

Az első érv, hogy az angol alany ekvivalense a magyarban – már amennyire két nyelv között az ekvivalencia lehetséges – nem az alany, hanem a topik. Például az (1)-es példamondatok természetes fordításai az alábbiak, amelyekben az angol alanynak különböző mondatrészek felelnek meg; ami közös bennük, hogy a mondat elején állva topikként értelmeződnek.⁴

- (2a) A farmer megölte a kiskacsát.
- (2b) Ennek a levesnek furcsa íze van.

⁴ A topik értelmezésem szerint a kontextualizáló műveletek egyik altípusa az elemi mondatban (Imrényi 2017: 747); azt a személyt vagy dolgot nevezi meg, akivel vagy amellyel kapcsolatos az üzenet. A (2)-ben szereplő mondatok topikra (kontextualizálóra) és kontextualizált üzenetre tagolódnak, például az *Ennek a levesnek furcsa íze van* példában az *ennek a levesnek* topik típusú kontextualizáló, míg a *furcsa íze van* a kontextualizált üzenetet képviseli.

- (2c) A farmert bírálták az állatvédő csoportok.
 (2d) Ezeket a törülközőket könnyű összehajtani.
 (2e) Kaliforniában sok a földrengés.

Bár az angol példamondatoknak más fordításai is lehetségesek, annyit meg lehet állapítani, hogy a magyarban az alany sokkal kevésbé kitüntetett bővítmény a figyelemirányítás szempontjából, mint az angolban, amelyben szórendi helyzete is megkülönbözteti a többi bővítménytől. Az angol passzív konstrukciót a magyarban jellegzetesen aktív szerkezettel adjuk vissza (vö. még: *Zeno was hit by a train* 'Zénót elütötte a vonat'), amelyben a tárgyi bővítmény topik. Ha az angol passzív mondatban az alanyt elemezzük trajektornak, akkor nem tudni, milyen alapon vonhatnánk meg ugyanezt a magyar mondat elején szereplő tárgytól, amelynek szórendi helyzete szintén a figyelemirányítással mutat összefüggést. Az érvet informálisan úgy is megfogalmazhatjuk, hogy Langacker magyar anyanyelvűként aligha jutott volna hasonló következtetésre az alany jelentése kapcsán, mint amit az (1)-ben szereplő angol példák támogatnak. Elemzését így inkább az angol alanyról szóló – és e megszorítással előnyösnek mondható – javaslatként lehet értékelni.

Egy további érv, hogy a trajektor : landmark fogalompár egy bináris oppozíció, holott az alanyt nem elegendő csupán a tárggyal szembeállítva elemezni. Ez az érv is a langackeri elemzés angol elfogultságára mutat rá. Az angolban gyakorlatilag nincsenek esetvégződések (egy- névmási alakokat leszámítva), így kevésbé feltűnő, hogy az alanyesetű bővítmény egy sok altípust tartalmazó kategóriához tartozik, hiszen egyike a számos különböző igebővítménynek. Nézzük, milyen problémához vezet a trajektor és landmark terminusok alkalmazása az alábbi mondat esetében.

- (3) János küldött Péterrel egy virágot Marinak az esküvőre.

E mondatban megtehetjük ugyan, hogy a *János*-hoz a trajektor funkcióját rendeljük, de akkor azt is el kell ismernünk, hogy ez a trajektor nem kevesebb mint négy landmarkkal áll együtt. A „trajektor” mellett tehát dolgozunk kell az „elsődleges landmark”, „másodlagos landmark”, „harmadlagos landmark” és „negyedleges landmark” fogalmával is. E ponton felmerül a kérdés, hogy érdemes-e fenntartani a bináris oppozíciót ahelyett, hogy az alanyt pusztán az ige számos (lehetséges vagy kötelező) bővítménye egyikének, azaz egy sokelemű rendszer tagjának tekintenénk.

Végül a harmadik érv már nem a magyar nyelv sajátosságain alapul, hanem tipológiai alapon azt kérdőjelezi meg, hogy egyáltalán célszerű-e az alany fogalmához ragaszkodni, minden nyelvben érvényesítve azt. Ismeretes, hogy míg a nominatív-akkuzatív nyelvekben az intranszítív igék egyetlen argumentuma és a tranzitív igék eseményének aktívabb, tudatosabb szereplője fejeződik ki azonos esetalakkal, addig az ergatív-abszolutív rendszerben a tranzitív igék eseményének passzívabb szereplőjét jelölő bővítmény áll az intranszítív ige vonzatával azonos esetben. Ha az intranszítív ige eseményének egyetlen szereplőjét S-sel, a tranzitív esemény két szereplőjét pedig az ágens és páciens terminusokat felidéző A-val, illetve P-vel jelöljük, akkor mindez az alábbi módon fejezhető ki (vö. Croft 2001: 134, hivatkozásokkal):

- nominatív-akkuzatív nyelv: $S = A \neq P$
- ergatív-abszolutív nyelv: $S = P \neq A$.

Igencsak kérdéses, hogy az ergatív-abszolutív rendszerben érdemes-e egyáltalán alanyról beszélni, hiszen az alany egy olyan séma, amelyet a nominatív-akkuzatív nyelvek különböző (intranszítív, illetve tranzitív) konstrukciói közötti részleges formai egybeesés (az alanyesetű bővítmény jelenléte) motivál. Általánosabb tipológiai nézőpontból az látható, hogy a döntő követelmény minden nyelvi rendszerben a különböző szemantikai szerepek azonosíthatósága tagmondaton belül a formai jelölés, többek között az esetvégződések révén. Az, hogy ez miként valósul meg (milyen konstrukcióközi megfelelések létesülnek), nyelvtípusonként, nyelvenként eltérő lehet.

Az érvek tehát összességében azt támogatják, hogy érdemes újragondolni az alany szemantikai magyarázatát. Egy olyan javaslatot célszerű kidolgozni, amely jobban tekintettel van a nyelvek és konstrukciók közötti különbségekre, illetve amelyben az alany fogalma – ha egyáltalán alkalmazhatónak bizonyul az adott nyelvre – az igebővítmények általános kategóriáján belül, annak egyik tagjaként értelmeződik.

3. Az alany jelentésének konstrukciófüggő leírása

Langacker elemzése, mint láthattuk, azt célozza, hogy a különböző (aktív, passzív, mediális stb.) konstrukciókra egyaránt érvényes megoldást nyújtson az (angol) alany szemantikai leírásában. Brassai egy másik úton indul el, amikor az igei alaptagtól, annak igenemétől teszi függővé az általa „nevezőnek”

hívott alanyesetű bővítmény jelentésének meghatározását. Megállapítása szerint „a nevező jelelte dolog a cselekvő ige cselekvényét cselekszi, a szenvedőt szenved, s a közép igéének állapotában van. Ennél messzebb az általánosítást nem vihetni, és így a valódi értelmezést sem lehet tökéletesen sikerültnek mondani” (Brassai 2011: 199). A tanulmánynak ebben a részében amellet érvelek, hogy Brassai elemzése igenis „tökéletesen sikerültnek” mondható, legalábbis a leírás szintjén, és összhangban van a konstrukciós nyelvtan elméleti téziseivel. Mindenekelőtt azonban érdemes rámutatni Brassai javaslatának három fő sajátosságára.

Az első ezek közül, hogy Brassai nem az alany fogalmát használja, hanem a latin *nominativus* magyar megfelelőjeként a *nevező* terminust, amely ’alanyesetű bővítmény’-ként értendő. Az alany fogalmát több okból is kerüli. Úgy véli, elégtelen indukción alapul, ráadásul a logikából lett kölcsönözve, szabatos nyelvészeti meghatározásával még nem találkozott, a mondatelemzés számára pedig meddő, különösen ami a magyar nyelvet illeti (Brassai 2011: 104). Hozzátehetjük mindehhez, hogy az, hogy nem alanyról, hanem nevezőről beszél, tipológiai szempontból előnyös, hiszen világossá teszi, hogy az elemzés bizonyos nyelvek bizonyos konstrukcióira vonatkozik (vö. az előző részben tárgyalt különbséget a nominatív-akkuzatív, illetve ergatív-abszolutív nyelvek között).

Brassai megközelítésének második fő vonása, hogy a nevezőhöz (az alanyesetű bővítményhez) szemantikai szerepeket kapcsol. Ennek kapcsán érdemes utalni Langackernek az eset szemantikájáról szóló könyvfejezetére, amelyben arra a következtetésre jut – többek között éppen az ergatív nyelvek tanulságai nyomán –, hogy az eset a mondatbeli szereplők szemantikai szerepét jelöli („case [...] specifies the semantic role of clausal participants”, Langacker 1991: 384). Az a javaslat tehát, amely az alanyesethez kapcsolódó funkciót szemantikai szerep(ek)ben keresi, valójában teljes összhangban van Langacker kognitív nyelvtanával; a trajektor fogalmán alapuló elemzés alternatívája sajátos módon Langacker elméleti keretén belül is rendelkezésre áll.

Végül a harmadik fontos sajátosság, hogy az alanyeset és valamely szemantikai szerep közötti szimbolikus viszony Brassai meglátása szerint igenemenként eltérő módon valósul meg: míg a cselekvő ige alanyesetű bővítménye az ágenst, addig a szenvedő igéé a pácienszt fejezi ki stb. Bár Brassai csalódott amiatt, hogy nem sikerül magasabb fokú általánosítást elérnie, az alacsonyabb szintű konstrukciókhoz kötődő jelentésmeghatározás a konstrukciós nyelvtannal, különösen annak Croft-féle változatával teljes mértékben harmonizál.

által kifejezett cselekvés cselekvőjére, ágensére vonatkozik. A formai oldalon az alanyeset (nominatívusz) és a szám-, illetve személybeli egyeztetés jelöli, hogy melyik az a bővítmény, amely az ábrázolt cselekvésnek éppen ezt a szereplőjét dolgozza ki. Noha nem tudjuk általánosságban megmondani, hogy az alanyhoz milyen szereplőtípus tartozik, azt viszont tudjuk, hogy a *becsuk* ige alanyesetben álló bővítménye mindig az ágens szereppel társul.

Összefoglalásul, a Brassai által kezdeményezett és a kognitív nyelvészettel (többek között Langacker nézeteivel is) harmonizáló megközelítés szerint az alanyesetű bővítményhez kapcsolódó jelentés valamilyen szemantikai szerep, a forma-jelentés megfelelések azonban kizárólag adott mondat szerkezeti mintázatokon, konstrukciókon belül írhatóak le. E gondolatmenet szerint nem az alany jelentését kell leírni (egy általános séma szintjén), hanem – legalábbis első lépésben – a cselekvő ige alanyáról, a szenvedő ige alanyáról stb. lehet érvényes általánosításokat tenni. Mindemellett nem érdemes teljesen lemondani a konstrukcióközi viszonyok magyarázatáról sem. A következő részben azzal a kérdéssel foglalkozom, hogy az alanyesetű bővítmény miért éppen azzal a szemantikai szereppel társul, amellyel, e kérdés megválaszolásához pedig már több konstrukció összevetésére, egymásra vonatkoztatására van szükség.

4. Konstrukciók közötti összefüggések. Biliárdgolyó-modell és figyelemirányítás

A 2. részben amellett érveltem, hogy az alany a magyarban nem feltétlenül elsődleges a figyelemirányítás szempontjából. Az ábrázolt folyamatnak a figyelemirányítást tekintve elsődleges figurája a magyarban inkább topikként jelenik meg, függetlenül mondatrészszerepétől (vö. Tolcsvai Nagy 2013: 290). Az alábbiakban mindezt azzal egészítem ki, hogy ha Langacker biliárdgolyó-modelljét választjuk kiindulópontul (csak kisebb mértékben hagyatkozva a figyelemirányítás szempontjára), akkor az alany elsődlegességét a magyarban is igazolni lehet.

A biliárdgolyó-modell azt írja le, ahogyan erődinamikai folyamatokat megfigyelünk és értelmezünk. Langacker (1991) a modellt a következőképpen ismerteti.

„Úgy gondolunk a világra, mint amelyet diszkrét fizikai tárgyak népesítenek be. Ezek a tárgyak képesek mozogni a térben és egymással kölcsönhatásba kerülni. [...] Amikor a mozgás erőteljes fizikai kontaktust eredményez,

a mozgó tárgy energiát ad át a másiknak, amely ezáltal szintén mozgásba jöhet, és újabb kölcsönhatásokban vehet részt. A világról való gondolkodásnak ezt a módját a továbbiakban nevezzük biliárdgolyó-modellnek” (Langacker 1991: 13).

A biliárdgolyó-modellből kiindulva jól magyarázható a *becsukódik*, *becsuk* és *becsukat* igék alanyának jelentése: az, hogy milyen szereplőtípussal asszociálódnak.

A *becsukódik* jelentésének részeként egyetlen szereplő kerül előtérbe (profilálódik): az, amelyiken a változás végbemegy. Így ez az egyetlen szereplő („biliárdgolyó”) fejeződik ki alanyként.⁵

(4) Az ajtó becsukódott.

Ezzel szemben a *becsuk* két szereplő viszonyát ábrázolja, és közülük az aktívabb, az energiaátvitel kiindulópontja az, amelyet az ige alanya kidolgoz.

(5) Péter becsukta az ajtót.

Végül a *becsukat* három szereplőt állít viszonyba, a jelentése egy cselekvésláncot tartalmaz. A *hatóság a boltossal becsukatta a boltot* mondat jelentését, az ábrázolt folyamatot a biliárdgolyó-modell szerint a következőképpen lehet szemléltetni.⁶

(6) A hatóság a boltossal becsukatta a boltot.

⁵ Mint Palágyi László rámutat, *Az ajtó becsukódott a szélről*, esetleg *Az ajtó becsukódott a szél által* mondat is lehetséges, ami arra utal, hogy „(a magyar nominatív–akkuzatív viszonyban általánosabb érvényű biliárdgolyó-modell mellett) a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL képi séma asszociációja is szerepet játszhat a folyamatok ábrázolásában, így lehetséges, hogy a jelenetben a biliárdgolyó-modell szerinti hierarchia legmagasabb rendű szereplője metaforikusan (forrásként: *-tól* raggal, ösvényként: *által* névutóval) nem alanyi viszonyban áll az igével” (személyes közlés). E javaslattal egyetértek, ugyanakkor a *szélről*, a *szél által* típusú bővítmények beillesztését másodlagos fejleménynek vélem a (4) szerinti használatához képest. A jelen leírás a konstrukció elsődlegesnek tekintett változatára irányul. A konstrukciók történétségének szerepéhez vö. a tanulmány 5. részét.

⁶ Megjegyzendő, hogy bár az itteni bemutatás kiindulópontja a *becsukódik*, a prototípust és egyben a vonatkoztatás alapját (*baseline*, vö. Langacker 2016) a tranzitív ige (*becsuk*) képviseli, ebből képezzük a mediális és a műveltető igét, vö. Imrényi (2017: 687–688).

E példák azt a következtetést támogatják, hogy a magyarban az alany a biliárdgolyó-modell szerinti hierarchia legmagasabb rendű szereplőjének (az egyes számú biliárdgolyónak) felel meg. Ez jó magyarázatot ad arra is, hogy a *Zénót elüttötte a vonat* mondatban a jelenet két szereplője közül miért a vonat fejeződik ki alanyként. A figyelemirányítás szempontjából ugyan Zénó az elsődleges, az ő sorsa érdekel minket (a mondat a *Mi történt Zénóval?* kérdésre válaszol), ám a *Zénót* topik helyzete és az ennek megfelelő szórendi megoldás ezt adekvát módon jelöli. Az alany kiválasztása – több szereplő energiaátvitellel járó viszonyának ábrázolásakor – nem annyira a figyelemirányításon, mint inkább azon múlik, hogy a folyamatnak melyik az aktívabb szereplője.

Vannak természetesen olyan folyamatok is, amelyeknek a szó szoros értelmében nincs ágens szereplőjük. Ugyanakkor az ágenst nem egy monolitikus fogalomként kell elképzelni, hanem olyan prototípuselvű kategóriaként, tulajdonságnyalábként, amelynek tipikus jegyei közé tartozik az észlelés, érzés, érzékelés képessége, illetve egy másik szereplőre való kihatás, az állapotváltozás okozásának lehetősége (vö. a Proto-Ágens fogalmát, Dowty 1991: 572). A *János szereti Marit* és a *Mari tetszik Jánosnak* mondatok közül az elsőben az *experiens*, a másodikban a *stimulus* jelenik meg alanyként. Az *experiens* a Proto-Ágens tulajdonságai közül az érzés képességét mutatja fel, míg a *stimulus* – itt: a *tetszés* kiváltója – hatással van egy másik szereplő állapotára. A jelenet kétféle konstruálási módja más-más szereplőt ábrázol úgy, mintha cselekvő volna (vö. Simonyi 1900). Az ágens fogalmának ilyen megközelítése biztosítja azt, hogy a biliárdgolyó-modellt olyan folyamatokra is kiterjesszük, amelyek konceptualizációja részlegesen eltér a fizikai kölcsönhatások feldolgozásától.

A tanulmány további részében két olyan jelenségre térek ki, amelyek viszont látszólag ellentmondanak a biliárdgolyó-modellen alapuló elemzésnek. Az első a szenvedő szerkezetek alanyának kérdése.

- (7) a. Az ajtó be lett csukva (Péter által).
- b. A gyermek dicsértetik (a tanár által).

A szenvedő szerkezetekben, mint az jól ismert, a *páciens* vagy *téma* típusú szereplő fejeződik ki alanyként, míg az *agens/experiens* legfeljebb által névutós, esetleg *-tól* ragoz megoldással jelenhet meg a mondatban. Ez a biliárdgolyó-modell ismeretében további magyarázatot kíván, hiszen abból az *agens/experiens* alany státusza következne.

Az egyik lehetséges megoldás, hogy a biliárdgolyó-modellt a figyelemirányítás szempontjával kombináljuk: az alany a biliárdgolyó-modell szerinti hierarchia legmagasabb rendű profilált szereplője (Imrényi 2017: 688), ahol a *profilált* annyit tesz, mint 'a figyelem előterébe helyezett'. A passzív szerkezettel ábrázolt jelenetekben az ágens kikerül a figyelem centrumából, így helyette a figyelem centrumában egyedül maradó páciens lesz az a szereplő, amelyet az alanyesetű bővítmény kifejez. Ennek a megoldásnak azonban az a hátránya, hogy nem ad választ egy minden bizonnyal szintén idetartozó kérdésre: miért a recipiens fejeződik ki alanyként a *kap* ige konstrukciójában?

(8) Mari kapott egy virágot Jánostól.

A *kap* ige által előhívott folyamatípus kapcsán aligha érvelhetünk úgy, hogy az adó, ajándékozó személy ne lenne a figyelem centrumában, még ha általában kevesebb figyelem irányul is rá, mint a recipiensre. A következő részben amellettt érvelek, hogy e probléma megoldását – és egyúttal a szenvedő szerkezetek által felvetett probléma egy teljesebb megoldását is – a nyelvtörténetben kell keresnünk.

5. A történeti szempont fontossága: a *kap* és a szenvedő igék alanya

A *kap* ige szokásos előfordulásainak alanyát recipiensnek, esetleg beneficiensnek lehet elemezni, olyan szereplőnek tehát, amelynek nincs kezdeményező szerepe a folyamatban. Ugyanakkor a *kap valami után*, *belekap valamibe* stb. szerkezetek érzékelhetővé teszik, hogy van egy olyan használata is ennek az igének, amelyben az alanyi referens akaratos, szándékos cselekvése kerül előtérbe. Történeti szempontból az ágenssel rendelkező *kap* elsődlegesnek látszik, mint azt a TESz. alábbi adatai is igazolják. Az itt közölt felsorolás a legkorábban dokumentált jelentéseket tartalmazza.

1. 1513: 'hirtelen mozdulattal megragad, kezébe fog, szájába vesz'
2. 1527: 'részesül valamiben, elnyer valamit'
3. 1527: [*valamin*] 'az alkalmat megragadva mohón él valamivel, örül valaminek, igyekszik valamit megszerezni'
4. 1531: [*el-* igekötővel] 'úrrá lesz valakin'
5. 1536: 'hirtelen mozdulattal nyúl valami felé, valamibe'

Bár ezen adatok alapján lehetetlen biztos következtetésre jutni, általános nyelvészeti szempontok is azt valószínűsítik, hogy a 'szerez' jelentés elsődleges a 'részesül valamiben'-hez képest. Hasonló ugyanis a helyzet a latinban és leánynyelveiben, ahol a latin *capio* (eredetileg 'szerez, megragad') ige áll egyes 'kap valamit, részesül valamiben' jelentésű igék, például a francia *recevoir* hátterében. Mindebből egy olyan elemzési lehetőség adódik, amely kizárólag a biliárdgolyó-modellre és egy plauzibilis jelentésváltozási folyamatra támaszkodik. A *kap* elsődleges 'szerez' jelentése és az ezzel járó argumentumszerkezet tökéletesen megfelel a biliárdgolyó-modellnek, majd a további jelentések kialakulása egy olyan jelentésváltozással magyarázható, amelynek során az alanyi szereplő aktív, kezdeményező szerepe mindinkább elhalványul. E változás végül oda vezet, hogy a *kap* ige domináns jelentésében immár az *ad* által jelölt eseménytípus egy másik szereplő perspektívájából való bemutatására szolgál.⁷

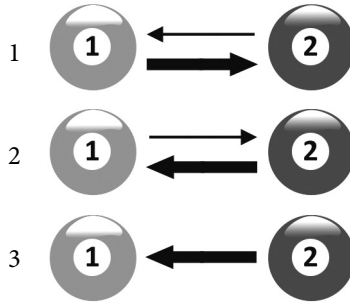
Nagyon hasonló érvelésre van mód a szenvedő szerkezetek, vagy legalábbis a ma már régies *-tatik/-tetik* képzős passzív igék alanya kapcsán is. E témában Brassai alábbi gondolatai lehetnek iránymutatóak:

„miképp’ vesztette el a nevező a cselekvő alanyi értelmét, és vált igazi szenvedő tárggyá a szenvedő formájú ige mellett? Én erre azt felelem, hogy nem is veszi el biz’ az egészen. Megtart legalább annyit, hogy ő ad okot, alkalmat a cselekvény végrehajtására. Ennek: »a gyermek dicsértetik« valódi és teljes elemzése ez: »a gyermek dicsérteti magát«” (Brassai 2011: 249).

Hasonló értelemben nyilatkozik Szinnyei (1892) is, aki szerint a szenvedő ige a műveltető reflexívuma; Simonyi (1900) pedig általánosabb érvennyel úgy fogalmaz, hogy az alany a cselekvőt nevezi meg, vagy azt, amit a cselekvő módjára gondolunk el. Sajátos módon ez még a szenvedő ige alanyára is igaz, legalábbis történeti szempontból: ahogy a *kap* igénél, úgy a szenvedő igéknél is etimológiai értelemben elsődleges az alanyi szereplő cselekvőként való szemlélete.

A feltételezett jelentésváltozást szemléltessük *A gyermek dicsértetik a tanár által* mondattal, a biliárdgolyó-modellt felhasználva. Az alábbi ábrán a jelentésváltozás stádiumai láthatók (1, 2, 3). Az egyes számú biliárdgolyó a gyermekre, a kettes számú a tanárra vonatkozik, a nyilak pedig ezek egymásra hatását, illetve – vastagságuk révén – e hatás erősségét szimbolizálják.

⁷ Az ugyanazon fogalmi keret más-más perspektívából való feldolgozásai közötti kapcsolatokat a FrameNet adatbázis a „Perspective on” viszonytal fejezi ki, vö. Ruppenhofer et al. 2010: 7.

3. ábra. A szenvedő igealak konstrukciójának jelentésváltozása

Az első stádiumban a gyermek még kezdeményező szerepű: ő váltja ki a tanár dicséretét. A gyermek tanárra való hatása (a dicséret kiváltása) erősebb, ennek pusztán következménye a tanár cselekvése (a dicséret). A második stádiumban a gyermek már nem kiváltja a tanár cselekvését, hanem legfeljebb alkalmat ad rá; a folyamat lezajlása szempontjából a tanár kezdeményező szerepe erőteljesebb. Végül a harmadik stádium már a 'dicséretben részesül' jelentésnek felel meg, a gyermek eredeti ágens szerepe pedig teljesen elhomályosul.

A javasolt történeti magyarázat előnye, hogy egységes megoldást ad a *kap* és a szenvedő igék által felvetett problémákra. E konstrukciókban azért nem alanyként fejeződik ki az ágens (pontosabban a mai tudásunk és a jelen nyelvállapot szerint ágensnek tekintett szereplő), mert eredetileg egy másik szereplő volt az ágens, és ez lefoglalta magának az alanyesetű bővítmény státuszát. E státuszt pedig megtartotta akkor is, amikor egy jelentésváltozási folyamat során eredeti cselekvő, kezdeményező szerepe elhomályosult.

6. Összefoglalás

A tanulmány az alany szemantikai meghatározásának igényéből indult ki, ám a magyarra nézve elvetette az alany trajektorként való langackeri értelmezését. Ráműtöttem arra, hogy a figyelemirányítás szempontjából elsődleges figura a magyarban sokkal inkább topikként (és nem feltétlenül alanyként) fejeződik ki. A trajektor–landmark fogalompár egy további hátránya, hogy bináris oppozíció, miközben az alanyt célszerűbb az igebővítmények sokelemű rendszerén belül, a számos altípus egyikeként kezelni. Végül az ergatív nyelvek megfigyeléséből az a tanulság származik, hogy minden nyelvet a saját jogán érdemes leírni;

az alany nem feltétlenül univerzális kategória, és ami az angol alanyra nézve jó elemzés, az a magyar alanyra nem szükségképpen érvényes.

A javaslat Brassai nyomán az alany jelentését szemantikai szerepek konstrukciófüggő megjelenésében látja. Ahogy Brassai fogalmaz, „a nevező jelelte dolog a cselekvő ige cselekvényét cselekszi, a szenvedőt szenved, s a közép igéének állapotában van” (Brassai 2011: 199). Bár Brassai elégedetlen volt amiatt, hogy nem sikerült általános (a különféle igei alaptagok alanyára egyaránt alkalmazható) meghatározást adnia, a mai konstrukciós nyelvtanok szemléletével tökéletes összhangban van, hogy a forma-jelentés megfelelések a kontextus támogatásában léteznek, azt feltételezik. Az alanyesetű bővítményhez kapcsolódó szemantikai szerep az alaptagtól függ, kizárólag annak ismeretében állapítható meg.

Noha a leírás szintjén az alany felfogható úgy, mint formai jegyek (alanyeset, egyeztetés) és szemantikai szerepek konstrukciófüggő kapcsolata, lényeges feladat a konstrukcióközi összefüggések feltárása is. Langacker biliárdgolyó-modellje nagy vonalakban megfelelően motiválja, hogy mely szemantikai szereppel társul az alanyesetű bővítmény különböző igenemekhez tartozó igei alaptagok mellett. E bővítmény ugyanis jellegzetesen a biliárdgolyó-modell szerinti hierarchia legmagasabb rendű profilált elemére vonatkozik. Kihívást jelentenek azonban a modell számára a szenvedő igék és a *kap*: ezeknél a cselekvő, kezdeményező szereplő része ugyan a konstruálásnak, mégsem alanyként jelenik meg.

A látszólagos ellentmondást javaslatom szerint a történeti szemlélettel lehet feloldani. A *-tatik/-tetik* képzős szenvedő igék és a *kap* esetében is történeti értelemben egy ágens típusú alany jelenti a kiindulópontot: a szenvedő ige eredetileg a műveltető reflexívuma volt (Brassai 2011: 249; Szinnyi 1892), a *kap* pedig 'szerez' jelentésű lehetett. Az eredeti jelentés (illetve a hozzá tartozó argumentumszerkezet) harmonizál a biliárdgolyó-moddellel. A mai nyelvéllapokra jellemző használat pedig olyan jelentésváltozás eredményének látszik, amelynek során elhomályosult az alanyi referens cselekvő, kezdeményező szerepe. Ma a *kap* az *ad* által jelölt eseménynek egy másik szereplő perspektívájából való feldolgozására használatos, mint ahogy a szenvedő szerkezetek is (ha egyáltalán élünk velük) az aktív megfelelőjükhöz képest a jelenet egy másik nézőpontból való megfigyelését teszik lehetővé.

Irodalom

- Brassai Sámuel 2011 [1863]. A magyar mondat. II. értekezés. In: *A magyar mondat*. Válogatta Elekfi László és Kiefer Ferenc. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 99–189.
- Brassai Sámuel 2011 [1864]. A magyar mondat. III. értekezés. In: *A magyar mondat*. Válogatta Elekfi László és Kiefer Ferenc. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 190–351.
- Croft, William 2001. *Radical Construction Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Dowty, David 1991. Thematic proto-roles and argument selection. *Language* 67: 547–619.
- Ellis, Nick C. 2006. Language acquisition as rational contingency learning. *Applied Linguistics* 27: 1–24.
- Gries, Stefan Th. 2017. Corpus approaches. In: Dancygier, Barbara (ed.): *The Cambridge Handbook of Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press. 590–606.
- Haspelmath, Martin 2010. Framework-free grammatical theory. In: Heine, Bernd – Narrog, Heiko (eds.): *The Oxford handbook of grammatical analysis*. Oxford: Oxford University Press. 341–365.
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 664–760.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 2. Descriptive application*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2005. Construction grammars: cognitive, radical, and less so. In: Ruiz de Mendoza Ibáñez, Francisco J. – Peña Cervel, Sandra (eds.): *Cognitive linguistics. Internal dynamics and interdisciplinary interaction*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 101–162.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2016. Baseline and elaboration. *Cognitive Linguistics* 27: 405–439.
- Ruppenhofer, Josef – Ellsworth, Michael – Petruck, Miriam – Johnson, Christopher R. – Scheffczyk, Jan 2010. *FrameNet II: Extended Theory and Practice*.

<https://framenet2.icsi.berkeley.edu/docs/r1.5/book.pdf>

Simonyi Zsigmond 1900. Alany és állítmány. *Magyar Nyelvőr* 29: 1–6.

Szinnyei József 1892. A szenvedő igék képzése. *Magyar Nyelvőr* 21: 102–105.

Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.

KUGLER NÓRA

A függőségi viszonyok értelmezése az alternatív sorokban¹

Kivonat

A tanulmány azt vizsgálja, hogy az alternatív szeriális elrendeződéssel (például *felvarrom a szoknyának az alját; a szoknyának felvarrom az alját*) előálló alternatív sorokban hogyan befolyásolja a szórend a függőségi viszonyok értelmezését. A tárgyalás arra a tételre épül, hogy a kifejezések szomszédossága a közelség ikonikusságának megfelelően a szorosabb fogalmi összetartozást képezi le a fonológiai póluson, ezért a függőségi viszonyon alapuló összetartozásnak is szórendi közelség felel meg. A tanulmány több konstrukció példáján vizsgálja azokat a szerkezeteket, amelyekben a bővítmény távol kerül alaptagjától, és egy másik, az alaptagját is domináló kifejezéshez közelebb helyezkedik el. Ezt az „anomáliát” az ágrajzban a kereszteződő élek is jelzik. A vizsgálat alátámasztja, hogy a konceptuális összetartozás megalkotása és felismerése többtényezős konstruálási folyamat. Konklúziója az, hogy a szomszédosság és a konceptuális közelség ikonikus elve elegendő és rugalmas magyarázatot ad a probléma kezelésére, jobbnak bizonyul, mint az emelkedési elv (Rising Principle).

1. Bevezetés

A tanulmány az alternatív szeriális elrendeződés (például *felvarrom a szoknyának az alját; a szoknyának felvarrom az alját*) és a függőségi viszonyok összefüggését vizsgálja. A kifejezéseknek a szórend szempontjából folyamatos elrendeződését **sornak** (a példákban alternatív soroknak) nevezzük (lásd Imrényi–Kugler 2012 további hivatkozásokkal). A vizsgálat a példában szereplő birtokos szerkezet és

---

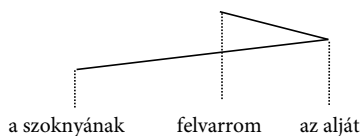
¹ A tanulmány elkészítését az NKFIH K 129040 sz. pályázata (A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás) támogatta.

a tárggyal bővülő főnévi igenévi szerkezet (például *almát akarok sütni*) alternatív szórendi megvalósulásaira korlátozódik. A fő kérdés tehát az, hogy hatással vannak-e az Osiris Nyelvtan D2-ben és D3-ban értelmezett, alapvetően szórenddel és prozódiaiával jelölt műveletei a D1-ben modellált mondatrészi viszonyokra (arra, ahogy a lehorgonyozott folyamat szereplőinek a viszonyait értelmezzük).²

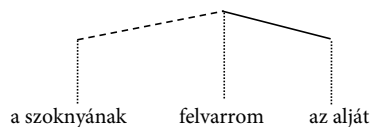
A tárgyalás arra a tételre épül (Haiman 1983; vö. Langendonck 2007: 405–410), hogy a kifejezések szomszédossága a közelség ikonikusságának megfelelően a szorosabb fogalmi összetartozást képezi le a fonológiai póluson, ezért a függőségi viszonyon alapuló összetartozásnak is szórendi közelség felel meg.³

Ha ez nem teljesül, tehát a szomszédos kifejezések a függőségi viszony szempontjából nem folytonosak (nem alkotnak láncot),⁴ akkor az anomáliát az is jelzi, hogy a függőségi ágrajzban kereszteződnek az élek (lásd az 1. ábrát).

1. ábra

Az anomália kiküszöbölésének egyik módja az, hogy az elemzés a távoli bővítményt (lásd az 1. ábrában: *a szoknyának*) a vele szomszédos, a láncban abszolút fölrendelt taghoz (*felvarrom*) köti (lásd Imrényi 2013: 94, további szakirodalommal).

2. ábra

² Az elemi mondat dimenzióihoz Imrényi András hivatkozott munkái (főképp 2017a) mellett ajánlható a jelen kötetben közölt tanulmánya is.

³ „The linguistic distance between expressions corresponds to the conceptual distance between them.” (Haiman 1983: 782)

⁴ A lánc fogalmához lásd Imrényi 2017b. Az idiómák és általánosítva a konstrukciókkal kapcsolatban a folytonosság elvének kimondásához lásd O’Grady (1998: 284, 290): „A construction’s component parts must form a chain.” (1998: 290)

Mivel így a *szoknyának* mondatrész a *felvarrom* bővítményeként értelmeződik, a szintaktikai viszonyhálózatban „feljebb kerül”, ezért az alkalmazott elvet a szakirodalom emelkedési elvnek (Rising Principle) nevezi (Gross–Osborne 2009: 53, id. Imrényi 2013: 94). Az átkötődést és az emelkedést a 2. ábra szaggatott vonallal jelöli (a továbbiakban az ábrák következetesen ezt a megoldást alkalmazzák). Gross és Osborne (2009) javaslatát a jelen tanulmány nem tárgyalja behatóan, és nem is alkalmazza azt a szerzők szándékának megfelelő részletességgel (például a régens és az alaptag megkülönböztetésével). Kritikai ismertetésére és funkcionális szemléletet érvényesítő magyar alkalmazására Imrényi munkáiban találunk példát (Imrényi 2013: 91–100, 2017a: 709–710, 2017b). A kritikából azt érdemes kiemelni, hogy a szerzők „formális szemléletüknek megfelelően nem törekednek az Emelkedési Elv funkcionális indoklására” (Imrényi 2013: 94).

A dolgozat a kiválasztott konstrukciók alternatív soraiban két fő kérdést vizsgál:

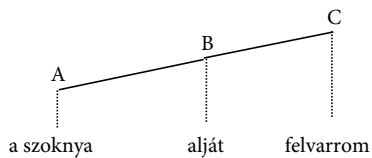
1. kérdés: A függőségi viszonyban lévő tagoknak a lánc abszolút fölrendelt tagjának más-más oldalára kerülése (vagyis az élek keresztesződése az ábrában) mindig együtt jár-e azzal, hogy a „távoli” bővítmény fogalmilag is a szomszédos kifejezéshez kapcsoljuk?
2. kérdés: A szomszédosság által előidézett fogalmi „átrendeződés” akkor is lehetséges-e, ha a függőségi viszonyban lévő tagok a lánc abszolút fölrendelt tagjának azonos oldalán állnak, tehát a függőségi viszonyok szempontjából folytonosak, láncot alkotnak, az ábrában az élek nem keresztesződnek (például *sütni almát akarok*)?

A kérdéseket a birtokos („jelzős”) szerkezet (2.) és a tárgyjal bővülő főnévi igenévi szerkezet esetében vizsgáljuk meg alaposabban (3.). Az elemzés labormondatokot alkalmaz és introspekcióra támaszkodik. A 4. pontban értelmezzük a megfigyeléseket, és megkíséreljük levonni az ezekből adódó következtetéseket.

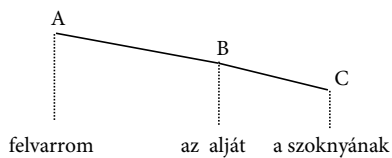
2. A birtokos („jelzős”) szerkezet

A közelség ikonikussága alapján (Haiman 1983: 782; Langendonck 405–410) a kifejezések szomszédossága a szorosabb fogalmi összetartozást képezi le a fonológiai póluson, ezért a függőségi viszonyon alapuló összetartozásnak is –

alapértelmezés szerint – szórendi közelség felel meg. A 3–6. ábrák olyan alternatív sorokat mutatnak be, amelyekben a lehorgonyzott folyamat (lásd *felvarrom*) és annak szereplői azonosak (a felvarrás minden példában a szoknya aljára irányul).

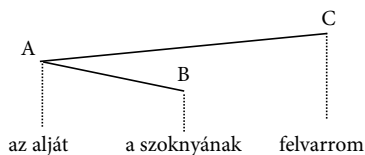
3. ábra

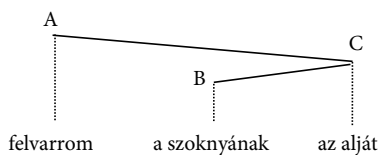
4. ábra

A 3–6. ábrában a kifejezések a függőségi viszonyok szempontjából folytonosak, láncot alkotnak. Az ábrákban az A, B, C a csomópontok szórendjét, a szeriális elrendezést, a sort jelöli.

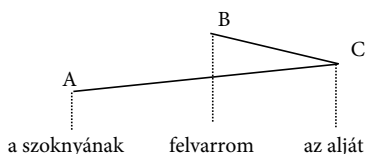
Ugyanezt a jelenetet ugyanezek a kifejezések a 7–8. szerkezetekben a függőségi viszonyok szempontjából nem folytonosan reprezentálják. (Egyelőre azt nem problematizáljuk, hogy a jelenet értelmezése az alternatív sorokban valóban azonos-e.)

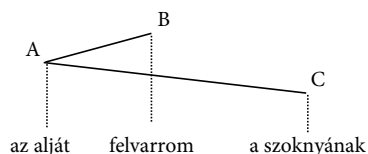
5. ábra

6. ábra

7.a ábra

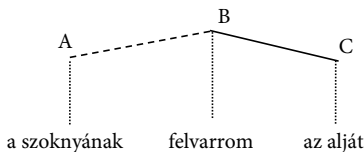

8.a ábra

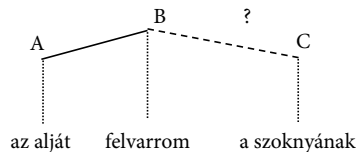
A folytonosság „sérülésének” az „anomáliáját” (O’Grady 1998) a 7.a–8.a ábrában jelzi az élék kereszteződése. A 7.a ábrában megvalósuló szórenddel behatóan foglalkozik a magyar szakirodalom, a birtoklásnak ebben a kifejeződésében *a szoknyának* főnévi szóalakot Elekfi László (1986: 375) birtokos

részeshatározónak tartja. A birtokos részeshatározós szerkezetnek „birtokost jelentő tagja témaként áll szemben a birtokszót tartalmazó propozitummal, [...] birtokszava pedig szórendileg is elszakad a birtokostól” (Elekfi 1986: 153). Szükséges megjegyezni, hogy Elekfi értelmezésében a birtokos részeshatározó többféleképpen is átmeneti mondatrész, amelyet alapvetően a megnyilatkozás téma-propozitum tagolódása különít el az egyszerű birtokos jelzőtől. Vannak a birtokos részeshatározónak olyan példái, amelyeket Elekfi a függőségi viszonyok alapján birtokos jelzőnek tart, tehát a szórendi konstruálásból nem következik egyértelműen a fogalmi feldolgozás megváltozása. A lényeg tehát az, hogy a birtokos szerkezet egyik tagja a téma, a másik a propozitum része, így azok (Elekfi terminusaival) predikatív viszonyban állnak.

Érdemes megvizsgálni a birtokos szerkezet szórendi eltávolodásának két fenti esetét. Míg a 7.a ábrában a *-nak* rag erőteljesen kezdeményezi a részeshatározói feldolgozást ebben a szórendben, előhívva azt az értelmezést, hogy a szereplő (a szoknya) érintette a folyamatnak, pontosabban beneficiense (a szoknya állapota szempontjából kedvező az, hogy az alját felvarrják). A 8.a ábra példájában az *alját* szóalak a birtokos személyjel által (*alját*) ebben a szeriális elrendezésben egyértelműen jelöli, hogy az alj egy 3. személyű dolgon mint referenciaponton keresztül válik elérhetővé (ezt a dolgot *a szoknyának* dolgozza ki, fogalmilag részletezi) (vö. Tolcsvai Nagy 2005, 2013: 266–267), így ez a szórendi konstruálás erősebben kötődik a birtokos szerkezetben értelmezett összetartozási viszonyhoz. Tehát a 8.a ábra példájában kisebb az esélye annak, hogy az értelmező a szoknyát a felvarrás folyamatának kedvezményezett szereplőjeként azonosítsa, míg vélhetőleg ez a leggyorsabban előhívható feldolgozása a 7.a ábra megoldásának. Ebből az is következik, hogy bár az élek mindkét ábrában kereszteződnek, a függőségi viszonyok folytonosságának helyreállítására így egyformán adódna a lehetőség az átkötődéssel, emelkedéssel, ezt mégis inkább csak a 7.a esetben motíválja a felvarrás és a szoknya viszonyának kohezívebb feldolgozása (lásd a 7.b–8.b ábrákat).

7.b ábra

8.b ábra

A 7.b–8.b példákban az átkötődés és *a szoknyának* részeshatározói értelmezése mellett szólhat az az érv, hogy míg a birtokos jelzős szerkezetben többes szám 3. személyű, főnévvel kidolgozott birtokos esetén nem lehetséges az alaptagon az indexálás⁵ azonos grammatikai kategóriák megjelenítésével (*a szoknyák_{PL} alja_{3SG}}*; de: **a szoknyák_{PL} aljuk_{3PL}}*), addig a részeshatározói viszonyban ez lehetséges, az összetartozási viszony *-uk_{3PL}}* indexszel jelölhető a birtokszón (*a szoknyáknak felvarrom az aljukat; az aljukat felvarrom a szoknyáknak*). Az indexálás azonban nem meggyőző érv, mert a „hosszú” birtokos jelzős szerkezetben is előfordulhat a grammatikai kategóriák azonos kifejezése (*a szoknyáknak az alja/aljuk*).⁶ A Magyar Nemzeti Szövegtárban (v.2.0.5; lásd Oravecz–Váradi–Sass 2014) T/3. személyű birtokost kifejező főnévi szóalakokra keresve, majd az adatokat szűrve olyan kotextusokra, amelyekben a nódusztól balra a második token *-nAk* ragos birtokos, találunk a megállapítást igazoló korpuszadatokat.⁷

- (1a) A szoknyáknak az alja általában szépen el van dolgozva.
- (1b) A szoknyáknak az aljuk általában szépen el van dolgozva.
- (2a) Ezeknek a szoknyáknak az ALJA nincs szépen eldolgozva.
- (2b) Ezeknek a szoknyáknak az ALJUK nincs szépen eldolgozva.

⁵ Az indexálás itt az 'indexing' terminus megfelelője (vö. Haspelmath 2018), a magyarra általánosan ebben a szerkezetben a cross-index a jellemző (vö. Haspelmath 2018: 8), ennek lényege, hogy a ko-nominálissal való együttes előfordulás lehetséges, de nem szükséges (vö. a gramm-index esetében mindig lehet, a pro-index esetében nem lehet ko-nominális kifejezés a szerkezetben). A jelen tanulmány szándékosan nem használja az egyeztetés (vö. 'agreement') terminust, mivel az azt sugallja, hogy a kategóriák explicit jelölése – minden funkcionális szempontot nélkülözve – egyszerűen át-másolódik egy irányító tagról az egyeztetett tagra, és ezzel olyan (funkcionális nézőpontból abszurd) formális elemzést is megalapozhat, amely láthatatlan, akár megjelenni képtelen irányító tagot posztulál (vö. É. Kiss 2012). É. Kiss Katalin ugyanakkor – igen rugalmasan – úgy fogalmazott az Elekfi László tiszteletére rendezett konferencián (2019. május 30-án), hogy az indexálás (a morfológiai személyjelölőnek a személynévmásokkal azonos funkcióban történő kezelése) sem volna „teljes hülyeség”.

⁶ Továbbá olyan többértelmű szerkezetekre is van példa, amelyekben a *-nAk* ragos kifejezés birtokos jelzőként és részeshatározóként is értelmezhető.

⁷ Például „*az elosztóknak a kezük olyan, mint a lépes méz, vagyis hát ragadós*” (#11637789), „*Hogyha az alkotmányt itt, a parlamentben meghozó pártoknak az üzenetük* – csúnya szóval élve – a társadalom felé az, hogy [...]” (#62308527).

Az (1a)–(1b) mondatpárokban a *szoknyáknak az alja/aljuk* topik szerepű kontextualizáló kifejezés a mondat 3. dimenziójában (Imrényi 2017a), míg a (2a)–(2b) mondatpárokban az *alja/aljuk* felülíró kifejezés a mondat 2. dimenziójában (Imrényi 2017a, a példában nagybetűs szedéssel jelölve a felülírást megvalósító operátort), mivel a szándékolt értelmezés szerint a szoknyáknak csak erre a részére korlátozódik a szép eldolgozás hiánya. A (2a)–(2b) példákban az *ezeknek a szoknyáknak* kontextualizáló kifejezés a mondat 3. dimenziójában. Elekfi elemzése csak a (2b) esetben magyarázná az *aljuk* alakot, az (1b)-ben nem.

A példák azt mutatják, hogy az indexálás szempontját érdemes óvatosan kezelni a birtokos jelzős és a részeshatározós szerkezetek megkülönböztetésében. Másfelől jelzik azt is, hogy a részeshatározói viszony azonosítását, vagyis a *-nak* ragos kifejezésnek az ige bővítményeként való értelmezését (lásd (2a)–(2b)) nem a függőségi viszonyok folytonosságának a „megsértése” idézi elő, hiszen a vizsgált szerkezet mindkettőben láncot alkot. Itt Elekfi magyarázatát alkalmazhatjuk Imrényi (2017a) alapján pontosítva úgy, hogy a kifejezések közelségének-távolságának a viszonyában a mondat 2. és 3. dimenziójában leírható műveleteket is figyelembe kell venni. Ha ugyanis a konstrukció tagjai ezekben a műveletekben elkülönülnek egymástól, az arra készítheti az értelmezőt, hogy az 1. dimenzióban kezelhető függőségi viszonyokat is újraértelmezze. Az „újra” itt abban az értelemben pontatlan, hogy a D1 dimenzióknak nincs megelőzöttsége a D2 és D3 dimenzióval, illetve az azokban modellált műveletekkel szemben, ezek együtt alakítják ki a mondat jelentését.

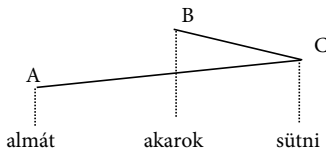
A birtokos szerkezet vizsgálatában azt figyeltük meg, hogy a kereszteződő élek (a függőségi viszonyok folytonosságának a sérülése) nem egyforma erővel kezdeményezi az eltávolodó bővítménynek a vele szomszédos domináns kifejezéshez való átkötődését (lásd a kérdőjelet a 8.b ábrában). Másrészt azt is láttuk, hogy a (birtokos) részeshatározós elemzés akkor is lehetséges, ha a lánc ép, a kifejezések a függőségi viszonyok szempontjából folyamatosak (lásd (2a)–(2b)). A szerkezet tagjainak eltávolodását, a birtokos jelzőnek részeshatározói viszonyban az igéhez kötődését ilyenkor az motiválja, hogy a szórenddel és prozódiai jelölhető műveletekben, a D2 és a D3 dimenzió szempontjából a szerkezet tagjai elkülönülnek egymástól; továbbá a *-nak* ragos kifejezés az ige bővítményeként is jól értelmezhető (a folyamat érintett szereplőjeként részeshatározói viszonyban).

3. A tárgy bővülő főnévi igeneves szerkezet

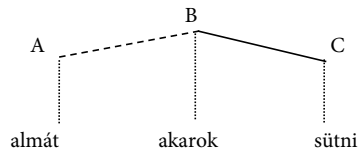
A tárgy bővülő főnévi igeneves szerkezet első példái az almasütés akarásának mentális állapotát írják le alternatív sorokkal.

- (3a) akarok almát sütni
- (3b) almát sütni akarok
- (3c) almát akarok sütni
- (3d) ??sütni almát akarok

A (3a) igekezdetre az akarat előtérbe helyezését, a (3b) – semleges hangsúlyeloszlás mellett is – kismértékben az almasütés előtérbe helyezését valósítja meg, míg a (3c) – szintén semleges hangsúlyeloszlást feltételezve – fogalmilag a leginkább kohezíven mutatja be az almasütés-akarást (vö. Bajzát 2019). A (3d) valószínűleg nem hangozna el semleges hangsúlyeloszlással, ezt jelzik a kérdőjelek. A (3a)–(3b) és a (3d) szerkezet a függőségi viszonyok szempontjából folytonos (láncot alkot), de a (3d) hiába lánc, nem tűnik természetesnek. A (3c) a függőségi viszonyok szempontjából nem folyamatos, de ez számít a leginkább begyakorlott szerkezetnek az almasütés-akarás megjelenítésében (lásd a 9.a ábrát; a begyakorlottsághoz vö. Bajzát 2018, 2019).

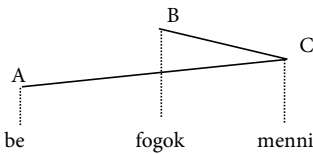
9.a ábra

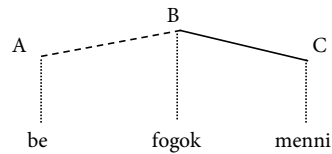
9.b ábra

A (3c) szerkezet úgy is magyarázható, hogy abban az ige segédigeként vagy segédigeszerűen megszakítja az *almát sütni* láncot, ez a szórendi mintázat felel meg a segédigés (komplex) magmondat esetében a kohezívebb jelentés ('alma-sütés-akarás'), a szorosabb összetartozás kifejezésének. A magyarban az ilyen többszörös tárgyas szerkezetek esetében az ige segédigeként vagy legalábbis a segédigékre jellemzően viselkedik (vö. *almát fog/szokott/szeretne/stb. sütni*) (vö. Kálmán et al. 1989; Imrényi 2013, 2017a, b; Bajzát 2018, 2019; Zimányi 2019). A 9.b ábrán jelölt átkötődés tehát semleges hangsúlyozás esetén teljesen analóg a segédigés komplex magmondatokban általánosan megfigyel-

hető jelenséggel, amely nem minden esetben jár együtt azzal, hogy az átkötődő bővítményt fogalmilag is a domináns igei alaptaggal nagyobb egységben dolgozzuk fel, és elszakítva értelmezzük, tehát fogalmilag kevésbé szoros kapcsolatban kezeljük régensével, az infinitívusszal. Ezt az analóg viszonyt és a neki megfelelő hasonló szórendi mintázatot mutatja be a 10.a–10.b ábra.

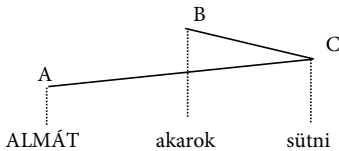
10.a ábra

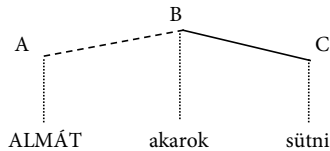
10.b ábra

Gross és Osborne javaslatát (2009: 53) követve Imrényi a 10.b ábrát alkotja meg (2013: 94) a 10.a helyett, alkalmazva az emelkedési elvet anélkül, hogy azt feltételezné, hogy a *be* igekötő szorosabb fogalmi kapcsolatba kerülne a *fogok* segédigével, mint régensével, a *menni* kifejezéssel. A funkcionális magyarázat hasonló a Klammerstruktur jelenségére építő magyarázathoz (lásd Modrián-Horváth 2018), és lényege, hogy a beférkőző vagy megszakításos szórendi mintázat a formai oldalon jelöli a magmondattal funkcionális összetartozását, egységét.

Ugyanakkor nem semleges mondatokban is elképzelhetőek alternatív sorok. A 11–13. ábra első változatai (a) a szokásosan jelölt függőségi viszonyokat, a második oszlop (b) a fogalmi és szerkezeti átkötődést mutatják. A kiértékelést megelőlegezve azt fogjuk látni, hogy a 11.b ábrában az átkötődést indokolják a kereszteződő élek, a 12.a és a 13.a szerkezete azonban a függőségi viszonyok szempontjából folytonos, mégis van fogalmi átkötődés, ezt ábrázolja a 12.b és a 13.b.

11.a ábra

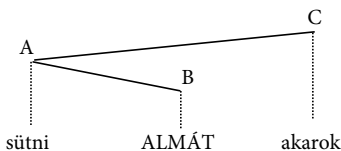

11.b ábra

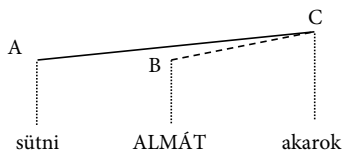

Az *almát* felülíró kifejezés a 11.a példájában, az *akarov sütni* a felülírt hálózatrész (operandum). A mondat második dimenziójában modellálható művelet hatással van a függőségi viszonyok értelmezésére. A felülíró kifejezés esetviszonya (tárgyeset) és igével való szomszédossága miatt az akaratnak az almára irányulását dolgozzuk fel (vö. 'almaakarás'), így az igenévi alak (*sütni*) nem az akarat tárgyaként, hanem az almaakarás céljaként fog értelmeződni. Ennek az értelmezésnek felel meg a 11.b ábra.

A következő két szerkezet a függőségi viszonyok szempontjából folytonos volna, de a felülírás (D2) és a kontextualizálás (D3) műveletei miatt a fogalmi kapcsolatok átrendeződnek a semleges mondat függőségi viszonyaihoz képest.

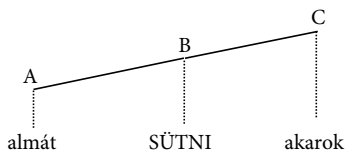

12.a ábra

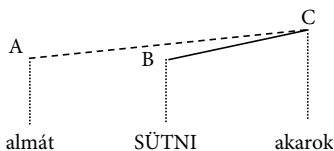

12.b ábra

A *sütni* az igétől eltávolodva célhatározói viszonyban kontextualizálja az 'almaakarás'-t ('ami a sütni mint célt illeti'), a kontextualizált hálózatrészben az *almát* felülíró kifejezés az akarat tárgyának kiemelésével meggátolja azt, hogy a szerkezet egésze az *akarov* igére, az akarás egészlegességét érvényre juttatva redukálható legyen, azaz hogy az önmagában magmondatként funkcionáljon. Az ennek az értelmezésnek megfelelő fogalmi átrendeződést a 12.b ábra szemlélteti. Látható, hogy fogalmi átkötődés van, de ezt nem a kereszteződő élek, hanem a mondat D2 és D3 dimenziójában működő műveletek, az operátor-operandum viszonyokban megfigyelhető elkülönülés, és az ennek megfelelő szórendi-prozódiai jelöltség motiválja.⁸

13.a ábra

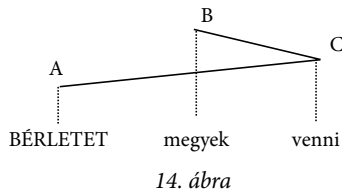
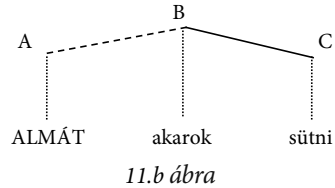
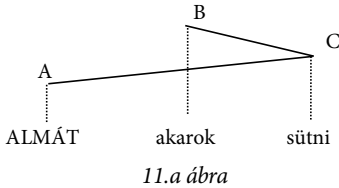

13.b ábra

⁸ Ez rokonítható Elekfi (1986) elemzésével a birtokos részeshatározóra vonatkozóan, Elekfi azonban nem vizsgálta a mondat aktuális tagolásának hatását más függőségi viszonyok esetében, ezért nem is terjesztette ki a jelenséget például a „tárgyi célhatározóra” vagy egyéb szerkezetekre.

A 13.a elemzése abban hasonlít a 12.a leírásához, hogy ebben is a felülíró művelet (felülíró kifejezés: *sütni*, operanduma: *akarok*) és a kontextualizálás (kontextualizáló: *almát*, kontextualizált: *sütni akarok*), illetve ezeknek a formai oldalon szórenddel és prozódiaiával történő jelölése motiválja a fogalmi kapcsolatok, és ezáltal a függőségi viszonyok átrendeződését (lásd jelölve a 13.b ábrán). A 13.b annak az értelmezésnek felel meg, hogy 'almát akarok, de ami az almát illeti, azt sütés céljára, nem más célra akarom'.

A 11.a és 11.b ábra alapján (alább azonos számmal megismételve) merészen arra következtethetnénk, hogy a függőségi viszonyok folytonosságának „sérülése” magával vonja az átkötődést. Ezt az általánosítást nem korlátozta az a megfigyelés, hogy átkötődés e nélkül is lehetséges (lásd 12.b, 13.b). Az azonban igen, ha más szerkezeteket is megvizsgálva azt látjuk, hogy nem történik meg az átrendeződés a függőségi-fogalmi viszonyokban, és a grammatikalizálódott vagy idiomatikus szerkezetek esetében (vö. O'Grady 1998: 284) leírt 'egység' státuszjelölés sem valósul meg (lásd ezt a 14. ábrán).

A 14. ábra szerkezete esetében nincs meg a lehetősége az átkötődésnek azért, mert hiányoznak ennek a szemantikai feltételei: a *megyek* ige a közelség ellenére sem kapcsolódik össze tárgyi viszonyban megkonstruált főnévi kifejezéssel, a távolság ellenére is a *venni* és a *bérletet* között áll fenn a függőségi viszony.

A tárggyal bővülő főnévi igeneves szerkezet példáján azt figyeltük meg, hogy vannak erősen grammatikalizálódott konstrukciók rájuk jellemző szórendi

mintázatokkal (például *be fog/szokott/szeretne menni*) és ezekhez igen hasonló tárgyval bővülő igeneves szerkezetek (például *almát fog/szokott/szeretne sütni*), amelyek esetében értelmes átkötődésről beszélni anélkül is, hogy a függőségi viszonyok, a kifejezések közötti fogalmi viszonyok átértelmeződjenek (ezt figyeltük meg a semleges mondatokban). A viszonyok folytonossága, a lánc elsődlegesen a kifejezések szoros összetartozását, komplex magmondatként funkcionálását jelöli, vagyis a (kapcsos, illetve keretes; vö. Modrián-Horváth 2018) szőrendi elrendeződés a teljes szerkezet konceptuális egységét jelöli.

Ugyanakkor azt is láttuk, hogy a függőségi viszonyok átértelmeződése és az ennek megfelelő átkötődés akkor is lehetséges, ha a szerkezet láncot alkot (nincsenek kereszteződő élek), de a D2 és a D3 dimenzióban modellált műveletek alapján a kifejezések eltávolodnak egymástól, műveleti viszonyba kerülnek ők maguk, illetve az őket tartalmazó hálózatrészek (például *almát SÜTNI akarok; sütni ALMÁT akarok*).

Lényeges megfigyelést tettünk azzal kapcsolatban is, hogy önmagában a folytonosság „sérülése” nem vezet fogalmi átrendeződéshez és átkötődéshez (vö. *bérletet megyek venni*).

4. A vizsgálat megfigyelései és értelmezésük

4.1. Válasz a dolgozat Bevezetésében feltett két kérdésre

1. kérdés: A függőségi viszonyban lévő tagoknak a lánc abszolút fölrendelt tagjának más-más oldalára kerülése (vagyis az élek kereszteződése az ábrában) mindig együtt jár-e azzal, hogy a „távoli” bővítményt fogalmilag is a szomszédos kifejezéshez kapcsoljuk? A válasz: nem.

2. kérdés: A szomszédosság által előidézett fogalmi „átrendeződés” akkor is lehetséges-e, ha a függőségi viszonyban lévő tagok a lánc abszolút fölrendelt tagjának azonos oldalán állnak, tehát a függőségi viszonyok szempontjából folytonosak, láncot alkotnak, az ábrában az élek nem kereszteződnek (például *sütni almát akarok*)? A válasz: igen.

A válaszok alapján a dolgozat elveti az emelkedési elv általános alkalmazását.

4.2. A megfigyelések rövid összefoglalása

A szomszédosság mindig megértett viszony, ezért a konceptuális összetartozás felismerésében meghatározó a szemantikai szerkezetek és a morfoszintaktikai jelöltség összeegyeztethetősége vagy inkompatibilitása. A *szoknyának felvarrom az alját* és a *sütni almát akarok* szerkezetek esetében az átkötődésnek és átértelmeződésnek nemcsak szórendi, hanem szemantikai feltételei is vannak, az új viszonyba a kifejezések integrálhatók, mert a komponensek szemantikailag összeegyeztethetők (vö. Langacker 2008: 162). A szoknya nemcsak egész-rész összetartozási viszonyban értelmezhető az aljjal, hanem érintett szereplőként is a felvarrás folyamatában; az akarat nemcsak a cselekvésre (*sütni*), hanem konkrét tárgyra is irányulhat (*almát*), továbbá a tárgyra irányuló akarathoz cél is kapcsolódhat (*sütni*).

A függőségi viszonyban lévő tagoknak a lánc abszolút fölrendelt tagjának más-más oldalára kerülése (vagyis az élek kereszteződése az ábrában) nem mindig jár együtt azzal, hogy a „távoli” bővítményt fogalmilag is a szomszédos kifejezéshez kapcsoljuk, valamilyen mértékben leválasztjuk „régenséről” (vö. *bérletet megyek venni; ??bérletet megyek*).

A szomszédosság által előidézett fogalmi „átrendeződés” akkor is lehetséges, ha a függőségi viszonyban lévő tagok a lánc abszolút fölrendelt tagjának azonos oldalán állnak, tehát a folytonosság nem „sérül” (az élek nem kereszteződnek) (például *sütni almát akarok*).

4.3. A megfigyelések értelmezése, perspektívába helyezése, következtetések

A szórendi közelség felkínálja a kifejezések nagyobb integráltságban történő feldolgozását, de egyrészt skaláris az, hogy milyen erős lehet a szomszédos kifejezések között a fogalmi összetartozás, másrészt a szórendi közelség csak kezdeményező és nem prediktív, a konceptuális összetartozás felismerésében meghatározó a szemantikai szerkezetek és a morfoszintaktikai jelöltség összeegyeztethetősége. Ha az utóbbiak nem teljesülnek, akkor a folytonosság sérülésével előálló közelség (a régenstől való eltávolodás) nem jár fogalmi átrendeződéssel (vö. *bérletet megyek venni*).

Minél nagyobb fokban grammatikalizálódott az a konstrukció, amellyel kapcsolatban a szórendi közelséget, összetartozást feldolgozzuk, azaz minél inkább lehet konstrukciós sémáról beszélni a függőségi viszonyban, mert azzal konvencionálódottan asszociálódik az adott szórendi mintázat, annál kisebb

szerepet játszik a szomszédos tagok közvetlen szemantikai összetartozásának a feldolgozása, és annál inkább „csak” fonológiai az átkötődés. Az erősen grammatikalizálódott szerkezeteknek ez a formai sajátossága a funkció oldalán a teljes konstrukció nagy integráltságban történő feldolgozásának felel (vö. Klammerstruktur, Modrián-Horváth 2018). Ezeket a grammatikalizálódott szerkezeteket nagy típusgyakoriság jellemzi. Idetartoznak a segédigés szerkezetek (például *be fog/akar menni; almát fog/akar sütni*), amelyek komplex magmondatot alkotnak, és formai megoldásuk épp ezzel a szórendi mintázattal jelzi a szoros összetartozást. Minél nagyobb fokban grammatikalizálódott egy segédige, annál inkább számíthatunk arra, hogy szerkezete illeszkedik ebbe a szórendi mintázatba (vö. Bajzát 2019; Zimányi 2019).

Más típusú kompozitumok esetében is megfigyelhető ez a jelenség, például a lehorgonyzó-lehorgonyzott viszonyt képviselő kompozitumok esetében is (Langacker 2008: 203; 2016). Például a névelő a fonológiai póluson megelőzi a teljes főnévi alaptagú láncot (például *a színes játékegerek*), funkcionális átkötődése azonban csak főnévi jelző esetén merül fel, mert ez az a szerkezet, amelyben a szomszédos kifejezések a művelet alapján is közvetlenül összekapcsolódhatnak, kompozitumot alkothatnak (például *a macska színes játékegere*; vö. *a macskának a színes játékegere*).

A segédigés szerkezet és a névelő + főnév viszonyában igen hasonló az, hogy a szerkezet szemantikai profilját nem a lehorgonyzó kifejezés adja (Langacker 2016). A névelővel lehorgonyzott főnév szerkezetében Langacker elemzése (2016) egyértelművé teszi, hogy ez egy sajátos kompozitumtípus, amelyben nem a lehorgonyzó kifejezés (a névelő), hanem a főnév a profilmeghatározó. A segédigés szerkezet szemantikai profilja azonban nem egyértelmű, a szerkezet függőségi elemzése is problematikus. A legerősebben grammatikalizálódott segédigék esetében valószínűleg egyértelműnek tartanánk, hogy az infinitivus a szemantikai profil. A *ki fogjuk önteni* szerkezet a KIÖNT folyamatípusát hívja elő, nem a FOG folyamatét. A segédigék a grammatikalizáció folyamatában absztrahálódnak, az ige szemantikájára jellemző grammatikai(bb) kategóriák jelölői lesznek, a folyamatjelentést különféle szemantikai tartományokban specifikálják (például temporalitás, modalitás) és időben lehorgonyozzák, a diskurzus alapjához és a diskurzus szerveződésének a folyamatába kötik (például *ki fogjuk önteni; ki lehet/lehetett/lehetne önteni*). Ez a funkció a beférkőzéses szórendi elrendeződéssel kapcsolódik össze a fonológiai póluson (az alapbeállítású, semleges, állító, kijelentő elemi mondatban). Az igekötő-ige szórend így egy magmondattípus, a protoállítás jelölőjévé vált az igekötős infinitivusok esetében (vö. Imrényi 2013, 2017a, b; Bajzát 2019).

Mivel az időbeli lehorgonyzás a segédigék esetében nem az egyetlen funkció, továbbá a segédigék különböző mértékben absztrahálódnak, nem egyértelmű, hogy ugyanolyan kompozitumtípusnak kellene tartanunk a segédigés és a névelős lehorgonyzást. A típus megkülönböztetése mellett szóló érv lehet az, hogy a személyjelölés az infinitivuson is megvalósulhat (például *ki lehet/kell öntenünk*; vö. Tolcsvai Nagy 2015: 97–111), továbbá a segédigés komplex magmondaton belül is működhet a figyelemirányítás, így a segédigék jelentős része hangsúlyos is lehet (Kálmán et al. 1989; Bajzát 2018, 2019; Zimányi 2019). Hangsúlyos segédige esetén pedig kérdésessé válhat, hogy valóban az infinitivus-e a szerkezet szemantikai profilja. Tehát a *fel tudok mosni, tudok felmosni, felmosni tudok* a közlési funkció szempontjából a lehorgonyzott folyamat eltérő megkonstruálását képviselik (vö. Bajzát 2019). Ezek közül a *fel tudok mosni* ábrázolja a legnagyobb konceptuális egységben a képességet/lehetőséget (*tudok*) és a potenciális folyamatot (*felmosni*). A magyar segédigés szerkezet tehát átmenetinek tűnik az alaptag-bővítmény (összefogva most a 'complement' és a 'modifier' konstrukciókat, vö. Langacker 2008: 203) és a lehorgonyzó + lehorgonyzott/profil típusú kompozitumok között (Langacker 2016).

A kapcsos (vagy keretes) szerkezet (Modrián-Horváth 2018) önmagában nem elégséges a modelláláshoz, mivel csak azt magyarázza, hogy a névelő és a főnév (például *a színes játékegerek*), illetve az igekötő és az igenév (például *fel tudok mosni*) kijelöli a szerkezet határait, a főnév és az igenév saját bővítményei ezen belül foglalnak helyet. A segédigés szerkezet esetében azonban az igekötő + ige sorrendnek ezen túlmutató jelentősége van a mondat típus szempontjából (vö. Imrényi 2013, 2017a, b).

Az egység státuszának tekinthető szerkezeteket esetében (például *zöld utat enged*; lásd O'Grady 1998; Imrényi 2013, 2017a, b) azért lényeges a függőségi viszonyok szempontjából a folytonosság, azaz hogy láncot alkotnak, mert ez képezi le ikonikusan a formai oldalon az egység státuszt, azt, hogy a komponensek viszonyát már nem alkotjuk újra alkalmazásuk során (ez nem jelenti azt, hogy valamilyen mértékben nem is dolgozzuk fel).

A névelő + fn és a segédige + infinitivus kompozitum esetében a szórend adekvát értelmezése nem az átkötődés, és ezzel egy új konceptuális egység létesítése, hanem az, hogy a szerkezet elrendeződése a fonológiai póluson kötött. A dolgozatban vizsgált alternatív sorok esetében azonban a közléség nagyobb konceptuális egységként is értelmeződik. Az „átkötődés” a figurák elrendeződését is érinti, és így az alternatív sorok akár eltérő jelenetet is reprezentálhatnak (például 'almásütés akarása'; 'alma akarása sütés céljára').

A magyarban a produktívan megalkotható ige és tárgyi vagy határozói bővítmény viszony, valamint a *-nAk* raggal jelölt ún. birtokos jelzős viszony esetében nem tartozik a konstrukcióhoz a fonológiai póluson „rögzített” szórendi séma. A szórendi konstruálást így több tényező is meghatározza, ezért mind a szeriális elrendeződés megalkotása, mind a megértése értelmezői folyamat eredménye.

A szeriális elrendezés felkínálja a szomszédosság műveleti, viszonyként való értelmezését. Egyrészt a jelenet viszonyaiként (szereplői/figurális viszonyok a folyamatban), másrészt a közlési funkció (D2, Imrényi 2017a) és a diskurzus figyelemirányítási viszonyaiként (vö. figyelmi keret, műveletek a D3-ban, Imrényi 2017a). A lehetséges értelmezés (vagy értelmezések) mindig megkonstruált jelentések.

Irodalom

- Bajzát Tímea Borbála 2018. „*Végülis erre nem tudok mit mondani*” – A tud segédige + főnévi igenév kompozitumszerkezet funkcionális vizsgálata. In: Havasi Zsuzsanna – Kazsimér Soma Balázs (szerk.): *Juvenália: négy-öt*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium. 132–148.
- Bajzát Tímea Borbála 2019. „*Ember fia be nem tudja bizonyítani úgy egyiket sem*.” Az akar, mer, tud segédige + főnévi igenév kompozitumszerkezetek szintaktikai vizsgálata funkcionális kognitív keretben. Alapszakos szakdolgozat, ELTE BTK.
- É. Kiss Katalin 2012. Patterns of agreement with coordinate noun phrases in Hungarian. *Natural Language & Linguistic Theory* 30: 1027–1060.
- Elekfi László 1986. *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gross, Thomas – Osborne, Timothy 2009. Toward a practical Dependency Grammar theory of discontinuities. *SKY Journal of Linguistics* 22: 43–90.
- Haiman, John 1983. Iconic and economic motivation. *Language* 59: 781–819.
- Haspelmath, Martin 2018. Indexing and flagging, and head and dependent marking. *Te Reo*. [Prepublication: <https://tinyurl.com/y9p328sg> Utolsó letöltés: 2018. 10. 31.
- Imrényi András 2013. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Imrényi András 2017a. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 664–760.

- Imrényi András 2017b. Egymásbaágyazottság a magyar mondat hálózatos szerkezetében: A láncoktól a buborékokig. *Magyar Nyelvőr* 141: 239–249.
- Imrényi András – Kugler Nóra 2012. *Sor, lánc, komponens*. Konferencia-előadás. Diskurzusok a szakmai diskurzusban. 2012. november 21. Budapest: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék.
- Kálmán C. György – Kálmán László – Nádasdy Ádám – Prószéky Gábor 1989. A magyar segédigék rendszere. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XVII: 49–103.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2016. *Trees, Assemblies, Chains, and Windows*. Plenáris előadás segédanyaga. 9th International conference on construction grammar. October 5–7. <http://www.ufjf.br/iccg9/files/2015/02/RWL-handout-2.pdf> Utolsó letöltés: 2019. 07. 09.
- Langendonck, Willy van 2007. Iconicity. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 394–418.
- Modrián-Horváth Bernadett 2018. *Beférkőzés és keretképzés a magyar nyelvben*. Konferencia-előadás. Új nézőpontok a magyar nyelv leírásában 7. A nyelv hálózatos leírása. 2018. november 22–23. Budapest: ELTE BTK.
- O’Grady, William 1998. The syntax of idioms. *Natural Language & Linguistic Theory* 16: 279–312.
- Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid – Declerck, Thierry – Loftsson, Hrafn – Maegaard, Bente – Mariani, Joseph – Moreno, Asuncion – Odijk, Jan – Piperidis, Stelios (eds.): *Proceedings of the ninth international conference on language resources and evaluation (LREC-2014)*. Reykjavik: European Languages Resources Association (ELRA). 1719–1723.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXI: 43–70.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2015. *Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Zimányi Mária 2019. *Magyar segédigék prototípuselvű kategorizációja*. Mesterszakos szakzáró dolgozat, ELTE BTK.

MODRIÁN-HORVÁTH BERNADETT

Megszidódik és meg van szidva

A passzív funkciók morfoszintaktikai kifejezőeszközeinek
korpuszalapú vizsgálata¹

Kivonat

A jelen dolgozat a passzív diatézis magyar kifejezőeszközeit járja körül, elsősorban a mondat szintre koncentrálva. A passzívum a kognitív nyelvészet uralkodó felfogásának megfelelően elsősorban a fokális résztvevők, a trajektor és a landmark megoszlásának „cseréjeként” kerül meghatározásra. A szakirodalmi áttekintés sorra veszi a passzívum használatának legfontosabb funkcióit, majd tárgyalásra kerülnek a magyar szakirodalomban megjelenő passzív-kifejezőeszközök és fordítási passzívkvivalensek.

Az elméleti részt egy több korpuszvizsgálatból álló empirikus kutatás bemutatása követi a passzív magyar kifejezőeszközeire vonatkozólag. Az első vizsgálat exploratív módon térképezi fel egy tudományos szövegekből álló korpuszon a passzív perspektívát kifejező konstrukciókat. Ezután a *va/-ve* + létige konstrukciók diakrón alakulásának többféle korpuszt felhasználó vizsgálata következik, melynek tanúsága szerint a szerkezet statikus passzív konstrukcióként való használata egyre produktívabb lett. Végül az ódik/-ődik képző vizsgálata során megállapításra kerül, hogy ez a képző csak ritkán fordul elő passzív képzőként az elemzett mintában, tehát passzív képzőként való használata (egyelőre) kevésbé elterjedt.

---

¹ A tanulmány elkészítését az NKFIH K 129040 sz. pályázata („A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás”) támogatta. A kéziratához fűzött segítő megjegyzésekért hálás köszönet illeti a DiAGram műhely tagjait, elsősorban Kugler Nórárt és Tolcsvai Nagy Gábort, valamint anonim lektoromat.

1. Bevezetés

Jelen dolgozat a passzív funkció formai kifejezőeszközeit, a passzív jelentés-tartalmakat megvalósító konstrukciós sémákat és ezek megvalósulásait vizsgálja a magyarban. Az igenemek (diatézis)² kategóriái – melyeket a „szereplők számának, jellegzetes típusainak és egymásra irányulásának, valamint a figurákkal összefüggő eseményszerkezetnek a jellemzői” (Tolcsvai Nagy 2017: 331) alapján különíthetünk el – a funkcionális és a magyar nyelvészeti szakirodalom megfigyelései szerint kontinuumot alkotnak (lásd már Shibatani (1985) munkájában is). A „magyar passzív” felkutatását megnehezíti, ha abból indulunk ki, hogy egy funkcióhoz egy forma társul, és fordítva – hiszen ez a természetes nyelvek kategóriáira nem jellemző. Ennek megfelelően az egyes igenemekre jellemző morfológiai és szintaktikai kifejezőeszközök között gyakran poliszém képzőket (Szili 1999) és szerkezeteket (Honti–H. Varga 2013) találunk. Jelen dolgozat a „kifejezőeszközökre” konstrukciókként, ill. konstrukciós sémákként tekint, amelyek forma és funkció egységéből állnak.

A forma és funkció komplex összefüggésein túl megnehezíti a vizsgálatot, hogy a passzív jelentéstartalom, ill. jelentéstartalmak mibenléte is eltérő a különböző megközelítések szerint (lásd többek között Givón 1994; Langacker 2006b; H. Tóth 1996; Szili 1999; H. Varga 2015; Molnár 2018). Dolgozatomban az igenemeknek, ill. a passzív (szenvedő)³ igenemnek elsősorban funkcionális kognitív megközelítéseit alkalmazom.

A passzív funkciók magyar kifejezőeszközeinek eddigi vizsgálatai a leginkább különböző idegen nyelvekkel való összehasonlításban történtek meg (vö. Sturm 1995; Berényi 2001; H. Varga 2015; Modrián-Horváth megj. alatt), túlnyomórészt párhuzamos korpuszok vizsgálatának eredményeire alapozva. A jelenség átfogó korpuszalapú vizsgálatára autentikus magyar nyelvű szövegekben azonban mind ez ideig nem került sor; jelen munka e hiány pótlását szeretné megkezdeni. A korpuszalapú vizsgálat kiemelt fontosságú egy olyan elméleti keret – itt a funkcionális elmélet – alkalmazása esetén, amely hangsúlyt fektet a nyelvi jelenségek használatalapú megközelítésére.

² Az „igenem” és a „diatézis” fogalmait a jelen dolgozat szinonimaként kezeli.

³ A „szenvedő igenem” kifejezés helyett dolgozatomban Tolcsvai Nagy (2017) terminológiájától eltérően a „passzív” kifejezést használom; Tolcsvai Nagy a „passzív” terminust általánosabb értelemben alkalmazza.

2. A passzívum mint forma és funkció

2.1. A passzív diatézis formális és funkcionális meghatározása

Az igenem meghatározásakor különböző, morfoszintaktikai, szemantikai kritériumokkal és ezek kombinációival találkozhatunk. A formális szakirodalom a passzívumot elsősorban szintaktikai transzformációnak tekinti, amely a théta-szerepek felszíni szerkezetben való megjelenésének megváltozásával jár (vö. Chomsky 1981; Perlmutter 1983). Nem képes ezáltal számot adni a passzívum diskurzusbeli jelentőségéről, a passzív megjelenésének tipológiai sokféleségéről és a diatézisváltáshoz kapcsolódó morfoszintaktikai sémák gyakori kiterjesztéseiről sem, mely utóbbiakra jelen dolgozat kiemelt hangsúlyt fektet. A szemantikai meghatározás során az igék absztrakt jelentéstípusa (például cselekvést, történést vagy állapotot kifejező igék) és a mondat fő figurájának (cselekvéshordozójának) szemantikai szerepe a mérvadó. Ez utóbbi megközelítés előnye, hogy az igenem inherensen funkcionális kategóriaként kerül meghatározásra, hátránya azonban, hogy nem teszi nyilvánvalóvá a diatézis kifejezésére, ill. váltására szolgáló konstrukciós sémákat. Valószínűleg ezért is gyakran a két szempont ötvöztetését alkalmazzák az egyes megközelítések; így például a Magyar grammatikában (Lengyel 2000: 83 kk.) a cselekvő ige egyszersmind „aktív”, amely ágens típusú alannal rendelkezik; míg a műveltető és a szenvedő igék definiáló tulajdonsága jellegzetes képzőjük (-at/-et, -tat/-tet, ill. -at(ik)/-et(ik), -tat(ik)/-tet(ik)).

Az igenemek a magyar és külföldi funkcionális szakirodalom szerint kontinuumot alkotnak (például Shibatani 1985; Kemmer 1993; Langacker 1987; Tolcsvai Nagy 2017), az ágens és a páciens prototipikalitásának, ill. megkülönböztethetőségének függvényében (vö. 2.2). A prototipikus szenvedő (passzív) ígét az Osiris Nyelvtan (Tolcsvai Nagy (szerk.) 2017) így határozza meg: Az ige jelentésszerkezetében található sematikus figurákról, a trajektorról és a landmarkról, elmondható, hogy

„az elsődleges figura (trajektor) elszenvető (páciens), az ígében foglalt események elszenvetője, a folyamat rajta megy végbe, nyíltan jelen van, a mondatban kidolgozást kíván, a másodlagos figura (landmark) erőforrás, rejtett (implicit) cselekvő, amely az eseményt végrehajtja” (Tolcsvai Nagy 2017: 334).

A passzív ige használatával a folyamatot elszenvető figurát helyezük az előtérbe. Az eseményszerkezetben „az erődinamikai viszonyban az implicit másodlagos figura hatására az elsődleges figura valamilyen folyamatot szenved el” (Tolcsvai Nagy 2017: 334). Tolcsvai Nagy szerint tipikus szenvedő ige az

elítéltetik, amelyben az elsődleges figura az ítélet elszenvetője, nyílt kidolgozást kíván; a másodlagos figura egy implicit, „intézményes jogi vagy morális erőforrás” (Tolcsvai Nagy 2017: 334).

2.2. A passzív igenem jellemző funkciói

A passzív legtöbbet említett funkciói között a következőket találhatjuk: ágens-defókuszálás (ágensszuppresszió), pácienspromóció, az ige átperspektiválása, ill. trajektor-landmark csere, az eseményperspektíva kifejezése, valamint különböző diskurzusfunkciók: a Hopper–Thompson (1980) értelmében vett tranzitivitás csökkentése és a statikusság növelése.

2.2.1. Ágens-defókuszálás/-szuppresszió

A szakirodalom szerint a passzívum egyik legfontosabb funkciója az ágenstől való elfordulás (vö. Shibatani 1985). Ennek oka lehet például az, hogy az ágens kiléte ismeretlen, nem fontos, vagy anaforikusan vagy kataforikusan hozzáférhető/megjósolható, de előfordulhat szándékos „elhallgatás” akár pragmatikai okokból is (vö. Givón 1990: 567 k.; F. Gulyás 2016).

Az ágens-defókuszálás kritériumának látszólag ellentmond, hogy az ágens megjelenhet (akár hangsúlyos helyzetben is) a passzív mondatban; szintén ellentmondásosnak tűnik, hogy léteznek más, ágens-defókuszáló szerkezetek is (például a személytelenség T/3. személlyel történő kifejezése a magyarban vagy az angolban, lásd Sansò 2006, amelyet a legtöbben nem tartanak passzívnak, de Givón (1990) itt személytelen passzívról beszél). Bár a gyakorisági alapú tipológiai tanulmányok többnyire azt állapítják meg, hogy az ágens a leggyakrabban hiányzik a passzív mondatokból, a típusalapú és kanonikus megvalósulásokkal foglalkozó kutatások szerint az ágens jelölésének lehetősége a kanonikus passzív szerkezetek jellemzője, mivel lehetővé teszi a passzív megkülönböztetését más diatézisektől a multidimenzionális igenem-kontinuumon (vö. Siewierska–Bakker 2013).

2.2.2. Pácienspromóció, nem ágensi résztvevők fókuszálása

A passzív konverzió⁴ másik kiemelt szemantikai és szintaktikai tulajdonsága a páciens, ill. más nem ágensi szereplő fókuszálása. Ez sokszor, de korántsem mindig a páciens alanyi helyzetével jár együtt.

⁴ „Konverzió” alatt itt a perspektívaváltással összefüggő, ellentétes jelentésű predikátumokat értem, ilyenek tágabb értelemben a *kap* vs. *ad*, *fiatalabb* vs. *idősebb*, *tanár* vs. *tanuló* stb. párok; a terminust a passzívval kapcsolatban nem morfológiai (szóképzési) értelemben használom.

Bár valóban megfigyelhető, hogy a passzív mondatok tipikusan semleges kiindulópontként használják az ige páciensét, itt problémát jelenthet egyrészt, hogy léteznek alanytalan/személytelen passzívumok is,⁵ ill. nemcsak a páciens, hanem más szemantikai szerepű résztvevő is kerülhet a passzív mondatokban alanyi szerepbe (például angol *John was given an apple*, ill. német *Johann hat einen Apfel geschenkt bekommen* – 'Johannnak/Johannnak adtak/ajándékoztak egy almát', ahol John/Johann a cselekvés recipiense/beneficiense).

2.2.3. Az ige átperspektiválása, trajektor-landmark csere

Bizonyos értelemben az első két tulajdonság összegzését foglalja magába az „átperspektiválás” fogalma. E felfogás szerint az ige lexikális jelentéséhez kapcsolódó résztvevők mondatrészszerkezetei egy bizonyos – a beszélőközösségben meggyökeresedett – „primer” perspektívát fejeznek ki, melyet szintaktikai műveletekkel (például szórend, passzíválás) meg lehet változtatni (vö. Welke 1992; 2005).

A fenti megközelítéssel rokon Langacker (1987, 2006b; vö. Tolcsvai Nagy 2017: 333 kk. is) javaslata, mely szerint a passzíválás az ige jelentése szerinti trajektor (elsődleges figura) – landmark (másodlagos figura) elrendezést képes megváltoztatni („figure-ground reversal”). Itt kritérium lehet a levezettség és a konverzitás követelménye, amely megkülönbözteti a passzív szerkezetet az információs szerkezeti motiváltságú szórendi inverziótól és a személytelen szerkezetektől (utóbbihoz lásd Siewierska 2010; F. Gulyás 2016). Másrészt el kell választani a passzív igei konstrukciókat más, morfológiailag nem levezetett konverz konstrukcióktól, például *kap* (a konverz *ad* igével szemben), amelyekben az igében kifejezett folyamat/esemény cselekvője háttérbe helyeződik.

2.2.4. „Eseményperspektíva” kifejezése

Egy további funkció, amelyet a passzívnak (esetleg a személytelen szerkezeteknek, vö. Sansò 2006) tulajdonítanak, ill. akár a passzív definiáló tulajdonságaként tartanak számon (például Leiss 1992; Ágel 1996), az eseményperspektíva ('Geschehensperspektive'; 'bare happening', ill. 'general agentless event', vö. Sansò 2006) kifejezése.

Leiss (1992) és Ágel (1996) szerint a passzív fő funkciója, az eseményperspektíva, a *mi történt?* kérdésre adható válaszokat jellemzi, és fontos tulajdonsága

⁵ Példaként a német személytelen passzívumot lehet említeni: *Es wurde getanzt* ('Táncoltak', kb. 'táncolva lett').

az ágensdecentralizáció is. Például Ágel szerint az (1a), (analitikus) passzív igealakot tartalmazó mondat ilyen, eseményközpontú mondatként tartható számon a németben, akárcsak a mondat magyar megfelelője, (1b). Utóbbi szintén eseményközpontú mondat, bár a magyar ennek kifejezésére nem a passzívumot, hanem T/3. személyt használ.

(1a) Die Zelte wurden schnell aufgeschlagen.

(1b) Gyorsan felállították a sátrakat.

Az „eseményperspektívát”, ill. a „puszta esemény” prototípusát Sansò (2006: 241) így jellemzi Myhill (1997) alapján: a páciens individualizációja alacsony fokú, nem fókuszált vagy nincs jelen; az ágens individualizációja alacsony fokú, nem fókuszált, az esemény kidolgozottsága alacsony (szinte elmosódó), az esemény reális, többnyire múltbeli (perfektív), és nem központi jellegű információként adják a megelőző diskurzushoz (kontextuális szalienciája alacsony).

A *mi történt?* kérdés tesztjét másrészt a thetikus ítéletekkel (vö. Maleczki 2002), ill. az „out of the blue” típusú mondatokkal kapcsolatban is olvashatjuk. Ezek Lambrecht (1994) alapján predikátumfókuszú információszerkezetükben érhetőek tetten. Az eseményfókuszú mondat tehát ugyan gyakran jár együtt a passzív állítmánnyal, mégsem lehet a kettő közé egyenlőségjelet tenni. Ez belátható, ha észrevesszük, hogy a fenti két mondat újrakonstruálható úgy is, hogy a „sátrak” a figyelem középpontjába kerüljenek (magasabb fokú fókusz/individualizáció), és mégis megmaradjon a német passzív, ill. a magyar T/3 szerkezet:

(2a) Die Zelte wurden schnell aufgestellt.

(2b) A sátrakat gyorsan felállították.

2.2.5. Diskurzusfunkciók

A passzívnak nemcsak a mondatra, hanem a diskurzusra nézve is fontos funkciói vannak. A passzív szerkezetekre Givón (1994) szerint a páciens nagyfokú **topikalitása** jellemző az ágens csökkent topikalitása mellett – szemben az aktív igenemmel, ahol fordított viszonyok jellemzőek.

Ezenfelül szintén Givón (1994) alapján megállapítható, hogy a passzív szerkezetek tipikusan a (többnyire statikus) háttéresemények kifejezésére szolgálnak, és a Hopper–Thompson (1980) értelmében vett **tranzitívitas csökkentését** szolgálják. Givón szerint elmondható, hogy a passzívum három fő funkcionális

doménje közé tartozik (az ágens-defókuszálás és a pácienspromóció mellett) a **statikusság növelése** (lásd Givón 1990: 571 kk.). Ennek fontos eszközei Givón szerint a létige használata, valamint a „kevésbé” finit, úgymint melléknévi, melléknévi igenévi vagy nominális alakok használata.

2.3. Az igenem jelenségének tágabb értelmezése

Langacker (2006b) szerint a passzív **egy alternatív konstruálási mód**, amelyet többnyire azok a nyelvek alkalmaznak, amelyekben a szereplők kanonikus elrendezése tipikusan ágensorientált („nominatív” nyelvek, szemben az „ergatív” – témaorientált – nyelvekkel). Az igenemváltás **szűkebb** értelmezése tehát alternatív alanyválasztást tartalmaz. Itt hangsúlyozni kell, hogy Langacker az alany nem eset, kongruencia vagy ágencia alapján definiálja (de ezek szerinte szimpotomatikusak az angol alanyra nézve). Az alanyosság fogalmánál a **sorrendiség** is fontos szerepet játszik a beszéd temporális dimenziója miatt, hiszen az alany – mint a (tag)mondat trajektora – referenciapontként szolgál az elemi mondat (clause) feldolgozásához (Langacker 2001: 33, 42).

Az igenem jelenségének azonban **tágabb** értelmezését is bemutatja Langacker (2006b): ide tartoznak például az ágens-defókuszálás különböző fokozatai is. Ilyenkor az alany kidolgozottsága, specifikussága csökken. Például az alábbi példasorozatban a cselekvő megkonstruálása egyre kevésbé specifikus, noha Langacker szerint az utolsó mondatnak (*betörték az ablakot*) megfelelő angol szerkezetekben is jelen van és ki van dolgozva a cselekvő – csak éppen specifikussága jóval alacsonyabb, mint például a *szomszéd* kifejezésé.

- (3a) Jenő betörte az ablakot
- (3b) Az egyik szomszéd betörte az ablakot
- (3c) Egy ember betörte az ablakot
- (3d) Valaki betörte az ablakot
- (3e) Betörték az ablakot.

2.4. A passzív nyelvi kifejezőeszközei a magyarban a szakirodalom szerint

A passzív kifejezőeszközeinek vizsgálatánál a magyar szakirodalomban két tematikus súlypont figyelhető meg. Az egyik a feltételezett passzív kifejezőeszközök formai aspektusaira koncentrál, és azokat vizsgálja – főként történeti szempontból (például H. Tóth 1996; Szili 1999). E tanulmányok és értekezések

megállapítják, hogy a nevezett formai kifejezőeszközök több funkcióval rendelkeznek a magyarban, így például a kanonikus passzívképzőként számontartott *-(t)atik/-(t)etik* nemcsak passzív, hanem számos esetben mediális és reflexív előfordulásokkal is megtalálható (vö. H. Tóth vizsgálatával a Bécsi Kódexben, H. Tóth 1996: 117 k.), míg a tipikusan mediális(-reflexív) *-ódik/-ődik* képzőnek mediopasszív és passzív funkciója is megfigyelhető (vö. Szili 1999). Hasonlóképpen a *-va/-ve van* szerkezet funkcionális sokfélesége figyelhető meg Honti-H. Varga (2013: 260) szerint.

A passzívum vizsgálatának másik csoportja a passzív funkció magyar formai megvalósíthatóságára koncentráló, kontrasztív, ill. korpuszalapú kutatás (lásd Sturm 1995; Berényi 2001; Pilarský (szerk.) 2013; H. Varga 2015; Modrián-Horváth megj. alatt).

A magyarra feltételezhető, passzívumot kifejező konstrukciók a fentiek alapján a következők (vö. elsősorban H. Varga 2015): mediális igék, *-va/-ve* határozói igenév + létigés szerkezetek, funkcióigés szerkezetek, személytelen (minde-
nekelőtt T/3) szerkezetek, modális jellegű személytelen szerkezetek (például *kell* igével), melléknévi igenevek és egyéb deverbális melléknévek, valamint a már elhalványulóban levő *-tatik/-tetik* képzős igék.

2.4.1. Mediális igék

H. Varga (2015) szerint az *-Ódik*, *-Ul*, *-sUl*, *-Od(ik)*, *-sOd(ik)*, *-Ad*, *-An* képzős, valamint a képző nélküli, ill. *ik*-es igék (például *fő*; *törík*) tartoznak ebbe a csoportba. A passzív jelentéstartalmat kifejező (mintegy az elhalványulóban lévő *-(t)Atik* képzőt „pótló”) mediális igék közül elsősorban az *-Ódik* képzős igéket szokták említeni (vö. még például Károly 1967; E. Abaffy 1978; Szili 1999 is).

A mediális igék, szemantikai jellemzőik alapján, alkalmasak a passzív jelentéstartalom kifejezésére. A prototipikus mediális igék szemantikai jellemzői (Tolcsvai Nagy 2017: 332 alapján) a következőképpen foglalhatók össze. A résztvevők: két figura, az elsődleges figura téma vagy elszenvedő, egy állapot(változás) elszenvedője végpontja; a másodlagos figura kezdeményezőként, energiaforrásként konceptualizálódik. Eseményszerkezete: „az elsődleges figura valamely állapotba kerül, történik vele valami, a többnyire nem nyílt másodlagos figura hatására”. A mediális igék különböznek t.k. abban, hogy inkább a cselekvő, vagy inkább a szenvedő igékhez áll közel jelentésszerkeztük (vö. E. Abaffy 1987 is).

A mediális képzők alkalmasak a jelölt passzív jelentés konstruálására, amennyiben az alapige jelentésében intencionális ágenst találunk, és a képző pers-

pektívaváltást eredményezve a pácienset fókuszálja, mint például a *megszidódik*⁶ ige esetében.

2.4.2. A V-va *van/lesz* állapothatározós szerkezet

A V-*va/-ve* határozói igenév (gerundium) az igevek közé tartozik. Az igevek sajátossága, hogy az igetőben kifejezett eseményt összegző feldolgozással teszik hozzáférhetővé (vö. az angolra Langacker 1987: 249). A tranzitív igéből képzett határozói igenév önmagában a pácienset (elszenvedőt) profilálja, például *zárva*; *nyitva* (bolt); *frissen festve/mázolva* (pad); *Tengerre predesztinálva?* (TudK 1, 41, vö. 3.1) *Összefoglalás (bekezdéscímek alapján megfogalmazva)* (TudK 6,38); a páciens állapota egy folyamat eredményeképpen jön létre. A határozói igenév „általában egyidejűséget fejez ki” (Ladányi 2017: 623).

A V-*va/-ve van* szerkezet temporalitását, szekvenciális feldolgozását a létige biztosítja, mely egyforma most-pontok sorozatából áll (imperfektív),⁷ így a szerkezet elsősorban egy cselekvés eredményeként létrejött állapotot fejez ki, ezért tipikus statikus passzívumnak tekinthetjük a magyarban. A hasonló felépítésű V-*va/-ve lesz* szerkezet ezzel szemben dinamikus jellegű, annak köszönhetően, hogy a *lesz* ige eseményszerkezete nem homogén, mint a *van* igéé; a *lesz* perfektív ige. A nyelvtörténet során a V-*va/-ve van* szerkezet produktivitása rendkívüli módon megnőtt (vö. 3.2.1), valamint képessé vált más, nem tranzitív igék pácienseinek állapotának profilálására is. A V-*va/-ve van* és *lesz* szerkezetek megoszlása mégsem tekinthető pusztán statikus vs. dinamikus konstrukcióknak, részint a létige szuppletív paradigmája, részint a statikus és dinamikus passzív nehéz elkülöníthetősége miatt (ez nem meglepő, hiszen például az eredetileg statikus angol passzív séma (*be + part. perf.*) jelentése a dinamikus tartományra is kiterjed, míg az eredetileg dinamikus német Vorgangspassiv egyre inkább tért hódít a statikus területen is).

⁶ A címadó *megszidódik* ige egy írásos nyelvhasználati eseményből származik. Egy e-naplóban tévesen rögzített házi feladat-hiány folyamánként egy tanár nő a következő üzenetet küldte a szülőknek: „elnézésüket kérem, hogy gyermekük az én hibám miatt **szidódott meg**”. A szidás ágensének defókuszálását a tanár nő ebben az esetben az *-ódik* képző használatával érte el. Az alternatív konstruálási módokat vélhetőleg stigmatizáltak (*meg lett szidva*) vagy kétértelműnek (*szidásban részesült*) találhatta a megnyilatkozó, míg az ágens kitétele – *szidták meg Önök* – rendkívül arcromboló lett volna.

⁷ Az igeaspektus kérdéséhez vö. Tolcsvai Nagy (2015: 115kk. és 2017: 334 kk.).

2.4.3. Funkcióigés szerkezetek

A még vitatott státuszú funkcióigés szerkezetek nagy része H. Varga szerint „nem cselekvő jelentésű, hanem körülírt szenvedő alak, általános alanyú személytelen szerkezet” (H. Varga 2015: 304). A funkcióigés szerkezetek nominális eleme az igeivel rokon eseményszerkezettel rendelkezik (vö. H. Varga 2015: 305). Bár az aktív (például *döntést hoz*) és passzív (például *eldöntésre kerül*) funkcióigés szerkezetekkel kapcsolatban nincs tudomásom gyakorisági vizsgálatokról, amelyek a fenti megállapítást alátámaszthatnák, de a H. Varga által említett tudományos és sajtónyelvi funkcionális stílusokban kétségtelenül fontos szerepet tölt be a passzív jelentéstartalmak kifejezésében (vö. Pilarský 2013: 459 is).

2.4.4. Személytelen szerkezetek

A páciens középpontba helyezésének módja itt az ágens sematikus megjelenítése, akár általános alannal, akár a többes szám 3. személyű alakokkal, melyek alanya sokszor nem azonosítható egyértelműen, ill. valójában nem többes számú konceptualizáció áll mögötte. A személytelenség és a passzivitás elhatárolására számos kísérlet született, ezek egyik kardinális pontja az igei tranzitivitás megmaradása a személytelen szerkezetek esetén.

Langacker (2006b) tágabb igenem-értelmezésének bemutatásakor (vö. 2.3) már szó esett az ágens defókuszálásának különböző fokozatairól. A személytelen szerkezetek különböző típusai (*az ember*; nem azonosítható referenciájú T/3) e fokozati skála egyes pontjait valósítják meg. A magyar T/3 szerkezet feltehetőleg erősebben grammatikalizálódott az ágens-decentralizáció kifejezésére, mint az angol *they*-konstrukció. Az angol T/3 esetében ugyanis kötelezően kiteendő személyes névmás dolgozza ki az alanyt, míg a magyar személytelen T/3 személyű alanyok esetében a sematikusság magasabb fokú, a névmási alany nem tehető ki a személytelen használat esetében: *Betörték az ablakot* vs. *Ők törték be az ablakot* – az utóbbi mondatban az alap (ground) vagy a diskurzus alapján azonosítható referensekről van szó, míg az előzőben nem feltétlenül. A magyar **személytelen T/3 szerkezeteket** ezért joggal tekinthetjük tipikus átmeneti jelenségnek a morfoszintaktikai igenemváltás és a tágabb értelemben vett ágens-defókuszálás között.

Az ágens-defókuszálás kifejezőeszközeinek sorába felvehetjük a T/1 szerkezetet is. Sturm (1995) vizsgálatai alapján bizonyos szövegtípusokban (receptek, használati utasítások, szabásminták) a magyar a személytelenség kifejezésére többes szám első személyt használ olyan kontextusokban, ahol a német passzív szerkezeteket (vö. Sturm 1995: 199).

2.4.5. Modális jellegű személytelen igék és szerkezetek

H. Varga (2015) e csoportot „infinitívusi alannal vagy alanyi mellékmondattal álló igék és egyéb kifejezések”-nek nevezi. Példái alapján itt elsősorban modális (ill. aspektuális vagy evaluatív) jelentéstartalommal bíró igéket és névszói-igei állítmányokat találhatunk („*kell, illik, sikerül, lehet, van, nincs // szükséges, muszáj, szabad, érdemes, tilos, jó, rossz, hasznos, fölösleges, hiábavaló, hiba*”, lásd H. Varga 2015: 306), amelyek szintén személytelen konstrukciókat alkotnak.

A fenti személytelen szerkezetek alkalmasak a perspektívaváltásra, mivel az infinitívuszi szerkezetekben a figurák kifejtetlenek maradhatnak, mégis részei a hatókörnek és feldolgozódnak, hozzátartoznak az eseményszerkezethez. Itt tehát az a döntő, hogy a diskurzusban melyik referens a jobban hozzáférhető, ez fog a leginkább a figyelem középpontjába kerülni.⁸ Az alábbi két konstruált mondat közül az első (4) – az ige alapbeállításának megfelelően – a potenciális cselekvés ágensét helyezi az előtérbe, míg (5) inkább a páciens:

(4) El kell mennem.

(5) A szakdolgozatot november közepéig le kell adni.

A (4) mondatban az infinitívuson található személyjelölés nyíltan színre viszi (objektívizálja)⁹ a cselekvés (*megy*) elvégzőjét, az (5) mondatban viszont a cselekvés (itt: leadás) elvégzője szubjektívizált módon van jelen a mondatban. A cselekvés végrehajtója, aki a *kell* esetében valamely külső kényszernek engedelmeskedik, mindkét esetben datívuszraggal jelenhetne meg, nem alanyesetben (vö. Kugler 2017: 484). A második mondat semleges kiindulópontja (vö. Sanders-Spooren 1997) a kifejtetten is hozzáférhetővé tett *szakdolgozat*, ezért valósulhat meg a perspektívaváltás.

2.4.6. Melléknévi igenevek és melléknévek

E csoportban *-ható/-hető* képzős „participiumokat” találunk H. Varga (2015) szerint, de további melléknévi (igenévi) jellegű produktív képzési módokat is felvehetnénk ide, így a *-hatatlan/-hetetlen* képzős, a befejezett és a beállt melléknévi igenevet vagy az *-(a)tlan/-(e)tlen* képzővel létrejött származékokat. E képzőkkel produktívan lehet tárgyas igéket ellátni, ill. a páciens helyezik a kö-

⁸ Hogy ezt az entitást így trajektorként értelmezzük-e, egyelőre nyitott kérdésként kell kezelni.

⁹ Az *objektívizál* és *szubjektívizál* terminusokat a dolgozat egészében Langacker (2006a) értelmében használom, az objektívizálás tehát itt a nyelvi megjelenítést, színre vitelt jelenti.

zéppontba (vö. Ladányi 2017), egy részük modális jelentésű. Sturm (1995: 150) továbbá a folyamatos melléknévi igenév (ritka) passzív használatát is említi, például *kiadó lakás, eladó ház, félő, hogy...* Kugler–Simon (2018: 39) e passzív *-ó/-ő* működését feltételezi a fent említett *-ható/-hető* képzőben is.

A passzív jelentéstartalom e csoportnál melléknevekhez, melléknévi igenevekhez kötődik, amelyek nem kizárólag, ill. (például a befejezett melléknévi igenév és az *-(a)tlan/-(-e)tlen* képzős melléknevek) jellemzően nem állítmányként,¹⁰ hanem tipikusan jelzői bővítményként, zárt konstrukciós egységek részeként fordulnak elő. Az ilyen főnévi (alaptagú) szerkezetek figyelembe vétele esetén viszont említésre méltóak lennének más konstrukciók is, például a főneveknél a passzív perspektívát is kifejezni képes nomen actionis- vagy nomen acti-képzések (például *vminek az emlegetése, vizsgálata*; vö. 3.1).

2.4.7. „Aktív igealakok”

H. Varga (2015: 307) egy közelebről nem ismertetett párhuzamos korpuszon végzett vizsgálatra hivatkozva említi, hogy „aktív (!) igealakok” (sic) is előfordultak az olasz passzívumok ekvivalenseiként. Modrián–Horváth (megj. alatt) azt találta, hogy a német–magyar párhuzamos korpuszban a német nem modális dinamikus passzív ekvivalensei között a legnagyobb számban a 2.4.4 pontban említett T/3 személytelen szerkezetek (lásd (6)), valamint az ágens rekonstruálásával nyert tranzitív szerkezetek (lásd (7)) fordultak elő, ez utóbbi esetben a perspektívaváltást szórendi-információs szerkezeti eszközök valósították meg; feltehetőleg hasonló eseteket értett H. Varga az aktív igealakok alatt.

(6a) Ezt a vacakot csakugyan elviszik a rendőrségre, azután lepecsételik...¹¹

(6b) Das Ding geht wirklich zur Polizei, wird dann gestempelt...¹² 'a cucc tényleg a rendőrségre megy, aztán le lesz pecsételve (PASS.)'

(7a) és ha nem szolgáljátok ki a legelőzékenyebben, nagy balhé lesz a bódében

(7b) und wenn der nicht aufs Zuvorkommendste bedient wird, gibt es Krach hier in der Bude) 'és ha ez az ember nem lesz a legelőzékenyebben kiszolgálva (PASS.), balhé lesz ebben a kóróban'

¹⁰ A befejezett melléknévi igenév állítmányi szerepben a nyelvhelyességgel foglalkozó szakirodalom szerint akkor a leginkább „elfogadott”, ha a melléknévi igenév már inkább melléknévként lexikalizálódott; vö. Zimányi (2006).

¹¹ A (6a) és (7a) mondatok forrása: Böll, Heinrich / Dorombay, Károly: Biliárd fél tízkor. Könyvklub: Budapest 1964/2001.

¹² A (6b) és (7b) mondatok forrása: Böll, Heinrich: Billard um halb zehn. dtv: München 1959/2000.

Hogy a fenti esetekben a magyar fordításban is megvalósul-e a „trajektor-csere”, azt egyelőre nyitott kérdésként kell kezelni;¹³ a jelen dolgozat a továbbiakban elsősorban a morfoszintaktikai eszközökkel is jelölt trajektor-landmark cserére koncentrálna.

2.4.8. A *-(t)atik/-(t)etik* képzős ige

A *(t)atik/(t)etik* képzős igéket sokan a magyar passzív ige prototípusaként tartják számon, lásd Tolcsvai Nagy (2017: 334) *elítéltetik* példáját és Ladányi meghatározását az Osiris Nyelvtanban: „A *-(t)at(ik)/-(t)et(ik)* képző ún. szenvedő igéket hoz létre” (Ladányi 2017: 610). A képzőt mind a Magyar grammatika (Keszler 2000: 310), mind az Osiris Nyelvtan a (tárgyas igék körében) produktív képzők közé sorolja. Az Osiris Nyelvtan szemantikai leírása szerint a passzív szerkezetekben „a cselekvés az elszennedő, a páciens nézőpontjából konceptualizálódik, az aktív cselekvő pedig a háttérben marad [...]. A séma jelentése: 'az alapigében megnevezett cselekvés a páciensen végbemegy'” (Ladányi 2017: 610). Az elméletileg korlátlan produktivitást árnyalja Ladányi (i.m.) szerint, hogy az ezzel a sémával létrehozott igék példánygyakorisága alacsony (a leggyakoribbak, az *adatik* és az *íratik* néhány ezerszer fordulnak elő az egymilliárd szövegszós MNSz2-ben¹⁴ (Oravecz–Váradai–Sass 2014); vö. Ladányi 2017: 610, 170. lj.). Bár a jelen dolgozat egy másik képzőt, az *-ódik/-ődik* képzőt veti alá empirikus vizsgálatnak (lásd 3.2), érdekes lenne utánajárni a *-(t)atik/-(t)etik* képzős igék típusgyakoriságának a mai magyar nyelvben, hiszen a típusgyakoriság sokkal erősebben korrelál a képző produktivitásával, ill. a séma erősségével (vö. Ladányi 2017: 539), mint a példánygyakoriság, amely inkább a konvencionalizáltág, ill. a lexikalizáltság megbízható mutatója (vö. Ladányi 2017: 538 kk.).

3. A passzív perspektívaváltás kifejezőeszközei korpuszvizsgálatok alapján

A passzív magyar kifejezőeszközeinek vizsgálatához – a funkcionális nyelvelméletek használatalapú szemléletének megfelelően – fontosnak tartottam összetett empirikus vizsgálat, ez esetben korpuszvizsgálat elvégzését. A korpuszvizsgálat

¹³ Modrián-Horváth (megj. alatt) amellet érvel, hogy nem mindig az alanya a „jobb trajektor”. Olyan mondatokban, mint a *Melegem van, Szükségem van egy új táskára*, de akár a *Jánost páni félelem fogta el* mondatban is, a grammatikai alanytól eltérő nyelvtani alakban jelenik meg a trajektor. Ugyanígy a *Zénót elűtötte a vonat* (Imrényi 2017: 689) mondatban is fel lehet tétélezni, hogy Zénó, és nem a vonat áll a figyelem középpontjában, így itt akár egy kizárólag szórendi-prozódiai eszközökkel megvalósított trajektor-landmark cserét feltételezhetünk.

¹⁴ Magyar Nemzeti Szövegtár2 v2.0.5, http://clara.nytd.hu/mnsz2-dev/bonito/run.cgi/first_form

két lépésben valósult meg. Elsőként egy exploratív jellegű vizsgálattal nyertem átfogó képet a passzív kifejezőeszközöiről egy kisebb méretű tudományos jellegű korpuszban. Második lépésként két, a szakirodalom alapján passzív szemléletű szerkezetet, a *-va/-ve van* konstrukciót és az *-ódik/-ődik* képzős igéket tartalmazó konstrukciókat vizsgáltam nagyobb terjedelmű elektronikus korpuszokban.

3.1. Exploratív vizsgálat egy tudományos korpuszban

A passzív konverzió magyar kifejezőeszközeinek átfogó manuális vizsgálatához egy kisebb, a Digitális Tankönyvtárból származó, tudományos szövegrészeteket tartalmazó korpuszt állítottam össze, mely kb. 10 000 szövegszót tartalmaz (4 szövegrészlet 4 különböző tudományterületről: humánökológia, nyelvészet, orvostudomány, sporttudomány).

A tudományos szövegeket azért választottam a vizsgálat alapjául, mert erre a funkcionális stílusra általánosan jellemző a személytelen megfogalmazásra való törekvés, így itt nagy számban várhatóak passzív funkciót kifejező eszközök a magyarban is.

A vizsgálatot kézi elemzéssel végeztem. Olyan igetőveket kerestem, melyeknek páciens szerepű trajektora van, valamint a szemantikai szerkezetben jelen lévő ágens (többnyire szubjektivizálva); a konverzitás kritériuma értelmében az igék típus szerinti jelentése cselekvő kellett, hogy legyen. Itt elsősorban az állítványok vizsgálatát mutatom be, de megjegyzendő, hogy a szövegekben mondat teljes szintaktikai szerveződését figyelembe véve sokkal nagyobb a passzív találatok aránya (t.k. befejezett melléknévi igenév jelzői szerepben, például *a legismertebb gondolkodó*, vagy deverbális főnév, például *melyek vizsgálatából kiderül*).

3.1.1. A passzívum kifejezőeszközei

A vizsgálat során a következő három csoportot különítettem el (fokozati átmenetekkel), ezekből csak az a) jelűvel foglalkozom a jelen dolgozatban:

- a) **morfológiailag** is jelölt trajektor-landmark csere az ige típus szerinti jelentéséhez képest (például határozói igenév, határozói igeneves szerkezet, igéből képzett melléknévek, lásd részletesen alább);
- b) az ágens-defókuszálás egyéb esetei, például személytelen T/1, T/3 – ezeket az elemzésben figyelmen kívül hagytam; például *Összesen 31 pár gerincvelői ideget különítünk el.* (TudK 18,34);

- c) csak szintaktikai jellegű trajektor-landmark csere – itt figyelmen kívül hagyva – például A myelinhüvelyt a periférián a Schwann-sejtek alakítják ki. (TudK17,4).

Az alábbiakban egy-egy példát mutatok be a morfoszintaktikai kifejezőeszközökre. Az utolsó két kategória némileg eltér a tipikus morfoszintaktikai jelöléstől: a személytelen T/3 jelölés, mint a fentiekben (2.2) kifejtésre került, átmenetet képvisel a pusztá szintaktikai trajektor-landmark váltás és a valódi morfoszintaktikai jelölés között, mivel a T/3 nem fejezhető ki névmással, referense nem közvetlenül azonosítható, így magas szintű ágens-defókuszálást valósít meg – mégis az ágens marad a mondat szintaktikai alanya. A funkcióigés szerkezetek, ill. tágabban: frazeológiai egységek¹⁵ esetében pedig az eseményt konstruáló igető már távolabbi kapcsolatba kerül a kifejezés egészétől.

- **-ás/-és képzős főnév:** *A másik előny a túlszaporodás megakadályozása és az érzékeny természeti környezet megóvása.* (TudK 5,14)
- **határozói igenév:** *Tengerre predesztinálva? – a HMS Victory Portsmouth kikötőjében (A szerző felvétele)* (TudK 1, 41);
- **-va/-ve van:** *ahol minden részdiszciplína csupán egyetlen fölérendelt tudomány alá van beosztva* (TudK 15,36)
- **befejezett melléknévi igenév:** *A végkimenet azonban nem garantált* (TudK 6,9)
- **-ható/-hető:** *mert az itt szerzett képességek, technikai készségek jól használhatók a többi szeren is.* (TudK 27,10)
- **-tlan: megoldatlan** (13,7), **-hatatlan/-hetetlen:** *elképzelhetetlen* (TudK 27,34)
- **beálló melléknévi igenév:** *veendő* (TudK 13,21)
- **-ódik/-ődik:** *a hátsó gyökérrostok egy-egy gerincvelői szelvénynek megfelelően összeszedődnek* (TudK 19,16)
- **személytelen T/3:** *Ennek során a subarachnoidalis térségbe fecskendeznek érzéstelenítőszer* (TudK 21,22)
- **frazeológiai egység, funkcióigés szerkezet:** *Szemantikai modellek alkotására is történtek próbálkozások* (TudK 13,6)

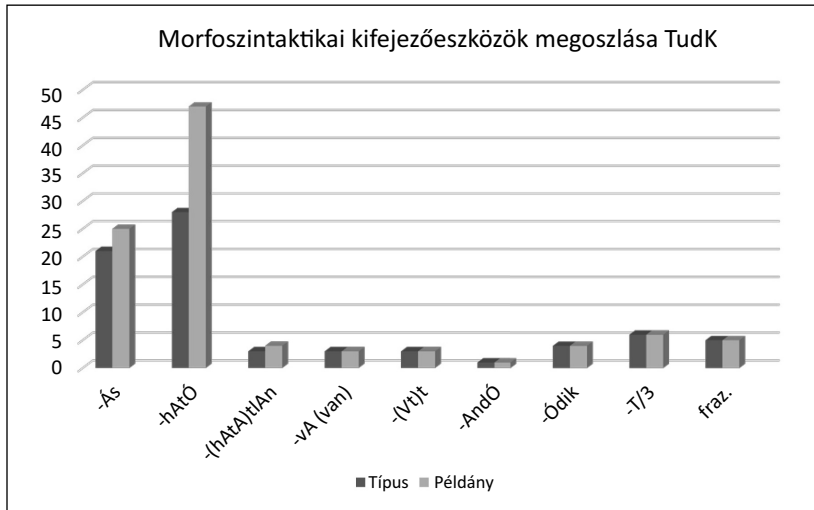
¹⁵ A funkcióigés és más polilexikális kötött szerkezeteket együtt frazeológiai egység néven kezeli a tanulmány.

3.1.2. A morfoszintaktikai passzív-kifejezőeszközök megoszlása a tudományos korpuszban

1. táblázat. A morfoszintaktikai passzív-kifejezőeszközök megoszlása a tudományos korpuszban

	Típus	Példány
- <i>As</i>	21	25
- <i>hAtÓ</i>	28	47
-(<i>hAtA</i>) <i>tlAn</i>	3	4
- <i>vA (van)</i>	3	3
-(<i>Vt</i>) <i>t</i>	3	3
- <i>AndÓ</i>	1	1
- <i>Ódik</i>	4	4
T/3	6	6
fraz.	5	5

A morfoszintaktikai passzív-kifejezőeszközök megoszlását a tudományos korpuszban a 1. ábra szemlélteti.

1. ábra. A morfoszintaktikai passzív-kifejezőeszközök megoszlása a tudományos korpuszban

Ahogy a táblázatból és a grafikonból kitűnik, a tudományos szövegrészekben magasan a leggyakrabban előforduló mondatszintű passzív kifejezőeszköz a *-ható/-hető* képző volt, ez egy igéből képzett modális melléknév állítmányi használata. A hozzá tartozó típusok száma 28, ennyi különböző igéből képzett *-ható/-hető* képzős melléknévet találtam a korpuszban, míg az igék száma 47 volt, összesen ennyi előfordulással bírtak a *-ható/-hető* képzős melléknévek állítmányi szerepben. A viszonylag alacsonyabb típus-példány arány arra utal, hogy inkább gyakoriak az ismétlődések a melléknévi állítmányok tekintetében (például *található, hasznosítható*).

A második leggyakoribb passzív-kifejezőeszköz meglepő módon egy olyan konstrukció volt, amely nem szerepelt a szakirodalmi áttekintésben: az *-ás/-és* képzős főnevek állítmányi használata, 21 típus- és 25 példány-előfordulással.

Ezt követik a hagyományosan is passzívalternatívaként felsorolt konstrukciók: a T/3 személytelen szerkezet (6 típus, 6 példány, tehát magas produktivitású szerkezet), a frazeológiai egységek (5 típussal és 5 példánnyal), az *-ódik/-ődik* képzős igék (4 típus, 4 példány, ami szintén produktív képzésre utal), a fosztóképzős melléknévek (3 típus, 4 példány), majd a határozói igeneves szerkezet és a befejezett melléknévi igeneves szerkezet (egyenként 3-3 típussal és példánnyal). A sort a csupán egyszer előforduló modális *-andó/-endő* képzős melléknévi állítmány zárja.

3.2. Egyes passzív jelentésű konstrukciók¹⁶ korpuszvizsgálata

A következőkben két, a szakirodalom szerint is jellegzetesnek tűnő passzívkonstrukció: a *-va/-ve van* konstrukciók és az *ódik/ődik* képzős igéket tartalmazó konstrukciók korpusz alapú vizsgálatát ismertetem.

A *-va/-ve van*, ill. a *-va/-ve lesz* szerkezetek elhatárolási nehézségei miatt, valamint az alacsony adatmennyiség miatt a karakteralapú keresésben az ÓMK-ban¹⁷ (Simon–Sass 2012) a létige *le-* tövét (*lévén, legyen, legyenek*) és a *nincs* igét is bevontam a vizsgálatba; a TMK¹⁸ (Novák–Gugán–Varga–Dömötör 2018, Dömötör–Gugán–Novák–Varga 2017) a lemmatizációnál szintén figyelembe

¹⁶ A dolgozatban különbséget teszek „szerkezet” és „konstrukció” között. Míg a „szerkezet” a formai oldalra vonatkozik, a „konstrukció” terminus – Goldberg 1995 meghatározásának megfelelően – forma-jelentés pár.

¹⁷ Ómagyar Korpusz, <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/>

¹⁸ Történeti Magánéleti Korpusz, <http://tmk.nytud.hu/>

vette a *le-* tövet is. A nagy adatmennyiségű elektronikus korpuszokban való keresésnél a *van* lexémát kombináltam a határozói igenévi alakokkal.¹⁹ A *van* lexéma keresése az MNSz-ben²⁰ (Oravecz–Váradi–Sass 2014) magába foglalta a *nincs* tövet is, így a *nincs*-alakokat is bevontam a vizsgálatokba.

3.2.1. A *V-va/-ve* + létige szerkezetek vizsgálata

A *V-va/-ve* + létige szerkezetet diakronikusan vizsgáltam az ÓMK, TMK, MTSz²¹ (Oravecz–Váradi–Sass 2014) és MNSz korpuszokban. A különböző korpuszok használata több elméleti és gyakorlati nehézségbe ütközött. A fentnevezett adatbázisok részben nyelvtörténeti alapon definiált korpuszok, mégis átfedéseket találunk az ÓMK és a TMK között (mindkettő ó- és középmagyar szövegeket tartalmaz, bár más-más arányban), valamint az MTSz és az MNSz között (az MTSz 2010-ig tartalmaz szövegeket, míg az MNSz a „mai magyar írott köznyelv általános célú reprezentatív korpusza kíván lenni” (<http://corpus.nytud.hu/mnsz/>), és bőségesen tartalmaz 20. századi szövegeket. Mivel a nyelvtörténeti korszakok alakulása is folyamatos változások eredménye, ezeket az átfedéseket metodológiai célból el lehet fogadni annak érdekében, hogy globális képet kapjunk a vizsgált nyelvi változásokról.

Az egyes korpuszok különböznek egymástól felépítésükben is. Míg az ÓMK-ban inkább kódexeket, missziliseket, bibliafordításokat, ill. a TMK-ban jegyzőkönyveket és magánleveleket találunk, tehát ezek ún. speciális korpuszoknak tekinthetők, az MTSz és az MNSz már a referenciakorpusz igényével lépnek fel. E típuskülönbségek bizonyos igék és konstrukciók korpuszbeli reprezentáltságának eltolódását okozhatják, így például a *meg van írva* szerkezet kiemelkedően gyakori az ÓMK-ban, míg a *fogva van* a TMK-ban.

A gyakorlati problémákat egyrészt a korpuszok eltérő mérete jelenti, ami az adatok összehasonlíthatóságát megnehezíti. Még nagyobb probléma, hogy az MTSz nincs morfológiailag annotálva, így az MTSz-ben mindenképpen csak karakteralapú keresést lehetett végezni, ami a *V-va/-ve* + létige keresésénél ismét nehézségekbe ütközött. Az ÓMK-ban való keresésnél a többféle határozói igenév miatt részesítettem előnyben a karakteralapú keresést.

¹⁹ A karakteralapú keresésnél (ÓMK, MTSz) az összes *V-va/-ve* + létige konstrukciót vizsgáltam, a TMK-ban mondaton belül kombináltam a találatokat, míg az MNSz-ben 2 szó távolságban szűrtem a létigét és a határozói igenévet.

²⁰ Magyar Nemzeti Szövegtár, <http://corpus.nytud.hu/mnsz>

²¹ Magyar Történeti Szövegtár, http://clara.nytud.hu/mts/run.cgi?first_form?corpname=MTSZ;lemma=;|pos=

Az eredmények ismertetésénél előbb egy táblázatban tüntetem fel a találatok számát, majd a (az MTSz és az MNSz esetében becsült) gyakoriságot.

A találati számokat, azaz a V-*va/-ve van* szerkezetnek a fenti korpuszokban talált típus- és példányszámait a kiinduló igék²² típusaira vetítve a 2. táblázat foglalja össze.

2. táblázat. A -*va/-ve van* szerkezetnek a fenti korpuszokban talált típus- és példányszáma

		ÓMK	TMK ²³	MTSz	MNSz
akt-pass	típus	19	186	247	146
	példány	99	368	493	175
pass-pass	típus	2	6	11	0
	példány	2	7	24	0
refl-med	típus	3	67	29	12
	példány	5	90	39	24
akt	típus	1	5	3	1
	példány	1	7	4	1

A táblázatbeli rövidítések a következő szerkezetekre utalnak:

- akt-pass: tranzitív igéből képzett, passzív jelentésű konstrukció – például *akadályozva van* – típus- és példányszáma; a típusszám mindenütt a kiinduló igék lexémáinak számát jelenti, a példányszám pedig az adott konstrukció összes előfordulása a mintában.
- pass-pass: passzív (itt: *-(t)at(ik)/-(t)et(ik)* képzővel ellátott) igetöből képzett *-va/-ve van* konstrukció;
- refl-med: reflexív, illetve mediális töből képzett konstrukció, például az *elfoglalja magát* kiinduló konstrukcióra visszavezethető *el van foglalva*, a *meggyőződik* igére visszavezethető *meg van győződve*
- akt: intranszitiv (cselekvő) igéből – például *befut* – képzett konstrukció – például *be van futva*.

²² Kiinduló igék alatt az igéket (akár képzett igéket) mint lexémákat értem. Helyesírási konvenciótól és grammatikalizáltsági, ill. lexikalizáltsági foktól függetlenül külön lexémaként kezelem az egyes igékötös igéket, tehát a *leír* és a *megír* két különböző igének számít. – Nem számítanak külön alaknak a csupán helyesírási konvenció alapján eltérő írásmódok, például *fogva/foghva/fogva, tive/téve* stb., valamint a nyelvjárási alakok, például *öszvő/öszve*. Külön típusként lettek számolva a (ritkán előforduló) tőváltozatok, például *felejt/feled*.

²³ A TMK-ban a keresési nehézségekből adódóan csak a *-va* alak kiértékelése történt meg.

A millió szövegszóra vetített relatív, ill. számított gyakoriságot a 3. táblázat mutatja; ez a táblázat csak hozzávetőleges orientációt enged meg a fenti problémák miatt.

3. táblázat. A *V-va/(-ve) van* szerkezet becsült gyakorisága a korpuszokban – áttekintés

	ÓMK	TMK	MTSz (csak -va alak!)	MNSz
összes találat száma	1491	542	9912	67306
minta nagysága	1491	542	1000	250
releváns találatok száma	107	472	560	200
korpusz mérete (millió szó)	3,2	0,85	30	187,6
relatív / számított gyakoriság /millió szó	33,4375	555,2941	185,024	287,0192

Az ÓMK-ban és a TMK-ban az összes példánytalálatot osztottam a korpusz nagyságával (/millió szövegszó). Itt a TMK a szerkezet használatának kiugró gyakoriságát mutatja, ami talán a korpusz konceptuális szóbeliséghez²⁴ való közelségével magyarázható. Az MTSz-ben és az MNSz-ben a becsült gyakoriságot a releváns találatok/minta nagysága korrekciós tényező segítségével (ez az MTSz-ben 560/1000, az MNSz esetében 200/250 találat volt) számítottam ki az összes találatból (MTSz: 9 912, MNSz: 67 306 találat).

A *V-va/(-ve) van* szerkezet relatív, ill. számított gyakoriságát tekintve folyamatos növekvő tendenciát láthatunk az egyes vizsgált korpuszokban. Ez alól kivétel a TMK-ban kiugróan magas gyakoriság, amely még a jelenkori (MNSz) korpuszt is messze meghaladja. Amennyiben minden számítás helyes volt, ez a kiugró arány feltehetőleg a TMK konceptuális szóbeliségére vezethető vissza: a másik három vizsgált korpusz konceptuálisan és mediálisan is írásbeli szövegeket tartalmaz, ezért a *V-va/(-ve) van* szerkezet megjelenése korlátozott lehet. Ez arra is utalhat egyúttal, hogy a konceptuális és mediális szóbeliségben a szerkezet használata akár sokkal gyakoribb lehet, mint az írott nyelvhasználatban.

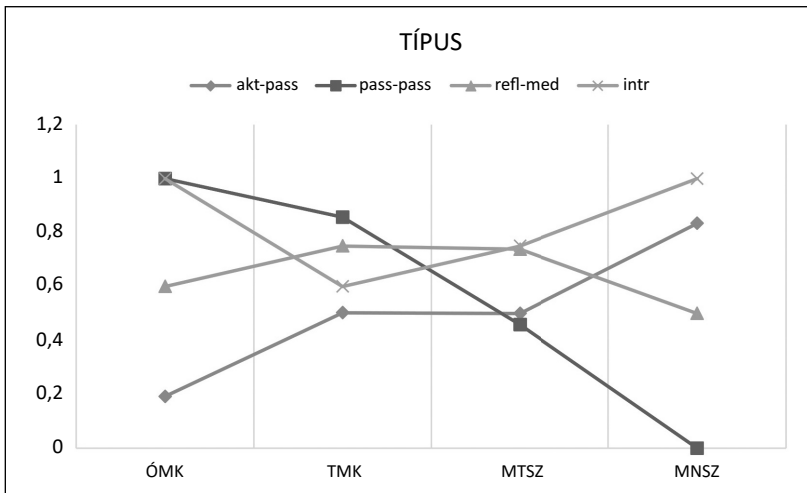
Az első megjelenésekben (Ómagyar Korpusz) messze a legtöbb előfordulás tranzitív aktív tőből képzett, passzív jelentésű konstrukció (*meg vagyon írva*) – ez

²⁴ A konceptuális írásbeliség és szóbeliség fogalmához vö. Koch–Oesterreicher (1994).

a konstrukciós jelentés tűnik a szerkezet elsődleges jelentésének. Ez a konstrukció a későbbi korpuszokban egyre inkább növekvő gyakorisággal, ill. – elsősorban – típus-példány aránnyal jelenik meg, és – ha figyelmen kívül hagyjuk az alacsony példánygyakoriságú intranszitiv cselekvőkből képzett konstrukciókat – a legdinamikusabban kiépülő séma. E kritériumok alapján **a tranzitív igékből képzett passzív jelentésű V-va/-ve van konstrukció erős sémának minősíthető** (vö. Ladányi 2017).

A régebbi szövegekben előfordul passzív jelentésű V-va/-ve van szerkezet morfológiailag passzív (ebben az esetben: *-(t)atik/-(t)etik* képzős) többlől képezve is, például *egybeszerkesztve van*. Ez a típus már az Ómagyar Korpuszban is megjelenik, produktivitása a Magyar Történeti Szövegtár szövegeiig csökken, majd – a *-(t)atik/-(t)etik* képző használatának erőteljes visszazorulásával párhuzamosan, vö. Ladányi 2017: 610) teljesen eltűnik.²⁵

A V-va/-ve van szerkezet megjelenik mediális-reflexív igékből (például *el van hervadva*), sőt néhány cselekvő intranszitiv igével is előfordul (például *elvonúlva van, be van futva*). A reflexív-mediális használat gyakorisága ideiglenesen megugrik a TMK és az MTSz szövegeiben, majd arányaiban visszaesik az MNSz-ben.

2. ábra. Az egyes konstrukciótípusok típus-példány arányainak diakrón változása

²⁵ Az ábrába a szemléletesség kedvéért az MNSz-hez 0 arányérték került, bár a 0 típus/0 példány osztás valójában nem lenne értelmezhető.

A 2. ábra az egyes konstrukciótípusok típus-példány arányainak diakrón változását szemlélteti. A típus-példány arányból – a kellő elővigyázatosság mellett – következtetéseket vonhatunk le az egyes konstrukciótípusok produktivására vonatkozólag: minél magasabb a típus-példány arány, annál magasabb a szerkezet produktivitása. Ez nem vonatkozik természetesen a rendkívül ritka előfordulású konstrukciótípusokra. Így a diagramon látható, a passzív, ill. intranszitiv tövekből képzett konstrukciókhoz tartozó 1,00 értékek figyelmen kívül hagyhatók az alacsony adatmennyiség miatt, ezeket csak a teljesség kedvéért hagytam a diagramban.

A legszembeütőbb tendencia a **transzitiv igékből képzett passzív jelentésű konstrukció típus-példány arányának egyértelmű növekedése**: míg ez az érték az Ómagyar Korpuszban mindössze 0,19 volt, az MNSz-ben már 0,83, vagyis közelíti az egyet. Ezzel e konstrukciótípus produktivásának erőteljes növekedése, a konstrukció kiépülése figyelhető meg az évszázadok folyamán.

A másik érdekes változási tendencia a reflexív, ill. mediális jelentésű konstrukció típus-példány arányának átmeneti megnövekedése, majd visszaesése. E konstrukciótípus előfordulási gyakorisága, bár arányaiban erőteljesen lecsökken, mégis stabilizálódik egy alacsonyabb szinten. A típus-példány arány (0,5) egyes példányok kiemelkedő gyakoriságának köszönhető (például *meg van győződve*).

A passzív *-tatik/-tetik* képzős tövekből (például *alkalmaztatva van*) eleinte kevés előfordulás található, ennek köszönhető a magas típus-példány arány. Később e konstrukció viszonylagos kiépülését, majd teljes hanyatlását láthatjuk.

3.2.2. Az *-ódik/-ődik* képző vizsgálata: mediálisból passzív képző?

A másik, behatóbb vizsgálatnak alávetett konstrukció az *-ódik/-ődik* igeképzővel képzett szerkezet. Az *-ódik/-ődik* tipikusan **mediális** képző, de a szakirodalom megállapításai szerint megjelenik passzív képző funkcióban („alkalmas[...] arra, hogy pótolja a szenvedő igealak elhalványodásából fakadó hiányt”, Szili 1999; vö. 2.4.1 is). A képzőt, ill. az ezzel létrehozott kimenet alapú sémát, Ladányi (2017) kétféle jelentésben tartja számon: egy mediális és egy passzív jelentésben. Utóbbi jelentés így írható körül: a „folyamat az alapszóban szereplő tevékenység következtében végbemegy” (Ladányi 2017: 610).

Ahogy ez a 2.4.1 pontban már kifejtésre került, az *-ódik/-ődik* képzős (és más mediális) igék azért használhatóak a passzív jelentéstartalom kifejezésére, mert a mediális és a passzív igék jelentésszerkezete közti határ szemantikailag nem éles (vö. Tolcsvai Nagy 2017; Croft 1994). A passzív olvasatot elősegíti a képző olyan használata, amikor az alapszó hangsúlyosan ágens jellegű elsődleges figurát tartalmaz; ez a figura az *-ódik/-ődik* képzős alakban másod-

lagos figura lesz, és többnyire implicit módon van jelen (Szili 1999 szerint nem tehető ki *-tól/-től* ragos, ill. által névutós alakban, ezáltal Siewierska–Bakker 2013 alapján nem tekinthető kanonikus passzívnak).

Az MNSz2 az eddigieknél nagyságrendekkel nagyobb, morfoszintaktikailag annotált korpusz, mely több mint egymilliárd szövegszót tartalmaz; ennek magyarországi alkorpuszában vizsgáltam az *-ódik/-ődik* képzős igéket. A keresés 516 302 (*-ódik*), ill. 627 473 (*-ődik*) találatot eredményezett.

A további, manuális vizsgálathoz – a passzív vagy mediális jelleget megállapítandó – 2×250 elemes véletlenszerű mintát kértem le a találatokból. Itt ismét olyan találatokat kerestem, ahol a kiinduló ige jelentésszerkezetében hangsúlyosan ágens szerepel. A vizsgálat eredményeképpen mindössze elenyésző mennyiségű (összesen 7 darab) inkább passzív jelentésű konstrukciót találtam, bár a találatok besorolása korántsem volt mindig egyértelmű, mivel, mint fent már többször megállapításra került, a passzív és a mediális közötti átmenetek fokozatosak. A ritkán előforduló passzív találatokra álljon itt három példa:

- (8) Kérdésem egyszerű: milyen nyelven íródtak és köttettek meg az M1-es és M5-ös autópályák koncessziós szerződésai?

Az íródik a magas példánygyakoriságú *-ódik/-ődik* képzős passzív szóképzési termékek közé tartozik; ezt az motiválhatja, hogy az írott művek szerzője részint sokszor ismert, anaforikusan (esetleg kataforikusan) hozzáférhető – ilyenkor ezért kerülnek az ágens újbóli kitételét –, részint nem ismert vagy nem releváns. A jelen kontextusban a második esetről lehet szó. A passzív olvasatot egyértelművé teszi és támogatja az archaizáló *köttek meg* alak.

- (9) A másik ilyen problematikus dolog, amit Perlaki Jenő és a mi képviselőink közül is néhányan említettek, hogy a preambulumban mintegy korrupcióellenes törvény tüntetődik fel ez a törvényjavaslat.
(10) következőképpen a jövőben munkahelyek teremtődnek

A (9) és (10) példákban ismét passzívközeli olvasatot találunk, a *feltüntet* és a *teremt* igék szemantikájából adódóan. Ezek az igék a kapcsolódó tudáskeret szerint nem szoktak intencionalitás nélkül bekövetkezni. A *valamiként feltüntet* szándékos ferdítést implikál, a *teremt* pedig egy létrehozásra irányuló szándékot, így az intencionális ágens feldolgozása a nyelvi színrevitel hiánya (a subjektívizáció) ellenére is szükségszerűen végbemegy.

4. Összefoglalás és konklúzió

A dolgozat fő kérdésfeltevése az volt, hogy a magyarban milyen konstrukciós sémákkal valósul/nak meg a passzív jelentéstartalom/jentéstartalmak, és e sémák milyen erősségűek. A passzívum elsősorban a fokális résztvevők, a trajektor és a landmark „megfordításaként” került meghatározásra, de kritériumként szolgált a levezetetttség és a konverzivitás követelménye is.

A tudományos szövegekben található konstrukciók exploratív vizsgálata során a szakirodalomban felsorolt kifejezőeszközök közül a *-tatik/-tetik* (elméletileg korlátlan produktivitású) séma egyáltalán nem fordult elő, ellenben relatíve magas találati aránnyal és magas típus-példány aránnyal szerepelt az *-ás/-és* képzős főnevek állítmányi használata, amelyet nem találhatunk meg a szakirodalomban a passzív-kifejezőeszközök, ill. -alternatívák sorában. Nagy arányban fordultak elő a modális *-ható/-hető* képzős melléknévi konstrukciók állítmányként, bár ezek típus-példány aránya jóval alacsonyabb volt, mint az *-ás/-és* képzős főnevet tartalmazó állítmányoké, ami inkább konvencionalizált alakok gyakori ismétlésére utal, mint igazán produktív passzívképzésre.

A *V-va/-ve* + létige az egyik legfontosabb, passzív tartalmat kifejező konstrukciónk, mely azonban nem csak passzív, hanem más, statikus jelentéstartalmakkal is összekapcsolódik. A szerkezet különböző (tranzitív igéből képzett passzív, *-tatik/-tetik* képzős igéből képzett passzív, reflexív-mediális és cselekvő aktív) konstrukcióinak alakulását egy diakrón jellegű vizsgálat keretében próbáltam feltérképezni. A legegységelműbb változási tendencia a tranzitív igéből képzett, statikus passzív jelentésű szerkezet térnyerése a legújabb magyar korig, amelyet ezen szerkezetek típus-példány arányának fokozatos növekedése jellemez. Az MNSz korpusz véletlenszerűen vételezett adataiban az ilyen jelentésű szerkezetre már kiugróan magas típus-példány aránnyal találkozhattunk (mintegy 83%), ami a statikus passzív jelentésű *V-va/-ve van* magas produktivitására utal a mai magyar nyelvben. Ezzel párhuzamosan a *V-va/-ve van* szerkezet becsült gyakorisága is folyamatosan emelkedő tendenciát mutatott (a TMK kiugró eredményét leszámítva, amely feltehetőleg a koncepcionális szóbeliségre vezethető vissza). Megállapítható tehát, hogy a magyarban létezik egy erős, produktív (statikus) passzív konstrukciós séma, a tranzitív igéből képzett *V-va/-ve van* szerkezet. A *-tatik/-tetik* képzős igéből képzett passzív konstrukció a képző elhalványodásával maga is eltűnően van. A reflexív-mediális alapigéből képzett konstrukciók átmeneti fellendülés után egy alacsonyabb típus-példány aránynál nyugvópontra jutottak, de míg ez az arány a korábbi nyelvtáriumok korpuszaiban inkább egyenletesebb példánygyakoriság-eloszlással jártak együtt, az MNSz-ben már

egy-egy ige kiugró gyakoriságára vezethető vissza, ami a produktivitás csökkenésére utal.

Egy másik, inkább kvalitatív jellegű vizsgálat az *-ódiik/-ődiik* képzővel ellátott igékre irányult. A vizsgálat során azt lehetett látni, hogy a kifejezetten passzív jelentésű alakok – melyek jelentésszerkezete hangsúlyosan tartalmaz egy ágenst mint másodlagos figurát, például *megszidódiik, elhalasztódiik* – rendkívül alacsony gyakorisággal fordulnak elő a korpuszban. Az *-ódiik/-ődiik* képzős igék túlnyomó többsége tehát mediális olvasatú, a passzív jelentésű konstrukció egyelőre alacsony típusgyakoriságú gyenge sémának bizonyult, ezért nem lehet arról beszélni, hogy a képző átvinné vagy pótolná a *-tatik/-tetik* passzívképzői szerepét.

Az igenemek funkcionális kognitív értelmezésének a vizsgálat eredményeire nézve több helyütt is kiemelkedő jelentősége van. A mediális és a passzív igenem kognitív értelmezése alapján ugyanis megállapítható, hogy egymással érintkező szemantikai tartományokról van szó, fokozatiság kérdése ugyanis, hogy a páciensre ható erő, amely hatására a pácienset érintő folyamat végbemegy, rejtett erőforrás vagy aktív cselekvő. Így az egyes konstrukciós sémák kiterjesztése könnyen megvalósul. Ez teszi lehetővé egyrészt a *V-va/-ve van* séma kiterjesztését a tranzitív-passzív jelentésű sémáról a reflexív-mediális sémára, így motiválva a szerkezet szélesebb körű használatát. Másrészt alkalmassá teszi a mediális igéket, ill. az *-ódiik/-ődiik* mediális igeképzőt a passzív jelentéstartalmak hozzáférhetővé tételére.

A jelen vizsgálatok a passzív jelentéstartalmakat kifejező magyar konstrukciók kutatásának csak egy kis részét valósították meg. Szükséges és tanulságos lenne egyrészt más szövegfajták kiterjedt exploratív vizsgálata, másrészt a többi konstrukciós séma, többek között a *-(t)atik/--(t)etik* képzős igék és a *-ható/-hető* képzős melléknévek típus- és példánygyakoriságának feltérképezése, valamint a személytelen T/3 konstrukciók behatóbb empirikus vizsgálata a magyar nyelvben.

Források

TudK: Tudományos Korpusz – szemelvények a Digitális Tankönyvtár szövegeiből

Irodalom

Ágel Vilmos 1996. Was gibt's Neues übers Passiv? Funktion, Typen, Bildung. *Deutschunterricht für Ungarn* 11: 76-87.

- Berényi Mária 2001. Az idegennyelvi szenvedő szerkezetek megfelelői a magyar nyelvben. *Intézeti Szemle* 22: 37–40.
- Chomsky, Noam 1981. *Lectures on Government and Binding*. New York: Plenum Press.
- Croft, William 1994. Voice. Beyond Control and Affectedness. In: Fox, Barbara – Hopper, Paul J. (eds.): *Voice. Form and function*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 89–118.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017. Kiutkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszpépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- E. Abaffy Erzsébet 1978. A mediális igékről. *Magyar Nyelv* 74: 280–293.
- F. Gulyás Nikolett 2016. *Személytelen szerkezetek finnugor nyelvekben. Funkcionális és tipológiai megközelítés*. Doktori értekezés, ELTE.
- Givón, Talmy 1990. *Syntax. An introduction. Vol. II*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Givón, Talmy. 1994. The pragmatics of de-transitive voice. Functional and typological aspects of inversion. In: Givón, Talmy (ed.): *Voice and Inversion*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 3–44.
- Goldberg, Adele 1995. *Constructions: a construction grammar approach to argument structure*. Chicago: University of Chicago Press.
- Honti László – H. Varga Márta 2013. Meg van írva! A határozói igenév és a létige alkotta szerkezet funkciójáról és háttéréről. In: Honti László (szerk.): *Magyar nyelvtörténeti tanulmányok*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan. 255–266.
- Hopper, Paul – Thompson, Sandra A. 1980. Transitivity in grammar and discourse. *Language* 56: 251–299.
- H. Tóth Tibor 1996. A magyar igenemek kérdéséhez I-II. *Magyar Nyelv* 92: 269–286., 415–439.
- H. Varga Márta 2015. A 'passzív' jelentés és nyelvi kifejezőeszközei a magyarban. *Folia Uralica Debreceniensia* 22: 293–310.
- Imrényi András 2017. Mondattan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris. 663–760.
- Károly Sándor 1967: A magyar intranszitiv-tranzitív képzők. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* V: 189–218.

- Kemmer, Suzanne 1993. *The middle voice*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Keszler Borbála 2000. A szóképzés. In: Keszler, Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 307–320.
- Koch, Peter – Österreicher, Wulf 1994. Schriftlichkeit und Sprache (Writing and Language). In: Günther, Hartmut – Ludwig, Otto (Hrsg.): *Schrift und Schriftlichkeit – Writing and its Use. Ein interdisziplinäres Handbuch internationaler Forschung – An interdisciplinary Handbook of International Research*. 10.1. Berlin, New York: de Gruyter. 587–604.
- Kugler Nóra 2017. Jelentéstan. Az evidencialitás és a modalitás. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris. 467–494.
- Kugler, Nóra – Simon, Gábor 2018. The schematization of Hungarian participle-noun compounds. *SKY Journal of Linguistics* 31: 35–69.
- Ladányi Mária 2017. Alaktan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris. 503–660.
- Lambrecht, Knud 1994. *Information Structure and Sentence Form*. Cambridge University Press, Cambridge
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I. Theoretical Prerequisites*. Stanford California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2001. Topic, subject, and possessor. In: Simonsen, Hanne Gram – Endresen Rolf Theil (eds.): *A Cognitive Approach to the Verb: Morphological and Constructional Perspectives*. Berlin, New York: de Gruyter. 11–48.
- Langacker, Ronald W. 2006a. Subjectification, grammaticalization, and conceptual archetypes. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds.): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 14–40.
- Langacker, Ronald W. 2006b. Dimensions of defocusing. In: Shibatani, M. et al. (eds.): *Voice and Grammatical Relations: In Honor of Masayoshi Shibatani*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 115–137.
- Lengyel Klára 2000. Az ige. In: Keszler, Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 81–94.
- Leiss, Elisabeth 1992. *Die Verbalkategorien im Deutschen. Ein Beitrag zur Theorie der sprachlichen Kategorisierung*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.

- Maleczki Márta 2002. A thetikus itéletek szemantikai szerkezetéről. In: Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 5*. Szeged: SZTE. 389–404.
- Modrián-Horváth, Bernadett megj. alatt: Sind Passivsubjekte die besseren Trajectors? Möglichkeiten der Ereignisumperspektivierung im Deutschen und im Ungarischen. Megjelenik a veszprémi Pannon Egyetemen szervezett 2018-as *Ereignis* konferencia aktáiban.
- Molnár, Valéria 2018. Alea iacta est. Das Passiv in den germanischen und finno-ugrischen Sprachen aus sprachtypologischer und historischer Sicht. In: Leiss, Elisabeth (Hg.): *Die Zukunft von Grammatik – die Grammatik der Zukunft*. Tübingen: Stauffenburg. 311–352.
- Myhill, John 1997. Towards a functional typology of agent defocusing. *Linguistics* 35: 799–844.
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne 2018. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52: 1–28.
- Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid – Declerck, Thierry – Loftsson, Hrafn – Maegaard, Bente – Mariani, Joseph – Moreno, Asuncion – Odijk, Jan – Piperidis, Stelios (eds.): *Proceedings of the ninth international conference on language resources and evaluation (LREC-2014)*. Reykjavik: European Languages Resources Association (ELRA). 1719–1723.
- Perlmutter, Davis M. 1983. *Studies in Relational Grammar I*. Chicago: University of Chicago Press.
- Pilarský, Jirí (Hg.) 2013. *Deutsch-ungarische kontrastive Grammatik*. Debrecen.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive linguistic point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 85–112.
- Sansò, Andrea 2006. ‘Agent defocusing’ revisited. Passive and impersonal constructions in some European languages. In: Abraham, Werner–Leisiö, Larisa (eds.): *Passivization and Typology*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 233–273.
- Shibatani, Masayoshi 1985. Passives and Related Constructions: A Prototype Analysis. *Language* 61: 821–848.

- Siewierska, Anna 2010. From third plural to passive: incipient, emergent and established passives. *Diachronica* 27: 73–109.
- Siewierska, Anna – Bakker, Dik 2013. Passive agents: prototypical vs. canonical passives. In: Brown, Custan – Chumakina, Marina – Corbett, Greville G. (eds.): *Canonical Morphology & Syntax*. Oxford University Press, Oxford. 151–189.
- Simon Eszter – Sass Bálint 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXIV: 243–264.
- Sturm, Eva 1995. Das deutsche Passiv und seine Entsprechungen im Ungarischen. *Hungarológia* 8: 109–207.
- Szili Katalin 1999. Valahol a passzívum és a mediálisok között... (A szenvedő jelentéstartalom változó megjelenésmódja kapcsán). *Magyar Nyelvőr* 123: 350–357.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2015. *Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentéstan. Az ige jelentése. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 310–352.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Uzonyi, Pál 2010. Zustandspassiv und Zustandsaktiv im Deutschen und im Ungarischen. In: Czeglédy, Anita – Hess-Lüttich, Ernest W. B. – Langanke, Ulrich H. (Hg.): *Deutsch im interkulturellen Begegnungsraum Ostmitteleuropa*. Frankfurt a. M.: Peter Lang. 451–462.
- Welke, Klaus 1992. *Funktionale Satzperspektive*. Münster: Nodus Publikationen.
- Welke, Klaus 2005. *Deutsche Syntax funktional: Perspektiviertheit syntaktischer Strukturen*. 2. Aufl. Tübingen: Stauffenburg.
- Zimányi Árpád 2006. A befejezett melléknévi igenév állítmányi szerepének szemantikája és pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 130: 176–186.

ROSKÓ MIRA – SZLÁVICH ESZTER

A *hova* kérdő névmás ok- és célhatározói használata retorikai kérdésekben

Kivonat

Jelen tanulmány célja a *hova* kérdő névmás ok- és célhatározói használatának (például *hova fogysz már?*) vizsgálata funkcionális kognitív nyelvelméleti keretben. A tanulmányban kísérletet teszünk arra, hogy részletes leírást adjunk a *hova* névmás nem lokalizációs jelentésben való előfordulásairól. A vizsgált szerkezet-típus elemzéséhez valós nyelvi adatokat használtunk fel, amelyek forrása a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSz2) és a Google volt. A szerkezet-típus tipikusan indirekt beszédaktusokban fordul elő, amelyeket nem lehet egyértelműen a kommunikatív cselekvések csupán egy altípusához kötni. A *hova V már/még* konstrukció értelmezésében nagy szerepet játszanak bizonyos diskurzusjelölők (*már, még, ennyire* stb.) is; segítségükkel előtérbe kerül a folyamat fokozati, skaláris jellege, ami a TÉRBE VALÓ HALADÁS A CÉL ELÉRÉSÉNEK A FOLYAMATA metaforán alapszik. A jelentésváltozási folyamatot grammatikalizációs folyamatoknak tekintjük, mivel a kérdő névmás jelentése kifakul, általánosul, a folyamat végpontjának pedig azokat a példákat tartjuk, amelyek esetében nem érvényesül a *hova* eredeti jelentésén alapuló skalaritás.

1. Bevezetés

Jelen tanulmány a *hova V már/még* konstrukcióval foglalkozik, amelyben a *V* nem mozgásige, a *hova* kérdő névmás ok- és célhatározói funkciójában szerepel, a teljes mondat pedig retorikai kérdésként (vö. például Szikszainé Nagy 2001) értelmezhető. A tanulmányban kísérletet teszünk arra, hogy részletes leírást adjunk a *hova* névmás nem lokalizációs jelentésben való előfordulásairól, amely jelentés kialakulását grammatikalizálódásnak (lásd Dér 2008) tekintjük. A kérdő névmás egy tipikusnak mondható jelentésváltozási folyamaton ment keresz-

tül: a konkrét irányjelentésből kiindulva kialakult egy elvont, az ok és/vagy cél validitásában való kételkedést kifejező használat (vö. Dancygier–Sweetser 2014). A dolgozatban a funkcionális kognitív szemantika (vö. Tolcsvai Nagy 2010), pragmatika (vö. Tátrai 2011) és mondattan (vö. Kugler 2017) módszereit alkalmaztuk. A tanulmány az adatgyűjtés módszertanának ismertetésével indul, ezután a vizsgált szerkezet típus beszédcselekvés-értékének és azt ezt befolyásoló kérdő mintázatnak a tárgyalására térünk rá, majd a kérdő névmás itt tárgyalt használatát motiváló metaforát és az ezen alapuló, illetve ezzel együtt járó skalaritást tekintjük át, illetve bemutatunk néhány olyan példát, amelyeket nem jellemez az említett skalaritás. Felvetjük a lehetőségét annak, hogy a jelentésváltozást grammatikalizációs folyamatnak tekintjük, majd összehasonlítjuk más hasonló funkciókban álló kérdő névmásokkal. A tanulmány felhasználja Roskó–Szlávích (2019) eredményeit.

2. Az adatgyűjtés módszertana, problematikus adatok

A dolgozat valós nyelvi adatokra épül, azonban – mivel a vizsgált jelenség vélhetően elsősorban a beszélt nyelvben fordul elő – az írott nyelvi szövegtörzsek esetében az adatgyűjtés során akadályokba ütköztünk. Az MNSz2 (Oravecz–Várad–Sass 2014)¹ korpuszában az önmagában álló *hova/hová* kérdő névmásra keresve végeláthatatlan munka lett volna kigyűjteni a megfelelő példamondatokat, ugyanis a két variánsra összesen 66.896 találatot kaptunk. A szerkezet jellemzően élőnyelvi használatára való tekintettel a főleg lokalizációs szerkezeteket tartalmazó MNSz helyett elsősorban célzott Google-keresést alkalmaztunk olyan igékkel *hova* névmás közvetlen szomszédságában, amelyek nem értelmezhetők mozgásigeként.² A 12 mondatból álló gyűjtés a *lop, fiatalodik, tanul, pihen, folytat, könyörög, nő* igéket tartalmazza. A konkrét igékre való keresés mellett a másik módszerünk az volt, hogy a *már* diskurzusjelölővel együtt kerestünk a *hova/hová* kérdő névmásra, mivel arra a megfigyelésre jutottunk, hogy a névmás ok- vagy célhatározói jelentésében aránylag gyakran fordul elő a *már* közelemben. Ez a módszer további 12 találatot eredményezett. A két eljárást ötvözve egy összesen 24 mondatot tartalmazó adathalmazt kaptunk, amely nem alkalmas

¹ Magyar Nemzeti Szövegtár, v2.0.5. <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/>

² Természetesen mozgásigével is előfordulhat az ok- vagy célhatározói jelentés, azonban ebben a dolgozatban nincs lehetőségünk tágabb kontextussal, intonációval, nonverbális jelekkel foglalkozni, ezért a lehetséges mondatok csoportját szűkíteniünk kellett az egyértelműbb adatok érdekében.

arra, hogy statisztikai elemzésnek vessük alá; a célunk azonban nem is az anyagok statisztikai szempontú elemzése volt, hanem csupán az, hogy kutatásunk valós nyelvi adatokra épüljön, illetve hogy a példáink száma lehetővé tegye a konstrukciós séma azonosítását.

Előfordult, hogy egy-egy példát azért nem vettünk be az adattárunkba, mert az többféle jelentést aktivál, és a többértelműség kérdésére a jelen kutatás keretében nem volt célunk kitérni.

- (1) Ezért nem értem igazából hogy hova lopnak ennyi robogót, érthetetlen hogy nem beszélnének össze. (Google)

Az (1) mondat *lop* igéje nem mozgásige, jelentésében azonban a *hova* kérdő névmásnak köszönhetően előtérbe kerülhet a 'lopott tárgy térben való elhelyezése' jelentéskomponens. Ez esetben a *lop* a mozgatást kifejező igék kategóriájába sorolható (a kategória nem prototipikus tagjaként), a *hova* pedig eredeti, 'melyik helyre' jelentésében szerepelhet. A mondat ugyanakkor értelmezhető úgy is, hogy 'minek/mi célból/mi okból lopnak ennyi robogót'. Ilyen esetekben csak akkor vettük fel az adott mondatot a példatárba, ha a tágabb kontextus figyelembe vételével egyértelművé vált, hogy a *hova* kérdő névmás az itt tárgyalt (ok- vagy célhatározói) jelentésében szerepel benne. (Az (1) mondat ennek megfelelően nem került be az elemzésre kijelölt anyagok közé, mivel ez esetben a kontextust is figyelembe véve a valószínűsíthető szándékolt jelentés a lokális jelentés volt: egy kisebb görög szigeten nem volt megfelelő rejtekhely a lopott robogóknak.)

A nem mozgásigét tartalmazó kifejezésekre irányuló keresés során a *hova* gyakran előfordult átszövődéses szerkezetekben is (*hová gondolod, hogy beüljek? hova kéne hogy elbújjatok*). Ezekben az esetekben – bár nem retorikai kérdésekről van szó, és a *hova* ezekben az esetekben is elsősorban a mozgásigék bővítményeként fogható fel – a *hova* és a *gondol, kéne* stb. igék egymás mellettsége miatt úgy tűnik, mintha grammatikai kapcsolat alakulna ki ezekkel az igékkel, azaz mintha a kérdő névmás lokális jelentésében sem kizárólag mozgásigékhez lenne kapcsolható. Vannak ugyanis olyan átmenetinek tekinthető esetek is, amikor nem mozgásigének is lehet lokális jelentése a *hova* kérdő névmással alkotott szerkezetben. Ilyen eseteket szemléltet az alábbi (2a), illetve (2b) példa:

- (2a) Hova fogadjak be tyúkokat?
(2b) Hova fogadjak már be tyúkokat?

A (2a) kérdésben a *befogad* ige 'térben elhelyez' jelentése kerül előtérbe, retorikai kérdésként való értelmezése: 'nincs helyem tyúkok befogadására'. Valódi (információkérő) kérdés esetében a megnyilatkozás jelentése: 'a beszélőtárs válaszában adja meg azt a helyet, ahova a kérdező befogadhatja a tyúkokat'. A (2b) esetében a *már* partikula miatt a példát egyértelműen retorikai kérdésként értelmezzük. A mondat jelentése ekkor elsősorban ez: 'túl sok/épp elég tyúkom van, nincs szükségem többre/nincs módom több elhelyezésére'. Természetesen itt sem zárható ki implikaturaként a lokális jelentés – vagyis a megnyilatkozás adott esetben jelentheti azt is, hogy 'a már meglévő tyúkjaim elfoglalják a rendelkezésre álló területet, nincs több hely'.

3. A kérdő mintázat és a szerkezet típus beszédcselekvés-értéke

A kérdő mondat típus alapesetben azzal jár együtt, hogy a megnyilatkozó verbális választ vár a befogadótól (Kugler 2017: 773). A (3a) kérdésben azonban a *hova* kérdő névmás nem a *hova – oda, ahova* kérdés–válasz sémát hívja elő, így az adekvát válasz általában az implikált jelentésre (vö. Grice 1997) reagál.

(3a) – Hova gyúr ennyire Balázs? (Google)

* – Balázs oda gyúr ennyire, ahova...

Kérdéses, hogy előfordulhat-e olyan válasz, amely szerint valódi kérdésként, implikatura nélkül értelmeződik a kérdő mondat. Az *A vádlijára* válasz esetében azonban a *gyúr*-nak is előkerül egy lokális jelentése: nem általános testépítő edzésről van szó, hanem a test adott részének az izmosabbá tételéről. Amennyiben ez a jelentés aktiválódik, akkor a *Hova gyúr ennyire Balázs* kérdő mondat értelmezhető valódi kérdésként.

(3b) – Hova gyúr ennyire Balázs? (Google)

? – A vádlijára.

A (3c) dialógus arra ad példát, amikor a kérdés nem retorikai kérdésként konceptualizálódik, de a válaszban mégis az indirekt beszédaktusra (lásd Searle 1997) adott reakció jelenik meg.

(3c) – Hova gyúr ennyire Balázs? (Google)

– Meg akarja nyerni a következő testépítő versenyt.

A tárgyalt szerkezet típus esetében az is előfordulhat, hogy a beszédpartner ugyan válasz formájában fejezi ki egyet nem értését (lásd (3d)), azonban ez a válasz nem tekinthető a konkrét kérdésre adott válasznak, hanem csupán az implikált jelentést elutasító véleménynek. Ehhez hasonló válaszjellegű megnyilatkozás nemcsak kérdést követhet, hanem egy kijelentő mondat után is adekvát reakciónak tekinthető.

- (3d) – Hova gyúr ennyire Balázs? (Google)
– Szerintem még csak most kezd el jól kinézni.

A *hova* kérdő névmás ok- és célhatározói használatának esetében tehát jellemzően indirekt beszédaktusról beszélhetünk, azonban a pontos besorolásuk ezen belül variábilis, nem kötődik egyetlen funkcióhoz, hanem a kommunikatív cselekvések több altípusához is kapcsolódhat.

A *hova* *V-zik már/még/stb.* konstrukció egyfelől magán hordozhatja az expresszívumok jellemzőit; a megnyilatkozó célja ugyanakkor nem feltétlenül az, hogy megváltoztassa a befogadó világról való tudását, hanem inkább az, hogy kifejezésre juttassa a mondatban foglalt eseménnyel kapcsolatos saját negatív érzelmeit, illetve attitűdjeit.

- (4a) Hova gyúr ennyire Balázs? (Google)
(4b) Szerintem Balásznak nem kellene ennyit gyúrnia.
(4c) Nem tetszik nekem, hogy Balázs ennyit gyúr.

A (4a) feltehetőleg erősebb emocionális tartalommal rendelkezik, mint a (4b) és a (4c), noha mindhárom mondat a megnyilatkozóknak a jelenet szereplője által végzett tevékenységéhez való viszonyulását fejezi ki. Nagyon erős emocionális többlet esetén a *hova* funkciója megegyezhet az expresszívumot jelző indulatszóéval.

Az (5a) példamondatnak (a szituációtól és a prozódiaától függően) elképzelhető olyan használata is, amikor a beszédcselekvés-értéke alapján direktívumnak minősül, tehát a megnyilatkozó implicit módon felszólítja a beszédpartnerét arra, hogy fejezze be az idegeskedést.

- (5a) hova idegeskedsz már? (Google)
(5b) Ne idegeskedj már!
(5c) Nem tetszik nekem, hogy ennyit idegeskedsz.

- (5d) Szerintem nem kellene ennyit idegeskedned.
 (5e) Ha nem lesz meg a szigorlatom, egy évet csúszom, még jó, hogy ideges vagyok!

A szerkezet típus használóját több tényező is motiválhatja, amikor az (5b) példával szemben az (5a) mellett dönt. Egyfelől az (5a) által kifejezett közvetett felszólítás enyhébbnek hat, mint az (5b)-ben megjelenő direkt felszólítás; másfelől a megnyilatkozó érzékeltetheti azt is, hogy nem feltétlenül akarja vagy tudja befolyásolni a beszédpartner viselkedését, de utal arra is, hogy ha akarná vagy tudná, akkor milyen irányba befolyásolná. Kijelenthetjük tehát, hogy ha a mondat alanya az aktuális beszédpartner, akkor nehéz megállapítani, hogy a megnyilatkozó szándéka szerint az adott megnyilatkozás hol foglal helyet a véleménynyilvánítástól (5c) a tanácsként értelmezhető át (5d) a felszólításig (5b) terjedő skálán, és az sem kizárt, hogy ez a „biztonságot nyújtó” többértelműség is motiválja a *hova V már* szerkezet használatát. Természetesen itt is fennáll az a lehetőség, hogy a befogadó ne retorikai kérdésként értelmezze a megnyilatkozást, és válaszadjon (5e) a kérdésben (5a) foglalt implikált jelentésre.

A cél- vagy okhatározói funkciójú *hova* kérdő névmást tartalmazó mondatok tehát tartozhatnak az asszertívumok csoportjába is. Ebben az esetben a megnyilatkozó emocionális többlet nélkül hozza a befogadó tudtára, hogy véleménye szerint nincs oka vagy célja a szóban forgó cselekvésnek. A *hova V már/még* konstrukció (5a) teljesen szubjektívizált, azaz a beszélő nézőpontja bennfoglaltan érvényesül, nem explicit (Tolcsvai Nagy 2017: 307), míg az (5b) a mondatban szereplő felszólító módú igealakokkal összefüggésben valamivel alacsonyabb szintű szubjektívizáltságot mutat. Az (5c) és az (5d) színre viszi a tudatosság szubjektumát, ezáltal ezek objektívizáltak tekinthetők.

A mondatban jelölt folyamatról vagy előzetes (közös) tudásuk van a résztvevőknek, és csak a megnyilatkozó viszonyulása, illetve értékelése tekinthető új információnak, vagy a megnyilatkozó az adott szerkezet használatával úgy konstruálja meg a szóban forgó jelenetet, mintha az arról való előzetes ismeretek a diskurzus résztvevőinek közös előismeretei volnának. Ez utóbbi esetet jól példázza az, hogy a szerkezet előfordul cikkek címeiként is:

- (6) Hova fogy már Tóth Vera? Ilyen soványnak még nem láttuk (Google)

Az olvasó természetesen nem feltétlenül van tisztában Tóth Vera fogyásával, de a szerkezet típus azt implikálja, hogy a fogyás már olyan mértékű, hogy mindenkinek tudnia kellene róla, emellett a retorikai kérdés megelőlegezi,

illetve elvárja, hogy a befogadó egyetértson a megnyilatkozó attitűdjével. Ez általában is igaz lehet a mintázat asszertív használatára, és ezzel együtt az adott szerkezet típus alkalmazásának egy lehetséges motivációjaként is.

A szerkezet típus beszédcselekvés-értékével és kérdő mintázatával összefüggő megállapítások nem előzmény nélküliek a szakirodalomban; az ok- és célhatározói funkciójú *hova* olyan kérdésekben szerepel, amelyeket a szakirodalom klasszikusan retorikai kérdéseknek tart (vö. Szikszainé Nagy 2001). A retorikai kérdéseket Szikszainé Nagy Irma több munkájában (2002, 2003a, 2003b) a bennük megjelenő kérdő névmások szerint kategorizálja. Egyik tanulmányában (2003a: 306) a *hova* kategóriája kapcsán megjegyzi, hogy az ilyen típusú retorikai kérdés „a népi nyelvben *hova?* ’minek’ jelentésű, és valaminek a nem célszerű, nem ésszerű mivoltát fejezi ki érzelmileg színezett kérdésben”, illetve szépirodalmi példák esetében gyakran tagadó értelmű kérdésként ragadható meg. Péter Mihály (1991) a retorikai kérdésekben, felkiáltásokban (a retorikai kérdések és a felkiáltások közötti határsávról lásd Szikszainé Nagy (2003b: 571)) a kérdő névmást értékelő szónak nevezi, ilyen értékelő szó található véleménye szerint például a *Mennyi alma van a fán!* mondatban. Tehát a kérdő névmás többféle módon is alkalmassá válhat arra, hogy implikált expresszív jelentést fejezzen ki. Az Osiris Nyelvtan a cselekvés (utasítás) és az érzelem horizontján is működő kérdő mondatok, azaz a „hátár”-kérdések csoportjába sorolja az ehhez hasonló kérdő mondatokat (például *Hát most miért kell?*) (Kugler 2017: 779–781).

4. Metafora és skalaritás

A *hova* kérdő névmás ok- és célhatározói használatát bizonyos esetekben a TÉR-BEN VALÓ HALADÁS A CÉL ELÉRÉSÉNEK A FOLYAMATA metafora is motiválja; a térben való elindulás megfeleltethető a jelenetben szereplő tevékenység elkezdésének, a haladás pedig a cselekvés folytatásának. Ezzel a metaforával előtérbe kerül a szereplő által végzett, valamilyen célra irányuló tevékenysége folyamata fokozati, skaláris jellege.

4.1. A TÉR-BEN VALÓ HALADÁS A CÉL ELÉRÉSÉNEK A FOLYAMATA metaforán alapuló skála

Az úton haladva még van oka és/vagy célja a továbbhaladásnak (illetve az adott tevékenység folytatásának), de a cél elérésével és/vagy a mozgás okának meg-

szűnésével már nem szükséges folytatni a haladást (a tevékenységet) – ezen túl az adott cselekvés, folyamat céltalanná, fölöslegessé válhat. Ezzel összefüggésben érthető, hogy a *hova V már* szerkezetben szereplő igék a legtöbb esetben olyan, eredetileg valamilyen meghatározott cél elérésére irányuló tevékenységet jelölnek, amely csupán egy bizonyos pont után válik céltalanná.

Annak érzékeltetésében, hogy ezt a pontot már elérte a szereplő által végzett cselekvés, nagy szerepe van a szerkezetben gyakran előforduló *már* és *még* partikulának, illetve az *ennyire* határozószói névmásnak. Az (7) és a (8) példák esetében volt vagy lehetett oka a fogyás és a fiatalodás elkezdésének, azonban a szereplők már elérték a megnyilatkozó által megfelelőnek ítélt állapotot, vagyis a tevékenységek célját.

(7) Hova fogy már Tóth Vera?! Alig ismertünk az arcára (Google)

(8) Visszatérek egy kicsit "fiatalodni" (bár hova fiatalodjak még?) :) (Google)

A (9) esetében az idegeskedés kapcsán feltehetőleg nem beszélhetünk célról, azonban a *már* partikula jelölheti azt, hogy a megnyilatkozó szerint (legalábbis kezdetben) volt oka a beszédpartnere idegeskedésének. A (10) példa ebből a szempontból összetettebb és érdekesebb, ugyanis ebben az esetben a skála (és a térben való haladás) valószínűleg nem magának a tevékenységnek, azaz a gyúrásnak feleltethető meg, hanem annak, ahogyan Balázs teste a gyúrás következtében változik.

(9) hova idegeskedsz már? (MNSz2)

(10) Hova gyúr ennyire Balázs? (Google)

4.2. A TÉRBEN VALÓ HALADÁS A CÉL ELÉRÉSÉNEK A FOLYAMATA metaforán alapuló skalaritást nem mutató példák

Az adataink között szerepelnek olyan példák is, amelyek esetében nem beszélhetünk a fent említett metaforán alapuló skalaritásról. A (11) és a (12) esetében nem egy olyan, már a múltban elkezdett tevékenységről van szó, amely végzésének egy bizonyos állapot eléréséig volt oka vagy célja: a karácsonyfát az adott időpontban semennyire sem szükséges feldíszíteni a megnyilatkozó véleménye szerint, Silva pedig nem túlzásba vitte a pihenést, hanem egyáltalán nincs oka rá.

(11) Hova díszítik már ilyen korán a fát? (MNSz2)

(12) Megint hova pihen Silva? (MNSz2)

Bizonyos esetekben a skaláris értelmezés lehetőségét csupán a *már* és/vagy a *még* ('még mindig') partikulák teszik egyértelművé. A (13a) esetében elképzelhető például, hogy a megnyilatkozó megértette, hogy valami felkavarta a beszédpartnerét, és ezért egy bizonyos ideig érhetőnek találta az idegeskedést, egy ponton túl azonban már túlzásnak ítélte ezt a reakciót. Ezzel szemben (13b) esetében a megnyilatkozó valószínűleg úgy véli, hogy beszédpartnerének egyáltalán nem kellene idegeskednie.

(13a) Hova idegeskedsz már? (Google)

(13b) Hova idegeskedsz?

A skalaritás fent tárgyalt típusát nélkülöző példák esetében látszólag semmi nem motiválja azt, hogy az ok és/vagy a cél validitásában való kételkedést az irányjelentésű *hova* kérdő névmással fejezze ki a megnyilatkozó. Éppen emiatt – bár történeti adatok alátámasztása nélkül ez csak feltételezés – könnyedén elképzelhető, hogy A TÉRBE VALÓ HALADÁS A CÉL ELÉRÉSÉNEK A FOLYAMATA metafora által motivált megvalósulásokban kialakult skaláris jelentés hívta életre a *hova* kérdő névmás ok- és célhatározói használatát olyan folyamatok esetében is, amelyek a fent említett szempont szerint nem tekinthetők skalárisnak. A (11)–(13) példák esetében ráadásul olyan folyamatok jelennek meg, amelyek kapcsán feltehetőleg semmilyen kontextusban nem beszélhetünk irányjelentésről, azaz a *hova* kérdő névmás képes teljesen elszakadni eredeti jelentésétől.

5. Grammatikalizáció

Megfontolandó, hogy a *hova* kérdő névmás nem lokalizációs jelentésének kialakulását a grammatikalizáción keresztülment szerkezetek kialakulásához hasonlítsuk. Ugyan a *hova* esetében nem arról van szó, hogy egy lexikai egység grammatikaivá vagy egy már grammatikai egység lexikaivá válik, illetve kategóriaváltásról sem beszélhetünk, a névmás nem kerül át az alapszófajok közül a viszonzások közé (a grammatikalizáció legelterjedtebb meghatározásairól lásd Dér 2008), azonban a jelentésváltozási folyamat jellege megegyezik a grammatikalizáción keresztülment elemek jelentésváltozásával. A *hova* eredeti jelentése

kifakul, általánosul, bizonyos jelentésmozzanatok (térben való mozgás) elvesznek. Hasonlóságot mutat az is, hogy a grammatikalizálódott jelentések kialakulásában is gyakran állnak metaforikus folyamatok. A szó hagyományos értelmében nem beszélhetünk szerkezeti változásokról sem a *hova* kapcsán, azonban az ok- és célhatározóként kapcsolódhat olyan jelentésű igékhez is, amelyekhez eredeti jelentésében nem tudott, lásd például a *hova pihen már megint Silva* mondatot. Továbbá sok más grammatikalizálódott szerkezethez hasonlóan a *hova* esetében sem történik fonológiai módosulás, ezenkívül természetesen fennmarad az eredeti jelentés is, és poliszémiáról beszélhetünk.

A *hova* kérdő névmás cél- és okhatározós jelentése kialakulásának folyamata levezethető Hopper és Traugott grammatikalizációértelmezése alapján (lásd Hopper – Traugott 1993: 82–92.). Véleményük szerint a jelentésváltozási folyamat elindítója az, hogy egy szerkezet eredeti jelentésében megjelenik egy speciális kontextusban, ahol a megszokott jelentés mellett kialakul egy új jelentés, amely idővel ettől a speciális kontextustól függetlenül is létrejöhet. A (14) kérdő névmása egyértelműen a nyaralás helyére vonatkozik, ezzel szemben (15) esetében a *hova* egyszerre fejezhet ki térbeli mozgást, illetve annak okát és célját. A (16) példa kapcsán a térbeli mozgás jelentésmozzanat már eltűnt, a kérdő névmás nem utal semmiféle helyviszonyra

(14) *Hova* megyünk idén nyáron nyaralni? (lokalizációs)

(15) *Hova* cipeled már azt a sok szemetet? (lokalizációs és/vagy kauzális)

(16) *Hova* díszítitek ilyen korán a karácsonyfát? (MNSz2) (kauzális)

Azt feltételezzük, hogy ezt a grammatikalizációhoz hasonlítható jelentésváltozási folyamatot elősegíthette az, hogy a *hova* kérdő névmás gyakran előfordult egyéb, nem ok- és célhatározói viszonyt kifejező esetekben, ahol szintén nem térben való mozgásra vonatkozott. Ilyen szerkezet típus például a *hova gondol* idiomatikus kifejezés, ahol a névmás egy mentális igével áll kapcsolatban. A *hova gondol* az MTSz (Sass 2017)³ alapján már 1845-től adathozható. Korábbi nyelvelállapotok vizsgálatára alkalmas korpuszokban nem volt adathozható a szókapcsolat, azonban a Mikes-szótár (vö. Kiss 2012) *hova* címszó alatti példáinak jelentős része (28%-a) a *hova lesz* kollokációt tartalmazza, zömmel 'mi lesz vkivel' jelentésben. Ugyanakkor ebben az esetben nem zárható ki a lokalizációs jelentés sem.

³ Magyar Történeti Szövegtár, <http://clara.nytud.hu/mtsz>

A *hova* kérdő névmás ezen kívül gyakran kollokálódik⁴ a *jut* és a *vezet* igékkel is, és ezekben az esetekben a jelentést szintén A TÉRBE VALÓ HALADÁS A CÉL ELÉRÉSÉNEK A FOLYAMATA, valamint A TÉRBE VALÓ HALADÁS IDŐBELI FOLYAMAT metaforák motiválják. Az alábbi mondatokban a *hova* kérdő névmás nem egy valós térbeli desztinációs pontra utalnak, hanem az adott folyamatok lehetséges kimenetelére utalnak.

- (17) Hát hova jutnánk, ha egy kormány feje és tagjai szinte napi rendszerességgel nem váltanának egymással szót, hol különböző testületek ülésein, hol telefonon, hol pedig külön találkozókon.
- (18) Ön szerint hova vezethet ez az egymásnak homlokegyenest ellentmondó két vélemény, szakadáshoz?
- (19) Mélységesen fel vagyok háborodva, és el vagyok keseredve, hogy hova jut már ez a világ??!

A megnyilatkozó attitűdje minden esetben negatív, a retorikai kérdésként való értelmezést indokolja a (17) és a (18) mondatvégi írásjele, amely egyik esetben pont (ezt emellett motiválhatja az is, hogy több mellékmondat követi a főmondatot, és a hosszú megnyilatkozás intonációja már nem egyezik a kérdő mondatével), a harmadik esetben pedig a ?! összetett írásjel fokozott érzelmi viszonyulásról árulkodó megduplázott változata, amely hagyományosan a retorikai kérdések sajátja. Ezt a kollokálódott metaforikus szerkezetet a grammatikalizáció lépésének tekinthetjük.

6. Kapcsolat más kérdő névmásokkal

Az elemzett jelenség párhuzamba állítható a *mit* kérdő névmás Magyar grammatika (Balogh 2000: 424–425) által okhatározói tárgyának nevezett használatáról: A *Mit olvasol ilyen könyveket?* kérdő mondatban a *mit* jelentése a *miért* vagy a *minek* kérdő névmással szinonim, és ezekben a mondatokban ugyanígy behelyettesíthető a *hova*:

- (20a) Miért olvasol ilyen könyveket?
- (20b) Minek olvasol ilyen könyveket?

---

⁴ MNSz2 gyakorisági listáján a *hova* keresés mellett 1R pozícióban a lemma attribútumok a gyakorisági listáján a *jut* a 11., a *vezet* a 12. leggyakoribb előfordulás; a *vezet* esetében a logDice 5,98, a *jut* esetében 5,99, ami viszonylag erős kollokálódásnak számít.

(20c) Mit olvasol ilyen könyveket? (MGr)

(20d) Hova olvasol ilyen könyveket?

A fenti példák a megnyilatkozóknak a tevékenységhez való viszonyulásában különböznek. A *miért*-es változat semleges, a cél az információ megismerése, a *minek*-ben már megjelenik a negatív attitűd ('szerintem nem kellene ilyen könyveket olvasnod'), ami a *mit* és a *hova* kérdő névmással fokozódik, egy intenzívebb, érzelmdúsabb negatív attitűdöt implikál. A *hova* használatát ebben az esetben is főként az motiválhatja, hogy a tevékenységet a megnyilatkozó egy bizonyos pontig tartotta helyénvalónak, és a túlzott gyakoriságú vagy túlzott intenzitású cselekvéssel kapcsolatban merül fel a helytelenítő szemlélet. A *hova* ilyen jellegű használatának önállóodására utaló jel az is, hogy a *hova* megjelenhet egyéb helyhatározó szerepű mondatrész társaságában úgy, hogy a *hova* és a helyhatározó között nincs alárendelő viszony (például *hova jársz iskolába?*).

(21a) Szerintem a PSG-nek nincs szüksége Messire, ott van Ibra és Cavani, két nagyszerű támadó, hova kell oda még Messi?! (MNSz2)

(21b) Szerintem a PSG-nek nincs szüksége Messire, ott van Ibra és Cavani, két nagyszerű támadó, mit kell oda még Messi?!

A (21a) mondatban a *hova kell még oda Messi* szerkezetben a *hova* és az *oda* között nincsen semmilyen grammatikai kapcsolat. Az *oda* helyhatározó a mondatban, a *hova* viszont célhatározói szerepű, a mondatban felcserélhető akár a *mit* kérdő névmással is (21b), intenzív negatív attitűd jelentésük miatt a szerkezetben szinonim elemek, noha egyik sem prototipikus funkcióban szerepel.

A *hol* kérdő névmás is viselkedhet metaforikus szerkezetben hasonlóképpen, az alábbi példák szintén olyan retorikai kérdések, amelyekben *hol* a negatív attitűdöt fejezi ki, az adott cselekvés értelmetlenségét, lehetetlenségét érzékelteti.

(22) Hol érek én rá ilyenekre 3 gyerek mellett?? (Google)

(23) Lehet, hogy ma bénán mondjuk, de ez hol érdekel engem? (Google)

7. Összegzés

Jelen tanulmány célja az olyan *hova V már/még* konstrukció feltárása volt, amelyben a *V* nem mozgásige, a *hova* kérdő névmás pedig ok- és célhatározói jelentésében szerepel. Az ilyen konstrukciót tartalmazó mondatok többnyire indirekt

beszédaktust valósítanak meg, amelynek pontos beszédcselekvés-értéke nehezen határozható meg és variabilis, az ezzel kapcsolatos többértelműség pedig motíválhatja az adott szerkezetek alkalmazását. A *hova* kérdő névmás ok- és célhatározói használatát gyakran A TÉRBEN VALÓ HALADÁS CÉL ELÉRÉSÉRE IRÁNYULÁS metafora hívja életre, ami azt is eredményezi, hogy az ábrázolt tevékenység kapcsán előtérbe kerül annak fokozati, skaláris jellege. A jelentésváltozási folyamat több szempontból rokonítható grammatikalizációs folyamatokkal, mivel a *hova* kérdő névmás eredeti jelentésének kifakulásáról, általánosulásáról beszélhetünk. A cél- és okhatározói jelentés kialakulását elősegíthette az, hogy a *hova* kérdő névmás kollokálódott olyan szerkezetekben, ahol nem térbeli mozgásra utal. Kijelenthetjük, hogy az általunk felvázolt jelentésváltozási folyamat végpontjait azok az esetek alkotják, amelyekben már nem fedezhető fel a térvisznyon alapuló metafora.

Irodalom

- Balogh Judit 2000 A tárgy. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 419–427.
- Dancygier, Barbara – Sweetser, Eve 2014. *Figurative Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dér Csilla Ilona 2008. *Grammatikalizáció*. Nyelvtudományi Értekezések 158. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dér Csilla Ilona – Markó Alexandra 2007. A magyar diskurzusjelölők szupraszegmentális jelöltsége. In: Geecsó Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Nyelvelmélet – nyelvhasználat*. Budapest: Kodolányi János Főiskola – Tinta Kiadó. 61–67.
- Grice, Paul 1997. A társalgás logikája. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest: Osiris Kiadó. 213–227.
- Hopper, Paul J. – Traugott, Elisabeth C. 1993. *Grammaticalization*. Cambridge. *Textbooks in Linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge
- Kiss Margit 2012. A digitális Mikes-szótár. *Magyar Tudomány* 3: 279–284.
- Kugler Nóra 2017. A mondat típusok részletes tárgyalása. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 761–805.
- Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid – Declerck, Thierry –

- Loftsson, Hrafn – Maegaard, Bente – Mariani, Joseph – Moreno, Asuncion – Odijk, Jan – Piperidis, Stelios (eds.): *Proceedings of the ninth international conference on language resources and evaluation (LREC-2014)*. Reykjavik: European Languages Resources Association (ELRA). 1719–1723.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Roskó Mira – Szlávich Eszter 2019. „Hova fiatalodjak még?” A hova kérdőnévmások- és célhatározói funkciója. In: Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.): *Nyelvi és nyelvhasználati motivációk*. Budapest: ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 11–18.
- Sass Bálint 2017. Keresés a korpuszban: a kibővített Magyar történeti szövegtár új keresőfelülete. In: Forgách Tamás – Németh Miklós – Sinkovits Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 267–277.
- Searle, John R. 1997. Közvetett beszédaktusok. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest: Osiris Kiadó. 62–81.
- Szikszaíné Nagy Irma 2001. *A retorikai kérdés rövid tudománytörténete*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szikszaíné Nagy Irma 2003a. A retorikai kérdések kérdő névmása és partikulája. *Magyar Nyelv* 99: 300–310.
- Szikszaíné Nagy Irma 2003b. A retorikai kérdés és felkiáltás határsávja. *Magyar Nyelvjárások* 41: 571–580.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. A szubjektivizáció. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 306–310.

III. METAFORA

SIMON GÁBOR – BAJZÁT TÍMEA BORBÁLA – BALLAGÓ JÚLIA –
HAUBER KITTI – HAVASI ZSUZSANNA – SZLÁVICH ESZTER

Az igealak köré szerveződő metaforák szerkezeti sajátosságai¹

Kivonat

A tanulmány a metaforikus kifejezések azonosítására alkalmazott eljárás adaptálásának elméleti és módszertani hozadékait foglalja össze, előtérbe helyezve az igei metaforizáció nyelvi megvalósulásait. Részletesen bemutatja az angol és holland nyelvre kidolgozott korpuszelemző módszer (MIPVU) magyar nyelvre adaptálásának módját (MetaID-módszer), majd kitér egy közel 100 tokenből álló próbakorpusz manuális és online annotálásának az általános, valamint az igei szerkezetekre fókuszáló eredményeire. Bemutatja az annotátorközi egyezés mértékét, az annotálás során kiosztott címkék disztribúcióját, és az igei metaforák korpuszbeli szerveződését. Az annotálás során feltárt igei metaforákat az igealakok melletti argumentumok kollokálódási valószínűségével is összeveti, a Mazsola korpuszlekérdező szoftver adatai alapján.

1. Bevezetés

Az elmúlt évszázad végéhez képest napjaink metaforakutatásának a középpontjában immár nem az a kérdés áll, hogy egyáltalán létezik-e magának a metaforának a kategóriája, illetve hogy a metaforakutatás bír-e bármiféle relevanciával a nyelvről való tudásunk szempontjából. Az a meglátás ugyanis, hogy a metaforikus jelentések sajátos nyelvi mintázatokba rendeződnek (lásd például Deignan 2005:155), rámutat arra, hogy a metafora nem pusztán fogalmi jelenség, hanem olyan mentális reprezentációs eljárás, amelynek jelentős összetevője a nyelvi

---

¹ A tanulmány elkészítését Simon Gábor esetében az NKFIH K 129040 sz. pályázata („A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciók nyelvtani kutatás”) támogatta.

szimbólumok sajátos elrendeződése. Ebből kifolyólag már az sem kérdéses, hogy a metaforáról való tudományos ismeretek gazdagítják-e a nyelvről való ismereteinket: a metafora nyelvészeti kutatása ugyanis ráirányítja a figyelmet az együttes előfordulások jelentőségére a rendszer alakulásában. Így napjaink nyelvészeti metaforakutatásának középpontjában sokkal inkább az a kérdés áll, hogy a metafora nyelvi szerveződésben megragadható mintázatai miként azonosíthatók a nyelvhasználati eseményekként felfogott konkrét diskurzusokban. Jelen tanulmány tehát abba a tudományos diskurzusba kíván bekapcsolódni, amely a metafora korpuszbeli azonosítása, illetve korpuszalapú vizsgálata körül bontakozott ki a kétezres évektől kezdődően (lásd Steen 2007; Stefanowitsch 2006).

1.1. Problémafelvetés

Az erőteljesen módszertani indíttatású tanulmány egyfelől azt a kérdést járja körül, hogy a korpuszban miként azonosítható következetesen a metafora, beleértve az igealak köré szerveződő metaforákat is. Másfelől a tanulmány rákérdez arra is, hogy az igealak köré szerveződő összetett metaforikus szerkezetek feltáráshoz miként járul hozzá az igei szerkezeten belüli jelentésviszonyok következetes megállapítása.

A fenti kérdések megválaszolásával tehát a tanulmány annak a kiterjedtebb kutatásnak egy specifikus szeletét mutatja be, amely a metaforikus kifejezések korpuszbeli azonosítása köré szerveződött (előzményként lásd Deignan 2008; Stefanowitsch 2006; Babarczy–Simon 2012). Az ELTE MetaID kutatócsoport a magyar nyelvre adaptálta Gerard Steen és munkatársainak MIPVU módszerét (lásd Steen et al. 2011, részletesen lásd 2.1.), amely szótáralapú jelentés-egyértelműsítő eljárásnéven ismert, amely lehetővé teszi a metafora korpuszbeli annotálását. Ennek érdekében a metaforát a lehető legkevesebb elméleti előfeltevést érvényesítve – mintegy munkadefinícióként – indirekt jelentésként értelmezi. A metafora-azonosítási módszer megnyitja az utat az adatvezérelt metaforakutatás, illetve a metafora korpuszalapú vizsgálata felé. A MetaID kutatócsoport az eredeti módszert a magyar nyelv sajátosságaihoz igazította, így kiegészítette azt a potenciálisan metaforikus kifejezések szerkezetét feltérképező annotációs címkékkel: elsősorban az igealak és argumentumai, másodsorban az inflexiók elem és a szótó, továbbá a birtokos szerkezetek tekintetében. A kialakított módszerrel megjelöljük egy szövegben a metaforikus kifejezéseket és e kifejezések jellemző szerkezeit, illetve a szerkeztípusok megoszlását is feltérképezzük (jelen tanulmány előzményeként lásd Simon et al. 2019).

1.2. Kutatási kérdések

Ahogy az eddigiekből is kitűnik, a tanulmány igen hangsúlyosan módszertani motíváltságú, ezért az általa megfogalmazott kutatási kérdések egy része metatudományos, míg másik része tárgytudományos jellegű.

Központi, az egész kutatást átfogó metatudományos kérdésfeltevés, hogy az MIPVU-módszert adaptálva létrehozott MetaID-módszer annotációs sémája milyen mértékben megbízható, ezáltal alkalmas lehet-e nagyobb mennyiségű szöveg metaforikus szerkezeteinek az online manuális annotálására. Ennek a kérdéskörnek a megválaszolására az annotátorközi egyezés mérése kínál választ, amely által matematikailag is értelmezhető képet kapunk arról, hogy mekkora az érvényessége a kidolgozott annotációs sémának. Ezen túl az önállóan dolgozó annotátorok munkájának minőségi összevetésével az a kérdés is megválaszolhatóvá válik, hogy milyen problematikus helyzetek, illetőleg kétértelműségek nehezítik a metafora korpuszbeli annotálását.

A kifejtett metatudományos kérdésfeltevések mellett a tanulmányt természetesen a címhez kapcsolódó tárgytudományos kérdésfeltevések is motiválták: ezek középpontjában az igealak köré szerveződő metaforák szerkezeti sajátosságai állnak. A kognitív nyelvtan meglátásaira alapozva (különösen a sematikus igei jelentések összetettségére és konceptuális függőségére, lásd Langacker 2013: 108–112; Tolcsvai Nagy 2017: 310–352) abból indultunk ki, hogy az igeik nem önmagukban metaforizálódnak, hanem valamely komplex igei szerkezet részeként. Így vizsgálatunk arra kérdez rá, hogy amikor egy jelentés metaforikusságát igealak kezdeményezi, az milyen mértékben érinti a szerkezet más (nominális) összetevőit, illetve hogy jellemzően milyen típusú szerkezettagokat érint a metaforizálódás. Nem csupán az állt azonban érdeklődésünk homlokterében, hogy az igein kívül mely további szerkezettagok vesznek részt az összetett metaforikus jelentésszerkezet kialakításában, hanem az is, hogy milyen kidolgozási műveletek azonosíthatók, amelyek részt vesznek a metaforizáció szerkezeten belüli emergenciájának a kialakításában. Másképp fogalmazva: nem kizárólag a szerkezetek korpuszbeli azonosíthatóságára, illetve jellegére kérdeztünk rá, hanem arra is, hogy a metaforikus szerkezet milyen műveletek révén bontakozik ki. Ezen tárgytudományos kérdések megválaszolásával a tanulmány szándékai szerint megnyitja az utat a potenciálisan metaforikus igei konstrukciók korpuszbeli azonosítása felé, azonban szükséges hangsúlyozni, hogy az utóbbi célkitűzésre jelen írás nem vállalkozik (már csak a próbakorpusz kis mérete, illetve jellege miatt sem vállalkozhat), azonban annál fontosabb lépéseket tesz meg ennek a távlati célnak a megvalósíthatósága érdekében.

2. Módszertan

2.1. Az MIPVU-módszerről

Elsőként azt a módszert mutatjuk be röviden, amely saját eljárásunk kialakításának, azaz egy módszertani adaptációs folyamatnak a kiindulópontja. A Pragglejaz csoport a kétezres évek második felében alakította ki a MIP² (*Metaphor Identification Process*) módszert a metafora korpuszbeli annotálásához. A MIP-módszer nagy mennyiségű nyelvi anyagon való alkalmazása már a kezdetektől fogva motiváltta tette annak finomítását. Ezen módszertani finomításokat Gerard Steen és munkatársai végezték el, új eljárás keretei közé szervezve az egyes innovációkat, ezáltal az évtized végére kidolgozták az MIPVU annotálási eljárást (*Metaphor Identification Process Vrije Universiteit*, a két eljárásrend részletes összevetésére lásd Steen et al. 2011: 5–20).

A metaforaazonosítás módszerének kidolgozását két célkitűzés teszi motiválttá: (i) annotálási eljárást kínálni a metaforakutatás elméleti kérdéseire; (ii) a metaforikus nyelvi kifejezések azonosítását a mindenkori nyelvhasználó nyelvi tudásához igazítani. Az első szempont hozadéka, hogy a metaforát a lehető legtágabban, az indirekt jelentésalkotás eseteként határozza meg az MIPVU: metaforikus kifejezések esetén az elsődleges és a kontextuális jelentés közötti közvetett kapcsolatot a hasonlóság (tartományok közötti leképzés) teszi lehetővé. (Azaz a módszer nem tesz különbséget metafora és hasonlat között, és a metonimikusság bizonyos eseteit is metaforikus kifejezéseként címkézi.) A második kritérium megvalósulását a szótáralapú, lexikális szemantikai szemlélet biztosítja, vagyis a jelentés metaforikusságát (indirekt jellegét) mindig a lexikális egységek szintjén elemzik (grammatikai analízist nem alkalmazva), az angol nyelv korpuszalapú nagyszótára alapján.³ Ezen eljárás mód felkínálja az intuíció lehetőség szerinti kizárását az azonosítás során, így a vizsgált szövegekben ott jelölnek metaforikusságot, ahol napjaink angol anyanyelvű beszélője is tenné az eljárás ismeretében.

² A módszert hat évig fejlesztették a csoport tagjai: Lynne Cameron, Alan Cienki, Peter Crisp, Alice Deignan, Ray Gibbs, Joe Grady, Kövecses Zoltán, Graham Low, Elena Semino és Gerard Steen (lásd Steen et al. 2011: 4).

³ Elsődlegesen a The Macmillan English Dictionary for Advanced Learners 2002-es kiadására támaszkodnak (erre a kézikönyvre a továbbiakban szótárként utalunk magunk is a tanulmány jelen egységében), ám kontrolleszközként alkalmazzák a The Longman Dictionary of Contemporary English (2003) kiadványt, és az egyes jelentések közötti kapcsolat árnyalására használják még az Oxford English Dictionary (1974) jelentésleírásait is.

A módszer a következő alapvető lépésekből áll (Steen et al. 2011: 25–26 alapján):

1. lexikális egységekre bontás;
2. hasonlóságon alapuló indirekt jelentés azonosítása (metaforikusság);
3. a hasonlítás közvetlen nyelvi kifejezéseinek azonosítása (direkt metaforák);
4. elliptikus vagy koreferens metaforikus szerkezetek azonosítása (implicit metaforák);
5. az összevetést explicitté tevő kifejezések azonosítása („metaforazászlók”);
6. a neológ formációk elemzése a fenti lépések alapján.

Amilyen kevés és átfogó előfeltevést fogalmazznak meg tehát a módszer kialakítói a metaforikus jelentés elméleti modelljét illetően, olyannyira differenciáltan kezelik a nyelvi megvalósulást. A szó szerintiség, a kifejtettség és a metaforizáció jelölése egyaránt az elemzés szempontjaiként jelennek meg, és a módszer arra is alkalmas, hogy komplex kifejezéseket (az összetételektől az idiómáig) is kezelni lehessen vele. Lényeges továbbá, hogy Steen és munkatársai nem azonosítják a metafora jelenségét a szöveg egyes szavaival, kifejezéseivel: az annotálás során alkalmazott terminusuk a *metaforához kapcsolódó szó* (*metaphor related word*, MRW), vagyis az MIPVU segítségével azokat a szöveghelyeket jelölhetjük meg, amelyek biztosan közreműködnek a metaforikus jelentés kialakításában.

Az MIPVU a szóra, pontosabban a szóértékű kifejezések körére összpontosít. Ezek meghatározásához a módszer kidolgozói a BNC (*British National Corpus*) elemzési listájára támaszkodtak: azt tekintik önálló lexikális egységnek, ami POS (*part of speech*) taget kap a BNC-szövegek annotálása során. Következésképpen sem a szóalaknál kisebb nyelvi elemeket (lemmák, morfémák), sem a szintaktikai szerkezeteket nem kezeli az eljárás.

Az indirektség megállapítása pedig az adott szöveghely kapcsán négy lépésben történik meg az MIPVU módszere szerint.

- a) Azonosítsuk a kontextuális jelentést!
- b) Állapítsuk meg a szótár alapján, van-e elsődlegesebb alapjelentése a lexikális egységnek!
- c) Vizsgáljuk meg, kellően elkülöníthetők-e ezek a jelentések!
- d) Vizsgáljuk meg, kapcsolatba hozhatók-e a jelentések a hasonlóságra alapozva!

Azokat a kifejezéseket, amelyek alapjelentésükben épülnek be a szövegértelmebe, de valamilyen nyelviileg kifejtetté tett analógia alapjaként jelennek meg, direkt metaforákként kezeli az MIPVU módszere. Ekkor a lexikális egység referense és a szöveg(rész) topikja, központi referense, témája között tartományközi leképezések hozhatók létre (például az *olyan vagy, mint az apád* szerkezetben).

Azokat a kifejezéseket, amelyek az alapjelentéssel való összevetés mentén nem minősülnének metaforikusnak, ám azáltal, hogy koreferens kapcsolatban állnak egy másik metaforikus kifejezéssel, vagy ellipszisként metaforikusan egészíthetők ki, mégis kapcsolatba kerülnek a szöveg metaforikusságával, implicit metaforaként kezeli az MIPVU módszere.

A tartományok közötti leképezést jelölő kifejezések a metaforikusság jelölői és új szerkezetei: ilyenek a hasonlatok nyelvi fordulatai (*úgy, mint, több, kevesebb, vedd össze, hasonlít, hasonlóság, ugyanaz, analóg, analógia*), illetve a komplex mentális predikátumok (*tekintsük valamilyennek, lássuk olyannak, képzelj el, gondol, beszél, viselkedik mint*), vagyis a metafora „zászlói” (*metaphor flags, MFlag*). Kizárták azonban ebből a kategóriából a generikusság jelölőit (*valamilyen fajta, valamilyen típusú*), és a topik fogalmi tartományának jelölését (amilyen az *intellektuális stagnálás* szerkezetben a jelző). A módszer áttekintését érdemes azzal zárni, hogy az újszerű kifejezések esetén Steen és munkatársai is javasolják a komponensekre bontást, vagyis annak meghatározását, hogy grammatikailag meddig terjed ki a szerkezet, és összetevői mennyiben tekinthetők önmaguk is metaforához kapcsolódó kifejezéseknek. Az adaptálás során ezt az elvet terjesztettük ki a magyar nyelv tipológiai sajátosságai miatt.

2.2. A MetaID-módszerről

Az MIPVU kidolgozott módszertani alapokkal rendelkezik a szöveg szerkezeteinek azonosításához és annotálásához, ám minden rugalmassága ellenére is felmerülnek bizonyos korlátok, amelyek abból fakadnak, hogy a módszert alapvetően angol és holland nyelvű szövegek metaforikus szerkezeteinek azonosításához dolgozták ki. Ezen felül Steen és munkatársai a hasonlóság szemantikai tényezőjét helyezték a középpontba, kiterjesztve ezáltal a metaforikusság kategóriáját a hasonlatokra és a metonimikus jelentések egy részére is.

2.2.1. A módszertani adaptálás céljai és segédeszközei

Ha magyar nyelvű szövegek metaforikus szerkezeteinek feldolgozását tűzzük ki célul, elengedhetetlen, hogy bizonyos pontokon módosítsuk a metódust, illetve

úgy egészítsük ki, hogy a magyar nyelv agglutináló jellegéből eredő metaforikusság is feltérképezhetővé váljon (az adaptálás menetéről részletesen lásd Simon et al. 2019). Ehhez elsősorban az szükséges, hogy szóalakok helyett szóelemekre bontsuk a feldolgozni kívánt szöveget, illetve ahol lehetséges, a komplex kifejezéseket (összetételek, többszavas egységek) is elemeikre bontva elemezzük.

Ezen túl további módszertani alakítások szükségesek, ha szigorúbban kívánjuk kijelölni a vizsgált szövegek metaforikus szerkezeteit. El kell különítenünk a metaforikusság eseteit a metonímiáktól, és csak ott jelölni potenciális metaforikusságot, ahol más jelentésalkotási módok nem jöhetnek szóba. Valamint célszerű jelölni azokat az eseteket is, amelyeknél a metaforizálódás egy idiomatikus kifejezés részeként, vagy azon keresztül valósul meg, hiszen ekkor többszörös figuratív jelentésalkotásról beszélhetünk.

Végül az adaptálás céljai közé tartozik az is, hogy a metaforikus kifejezések szerkezeti felépítésén túlmenően a metaforikus jelentés kialakulásában közreműködő jelentésalkotási műveletekre is ráláthassunk. Ez nem pusztán az eredeti metódus címkeképzésének kiegészítését teszi szükségessé, hanem egy új kategória, a metaforán belüli jelentésviszonyok címkéinek a bevezetését is.

A metaforaazonosítás szótárakra alapozott módszeréhez első lépésben szükséges volt a segédeszközök kijelölése, amelyek alapján elvégezhetővé vált a jelentésértelmezés fázisa. A MetaID-eljárás során morfológiai elemzést is végeztünk, amelyhez az e-magyar online digitális nyelvtechnológiai elemzőfelületet (Váradi et al. 2017)⁴ alkalmaztuk. Minthogy a magyar nyelv korpuszalapú szótára még nem készült el, a Magyar értelmező kéziszótár második, átdolgozott kiadására (ÉKsz.)² esett a választásunk, mert a magyar nyelvre kidolgozott szótárak közül ez a legfrissebb és a legkomplexebb, valamint a benne feltüntetett szógyakoriságot jelző értékeket a Magyar Nemzeti Szövegtár alapján állapították meg. A komplex igei szerkezetek feltérképezéséhez és az annotálásban történő feldolgozásához a Magyar igei szerkezetek (MISz.) szótárát használtuk kiindulópontként. Azokban az esetekben, amikor a korpuszbeli igei szerkezet nem szerepelt a szótárban, a Magyar Nemzeti Szövegtár⁵ (Oravec–Váradi–Sass 2014) adataival egészítettük ki az elemzést. A próbakorpuszban azonosított igei szerkezetek kontrollelemzéséhez a Mazsola lekérdezőfelületet (Sass 2009) alkalmaztuk. A frazémák, idiómák kezeléséhez Szemerényi Ágnes Szólások és közmondások (SzK.) című gyűjteményét vettük alapul.

⁴ <https://e-magyar.hu/hu/parser> (Utolsó elérés: 2019. július 23.)

⁵ v2.0.5, <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/>

2.2.2. A metaforaazonosítás címkéi

Az annotációs címkék kialakítása során arra törekedtünk, hogy azok kellő árnyaltsággal tükrözzék a metaforikus jelentés létrehozásának összetett lehetőségeit. A morfémaalapú annotációval egyfelől kezelhetővé tettük az inflexiók, illetve argumentumok metaforizálódásának a jelenségét is, jelölhetővé téve azt is, hogy egy nagyobb szerkezet elemei közül melyik kezdeményezi a metaforikus jelentést. Másfelől a részben átvett, részben általunk kialakított címkék a metaforikus jelentésképzés olyan specifikus eseteire is kiterjednek, mint az MIPVU-ban nem kezelt idiomatikus kifejezésekhez kapcsolódó metaforizáció, valamint a hasonlóságon alapuló indirekt jelentéseket explicitté tevő kifejezések. Ehhez járult az újonnan kialakított viszonycímkék sora, amelyek a metaforikus kifejezéseken belüli szemantikai műveletek egy részét teszik azonosíthatóvá.

Mindezen elveket szem előtt tartva a következő annotációs címkéket alakítottuk ki a metaforikus kifejezések szerkezeteinek annotálására (mtags).

1. táblázat. A metaforikus szerkezettagokra vonatkozó címkékészlet (mtags)

Címke	Jelentés	Példa
MKK	metaforához kapcsolódó kifejezés	<i>magamtól is képes vagyok felfogni a bennünket ért csapás súlyosságát</i>
MKI	metaforához kapcsolódó inflexió	<i>ezen a számunkra oly szomorú napon</i>
MKA	metaforához kapcsolódó argumentum	<i>nem az érzékenységet akarta érinteni [MKK] ezzel az intelmével</i>
MKKomp	metaforához kapcsolódó komponens	<i>még visszacsapódhatnék a kabátom szárnya</i>
MKKid	metaforához kapcsolódó kifejezés idióma részeként	<i>faji tekintetben öneki teljesen rendben a szénája</i>
MKAid	metaforához kapcsolódó argumentum idióma ⁶ részeként	<i>az ő kedvét kell nézmem</i>
dMKK	direkt metaforához kapcsolódó kifejezés	<i>szűk, akváriumszerűen kivilágított üvegkalicka</i>

⁶ Kutatásunkban (és így ebben a tanulmányban) az idiomatikuságot korpusznyelvészeti kiindulópontból tágabban értelmezzük: nem pusztán a frazeológiai egységeket (szólások, közmondások) tekintjük idiomatikusnak, hanem minden olyan több szóból álló kifejezést, amelyre a nem kompozicionális jelentésen túl a formai rögzülés valamilyen foka jellemző. Ennek megfelelően a viszonylagosan rögzült frázisok, kollokációk és a tulajdonképpeni frazeológiai egységek között kontinuumot tételezünk elmosódó határokkal, az idiomatikuság terminussal pedig e kontinuum egészét jelöljük (lásd Wulff 2008: 11–12).

Címke	Jelentés	Példa
MZ	metaforazászló	<i>szűk, akváriumszerűen kivilágított üvegkalicka</i>
MKKimp	metaforához kapcsolódó implicit kifejezés	[...] <i>hogy örködhessen az ottani java-inkon, no meg hogy ezalatt a bevételről se kelljen egészen lemondanunk</i>

Az annotálás során minden olyan összetevő MKKomp címkét kapott, amely önmagában nem kezdeményezi metaforikus jelentés kialakítását, de egy ilyen kifejezéshez (MKK-hoz) kapcsolódva részt vesz a metaforikusság nyelvi szimbolizálásában. Ide tartozik a nominális fő metaforizálódó inflexiók esetében, az igei fő metaforikus igeikötőknél, továbbá egy birtokos szerkezetben az az összetevő, amely nem hasonlóságon alapuló indirekt jelentésben áll. MKA címkét rendre olyan összetevők kapnak, amelyek egy metaforikus igealakhoz (vagy igenévhez) kapcsolódnak argumentumokként. (Az argumentum státust elsősorban az MISz., másodsorban az MNSz2 adatai alapján határoztuk meg, lásd 2.2.1. Azonban még az egyértelmű argumentumoknál is vizsgáltuk a metaforikus indirektség érvényesülését, vagyis a metaforaazonosítás szemantikai elemző lépését az argumentumok esetében is elvégeztük.) A metaforikus (nem elsődleges irányjelentésükben álló, de nem is pusztán aspektuális funkciójú) igeikötőket MKK címkével jelöltük. (A címkék részletező leírására lásd Simon et al. 2019.)

A szerkezeti összetevők mellett kísérletet tettünk a komplex kifejezéseken belüli jelentésalkotási (kidolgozási) műveletek azonosítására is, elsősorban a kognitív nyelvtan fogalomkészletére alapozva.

2. táblázat. A metaforikus jelentésviszonyok címkekészlete (mrel)

Címke	Jelentés	Példa
tr	az igei jelentés elsődleges figurájának szemantikai kidolgozása	<i>kapcsolatot teremthet témájának [tr] rokonsága</i>
lm	az igei jelentés másodlagos figurájának szemantikai kidolgozása	<i>a szilveszteri zajcsapáshoz [lm] mondai hagyományt [lm] fűznek</i>
ela	a metaforikus jelentés kiterjedése nem specifikált kidolgozási művelettel	<i>Hajdúszoboszló[ela]n, győzi [ela] le,</i>
poss	birtokviszony a metaforikus kifejezésen belül vagy annak környezetében	<i>a lépcső [poss] tövében</i>
expm	metaforikus jelentést kifejtetté tévő viszony	<i>„[expm] mennyegzőjét [expm]”</i>

kialakítására is lehetőséget nyújt. A CLARIN nyelvtechnológiai infrastruktúra részeként működő WebAnno felülete (Eckart de Castilho–Mújdricza-Maydt–Yimam et al. 2016) ezen kívül alkalmas arra, hogy az adott tokenek, szegmensek közötti kapcsolatot jelöljünk. Az Excel-táblázatnál kialakított „rutint” megtartottuk: továbbra is használtuk az e-magyar szegmentálási javaslatait, valamint szótár alapján offline felületen magunknak vezettük az alapjelentéseket és a kontextuális jelentéseket.

A fenti kép egy kiragadott szövegrészlet az online felületről. Látható, ahogy a programmal mondatonként tagoltuk a szöveget. A címkék az annotált elemek felett láthatók, a viszonyokat a címkék közötti nyilak jelölik. Az argumentumok jelölése így a viszonycímkéknek köszönhetően jóval egyszerűbb lett, illetve elkezdtük jelölni metaforikus szerkezetekben az előtér-háttér viszonyokat is: az *Óriási pocskékolást végez a természet* tagmondatban a *végez* ige MKK címkét kapott, és két argumentummal (MKA) rendelkezik: *pocskékolást* és *természet*. Az argumentumok közötti hierarchikus különbséget a viszonycímkékkel tudtuk jelölni, a *természet* trajektor a szerkezetben, így az MKK címkéből induló nyíl a [tr] jelölést kapta meg, míg a *pocskékolást* tárgyi argumentum a [lm] címkét.

A WebAnno felületén az annotálás szemléletesebb, nagyobb önnállóságot enged (az annotátorok munkáját a projektvezető könnyen nyomon követheti és összesítheti), a viszonycímkék lehetőséget adnak az alaposabb elemzésre, azonban a címkékhez nem enged további információkat rendelni (például a jelentéseket), ezért továbbra is szükség van arra, hogy külön felületet vezessünk.

3. A vizsgált anyag

Az adaptált módszert egy 943 szövegszóból álló próbakorpuszon alkalmaztuk, amely két rövidebb szövegből: egy lexikonszócikkből és egy fogalomtári meghatározásból (58 és 63 token), egy regényrészletből (324 token), valamint egy gyerekeknek szóló ismeretterjesztő szövegből (498 token) állt. Törekedtünk arra, hogy az elemzési módszer finomításához feltételezett egyszerűség és kezelhetőség miatt a saját stílustulajdonításunk alapján a semleges stílusminőséghez közelítő szövegeket válasszunk, ezért kézenfekvőnek tűnt két ismeretterjesztő lexikonszócikk (JNÜSz.), illetve fogalomtári meghatározás (MIK.) részletének kijelölése. A második fázisban elemzett szöveg ugyan az előzőektől eltérően szépirodalmi jellegű (Sorstalanság), ám stílusa az irodalmi elbeszélésekre vonatkozó elvárásaink (például választékosság, értéktelítés, esetleg enyhe formalitás

vagy informalitás) alapján kevésbé aktiválja a szépirodalmi szövegek stílusmintáját, megformáltsága sokkal inkább a semleges minősítéshez (és ezzel együtt a hétköznapihoz, beszélt nyelvihez) közelít. Ezek a stilisztikai megfontolások azért voltak lényegesek, hogy a módszertani adaptálás első fázisában ne szembesüljünk mindjárt a metaforák újszerűségének és poétikusságának dilemmáival, és lehetőség szerint a konvencionális szótári jelentésadásokból kiindulva határozhatjuk meg, mi tekinthető metaforikusnak, ne pedig a szépirodalmi szövegekben előforduló kreatív metaforizációhoz viszonyítsunk.

A két rövid szövegen a kutatásban részt vevő hat annotátor kezdetben egyénileg dolgozott. A morfológiai elemzés az e-magyar szövegelemző rendszerrel történt, de az eredmény elfogadása, illetve az egységek meghatározása önálló döntés volt minden elemzőnél. Ezután a kialakított egységeket az annotátorok szintén önállóan címkézték. Az egyéni munkát megbeszélés követte, a felvetődő problémák kapcsán konszenzust alakítottunk ki. Az előző munkafolyamatban meghozott döntések tükrében a munkafolyamat második fázisában a kijelölt szöveg annotátoronként felosztott elemzését végeztük el, ekkor tehát a regényszöveg egyenlő részletein az annotátorok egymástól függetlenül dolgoztak (párhuzamos annotálás). Azonban ebben a fázisban is a problematikus helyek megvitatásával véglegesítettük döntéseinket, valamint amennyiben szükség volt rá, bevezettünk újabb címkéket, hasznosságuk mérlegelése után.

Az online felületre való áttéréskor az Excel-táblázatból felvittük a már meglévő elemzéseket a WebAnno rendszerébe, majd kialakítottuk az új viszonycímkeket, és elvégeztük hozzá az annotálásokat. Ezután a 498 tokenes ismeretterjesztő szöveget öt részre bontva párhuzamos annotálást végeztünk, úgy, hogy az egyes szövegrészekeken egyedül dolgoztunk, valamint a projektvezető az összes részlet annotálását elvégezte. A cél az volt, hogy kiderüljön, hogy a kidolgozott annotálási rendszer mennyire megbízható, mennyire lesznek hasonlóak az elemzések.

4. Eredmények

A továbbiakban a próbakorpusz annotálásának eredményeit közöljük, elsősorban az annotálási eljárás megbízhatóságára vonatkozóan, majd az egyes metaforikus szerkezetek és jelentéviszonyok korpuszbeli arányaira tekintettel. Ezt követően részletezzük az igealakok köré szerveződő metaforikus nyelvhasználat mintázatának sajátosságait, amelyet az annotálás során kapott eredmények és a kollokálódási tendenciák összevetésével zárunk.

4.1. A MetaID-módszer megbízhatósága

Egy annotálási eljárás megbízhatóságát kétféle módon vizsgálhatjuk: eredményes-e a nyelvi jelenség összes előfordulásának megtalálásában (vagyis azonosítja-e a szövegek metaforikus szerkezeteit, és csak azokat), illetve következetesen alkalmazható-e az annotálás elvei mások számára is (vagyis minden egyes annotálási fordulóban megközelítőleg azonos eredményre jutnak az annotátorok). Az előbbi kérdés a félig vagy teljesen automatizált szövegfeldolgozás esetében indokolt. A mi vizsgálatunkban professzionális annotátorok manuális elemző munkája zajlott, ezért az összes előfordulás azonosítása helyett az annotátorközi egyezés számításával nyerhetünk információt az alkalmazott módszer megbízhatóságáról. (Az annotálás konzisztenciájára lásd McEnery–Hardie 2012: 31–35.)

Az annotátorközi egyezés (*interannotator agreement*, IAA) számításának célja, hogy egyazon szöveg különböző annotátorok által történő feldolgozásának összetetésével megbizonyosodjunk arról, mekkora az érvényessége az annotálási sémának, milyen nehézségek és kétértelműségek nehezítik a vizsgálni kívánt jelenség korpuszbeli azonosítását, vagy az adatok versengő értelmezései közül melyiket részesíthetjük előnyben. Az egyezés (vagy éppen egyet nem értés) mértéke formálisan is kiszámítható (illetve kalkulálható), de az annotálások kvalitatív összehasonlítása is bevett eljárás, és statisztikai modellalkotásra is van lehetőség (részletesen lásd Artstein 2017: 298). Vagyis ez esetben nem az annotált korpusz minőségét, hanem az annotálási eljárás megbízhatóságát ellenőrizzük, amely előfeltétele a pontos feldolgozásnak. Az annotátorközi egyezés mérése azonban nem annyira az eredmények véglegesítéséhez, mint inkább a módszertani innováció megvalósításához szükséges. Egy kialakított annotálási séma tesztelése során az egyezés kiszámítása a séma pontosításához, finomításához vezethet, és az így létrejövő új séma már nagyobb terjedelmű szövegek annotálására is alkalmazható. Egyfelől tehát az IAA-mérések nélkülözhetetlenek egy korpuszalapú vagy korpuszvezérelt nyelvi elemzés megvalósításához, másfelől annak kiterjesztésében, a kisléptékű (*small-scale*) annotálásról a nagyobb léptékű (*full-scale*) elemzésre történő áttérésben is megkerülhetetlenek. Ezért a saját eredményeink ismertetése előtt mindenképpen szükségesnek tűnik módszerünk megbízhatóságának vizsgálata, már csak azért is, mert nagyfokú megbízhatóság esetén javasolható a módszer további, kiterjedtebb alkalmazása is.

Az annotátorok közötti egyezés kalkulálására számos statisztikai módszer létezik. Ezek egyaránt azt mutatják ki, mikor éri el az egyezés azt a szintet,

amely már meghaladja a véletlen vagy önkényes kódolásból eredő elvárható egybeesést (Artstein 2017: 300). Anélkül, hogy az egyes számítási módok matematikai háttérét részleteznénk (erre lásd Artstein–Poesio 2008, Artstein 2017), kiemelendő, hogy a standard mérések közös jellemzője, hogy a megfigyelt egyezés és a (matematikai modellel generált) véletlenszerű elvárt egyezés különbségét számítják ki; majd kalkulálják a véletlent meghaladó maximális lehetséges egyezést (1–elvárt véletlenszerű egyezés); végül ezek hányadosaként kaphatjuk meg a kalkulált tényleges egyezést, amely a tökéletes egybeesés (1) és a pusztán véletlen (0) között variálódik. (Negatív is lehet a végeredmény, amennyiben az egybeesés a véletlenszerű egyezésnél is alacsonyabb a valóságban.) E standard mérések közé tartozik a Fleiss-féle kappa, a Cohen-féle kappa és a Krippendorff-féle alfa együttható, amelyeket a szakirodalomban „kappa/alfa családokként” is emlegetnek (Artstein 2017), noha több lényeges eltérés is van a számítási módok között. Míg a κ értékek alapvetően két független annotátor esetében működnek jól (Artstein–Poesio 2008: 559), az α érték kettőnél több annotátor esetében is alkalmazható (Artstein–Poesio 2008: 564). Míg a κ együtthatók az egyet nem értésnek azonos súlyt tulajdonítanak minden címke esetében, addig az α együttható eltérő súlyozással kezeli az eltérő döntéseket (másként kezeli például a numerikusan skálázható címkéket és az egyformán adható, azaz ekvivalens címkéket, lásd Artstein 2017: 301). Végül, míg a kappa-együtthatók esetében a 0,8 feletti érték viszonylag nagyfokú megbízhatóságot jelent, és már 0,67 fölött levonhatók következtetések az annotálási séma megbízhatóságát illetően, addig az alfa-érték esetében Krippendorff az utóbbi küszöbértéket nem fogadja el, és a 0,8-as határt is a megbízhatóság legalsó határának tekinti (Carletta és Krippendorff tanulmányait idézi Artstein–Poesio 2008: 576).

A magyar nyelvű szövegek metaforikus szerkezeteinek azonosításához kidolgozott annotálási séma tesztelése során több lépésben valósítottunk meg kisléptékű annotálást. A próbakorpusz egy részét (445 szövegszó, a teljes korpusz 47,2%-a) minden annotátor egymástól függetlenül feldolgozta, míg a korpusz másik részét (498 szövegszó, 52,8%) két-két független annotátor kódolta. Mindezek alapján indokoltnak tűnt a teljes korpusz esetében a Cohen-féle kappa együttható választása, amely ugyan a többszörös annotálások esetében kevésbé alkalmazható, ugyanakkor a páros annotálás fázisában kifejezetten javasolt.⁷ Az online annotáló felület beépített algoritmusa kalkulálta a páron-

⁷ A kutatás további fázisában az eltérő annotálási fázisokból eredő anomáliák elkerülése érdekében minden korpuszbeli szöveget minden résztvevő annotál majd.

kénti κ értékeket, a csoporton belüli annotátorközi egyezést pedig ezeknek az értékeknek az átlagolásával kaptuk meg. Az alábbi táblázat mutatja az IAA-értékeket páronként és átlagolva, külön a szerkezettagokra és külön a viszonyokra kiosztott címkéknek megfelelően.

3. táblázat. Az annotátorközi egyezés értékei (Cohen-féle kappa)

IAA-értékek az mtags címkék esetében						IAA-értékek az mrel címkék esetében					
A1	A2	A3	A4	A5	A6	A1	A2	A3	A4	A5	A6
A1	0,9	0,92	0,9	0,89	0,92	A1	1	0,86	1	0,73	0,89
A2		0,97	0,97	0,96	0,93	A2		0,89	1	1	0,88
A3			0,94	0,93	0,92	A3			0,85	1	0,83
A4				0,93	0,96	A4				1	0,92
A5					0,88	A5					1
Átlag					0,928	Átlag					0,923

A táblázatból egyértelműen kiderül, hogy a kidolgozott annotálási séma csaknem minden páros esetében elérte a 0,8-as küszöbértéket, sőt, jellemző módon meghaladta azt. (Az esetek 70%-ában 0,9 fölé emelkedett.) Az egyes részadatok és az átlagértékek egyaránt azt mutatják, hogy az annotálás igen megbízható, az egyéni eltérések nem bizonyulnak szignifikánsnak, tehát az alkalmazott séma alapján további szövegek annotálása is elvégezhető. Érdemes megjegyezni, hogy a szerkezettagok kódolása (mtags) valamivel nagyobb mértékű egyezés mellett történt, mint a szerkezeteken belüli viszonyoké (mrel), ahol az adatok szórása is jelentősebb (0,08 az mrel esetében, míg 0,02 az mtags címkéknél). Vagyis a metaforikus szerkezeteken belüli viszonyok értelmezése nagyobb fokú eltéréseket mutatott az annotátorok között, így vélhetően e tekintetben tovább kell majd a jövőben finomítani a sémát. Mindazonáltal a kezdeti eredmények azt mutatják, hogy körültekintő betanulás mellett a MetaID-eljárás alapvetően alkalmas nagy mennyiségű szöveg metaforikus szerkezeteinek manuális (online) annotálására.

4.2. Metaforikus kifejezések a korpuszban

Az igei metaforák arányának áttekintése előtt célszerű teljes képet kapni arról, hogy a próbakorpusz összesen hány annotált metaforikus kifejezést tartalmaz, s ezek miként szerveződnek. Fontos megjegyezni, hogy az alábbi elemzések azokra az annotált metaforikus kifejezésekre vonatkoznak, amelyeket az annotátorok közül legalább ketten egyetértőleg metaforaként (pontosabban fogalmazva annak valamely szerkezettagjaként vagy komponenseként, illetve ezek jelentéviszonyaként) azonosítottak: a páronként feldolgozott szövegek esetében ez mindkét független annotátor ítéletét lefedi, a mindenki által elemzett szövegeknél pedig legalább két független annotátor egyetértését jelenti.

4.2.1. Metaforikus szerkezetek (mtags)

Tekintsük át elsőként azokat a kifejezéseket, illetve komponenseket, amelyek az annotálás során potenciálisan metaforikus jelentés létrehozását kezdeményezik. A 4. táblázat foglalja össze ezek összes előfordulását és típusaik megoszlását.

4. táblázat. Metaforikus szerkezetek és szerkezettagok megoszlása a korpuszban

	MKK	MKA	MKI	MKKomp	MZ	dMKK	MKKimp	MKKid	MKAid
Szócikk1 (58 token)	6	3	4	6					
Szócikk2 (63 token)	6	7	3	5					
IsmTer1 (108 token)	12	12							
IsmTer2 (105 token)	3	1							
IsmTer3 (98 token)	6	1	3	3					
IsmTer4 (90 token)	9	3	1	5	4	2		1	1
IsmTer5 (97 token)	15	1		1					
Regény- részlet (324 token)	39	13	9	19	1	1	1	2	1
Összesen	96	41	20	39	5	3	1	3	2

A 943 szövegszóból álló próbakorpuszban összesen 210 szerkezetcímkét osztottunk ki az annotálás során. Mivel az MKI címke, azaz metaforikus inflexió esetében a névszói tövet is rendre metaforikus komponensként (MKKomp) jelöltük, a 210 címkénél kevesebb, összesen 190 szövegszó, a teljes próbakorpusz 37,5%-a kapott metaforikus szerkezetcímkét. Tekintve a próbakorpuszba beválogatott szövegek jellegét (ismeretterjesztő szócikkek és szövegrészletek, továbbá egy regény részlete), ez az arány magasnak mondható, s alátámasztja a kognitív metaforakutatás azon megállapítását (Lakoff 2006: 186), hogy a metafora nem a szépirodalomra korlátozódó kreatív jelenség, hanem a hétköznapi nyelvhasználatot is átszövő jelentésalkotási mód. S noha a próbakorpusz nem tekinthető reprezentatívnak, de még csak kiegyensúlyozottnak sem a szövegtípusok arányait illetően, kisebb részét (34,4%) alkotja szépirodalmi szöveg, amely az összes metaforaként azonosított szövegszó 40,5%-át tartalmazza, vagyis a metaforikus szerkezetek gyakorisága nem magyarázható a regényszöveg korpuszon belüli kiemelkedően metaforikus jellegével. Az azonban már ezekből az arányokból is kiderül, hogy míg a szépirodalmi szövegrészlet nem tartalmaz jelentősen több metaforikusan azonosítható kifejezést, a metaforikus szerkezetek típusbeli gazdagsága ebben a szövegrészletben a legmagasabb: mind a kilenc szerkezetcímkére van példa a regényszövegben, ehhez hasonló szerkezeti variabilitást csak az egyik ismeretterjesztő szövegrészlet mutat. Az adatokból tehát arra következtethetünk (de korántsem az általánosítás szintjén), hogy a vizsgált szövegek közül a szépirodalmi szöveg intenzívebb metaforikusságát nem feltétlenül a metaforák nagyobb aránya, hanem változatosabb megvalósulásuk eredményezi.

Ha az egyes kifejezés- és komponens típusok összes előfordulásának arányát tekintjük, megállapítható, hogy az autonóm módon metaforizálódó kifejezések (MKK) aránya a legmagasabb: az annotált kifejezések csaknem fele ebbe a típusba tartozik. Ezt a címkét kapták azonban azok az igealakok is, amelyekhez metaforikus argumentumok (MKA) tartoznak (összesen 29 komplex igei metafora, lásd 4.3.); továbbá azok a metaforizálódó nominálisok is, amelyek egy birtokos szerkezetben a birtokra vonatkoznak (8 ilyen szerkezet jelent meg a korpuszban, lásd 4.2.2.). Az MKKomp címkét egyrészt a metaforizálódó névszói tövek kapták (metaforikus inflexió esetén, 20 előfordulás), másrészt a birtokos szerkezetekben a birtokosra utaló szerkezettag (8 előfordulás), harmadrészt a metaforizálódó igekötő melletti ige-tövek (11 előfordulás). Körültekintő számolással azt az eredményt kapjuk, hogy a komplex szerkezetben (MKA vagy MKKomp mellett) előforduló metaforikus kifejezések (MKK-val címkézett tokenek) száma megegyezik az önmagukban, egyetlen szövegszóra korlátozódó metaforikus kifeje-

zések számával: egyaránt 48 előfordulás. Másként fogalmazva, a metaforát kezdeményező kifejezésnek tekinthető szövegszóknak pontosan a fele fordul elő önmagában metaforaként, a másik fele pedig valamilyen összetettebb szerkezet típus centrális összetevőjeként.

A kevesebb példánnyal jellemezhető kategóriák szerkezet típusai a következőképpen jellemezhetők. A metaforazászló (MZ) és a direkt metafora (szó szerinti hasonlóságra utaló kifejezés, dMKK) összekapcsolódik, hiszen a literális összehasonlítást általában valamilyen jellemző nyelvi szerkezettel (például idézőjellel, *-ként* esetraggal vagy *mint* kötőszóval) kezdeményezzük. Ezért ezek a címkék az összetett metaforikus szerkezetekhez tartoznak. Érvényes ez az implicit metaforákra is (MKKimp), amelyek szerveződésükben lehetnek ugyan egyszerűek, de kifejtett metaforikus szövegelőzményre való utalásuk nyelviileg összetetté teszi ezeket a metaforákat is. Végül a táblázatból kiderül, hogy a metaforikus idiómák (MKKid, MKAid) három előfordulásából kettő egyúttal igealak és argumentum kapcsolata is.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a vizsgált korpuszban a metaforikus jelentések némiképp nagyobb arányban valósulnak meg nyelviileg összetett szerkezetben, mint egyetlen morfémára kiterjedő minimális struktúrában. Mivel a metaforizálódás az esetek nagyobb részében egynél több szerkezettagra terjed ki, fontos módszertani tanulsága az annotálásnak, hogy a korpuszalapú vagy korpuszvezérelt vizsgálatok nem korlátozhatják a szóra a metaforát nyelvi jelenségként, továbbá hogy e vizsgálatokat célszerű grammatikailag elemzett korpuszokra alapozni.

4.2.2. Metaforikus jelentésviszonyok (mrel)

A metaforikus kifejezések azonosítása során a szerkezetek elemzésétől nem választható el a szerkezeten belüli szemantikai relációk annotálása. Példának okáért a metaforizálódó igealak és argumentuma között magától értetődően tételezhető a szemantikai kidolgozás művelete (lásd Langacker 2013: 55–57), azonban ebben az esetben célszerűnek tűnik a kognitív nyelvten terminusaival megkülönböztetni az elsődleges figura (trajektor) és a másodlagos figurák (landmarkok) kidolgozását, hogy láthatóvá váljon, pontosan milyen jellegű a metaforizálódás szerkezeten belüli emergenciája. Azaz szerkezet és művelet azonosítása és kategorizálása szorosan összetartozó, egymást kiegészítő lépései az annotálási eljárásnak, amelyeket e tanulmányban csak módszertani megfontolásból, illetve a bemutatás céljából választottunk el.

5. táblázat. A metaforikus jelentésviszonyok megoszlása a korpuszban

	tr	lm	ela	poss	expm
Szócikk1 (58 token)		3	5		
Szócikk2 (63 token)	4	3	4	1	
IsmTer1 (108 token)	5	7			
IsmTer2 (105 token)		1			
IsmTer3 (98 token)	1		3		
IsmTer4 (90 token)	2	1	2	3	4
IsmTer5 (97 token)	1		1		
Regény- részlet (324 token)	1	12	15	4	1
Összesen	14	27	30	8	5

Az összesített arányok azt mutatják, hogy a metaforikus szemantikai viszonyok többségét (48,8%) az igei kifejezésekhez kötődő szemantikai elaborációk ([tr] és [lm]) teszik ki, tehát azok a műveletek, amelyek során egy igealak metaforizálódó jelentése kiterjed a folyamatjelentés elsődleges és másodlagos figurájára is. A további kidolgozási viszonyok (igekötő és igető, inflexió és névszói tő között, [ela]) a minta következő leggyakoribb kategóriáját alkotják (35,7%). A birtokviszonyok ([poss]) nem érik el az összes azonosított jelentésviszony 10%-át, a metaforikus jelentés (analógián alapuló fogalmi megfelelések) explicitté tétele ([expm]) pedig igen ritka az elemzett szövegekben.

Míg tehát szerkezeti szempontból a komplex igei metaforák nem dominálnak a próbakorpuszban, a metaforikus kifejezések jelentésviszonyait tekintve már egyértelműen az igei konstruálásra jellemző kidolgozási műveletek alkotják a többséget. Amikor tehát egy igealakhhoz köthető a metaforikus jelentés

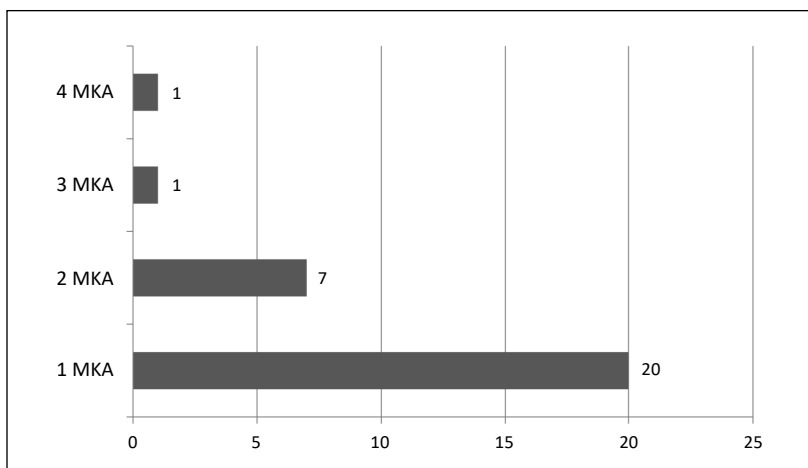

kialakulása, az a folyamatjelentés sematikus részét képező figurák kidolgozása miatt rendre más nominális összetevőket is érint. Ugyanakkor a másodlagos figurákra (landmarkokra) kiterjedő metaforizálódás közel kétszer olyan gyakori, mint az elsődleges figurát (trajektort) érintő. Ez vélhetően a magyar nyelv agglutináló jellegéből is következik: az elsődleges figura topik státusa és az inflexiók koreferencia révén a trajektor nyelvi kifejtettsége nem történik meg minden metaforikus igei kifejezés környezetében.

Miként a szerkezettagoknál, úgy a viszonyok terén is megfigyelhető a regényrészlet változatossága (minden viszonytípus megvalósulását tartalmazza, az összes azonosított viszony 39,3%-át), amely következhet a szövegrészlet terjedelméből is, ám e változatosságot a negyedik ismeretterjesztő szövegrészlet önmagában is megközelíti. Ám az is feltűnhet, hogy a második szócikknél nagyobb mértékű a viszonyok típusgazdagsága, miközben a szerkezetek terén a két szócikk közel azonos arányokat mutat. Mindez azt a módszertani döntést támasztja alá, hogy célszerű az összetevőket és a köztük lévő viszonyokat külön azonosítani, mert bár e két aspektus összekapcsolódik, ebből nem következik az egyes kategóriák azonos gyakorisága.

4.3. Igei metaforák a korpuszban

A továbbiakban az igealak köré szerveződő metaforikus kifejezések sajátosságait részletezzük, az annotálás során kapott adatok tükrében. Az már az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy nem az igei metaforák képezik a szövegek metaforikus kifejezéseinek többségét: összesen 70 igehez kapcsolódó metaforikus szerkezettagot azonosítottunk, ezek az összes szerkezettag 33,7%-át teszik ki. Mégis, mivel ezek komplex, egynél több szövegszóra kiterjedő szerkezetek, a metaforikus jelentésvizonyok közel felét eredményezik. Az igei metaforák kitüntetett vizsgálatának célja, hogy olyan jellemző szerkezetek váljanak azonosíthatóvá, amelyekben az igei jelentés a korpusz adatai szerint metaforizálódik, ezáltal a metaforikus igei konstrukciók bizonyos mértékig körülhatárolhatóvá váljanak. Ezért az elemzés fő szempontja, hogy az igealak köré hány metaforikus argumentum szerveződik, és azok tipikusan melyik sematikus figurát dolgozzák ki. (Az argumentumok megállapítására és elemzésükre lásd 2.2.1., 2.2.2.)

2. ábra. Az igei metaforák argumentumainak kidolgozottsága

A fenti diagram alapján megállapítható, hogy a korpuszbeli igei metaforikus kifejezésekre nem jellemző a folyamat résztvevőinek nagyfokú kidolgozottsága. Az összes komplex igei metafora kétharmada esetén csupán egyetlen argumentumra terjed ki a metaforizálódás. A minta közel negyede esetében két argumentum is metaforizálódik, és mindössze 7% körüli azoknak az igei szerkezeteknek az aránya, amelyekben három vagy több argumentum is érintett a metaforikus jelentésben.

A viszonykategóriák arányaiból már következtetni lehetett arra is, hogy a másodlagos figura kidolgozása jellemzőbb az igei metaforákra, mint az elsődleges figuráé. A viszonycímkek igei szerkezetekre vetített arányai tovább erősítik ezt a következtetést. Az igei metaforák mellett szereplő egyetlen argumentum az esetek 80%-ában (16 előfordulás) landmark, vagyis az egyargumentumú szerkezetek alapvetően a folyamat másodlagos résztvevőjét vagy körülményét metaforizálják. A kétargumentumú struktúráknál a hét példányból öt esetben mindkét figura kidolgozásra kerül a korpuszbeli szerkezetekben, vagyis az igei folyamatjelentés nagyobb mértékben szimbolizálódik nyelviileg. Három argumentumra egy példa volt a korpuszban, amely a trajektor mellett két landmarkra terjed ki (*utazik [a szelek] szárnyán a virágpör a bibéhez*). A legösszetettebb szerkezet azonban három, elsődleges figurát megjelenítő nominális mellérendelésével és egy landmarkkal áll elő (*kapcsolatot teremthet [témájának] rokonsága, [történeti] tényezője, [szereplőinek] azonossága*). Következésképpen a korpuszbeli

igei metaforák argumentumszerkezetére jellemző, hogy a metaforikusság alapvetően a másodlagos figurára terjed ki, ám a kifejtett argumentumok számának növekedésével megjelenik az igealak mellett az elsődleges figura is. (Ez egyébként jól láthatóan az ismeretterjesztő szövegekre érvényes, a narratív prózában mindössze egyetlen trajektor jelenik meg a metaforikus struktúrában.)

Az igei metaforák korpuszbeli azonosítása tehát nem, vagy csak az általánosság igen magas szintjén vezeti el a kutatót a metaforikus konstrukciók feltérképezéséhez, legalábbis a jelenleg rendelkezésünkre álló adatmennyiség mellett. Mégsem eredménytelen ez a vállalkozás, ha az annotált szerkezetek alapján irányított keresést hajtunk végre az igék argumentumai között, amelyre a Mazsola korpuszlekérdező felülete (Sass 2009) lehetőséget biztosít. Tekintsünk néhány példát az azonosított igei metaforák kapcsán.

(1) szellők (...) kicsalják a földből, az ágakból a rügyeket, virágokat

Az (1)-ben szereplő *kicsal* -t, -bŐl szerkezetre a Mazsola 92 előfordulást listáz; a leggyakoribb accusativusi argumentumok (csúcsos zárójelben az előfordulások számával) a *hang* <8> és a *pénz* <7>; az (1)-nek megfeleltethető jelentéskörbe tartozó *csíra* a fenti konstrukcióban egy alkalommal, a *rügy* pedig (elativusi argumentum nélkül) ugyancsak egy alkalommal fordul elő.

(2) neve is mutatja

A *mutat* igező mellett a lekérdezés 100 alkalommal mutatta ki a *név* nominális valamely alakját, a leggyakoribb nominativusi argumentumok a *tapasztalat* <744>, *adat* <588>, *jel*, <537>, amelyek a (2)-ben szereplő *neve* argumentumhoz hasonlóan olyan absztrakt fogalmak, amelyek metaforikusan vagy metonimikusan valamely emberi megismerési aktusra vonatkoznak.

(3) (a hóvirág) nem kedveli a meleget

A (3)-beli *kedvel* mellett 3939 accusativusi argumentumot⁸ listáz a Mazsola, a példában szereplő környezeti tényezőhöz hasonlatos leggyakoribb nominálisok a *hely* <18> és a *talaj* <17>, megjelenik továbbá a *víz* <8> és a *meleg* is <2>.

⁸ Természetesen a nominális argumentum (*hóvirág*) működik közre elsősorban az igei jelentés metaforizálódásában. Az itt bemutatott lekérdezés azonban nem a metafora azonosításához járul hozzá, hanem egy összetett metaforikus szerkezet (*N kedvel N-t*) tárgyi argumentumának lexikális változatosságát próbálja felmérni azzal a céllal, hogy a konstrukciós jelentés szintjén fogalmazhassunk meg általánosításokat.

(4) a porzók [...] termelik a virágport

A (4) *termel* igéje mellett a Mazsola 1720 tárgyeesetben álló argumentumot ad meg, ezek egy része a gazdasági életre vonatkozik (*veszteség* <112>, *nyereség* <76>, *energia* <67>). Más részük azonban a fiziológiai előállítás fogalmkörébe tartozik: *hormon* <20>, *ellenanyag* <15>, *enzim* <13>, *fehérje* <10>, illetve *pollen* <5>, *virágporszem* <3>, *gyanta* <2>.

Mi derül ki a Mazsolával végzett kiegészítő vizsgálatból? Noha a metaforikus kifejezések annotálása jelenleg nem vezet el konstrukciók felismeréséhez, segíti a további irányított, korpuszalapú elemzéseket, amennyiben ráirányítja a figyelmet a metaforizálódó igetőre, segíti feltárni a metaforizálódás argumentumszerkezetbeli kiterjedését, és ezáltal az annotált adat mellé további potenciális metaforikus argumentumokat tesz társíthatóvá, másrészt feltárhatóvá teszi, milyen absztraktabb fogalmi tartományokban bontakozik ki az adott igei jelentés metaforizálódása. Vagyis nem feltétlenül az válik informatív adattá, hogy a korpuszban azonosított komplex szerkezet milyen gyakorisággal fordul elő a reprezentatív kontrollkorpuszban, hanem az is lényeges, hogy milyen, az adott fogalmkörbe (vagy más, de hasonlóan metaforikus kiterjesztést példázó tartományba) tartozó további kifejezések jellemzők az igei metafora megvalósulására. Ezzel egyrészt adatvezérelt módon mégiscsak eljuthat a kutató az adott ige metaforikus konstrukcióihoz, másrészt e konstrukciók a jellemző kollokációk szintjén válnak meghatározhatóvá, tehát az annotálás végső soron egy sajátos, megközelítésmódjában a kollostrukciós elemzéshez hasonlatos (de annak matematikai mérési eljárását nem alkalmazó) vizsgálatot alapoz meg. Egyúttal mindez arra is rámutat, hogy a metaforizálódás generikus struktúráit nem a konstrukciós leírás, hanem a konstrukciókból kiinduló, de a jellemző kollokációkat szervesen integráló elemzés teszi inkább láthatóvá.

5. Összegzés

Ebben a tanulmányban elemző módszert kínáltunk metaforikus kifejezések magyar nyelvű szövegekben történő azonosítására és elemzésére. Az amszterdami MIPVU-eljárás adaptálásával fejlesztettük ki azt a metaforaazonosítási lépéssort (MetaID-módszer), amely egyrészt számot tud adni a komplex metaforikus szerkezetek morfémaszintű szerveződésére (összehangolva az eredeti eljárást az agglutináló nyelvek grammatikai jellemzőivel). Másrészt megoldást

kínál a metaforikus szerkezeteken belüli alapvető jelentésviszonyok (szemantikai kidolgozási műveletek) feldolgozására is. Az annotátorközi egyezések értékei az annotálási séma viszonylag magas megbízhatóságát igazolják, amely lehetővé teszi, hogy – a szükséges finomítások mellett – nagyobb mennyiségű szöveg metaforikus kifejezéseinek azonosítása is elvégezhető legyen. A próbakorpuszban kiosztott címkék arányai azt mutatják, hogy a metaforikus kifejezések nagyobb gyakorisággal valósulnak egynél több morféma révén (s válnak így komplex szerkezetekké), mint önmagukban álló, autonóm szerkezetekként. A jelentésviszonyok terén dominálnak az igei metaforizációból eredő kidolgozási műveletek, vagyis bár az összetett metaforikus szerkezetek kisebb része igei, a viszonycímkék nagyobb részét e szerkezetek kidolgozási műveletei teszik ki. Mindez az igei metaforák jelentőségét támasztja alá a szöveg szemantikai feldolgozásában.

A metaforaazonosítás módszere az eddig annotált szövegmennyiséget tekintve nem teszi lehetővé metaforikus igei konstrukciók (azaz jellemző forma-jelentés párok) absztrahálását a nyelvhasználati adatokból. Ugyanakkor hatékonyan segíti az annotálás az igei metaforizáció korpuszalapú, illetve korpuszvezérelt vizsgálatát, amennyiben potenciális kollokáltakra irányítja rá a figyelmet, és ezzel egyfelől segíti a metaforikus konceptualizáció jellemző fogalmi tartományainak körülhatárolását, másfelől kollostrukciós elemzésekhez kínál adatokat. Összegezve a vizsgálat metatudományos produktivitását, a magyar nyelvre adaptált metaforaazonosító eljárás segíti a szerkezeti mintázatok feltérképezését, további empirikus elemzésekhez kínál nyelvi inputot, ezáltal csökkenti az intuíció jelentőségét a metaforák körülhatárolásában, és segíti a különböző absztrakciós szintű adattípusok integrációját a metaforakutatásban.

Források

- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- JNÜSz. = Tátrai Zsuzsanna – Karácsony Erika 1997. *Jeles napok, ünnepi szokások*. Budapest: Mezőgazda Kiadó.
- MGr. = Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- MIK. = Devecsery László 2002. *Mesélő irodalmi kislexikon*. Budapest: Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft.

- MISz. = Sass Bálint – Váradi Tamás – Pajzs Júlia – Kiss Margit (szerk.) 2011. *Magyar igei szerkezetek. A leggyakoribb vonzatok és szókapcsolatok szótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Sorstalanság = Kertész Imre 2016. *Sorstalanság*. Budapest: Magvető Kiadó.
- SzK. = Szemerényi Ágnes 2009. *Szólások és közmondások*. Budapest: Osiris Kiadó.

Irodalom

- Artstein, Ron 2017. Inter-annotator Agreement. In: Ide, Nancy – Pustejovsky, James (eds.): *Handbook of Linguistic Annotation*. Dordrecht: Springer. 297–313.
- Artstein, Ron – Poesio, Massimo 2008. Inter-Coder Agreement for Computational Linguistics. *Computational Linguistics* 34: 555–596.
- Deignan, Alice 2005. *Metaphor and Corpus Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Eckart de Castilho, Richard – Mújdricza-Maydt, Éva – Yimam, Seid Muhie – Hartmann, Sylvana – Gurevych, Iryna – Frank, Anette – Biemann, Chris 2016. A web-based tool for the integrated annotation of semantic and syntactic structures. In: *Proceedings of the LT4DH workshop at COLING 2016*. Osaka: Japan.
- Lakoff, George 2006 [1993]. Conceptual metaphor. In: Geeraerts, Dirk (ed.): *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 185–238.
- Langacker, Ronald W. 2013. *Essentials of Cognitive Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- McEnery, Tony – Hardie, Andrew 2012. *Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid – Declerck, Thierry – Loftsson, Hrafn – Maegaard, Bente – Mariani, Joseph – Moreno, Asuncion – Odijk, Jan – Piperidis, Stelios (eds.): *Proceedings of the ninth international conference on language resources and evaluation (LREC-2014)*. Reykjavik: European Languages Resources Association (ELRA). 1719–1723.

- Sass Bálint 2009. „Mazsola” – eszköz a magyar igék bővítémszerkezetének vizsgálatára. In: Váradi Tamás (szerk.): *Válogatás az I. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia előadásából*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 117 – 129.
- Simon Gábor – Bajzát Tímea – Ballagó Júlia – Havasi Zsuzsanna – Roskó Mira – Szlávich Eszter 2019. Metaforaazonosítás magyar nyelv szövegekben: egy módszer adaptálásáról. *Magyar Nyelvőr* 143: 223–247.
- Steen, Gerard 2007. *Finding Metaphor in Grammar and Usage. A methodological analysis of theory and research*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Steen, Gerard J. – Dorst, Aletta G. – Herrmann, Berenike J. – Kaal, Anna A. – Krennmayr, Tina – Pasma, Trijntje 2011. *A Method for Linguistic Metaphor Identification. From MIP to MIPVU*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Stefanowitsch, Anatol 2006. Corpus-based approaches to metaphor and metonymy. In: Stefanowitsch, Anatol – Gries, Stefan Th. (eds.): *Corpus-Based Approaches to Metaphor and Metonymy*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 1–16.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 207–499.
- Wulff, Stefanie 2008. *Rethinking Idiomaticity. A Usage-based Approach*. London, New York: Continuum.

POMÁZI BENCE

A képi séma működése a datívuszrag jelentésszerkezetében konkrét és absztrakt jelentésű konstrukciókon keresztül

Kivonat

A tanulmány a *-nak/-nek* névszói esetrag jelentésszerkezetével foglalkozik. A *-nak/-nek* ragra a magyar esetragok többségéhez hasonlóan poliszémia jellemző, tehát több, egymással összefüggő jelentést képes megkonstruálni attól függően, hogy milyen konstrukcióban fordul elő. A poliszémikus jelentéshálózatot a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL képi séma szervezi. A tanulmány azt vizsgálja, hogy hogyan működik a képi séma egyrészt a konkrét, téri viszonyt megkonstruáló szerkezetekben, másrészt absztraktabb jelentésű, mentális tevékenységet, kiértékelést megkonstruáló szerkezetekben. A szerkezeteket a tanulmány kompozitumszerkezetekként írja le, és nemcsak a *-nak/-nek* ragos kompozitumokat, hanem kitekintésképpen *neki* igekötős igét tartalmazó kompozitumokat is elemez. A tanulmány azt szeretné bizonyítani, hogy a *-nak/-nek* rag jelentésében ugyanaz az irányulási viszony profilálódik, mint az igei régens jelentésében, csak sematikusabban, mint az igénél. Az esetrag tehát két sematikus figura között lévő (latívuszi irányú) viszonyt profilál.

1. Bevezetés és módszertan

A tanulmány azt vizsgálja meg, hogy a képi séma hogyan szervezi a *-nak/-nek* rag jelentésszerkezetét két konstrukciótípusban. A tanulmány a *-nak/-nek* ragos szerkezetek két típusára fókuszál: egyrészt a konkrét jelentésű, mozgásos igét tartalmazó vagy valamilyen téri viszonyt profiláló szerkezetekre, másrészt pedig a mentális folyamatokat, például vélekedést vagy kiértékelést kifejező szerkezetekre.

A grammatikai elemek jelentésszerkezetének leírása a kognitív nyelvészeti kutatások fontos részét képezi, azonban a magyar esetragok jelentéshálózatáról, azon belül is a *-nak/-nek* rag jelentésszerkezetéről átfogó és valós nyelvi adatokra épülő részletes szemantikai vizsgálat még nem született. A dolgozat célja a rag jelentésének képiséma-alapú bemutatása a fizikai és a mentális térben való iránnyulások viszonyokon keresztül.

A funkcionális kognitív nyelvészet szerint a nyelvi tudás az emberi elmében nyelvi sémákban tárolódik (Tolcsvai Nagy szerk. 2017: 33). A séma egy absztrakció, az absztrakció pedig az alapján történik, hogy a jelenségeket, tulajdonságokat a minket körülvevő világban többször is megtapasztalhatjuk (Langacker 2008: 525), ez által pedig ismétlődő mintázatokat tanulunk meg. Az absztrakció általánosítással is történhet (generalizáció), mivel az absztrahált kategóriatulajdonságok a megvalósulástól (instanciációtól) különböznek, attól részlegesen függetlenek. Az elvont struktúra sematikusabb, mint a konkrét megvalósulás, viszont a konkrét megvalósulások sorozatának újra és újra előforduló, megfigyelt tulajdonságaiból ered.

A mindennapok során nemcsak a fizikai tárgyakat, hanem a nyelvi egységeket is kategóriákba soroljuk. Megismerési és feldolgozási módokat az idealizált kognitív modellek és a képi sémák is adhatnak (Tolcsvai Nagy 2013a: 152). A séma ugyanis a megismerésnek egy begyakorlott módja. A képi sémákról Lakoff (1987: 267–268) kiemeli, hogy ezek mindennapi, gyakran visszatérő, egyszerű struktúrák. Képiek és nem propozicionálisak (Kövecses–Benczes 2010: 133), tehát nem a nyelvi kifejezések jelentésével kapcsolatosak.

Fontos kiemelni a testben létezés fogalmát is. Egyes kategóriatulajdonságok ugyanis az ember testben való létezéséből erednek, mivel a kategorizációban a konkrét fizikai tapasztalatok alapvetőek (Rosch 1978: 34, Langacker 2008: 524–525), és ennek a nyelvi, fogalmi konstruálásra is befolyása van (Tátrai 2017: 903). A képi séma a konceptuális nyelvi struktúrákhoz is perceptuális élményen alapuló fizikai, téri struktúrákat társít, így leképezve azokat. Ezek tárgymanipluláción, térbeli mozgásokon és vizuális élményeken alapulnak, fizikai és kulturális tapasztalatokba vannak ágyazva (Oakley 2007: 215; Lakoff–Johnson 2003: 197). Johnson (1980: 18–19) kiemeli, hogy az ember testben való létezésének tapasztalatából határozódnak meg ezek a struktúrák, belőlük mintázatok alakulnak ki, tehát a jelentés ettől a tapasztalattól nem függetleníthető.

A Lakoff (1987) által kidolgozott képi sémák a térbeli tájékozódással, mozgással, fizikai érzékeléssel függenek össze (Tolcsvai Nagy 2013a: 154). Ilyenek például a TARTÁLY, a RÉSZ–EGÉSZ, a KAPCSOLAT, a CENTRUM–PERIFÉRIA vagy a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL.

A tanulmány a szerkezeteket kompozitumszerkezetekként mutatja be. A kompozitumszerkezetek összetett jelentésszerkezetek, amelyekben általában két nyelvi kifejezés kapcsolódik össze egy jobban kidolgozott nyelvi kifejezéssel (Langacker 1987: 277). A nyelvi elemek, amelyek összeállnak, a komponensszerkezetek, ezek a kidolgozottabb kompozitumok elemei. A komponensszerkezetek kapcsolata nem formális, hanem jelentéstani kapcsolatok révén kerülnek viszonyba egymással, ahogy egymást kölcsönösen kidolgozzák (Tolcsvai Nagy 2013a: 267–268). A funkcionális kognitív nyelvleírás szerint a nyelvi egységek fonológiai és szemantikai összetevők szimbolikus kapcsolatai, ezek az összetevők pedig szerkezetesek, tapasztalati alapúak (Tolcsvai Nagy 2005: 28). A tapasztalatokból absztrakció és kategorizáció révén, valamint a gyakori használat által megtámogatva elsáncolódnak ezek a szimbolikus kapcsolatok.

Langacker (2008: 60) is kiemeli, hogy ezek a nyelvi elemek szimbolikusan összetettebbek, kisebb szimbolikus elemek kapcsolatával jönnek létre. Kiepülésük tehát nem szabályszerű, a funkcionális kognitív kiindulópont értelmében pedig az ún. „építőköcka-modell” nem írja le elégségesen a nyelvi szerkezetek konstruálási folyamatait. A cél tehát a komponensek közötti szemantikai összefüggések, kapcsolatok feltárása.

A komponensek közötti szemantikai kapcsolat aszimmetrikus (Tolcsvai Nagy 2017: 246), mivel az egyik komponens dolgozza ki a másik komponens jelentésszerkezetének egy összetevőjét. A komponensek közül az egyik részletezőbb, konceptuálisabb jelentésű, a másik pedig sematikusabb jelentésű szokott lenni. A magyar nyelvben részletesebben feltérképezett kompozitumszerkezetek például az igekötő + ige, segédige + igenév, névszói tő + esetrag (Tolcsvai Nagy 2005, 2009, 2013b).

A grammatikai konstrukciók integrációjának, vagyis a kompozitumszerkezetek kiepülésének négy fontos faktorát emeli ki Langacker (1987: 277–326), ezek: a megfelelések, a profil-meghatározottság, a konceptuális függőség vagy függetlenség és a konstituencia.

Megfelelések alatt azt kell érteni, hogy amikor egy nyelvi egység egy másikkal együtt egy kidolgozottabb egységet alkot, a kettő alszerkezetei között átfedések vannak. A profil-meghatározottság azt jelenti, hogy az egyik komponensszerkezet profilja lesz a kompozitumszerkezet profilja. Ez is a kapcsolat aszimmetrikus jellegét mutatja, hiszen az egyik komponens által jelölt valamilyen jelentés-összetevő, például viszony lesz az egész szerkezet jelentésének előterében. Langacker későbbi művében elemez olyan szerkezeteket is, amelyekben mindkét komponens profilja belekerül a szerkezet jelentésének előterébe (Langacker

2008). A konceptuális függőség és függetlenség jelentősége, hogy a konceptuálisan függetlenebb (például tő) komponens kidolgozza a függő komponens (például toldalék) egy kiemelkedő alszerkezetét. A konstituencia pedig hogy a komponensszerkezetek kidolgozódásuk sorrendiségében előrehaladva egyre kidolgozottabb kompozitumszerkezeteket hoznak létre, így megvalósítva a konstituenciát.

A tanulmányban szereplő összes nyelvi adat az MNSz2 korpuszából származó adat, mindegyik célzott keresés eredménye.⁹ A konstrukciótípusok gyakoriságának feltárása érdekében azonban a szövegadatbázisban más keresési módszert is alkalmaztam: *-nak/-nek* ragos névszókra indítottam részletes keresést úgy, hogy a kiválasztott esetrag bármilyen névszói tövel előfordulhatott. Az így kapott (11 milliónál több) szövegszóból lekérdeztem egy 500-as elemszámú véletlen listát, amelyet az alapján elemeztem, hogy a *-nak/-nek* ragos komponens a konstrukcióban milyen szerepet tölt be. A 499 nem ismétlődő találat közül 7-ben valamilyen irányulós, mozgásos folyamat végpontját vagy az afelé mutató irányt profilálja a *-nak/-nek* ragos komponens. A másik csoportba tartozó elem ennél jóval gyakrabban fordult elő: 67 olyan *-nak/-nek* ragos névszó volt, amely egy mentális folyamat végpontját dolgozta ki. Az elemzett típusok közül tehát az első ritkábban fordul elő, viszont a jelentéskiterjesztés szempontjából elsődleges, motiváló jelentésről van szó; a második pedig egy kiterjesztett, de gyakrabban előforduló jelentéstípus.

A tanulmány kiindulópontja, hogy a névszói esetragok, így a *-nak/-nek* rag jelentésszerkezete is poliszém, és hogy a *-nak/-nek* esetrag jelentésszerkezetét a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL képi séma szervezi, így a dolgozat 2. fejezetében ennek a bemutatása következik. A dolgozat nemcsak a névszói tő + esetrag [N-*nAk*] szerkezetípust, hanem az igekötő + ige kompozitumszerkezetet is érinti a *neki* igekötő kapcsán [*neki*-V]. A két szerkezetípus elemzését a tanulmány a mozgásigés konstrukciók bemutatásával kezdi (3.), ezután következik a mentális folyamatokat megkonstruáló igeket tartalmazó szerkezetek elemzése (4.).

2. A képi séma a *-nak/-nek* rag jelentésstruktúrájában

A *-nak/-nek* rag jelentésszerkezetét FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL képi séma strukturálja. Ez az úton levés fizikai tapasztalatán alapul (Lakoff 1987: 275), vagyis azon, hogy ha úton vagyunk, akkor valahonnan tartunk valahová, a kiindulópont és az út végpontja térbeli helyszínek, a kettő között pedig az útvonal egymás után

⁹ Magyar Nemzeti Szövegtár v2.0.5., <http://corpus.nyud.hu/mnsz>

következő pontok folyamata, ezt az útvonalat pedig meg kell tenni azért, hogy a kiindulópontból a végpontba érjen az úton lévő ember. Mint korábban is említette a dolgozat, a körülöttünk lévő dolgokat általános tudásstruktúrák segítenek megérteni és feldolgozni (Johnson 1980: 20), ezek a struktúrák nem merevek, de bizonyos szituációkhoz tartozik a használatuk. Tehát kognitív alapon motivált az, hogy a *-nak/-nek* rag jelentéshálózatát szervező képi séma a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL képi séma.

A képi séma strukturális összetevői a FORRÁS, a kiindulópont, a CÉL, amely az úti célnak feleltethető meg, a kettő közötti ÖSVÉNY, amely az útvonal, illetve a CÉL felé mutató IRÁNY. Ezek tehát a képi séma kötött részei (Johnson 1980: 28, ahol *-TÓL -IG* vagy *ÖSVÉNY* sémáról olvashatunk): a kiindulópont, a végpont és a közöttük lévő vektor. A vektor a Lakoff-féle strukturális összetevők közül egyesíti az ÖSVÉNYT és az IRÁNYT. (A képi séma és a magyar határozóragok összefüggéseit lásd még Kothencz 2012: 48–53.) Ezt a képi sémát különböző jelenetek tölthetik fel, amelyek mentális feldolgozásában a strukturális összetevők segítenek, ezt mutatja be az (1)-es példasor. Ilyen jelenetek lehetnek: sétálni valahonnan valahova (1a), dobni valamit valahova (1b), adni valamit valakinek (1c) stb. Ezek metaforikusan is kiterjeszthetnek (Johnson 1980: 28), olyan jelenetek feldolgozásában is részt vehetnek, amely során valamiből valami lesz (1d).

(1a) Újvidékről délnek megyünk.

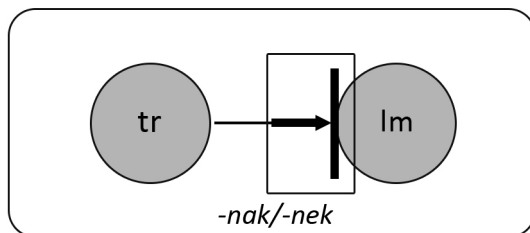
(1b) A gazda közben eleséget dobott az állatoknak

(1c) díjat az kap, akinek adnak

(1d) Az ifjú aztán elbeszélte neki, hogy ő királyfi volt, de egy gonosz tündér disznónak varázsolta

A rag etimológiája szintén alátámasztja, hogy ez a képi séma aktiválódik a rag jelentésszerkezetében. A *-nak/-nek* rag sok más testesebb esetraghoz hasonlóan konceptuális jelentésű szóból keletkezett grammatikalizációs folyamattal (Korompay 1991: 314), az alapnyelvi eredetű **nā* 'ez' jelentésű mutató névmás és a szintén alapnyelvi eredetű **-k* határkijelölő ragból agglutinációs folyamat során (vö. Ladányi 2017: 650–651), erre az alapnyelvi eredetű határozóragra vezethető vissza az *-ig* esetrag *g-j* is. A határozóragok többségéhez hasonlóan a *-nak/-nek* rag elsődleges funkciója is helyviszony jelölése lehetett. Ez latívuszi irányultságot mutat, vagyis a *hová?* kérdésre válaszoló helyviszonyok megkonstruálásában vesz részt komponensként a rag. (A konkrét szerkezetek elemzését és absztrahálódását lásd az 5. részben.)

Abból kiindulva, hogy a rag a jelentésszerkezetében két figura (a trajektor és a landmark) viszonyát profilálja a folyamatot kifejező igénél sematikusabban, a rag jelentésének sémáját az 1. ábrán jelölt módon lehet ábrázolni.

1. ábra. A *-nak/-nek* rag sémája

Az 1. ábra azt mutatja, hogy a rag jelentésszerkezetében két sematikus figura jelenik meg alszerkezetekként. Tolcsvai Nagy (2017: 372) kiemeli, hogy az esetragok nagy része a magyarban helyviszonyt dolgoz ki, egy fizikai tárgy térbeli elhelyezkedését ábrázolja egy másik fizikai tárgy térbeli elhelyezkedéséhez képest. A ragok jelentésstruktúrája sematikus: az előtérben álló elsődleges figura kerül valamilyen viszonyba a háttérben álló másodlagos figurával.

A *-nak/-nek* rag elsődleges jelentésszerkezetében a trajektor egy kisebb, mozgó vagy mozgatható entitás, amely egy bizonyos útvonalon (az ÖSVÉNYEN) közeledik egy nagyobb kiterjedésű figura, a landmark felé, amely prototipikusan szintén egy térben körülhatárolt, fizikai entitás. A végponton a trajektor érintkezik is a landmarkkal. A rag a fonológiai póluson a landmarkhoz kapcsolva jelenik meg. Az 1. ábra azt kívánja szemléltetni, hogy a képi séma kiemelt összetevői a rag elsődleges jelentésében az ÖSVÉNY utolsó szakasza és a landmark felülete, amely CÉLként realizálódik. A bekeretezett részlet a séma legkiemelkedőbb részlete: a közeledés és az érintkezés. A legkonkrétabb jelentésben a fizikai érintkezés is megtörténik a két figura között.

3. A *-nak/-nek* ragos komponens tartalmzó kompozitumszerkezetek elemzése

Mivel a magyar agglutináló nyelv, a tő + esetrag (jelen esetben: névszó + *-nak/-nek*) szerkezeten jól be lehet mutatni a kompozitumok működését. Előljáróban fontos megjegyezni, hogy ez a leírás úgy tartja számon a grammatikai elemek (például toldalékok, viszonzások) jelentését, hogy azok is szerkezetes jelentésűek,

viszont a jelentésstruktúrájuk kevesebb alszerkezetből áll, mint a konceptuális jelentésű lexémáké (vö. például Tolcsvai Nagy 2017: 242–245). Ez azzal is jár, hogy sematikusabb a jelentésük, mint a lexémáké, ez a jelentés pedig általában valamilyen viszonyt konstruál meg. A viszonyragoknál is ez a helyzet: ahogy korábban említette a dolgozat, a *-nak/-nek* rag elsődleges jelentésében helyviszonyt dolgoz ki. Fontos azonban az is, hogy a nyelvtani elemek jelentéshálózatára poliszémia jellemző, amely általában egy térviszony megkonstruálásából ágazik tovább. A jelentésszerkezetében előforduló sematikus figurák viszonyát az esetrag egy konceptuális jelentésű, lexikai elemmel összekapcsolva fejezi ki.

Az esetraggal ellátott névszó komponensszerkezetei a tő és a rag. Ez azt jelenti, hogy ennek a kompozitumszerkezetnek a kiépítésében egy részletezőbb és egy sematikusabb jelentésű nyelvi elem vesz részt. A tő + toldalék kompozitumszerkezetben (amennyiben a névszói tő + esetrag szerkezetéről beszélünk, ahogy az itteni példánál is) a profilmeghatározó komponens a toldalék. Az esetrag dolgozza ki a részletezőbb jelentésű névszó aktív zónáját, vagyis a névszó profilja illeszkedik a rag jelentésszerkezetében lévő másodlagos figurához.

(2) *falnak* [ütközik]

A (2)-ben olvasható *fal* + *-nak* kompozitumszerkezetben a *-nak* rag kidolgozza a *fal* jelentésének aktív zónáját. A *fal* főnév jelentésmátrixában (vö. Tolcsvai Nagy 2017: 353–361) egyszerre több összetevő is jelen van: így a fal anyaga, színe, mérete, funkciója (térbeli elkülönítés) stb., a *-nak* rag hatására viszont a figyelem előterébe az kerül, hogy a fal olyan kemény dologból épült, fizikai tárgy, amely vertikális felülettel rendelkezik, amellyel egy másik, mozgó vagy mozgatható entitás érintkezni tud. A kompozitumszerkezet jelentésében így a rag által jelölt viszony kerül előtérbe. A konceptuális (fonológiai) függőség szempontjából a függő elem itt a rag, amely nem tud előfordulni névszói tő nélkül (kivéve a metanyelvi példákat). A (2) példa által a konstituencia is szemléltethető. A *fal* + *-nak* kompozitumszerkezet komponensszerkezetként részt tud venni nagyobb, összetettebb nyelvi szerkezetek kidolgozásában is, például igéhez kapcsolódva: *falnak ütközik*.

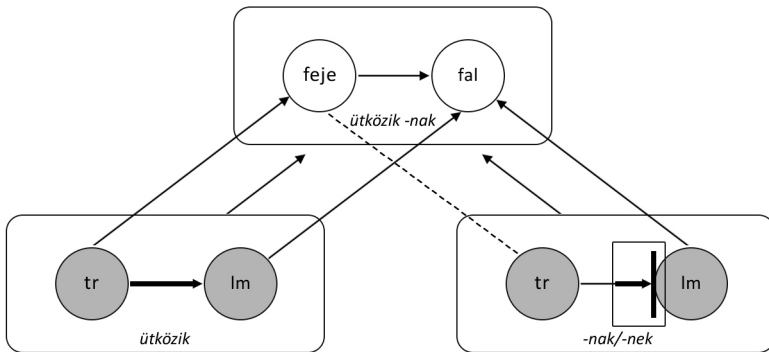
3.1. A mozgásigés, illetve a téri irányulási viszonyt profiláló szerkezetek

A *-nak/-nek* rag poliszém jelentéshálózatában az elsődleges jelentés tehát az, amely olyan jelenet megkonstruálásában vesz részt, amelyben az ige elsődleges figurája, tehát az elsődleges figura egy konkrét fizikai térben egy útvonalon közeledik

egy végpont felé, azzal fizikailag érintkeznek, ahogy azt a (3) példamondat szemléltette.

(3) Karin feje a falnak ütközik

A mondatban a konstituencia kiépülését a 2. ábra szemlélteti:

2. ábra. A konstituencia (3)-ban

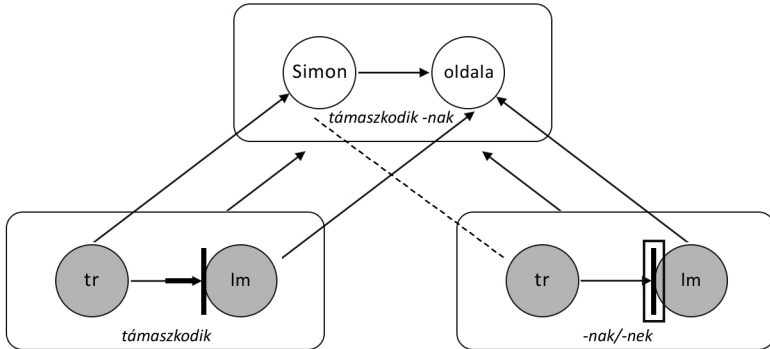
A 2. ábra azt mutatja be, hogy a rag jelentésszerkezetében hasonló viszony, két figura viszonya kerül előtérbe, mint az ige jelentésszerkezetében. Pontosabban fogalmazva, ez a viszony inherensen jelen van az ige jelentésének kiemelkedő sematikus alszerkezetei között is. A rag szemantikai struktúrájában szereplő két sematikus figura, a trajektor és a landmark megfelelési viszonyba kerül az igének a megfelelő szereplőivel. A *-nak/-nek* rag trajektora egy mozgó vagy mozgatható dolog, amely megfeleltethető az *ütközik* ige elsődleges figurájával, amelyet a *Karin feje* birtokos szerkezet konstruál meg.

A *-nak* ragos névszó komponensszerkezetként vesz részt a *falnak ütközik* kompozitumszerkezet kidolgozásában. A szerkezet profiljában a folyamat áll, így a profilmeghatározó az *ütközik*, ennek az aktív zónáját a *falnak* komponens jelöli ki. Az *ütközik* olyan folyamatpust konstruál meg, amelyben egy kisebb, térben körülhatárolt entitás valamilyen kiváltott mozgás hatására egy másik, térben szintén körülhatárolt, de nagyobb tárgy (dolog) felületének csapódik. A *falnak* komponens az *ütközik* ige jelentésszerkezetéből azt a végpontot dolgozza ki, amelynek ez a kisebb entitás (Karin feje) nekicsapódik. Itt tehát az érintkezés megtörténik, a képi sémában az ÖSVÉNY utolsó szakasza, a CÉL és a felé mutató IRÁNY kiemelt

jelentőségű, ezt jelzi a *-nak/-nek* rag sémájában bekeretezett közvetlen hatókör. A szaggatott vonal az ábrán a megfeleléseket, a nyilak a kidolgozást szemléltetik.

(4) Simon a fülke oldalának támaszkodott.

A (4)-ben az ÖSVÉNY utolsó szakasza már nem profilált. Az *oldalának támaszkodott* kompozitumban a datívuszragos névszó a *támaszkodik* ige jelentéséből azt a függőleges felületet dolgozza ki, amelynek valaki neki tud dőlni, így megtartva magát. Itt szintén végpontot dolgoz ki a ragos főnév. Ezt szemlélteti a 3. ábra. A vastagon szedett függőleges vonal a közvetlen hatókörben a landmark előtt érzékelteti, hogy a fizikai érintkezés még mindig megtörténik.

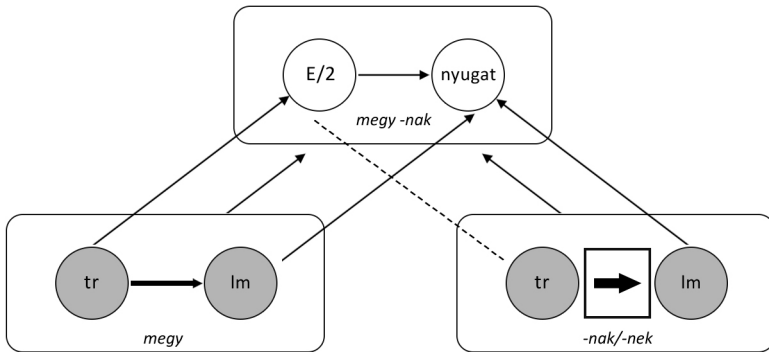
3. ábra. A [fülke] oldalának támaszkodik konstituenciája

A következő elvontsági szint az, amikor már nem történik meg az érintkezés. Erre láthatunk példát az (5)-ös mondatban.

(5) A folyót elhagyva csak menj nyugatnak, míg a házak mind mélyebb ker-
tekből figyelnek.

A *menj nyugatnak* kompozitumban a ragot tartalmazó komponens egy irányt dolgoz ki, nem végpontot. A *megy* ige szemantikai szerkezetében szerepelhet olyan alstruktúra, amely a mozgás végpontját konstruálhatná meg (például *Szolnokra megy, iskolába megy*), de ebben a kompozitumban ez nincs a figyelem előterében (habár a második tagmondat a *míg* vonatkozó névmással bevezetve egy lehetséges végpontot is kidolgozhat). Ezt szemlélteti a 4. ábra:

4. ábra. A menj nyugatnak konstituenciája

A rag és a *menj* ige elsődleges figuráját, a jelenet ÁGENSÉT, aki önálló mozgásra képes (és felszólítható) egyén, E/2-vel jelöltem. Ennek az az oka, hogy alakilag nincs kidolgozva (vö. Ladányi 2017: 521–524). Az igei személyrag hiánya felszólító módban az igei folyamatot egy második személyű szereplőhöz horgonyozza le, mivel felszólító módban a személyjelölés szemantikai alapesete a második személy (amelyet a gyakoriság motivál: leggyakrabban egy második személyű egyént szólítunk fel valamilyen cselekvésre, aki azt végre is tudja hajtani).

Ebben az összetettebb kompozitumban tehát a *megy* ige jelentésstruktúrájából a *-nak* ragos komponens az igei folyamat, mozgás irányát emeli a figyelem előterébe. Ez az irány azonban szintén egy lehetségesen kidolgozható cél felé mutat.

Lehet mondani, hogy a (3)–(5)-ben könnyen előhívható, a rag eredeti jelentésének megfelelő jelentéseket láthattunk. Azonban bizonyos konstrukciók könnyen metaforizálódhatnak, s ez az egész képi sémára és annak a működésére hatással van.

- (6a) Péter a falnak megy.
 (6b) Péter nyugatnak megy.
 (6c) Péter tanárnak megy.

(6)-ban a *megy vki_{AG/EXP} vminek* konstrukció különböző megvalósulásait látjuk. A szerkezetek kompozíciós mintázata egyezik (Langacker 2003: 257), mindben a *megy* ige szerepel valamilyen *-nak* ragos vonzattal. A datívuszragos

komponensek az argumentumstruktúra-konstrukciókban látszólag a CÉL tematikus szereplőit dolgozzák ki (vö. például Hilpert 2014: 27), amely más nyelvekben is kidolgozható latívuszi irányú nyelvi elemmel (például angol *to*, francia *à*, német *zu* előljárósók). A konstrukciókban az ÁGENS/EXPERIENS tematikus szereplő is megjelenik. A CÉL azonban csak a (6a)-ban valósul meg elérhető, térbeli célpontként, (6b)-ben a már bemutatott módon nem ez történik, (6c)-ben pedig az egész szerkezet metaforizálódik.

A (6c)-ben ugyanis egyrészt működésbe lép az ÉLET ÚT fogalmi metafora is, a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL képi sémán belül az ÖSVÉNY összetevő az életutat jelöli, amelynek egy pontjához elérve a jelenet elsődleges szereplője egy bizonyos funkció betöltésére alkalmas lesz, és attól fogva akként tud működni. Ezt a komponenst a konstrukcióban *-nak* ragos névszó dolgozza ki: *tanárnak*. A tanárság egy olyan célpontot konstruál meg a jelenetben, amely az addig vezető metaforikus út (elhatározás, képesítés, a képzettség megszerzése) célja. Ez összhangban van azzal is, hogy az ÉLET ÚT fogalmi metafora alapja szintén a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL képi séma (Kövecses–Benczes 2010: 136).

3.2. A mentális folyamat, kiértékelés végpontját jelölő *-nak/-nek* ragos szerkezetek

Egy *-nak/-nek* ragos névszó részt vehet olyan kompozitumszerkezet kidolgozásában is, amely mentális folyamatot jelöl. A hagyományos grammatikai leírás (vö. Keszler 2000: 441) az ilyen típusú bővítményeket az essivusi állapothatározók sajátos típusaiként tartja számon, amelyet három alcsoportba osztályoz. A vélekedést, mentális folyamatot jelölő igei alaptagok *-nak/-nek* ragos bővítményei a praedicativusok, a valamilyen funkcióba jutást kifejező bővítmények (a *kinevez*, *előléptet*, *küld*, *jelentkezik* stb. igék mellett) a factivusi határozók, a megnevezést (*hív*, *nevez* igék mellett) kifejező bővítmények pedig a nuncupativusok.

A hagyományos kategóriarendszert azért érdemes itt bemutatni, mert a három kategóriából a factivusi határozók azok, amelyek esetében a rag szemantikai szerkezetének működését a legegyszerűbb bemutatni az 1. ábrán ábrázoltakkal. A metaforikus térben valamit valahova juttatás elsődlegesen ezekben a határozókban érzékelhető. Ezt mutatja be a (7)-es példa:

- (7) Az ügyész indítványára egy erre kijelölt bíró nyilvánít különösen védettnek egy tanút

A (7)-ben a *védettnak nyilvánít vkit* konstrukciót kell értelmezni. A tárgyraggal jelölt entitás (a *tamú*) a konstrukcióban a PÁCIENS szerepét tölti be, aki az ige által kidolgozott beszédcselekvés hatására állapotváltozáson megy keresztül. A *-nek* ragos komponens a kompozitumnak azt a részét dolgozza ki, amely ezt az állapotot jelöli, vagyis egy folyamat végpontját, ezzel is erősítve a képi séma működését.

A *-nak/-nek* ragos névszó komponensszerkezetként olyan igei szerkezetekben is részt tud venni, amelyekben egy mentális folyamat végpontját konstruálja meg. Erre mutatnak példát a (8)–(10) mondatok:

- (8) eddig ezt az ízületet forgóízületnek vélték
 (9) Az MDNP helyesnek tartaná, ha a felügyelőbizottság tagjait [...] a parlament választaná meg
 (10) az inkompetens ügyintéző hülyének nézett.

Ezekben a szerkezetekben a mentális térben elérhető végpontot dolgozzák ki a *-nak/-nek* ragos névszók. A mentális folyamat egy entításra irányul, amelyet a konstrukcióban (a (7)-es példához hasonlóan) egy tárgyesetben álló névszó jelöl (amely (10)-ben nem realizálódik, de például az *engem* személyes névmással explicitté tehető lenne). A folyamat tehát erre a szereplőre irányul, a datívuszragos komponens pedig a PÁCIENS profilját dolgozza ki, amely szerint valamilyen vélt tulajdonság rá igaz lehet, azt a folyamat (*vél, tart, néz*) végpontjaként elérhetővé teszi. A PÁCIENS ezekben a szerkezetekben TÉMAként is értelmezhető, mivel valódi állapotváltozás nem történik, a mentális kiértékelési folyamatban az e szerint az elemzés szerint TÉMAként megjelenő komponenst a konceptualizáló eljuttatja egy állapotba.

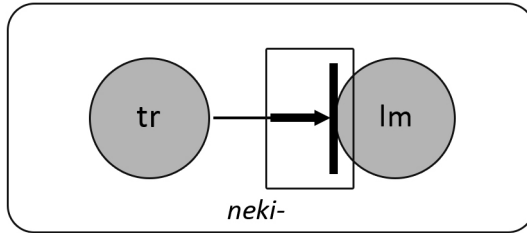
Ezek a szerkezetek tehát annak analógiájára működnek, amikor egy entitás a fizikai térben egy meghatározott irányban halad, és elér egy út, az ÖSVÉNY végpontjához.

4. A *neki* igekötős szerkezetek elemzése

4.1. A mozgásigés szerkezetek

Ezeket a szerkezeteket azért érdemes itt bemutatni, mert a *neki* igekötős mozgásigés tartalmazó konstrukciókban az igekötővel gyakran kettős jelöltség valósul meg. Az ige és a rajta megjelenő *neki* komponensszerkezetekként vesznek részt a kompozitumszerkezet kiépítésében. A *neki* hasonló viszonyt konst-

ruál meg, mint a ragként megvalósuló *-nak/-nek* esetrag. Ennek a sémáját ábrázolja az 5. ábra, amelynek leírása hasonló, mint az 1. ábráé.

5. ábra. A *neki* igekötő sémája

A *neki* igekötőn az *-i* sematikusan kijelöli az egyes szám harmadik személyű landmarkot, mivel a *neki* személyes névmási alakból grammatikalizálódott, így ma is asszociatív viszonyban áll vele. A *neki* névmási alak pedig paradigmaticus viszonyban áll a *nekem*, *neked* stb. különböző személyekhez kötött alakokkal. A ragozási sor többi elemét azonban a leírások nem igekötőként sorolják be, hanem a személyes névmás ragozott alakjaként. Érdekes azonban megfontolni, hogy milyen szófajiságú lehet a (11a) példamondat második *nekem*-je (a (11a) labormondat, tehát nem korpuszadat):

(11a) Te az asztalnak mentél neki, de ő nekem jött nekem.

(11b) *Te az asztalnak mentél neki, de ő nekem jött neki.

A (11a) példamondat második *nekem*-jét a következő konstrukciós séma alapján lehet értelmezni: [CÉL V IK], amelyben a CÉL a mozgás végpontja (ahová az ÁGENS/TÉMA megérkezik), V pedig egy igekötős (IK) ige, amelynek az igekötője azáltal, hogy a CÉL a kifejezés fókuszja, az ige után szerepel. A konstrukciós séma alapján a két *nekem* nem lehet azonos szófajú, az első személyes névmás, a második pedig igekötőre jellemző tulajdonságokkal bír.

Az igeen megjelenő igekötő ebben az esetben azt is implikálja, hogy az igei konstrukcióban lehetségesen meg fog jelenni egy *-nak/-nek* főnévi komponens is, amely az igei folyamat (mozgás) végpontját konstruálja meg elsődlegesen.

(12) [Mirr-Murr] nem látott jól a tüsszögéstől, és majdnem nekiment egy nagy sóprúnék.

A (12)-es példa egy olyan jelenetet konstruál meg, amelynek ÁGENSE, az elsődleges szereplő egy önálló mozgásra képes egyén, aki egy meghatározott útvonalon haladva (a képi séma ÖSVÉNY része), annak utolsó szakaszán egy olyan végpont felé (CÉL) közelít, amely felületével fizikailag érintkezni tud. A *neki* igekötő a konstrukcióhoz úgy járul hozzá, hogy az igéhez kapcsolódva jelzi, hogy az ige által jelölt folyamatnak lesz egy végpontként megjelenő része.

Ez a jelentésstruktúra ahhoz hasonlóan absztrahálódhat, mint amikor a *-nak/-nek* komponens olyan képi sémához kapcsolódik, amelyben az ÖSVÉNY utolsó szakasza nem, csak a CÉL kiemelt összetevő (13), illetve amikor IRÁNYT konstruál meg, nem egy elérhető végpontot (14). A (13)-as mondatban a rag jelentésszerkezetében megjelenő trajektor a mondat egészét tekintve (a legfontosabb) landmark, a *hátát* főnév, a konstituenciában pedig a kidolgozottabb kompozitumban referenciapontként (vö. Tolcsvai Nagy 2017: 250) jelenik meg a mondat által vázolt jelenet trajektora. Így a megfelelési viszonyba a rag jelentésszerkezetében benne levő trajektor kerül a tárgyeset által jelölt landmarkkal.

(13) *hátát nekitámasztotta a törzsnek*

(14) *nekimegyek a világnak*, mihelyt lendületbe jövök.

A *neki* ezenkívül az ilyesfajta kompozitumokban azt tudja még jelölni, hogy az ige által jelölt (mozgásos) folyamat kezdeti szakasza nagyobb intenzitással zajlik. Ez természetesen az alapige jelentéséből is fakad, ugyanis ezekben az esetekben az igekötő olyan igékhez kapcsolódik, amelyek egy folyamat kezdő szakaszára vonatkoznak (lásd *nekikezd, nekiveselkedik, nekilendül* stb.). Ezt mutatja a (15) példa:

(15) a krómozott cethal *nekilendül* az útnak.

Azonban ezekben az esetekben is az ige által jelölt folyamat valamire irányul, és nem véletlenül *-nak* ragos (vagyis latívuszi irányú) komponensszerkezettel kapcsolódik. A folyamat célját az ilyen igei konstrukciókban főnévi igenév is jelölheti (lásd (16)-os példamondat), amely szintén latívuszi helyviszonyra vezethető vissza etimológiailag (vö. A. Jászó 1991: 342). Valamint az is előfordulhat, hogy a végpont egy második, *-nak/-nek* ragos főnévi komponenssel nem kerül kidolgozásra, implicit marad (17).

(16) az inga bennem *nekilendül* mérni az emberiség öreg idejét

(17) A tömeg *nekilendül*, s kis híja elsodorja a két alabárdos legényt.

A *neki* igekötő tehát ezekben a konstrukciókban úgy működik közre komponensként, hogy az igével egy kompozitumszerkezetet alkotva jelzi azt, hogy az igei folyamat végpontja kidolgozható egy *-nak/-nek* ragos névszóval egy nagyobb, összetettebb kompozitumban.

4.2. Absztrakt jelentésű, neki igekötős igét tartalmazó szerkezetek

Az eddigi fejezetekben elmondottakon túl ebben a fejezetben azt érdemes még megemlíteni, hogy azokban a szerkezetekben, amelyekben a *neki* igekötő mentális vagy lelki tartalmat megjelenítő igékhez kapcsolódik, a kettős jelöltség gyakran elmarad. A *neki* igekötős igékre való korpuszos keresésből kiválogatott ilyen igékre célzottan rákeresve lehet ezt megfigyelni. A *nekibúsul* ige lemmatizált keresésben (tehát szótőre keresve, a paradigmaticus alakokat is felsorolva) az ismétléseket leszámítva 51 adatot szolgáltatott az MNSz2-ben. Ezek közül mindössze 2 esetben van a lelki folyamat végpontja is külön kidolgozva *-nak/-nek* ragos főnévvel. A (18) a kettős kidolgozottságra, a (19) pedig a főnévi komponens elmaradására hoz példát.

(18) Az urak nekibúsulnak az évésnek s közben anekdotáznak

(19) Nem fogom hagyni, hogy nekibúsulj...

Az igekötő megjelenése az igen ezekben az esetekben is jelölheti a folyamat kezdeti, nagyobb intenzitását. A figyelem (19)-ben az intenzív kezdésre azáltal helyeződik át, hogy nincs kidolgozva a cél.

(20) Csak a megfelelő alkalomra vártam, hogy ezt elmondhassam neki. Mire nekibátorodhattam volna, elment.

A (20)-as példában olyan jelenetet konstruál meg a megnyilatkozó, amelyben van egy vágyként, tervként megjelenő folyamat (*elmondhassam*), amely a *neki* igekötős ige által megkonstruált folyamat végpontjaként illeszkedik a szerkezetbe.

5. Összefoglalás

A tanulmány a képi séma működését kívánta bemutatni bizonyos, *-nak/-nek* ragos komponens tartalmazó kompozitumszerkezetekben. Ezek mellé kitekin-tésként a *neki* igekötővel ellátott igekötős igei konstrukciókat is áttekintett az esettanulmány, amelyet a kettős jelöltség miatt nem előnyös teljesen elkülönítve kezelni, inkább átfedésben érdemes tekinteni az előbbivel.

A tanulmány azt igyekezett igazolni a *-nak/-nek* rag kapcsán, hogy az esetrag jelentésszerkezetében a kompozitumszerkezet igéje által megkonstruált irányu-lásos viszony van benne, csak ezt az igénél sematikusabb módon fejezi ki. A *-nak/-nek* rag jelentésszerkezetében a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL képi séma működik, amely, ahogy a dolgozat is rámutat, két figura között fellépő viszonyt profilál. A képi séma kiemelkedő összetevői tipikusan a CÉL, az ÖSVÉNY utolsó szakasza, illetve a CÉL felé mutató IRÁNY.

A képi séma egyaránt alkalmas azoknak a kompozitumszerkezeteknek a je-lentéstani leírására, amelyekben az ige által jelölt folyamat a fizikai, illetve ame-lyekben az ige által jelölt folyamat a metaforikus, mentális térben játszódik le. Ehhez hívott segítségül a dolgozat mozgásigés, illetve mentális és lelki folyama-tokat megkonstruáló igés konstrukciókat.

A dolgozat feltárta azt, hogy a konkrét téri viszonyt kidolgozó *-nak/-nek* ragos szerkezetek jelentése hogyan absztrahálódik a legközvetlenebbül megtapasztal-ható fizikai viszony kifejezésétől az elvontabbak felé, illetve hogy az egyes konkrét fizikai térben feldolgozható viszonyok hogyan szolgálnak alapul a mentális fo-lyamatok végpontját kidolgozó szerkezetek feldolgozásában. A dolgozat a jelentés absztrahálódásával párhuzamosan azt is bemutatta, hogy a *-nak/-nek* rag jelen-tésében lévő sematikus figurák és a közöttük lévő viszony hogyan kerülnek megfelelésbe a konstituencia révén az igei jelentés alszerkezeteiben lévő figu-rákkal és a közöttük lévő viszonnal. A *neki* igekötős igés szerkezetek a kettős kidolgozottság mellett arra is hoztak példát, hogy a *-nak/-nek* ragos komponens elmaradása hogyan helyezheti át a figyelem központját a végcélről egy erőtelje-sebb kezdésre.

A kutatás folytatása annak feltárása lesz, hogy a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL képi séma hogyan működik motíváló sémaként a további, *-nak/-nek* rag által kifejezett viszonyok mentális feldolgozásában.

Irodalom

- Hilpert, Martin 2014. *Construction grammar and its application to English*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- A. Jászó Anna 1991. Az igenevek. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 319–352.
- Johnson, Mark 1980. *The body in the mind. The bodily basis of meaning, imagination and reason*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Keszler Borbála 2000. A határozók. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 428–449.
- Korompay Klára 1991. A névszóragozás. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 284–318.
- Kothencz Gabriella Szilvia 2012. Képi sémák és határozóragok. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. Budapest: ELTE – DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhely. 31–58.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ladányi Mária 2017. Alaktan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 503–662.
- Lakoff, George 1987. *Women, fire, and dangerous things*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 2003 [1987]. *Metaphors we live by*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. Vol. I. Theoretical prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2003. Constructional integration, grammaticization, and serial verb constructions. *Language and Linguistics* 4: 251–278.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Oakley, Todd 2007. Image schemas. In: Geeraerts, Tim – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford, New York: Oxford University Press. 214–235.

- Oravecz Csaba – Váradi Tamás – Sass Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid – Declerck, Thierry – Loftsson, Hrafn – Maegaard, Bente – Mariani, Joseph – Moreno, Asuncion – Odijk, Jan – Piperidis, Stelios (eds.): *Proceedings of the ninth international conference on language resources and evaluation (LREC-2014)*. Reykjavik: European Languages Resources Association (ELRA). 1719–1723.
- Rosch, Eleanor 1978. Principles of categorization. In: Rosch, Eleanor – Lloyd, Barbara B. (eds.): *Cognition and Categorization*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates. 27–48.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős igéről. *Magyar Nyelv* 101: 27–43.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2009. A magyar segédige + igenév szerkezet szemantikája. *Magyar Nyelvőr* 133: 373–393.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013a. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013b. Az igekötő + ige szerkezet szemantikája. *Nyelvtudományi Közlemények* 109: 187–226.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 207–502.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó.

A metaforák jelentésváltozásának szerepe a terápiás történetmondásban relevanciaelméleti perspektívából¹

Kivonat

Az emberi nyelvhasználat egy sajátos formája a metafora, melynek interpretálása során több kognitív funkció együttes működésére van szükség. A terápiás történetek feldolgozása során olyan kontextuális információk befolyásolhatják az adott nyelvi elemek jelentésének alakulását, melyek egy többelemű modellben írhatóak le attól függően, hogy a szituációban mire irányulnak, ha irányulnak, a résztvevők szándékai és/vagy befogadói attitűdjei.

Az írás célja a metaforák szerepének dinamikus értelmezése a Metamorphoses Meseterápiás Módszer (Boldizsár 2010) alkalmazása során. A metaforikus tartalmak interpretációját a terápiás eljárásban a relevanciaelmélet metafora-felfogásából (Sperber–Wilson 1995; Wilson 2011a; b) kiindulva, azt továbbgondolva ismertetjük. Jelen írás kereti között nem célunk állást foglalni abban a kérdésben, hogy melyik kognitív szemléletű értelmezési keret mitől lehet alkalmas a metaforikus kifejezések leírására és miért. Most elsősorban arra törekszünk, hogy arra mutassunk egy lehetséges megoldást, hogy a terápiás történetmondás adta helyzetek miként értelmezhetőek a relevanciaelméleti metafora-felfogás figyelembe vételével. A metafora-feldolgozás több viszonyban jelenik az adott szituációban: így a) a terapeuta és a kliens közti kommunikációban, b) a kliens és

---

¹ A kutatást és a tanulmány létrejöttét az EFOP 3.6.1-2016-00008 azonosítószámú EU társfinanszírozott projekt és az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Ösztöndíj Program támogatta.

A szerzők szeretnék megköszönni a tanulmány lektorának a kézirat előkészítése során nyújtott észrevételeit, tanácsait.

A tanulmányban szereplő képes ábrákat a szerzők a Canva képszerkesztő program segítségével készítették. Az ábrák elkészítéséhez felhasznált képek egy része ingyenesen hozzáférhető, egy részüket pedig a képek megvásárlásával a szerzők jogtisztán használják fel.

a választott történet közti kapcsolatban, valamint c) a kliens saját interpretációi közti lehetőségekben, (a terápiás alkalmazás miatt bekövetkező) változásokban, illetőleg d) csoportterápiás esetekben a csoporttagok közti relációban is értelmeződhet. Ebben a felfogásban szeretnénk röviden megmutatni, hogy a terápiás célú történetmondásban megjelenő nyelvi jelek jelentésének dinamikus változásait milyen tényezők befolyásolhatják egy adott történet és a befogadói attitűd által meghatározott kontextuson belül. Jelen írásunk egy korábban (Papp 2018; Ivaskó–Papp 2019) megjelentetett elképzelés továbbgondolása.

1. Bevezetés

Hogyan értjük meg a nekünk mondott, metaforikus elemeket tartalmazó történeteket? Mi alapján figyelünk, vagy nem figyelünk a történetek egyes elemeire? Úgy tűnik, a történetek megértéséhez nem elegendő mindössze annak a nyelvnek az ismerete, melyen a történet elhangzik, ennél sokkal komplexebb kognitív folyamatok összjátéka szükséges ahhoz, hogy egy nekünk szóló történetre figyeljünk, és meg is értsük a számunkra releváns részleteket (László 2005, László et al. 2002). Korábbi munkánk (Papp, 2018; Ivaskó–Papp 2019) alapján azt mondhatjuk, hogy a metaforikus kifejezés, mint nyelvi megformált jelentésképző elem a meseterápiás szituációkban a résztvevők számára különösen fontos jelentéstartalommal bíró egység. Azt gondoljuk, hogy a személyek olyan metaforákkal találkoznak a terápiás alkalmakra választott történetek feldolgozása során, melyek a terápiás eljárásban fontos szerepük van abból a szempontból, hogy az interpretációjuk során aktiválódó mentális tartalmak mennyiben adnak lehetőséget a személynek arra, hogy bennük és általuk saját élethelyzetét is másként láthassa, azaz egyfajta többszörösen értelmezett jelként tudják szolgálni a terápiás célokat (Papp 2018, Ivaskó – Papp 2019). A pszichoterápiás eszköztár nagyon régóta használja ezeket az elemeket úgy mint specifikus szimbólumokat (Kast 2012: 37-58.). Verena Kast (2012: 37-58) is hasonló kérdéseket tesz fel, amikor arról gondolkodik, hogy mi teszi lehetővé, hogy a terápiás céllal mondott mesékben szereplő metaforikus kifejezések mint életproblémákat sűrítő elemek legyenek alkalmasak arra, hogy az egyént ki tudják vezetni élete aktuális „útvesztőjéből”.

Fontos kérdésekként tekinthetünk az itt felsoroltakra, hiszen abból indulunk ki a korábbi szakirodalmak és a *Metamorphoses* (Boldizsár 2010) módszertan alapján, hogy a metafora jelentésváltozása a terápiás történetmondás eszköze tud lenni. De kérdés, hogy vajon értelmezhető-e a relevancia-elmélet adta

keretben ez a fajta viszony a metaforikus kifejezés és a jelentése között, illetve hasonlatos-e a metafora ilyen szituációkban való értelmezése a relevanciaelmélet szigorúan vett metafora-felfogása (Sperber–Wilson 1995; Sperber–Wilson 2008; Wilson 2011) szerinti értelmezéshez.

2. Metaforikus történetmondás értelmezési lehetőségei a relevanciaelmélet kereteiben

A most megadott kérdésekre keresve a választ, a hétköznapi metaforák és a történetmondásban megjelenő metaforikus kifejezések interpretációjára vonatkozóan egy korábbi javaslatunk szerint (Ivaskó–Papp 2019: 85-86) „érdemes megkülönböztetni a két interakciós helyzetet abból a szempontból, hogy mekkora műveleti erőfeszítés és milyen kiváltott kontextuális hatás elérése értelmében mondható meg, mi jelenti a relevancia megtalálását a két eltérő szituációban.” Azaz: a hétköznapi szituációkban előforduló metaforák értelmében elfogadhatónak tartjuk a relevancia-elméleti megközelítés (Sperber–Wilson 1995, 2008; Wilson 2011) azon állítását, mely szerint a szavakról úgy lehet gondolkodni, hogy azok csak a megfelelő kontextusban érik el adott jelentésüket, és ez a jelentés függ a kommunikációs partnerek szándékaitól. Ebben az értelemben a metafora interpretációja tehát lényegileg nem tér el más szavak interpretációjától. A metaforikus kifejezések aktuális jelentésének kikövetkeztetése tehát az elmélet szerint nem különbözik más szavak jelentésének megtalálásától abban az értelemben, ami a megvalósulás következtetési módját jelenti. Viszont úgy látjuk, hogy mivel a meseterápiás helyzetek eleve olyan verbális stimulusokkal dolgoznak, melyek nyitva szeretnék hagyni az interpretálók számára azt a lehetőséget, hogy saját mentális kontextusuk alapján fejtsék meg a metaforikus kifejezés(ek)nek a számukra az időpillanatban való relevanciáját egy adott (élet)helyzetre vonatkozóan, így a metaforikus kifejezések interpretálása során az egyének eltérően motivált individuális erőfeszítései határozzák majd meg, hogy az adott kifejezést mikor mekkora erőfeszítés árán dolgozzák fel. Relevanciaelméleti értelemben ekkor a kommunikáció kezdeményezője maga a terapeuta, aki ennek az interpretációs folyamatnak az elindítója ugyan, de azt nem teszi kölcsönösen egyértelművé (tehát nem teszi nyilvánvalóvá informatív szándékként), hogy az egyes stimulusok pontosan miként értelmezendők, azaz éppen az a szándéka, hogy abban segítse partnerét, hogy ő a számára releváns interpretációt tudja létrehozni. A kommunikátor ehhez más természetű osztenzív stimulusokat is alkalmaz, mint a hétköznapi kommunikációs helyzetekben

alkalmazott metaforák esetében (például más hangszínen szólal meg, lassabban, nagyobb szünetekkel, egyes elemeket kiemelve, nyomatékosabban hangsúlyozva beszél). A metaforikus elemek ilyen alkalmazásának köszönhetően az egyének ezáltal lehetősége nyílik arra, hogy figyelmét a történetre irányítsa, és az interpretáció során nem csak a terapeuta mint partner által megjelenített információ kerüljön középpontba, sokkal inkább az egyén és a számára a történetből nyert releváns információ feldolgozása. A metaforikus kifejezéseknek egy sajátos előfordulási mintázataként és alkalmazásaként tekintünk a terápiás történetekre, melyekre vonatkozóan többen, Verena Kast és Boldizsár Ildikó is kiemelik idézett írásaikban, hogy az egyes információk többszöri újrafeldolgozása is újabb jelentések megtalálásához, feltárásához, a relevanciaelmélet fogalmait használva úgy mondhatnánk, kikövetkeztetéséhez vezethet.

A következőkben indokolni szeretnénk állításunkat.

2.1. A történetmondási helyzetek sajátosságairól

Ismeretes, hogy a relevanciaelmélet alkotói, Sperber és Wilson (1995; lásd még Sperber 1996) a kommunikációt az emberi megismerés egyik fontos esetének tekintik. Az ember az őt körülvevő környezet fizikai ingereit úgy dolgozza fel, hogy folyamatosan szelektálja azokat aszerint, hogy az adott pillanatban várhatóan mennyire lehetnek hatással rá. Osztenzióknak, azaz megmutatásnak azt a viselkedési formát tartják, amelynek segítségével az interakciós partner valamit megmutat a társa számára. Ennek előfeltétele az elmélet szerint a megfelelő figyelemfelkeltés, hiszen általában a humán jelfeldolgozó ágens nem figyel minden egyes fizikai stimulusra egyformán, és nem is tesz azonos erőfeszítéseket ezen ingerek feldolgozására, hanem csak a számára várhatóan releváns ingerek feldolgozására fordít energiát – vallja több kognitív pszichológiai megközelítéssel egybehangzó módon a relevanciaelmélet (lásd Cziegler 2007: 542-545). Társas interakcióban, amikor a kezdeményezőnek van olyan szándéka, hogy valamilyen információ birtokába kívánja juttatni partnerét (és akár ezen szándékát is kölcsönösen fel kívánja ismertetni), jól meg kell tudnia választani azt az fizikai ingert, vagy ingeregyüttest, melynek segítségével szándékait megfelelően tudja felismertetni partnerével. Ha nem kelti fel a partnere figyelmét, nem hoz létre megfelelően észrevehető és feldolgozható fizikai stimulust szándékai felismertetésére, akkor a relevanciaelmélet felfogása alapján azt mondhatjuk, hogy sikertelen lesz a próbálkozása saját mentális tartalmainak megosztására vonatkozóan (Sperber–Wilson 1995).

Abban az esetben, ha a terápiás történetmondási szituációt is osztenzív viselkedésként fogjuk fel, azt mondhatjuk, hogy a megmutatni kívánt információ elsődlegesen és explicit módon maga a történet, közvetetten (implicit módon) pedig a benne rejlő útmutatás, amit majd magának az interpretálóknak kell megtalálnia saját élethelyzete függvényében. Az elméletben megfogalmazott általános kognitív relevanciaelv értelmében ekkor a társas interakciós partner, ebben az esetben a történetet hallgató, ekkor is csak a számára várhatóan releváns ingerek feldolgozására fordít energiát. Ebből a felfogásból kiindulva a történetmondás, mint osztenzív viselkedés sikere tehát azon múlik, hogy a történetmondó, aki valamilyen történetbe kódolt információ birtokába kívánja juttatni partnerét, ezen osztenzív szándékát képes-e megfelelően felismertetni. Ebben a felfogásban az optimális relevancia fogalma azt jelenti, hogy az adott stimulus elég releváns ahhoz, hogy a partnernek megérje a feldolgozásába műveleti erőfeszítést fektetni a várható mentális kontextuális hatás érdekében, másrészt a történetmondó képességei alapján az osztenzív stimulus az elvárható legrelevánsabb stimulusként lesz-e jelen a szituációban.

A kulturálisan releváns információk továbbadásának szempontjából hatékony mesemondás, mely alapvetően nem elsősorban gyermekekhez intézett beszédmódként alakult ki (Boldizsár 2010), jól meghatározható alaki elemekkel rendelkezik. Ezek vázlatos összefoglalását adja a sperberi értelemben vett kulturálisan nyilvánvaló információk (Sperber 1996) továbbadásáról szóló felfogásának a figyelembevételével a következő táblázat.

1. táblázat. A hétköznapi történetmondás és a mesemondás néhány jellemzője (Ivaskó 2016 alapján)

	Hétköznapi történetek	Mesemondás
A tipikus kezdő megnyilatkozást követő szekvencia tulajdonságai	a) hétköznapi eseményekre fókuszáló individuális történetek b) konkrét eseményeken alapuló elképzelt történetek	az adott közösség szempontjából fontos, kulturálisan áthagyományozott történetekre irányítja a figyelmet
Kommunikatív helyzet	A történetek ideje és helye különbözik, jól elválik a mesélés, történetmondás valós helyétől és idejétől. 'tegnap', 'a kertemben', 'múlt nyáron'	'Messze, hol a madár se jár...' 'Az Óperenciás tengeren is túl...'

	Hétköznapi történetek	Mesemondás
Verbális osztenzív ingerek jellemzői	A (jó) történetmondó a dajkanyelvhez hasonlóan, de nem azonosan magas frekvenciatarományban emeli meg a hangmagasságát, expresszív és intenzív beszédhangokat képez, jellegzetes dallamívvel hívja fel a figyelmet a szöveg lényeges tartalmi egységeire és a történet kauzális viszonyaira, valamint elnyújtott magánhangzókat alkalmaz a figyelem felkeltése és megtartása érdekében.	

A hétköznapi történetek és a mesemondás hasonlóságairól és különbségeiről ad rövid áttekintést a következő táblázat:

2. táblázat. A hétköznapi történetmondás és a mesemondás feldolgozási sajátosságai (Ivaskó 2016 alapján)

	Hétköznapi történetek	Mesemondás
Frontális lebenyhez köthető kognitív funkciók szerepe (végrehajtó funkciók, szerialitás,...)		
Oksági viszonyok		
Különböző szószerinti és nem szószerinti formák megértésének képessége		
Szimbolikusság szintje: nem annyira az egyes szavak, kifejezések, mint inkább a teljes történet szimbolikus természete lesz meghatározó.	alacsony A befogadók összevetik az újonnan feldolgozott információt a számukra korábban elérhető mentális tartalmakkal.	magas A befogadók korábbi tapasztalataik és már meglévő képességeik birtokában fejtik meg a mese tartalmát.

Bár azok az interakciók, melyekben a verbális történetmondás meg szokott valósulni, tekinthetők egymásnak jól megfeleltethető szituációknak, a bennük létrehozott történetektől függően mégis azt tapasztalhatjuk, hogy a narratíva szerepe és az azt alakító tényezők szerepe lehet eltérő (Ivaskó 2016). Az egyik lényeges eltérés a szimbolikus szintek közti különbözőségben érhető tetten.

Egyes szerzők által szimbolikusnak is nevezett szinteket találhatunk a tradicionális mesék és a hétköznapi értelemben vett történetek összevetésekor

(Boldizsár 2010; Kast 2012). Mindkét esetben szükséges a különböző szó szerinti és nem szó szerinti formák megértésének képessége, bár az egyes történetfajtákat illetően jelentős különbségek mutatkoznak a szimbolikusság szintjeit illetően. A hagyományosan átadott mesetípusok esetében a szimbolikusság szintje nem annyira az egyes szavak, kifejezések, mint inkább a teljes történet szimbolikus természetében lesz meghatározó. A történetek interpretálása során a befogadók összevetik az újonnan feldolgozott információt a számukra korábban elérhető mentális tartalmakkal, a mesék esetében a szimbolikusság szintjeitől függően alakítják ki az egyes mesék tartalmát.

2.2. A metaforikus történetmondás értelmezési lehetőségeinek relevanciaelméleti alapjai

A relevanciaelméletben a szószerintiség és nem szószerintiség (Sperber–Wilson 1995: 233-234) elkülönítésekor a megnyilatkozás propozíciós formája és a kifejezett gondolat közti hasonlóság adja meg a kiindulópontot, azaz a megnyilatkozás szószerintiségét a beszélő által közölni kívánt gondolathoz képest definiálhatjuk. A kommunikatív relevancia elve minden megnyilatkozás interpretációjára érvényes, így a nem szó szerinti megnyilatkozások esetén is ez érvényesül. A hallgató célja itt is az, hogy egy olyan értelmezést hozzon létre a beszélő által közölték alapján, amely megfelel a relevanciaelvárásainak (Papp 2018: 332).

Ezek az interpretációs folyamatok több, egymással párhuzamban működő részfolyamatra oszthatók (Wilson–Sperber 2004: 6).

1. Explikátúra: megfelelő vélekedés (hipotézis) kialakítása az explicit tartalomról (például nyelvi dekódolás, kétértelműségek kiküszöbölése, szabad jelentésgazdagítás)
2. Implikált premissza: megfelelő vélekedés a szándékolt, kontextuális feltevésekről
3. Implikált konklúzió: a szándékolt kontextuális implikációkról való vélekedések, hipotézisek felállítása

A szószerintiség – nem szószerintiség problémakörének lényegi kérdése a jelentés egyes rétegeinek megkülönböztetése mellett a kontextuális tényezők hatása az egyes kifejezések feldolgozására nézve. Ez a metaforikus kifejezések értelmezése esetén kiemelt fontosságú szempont. Wilson és Sperber szerint

a metafora is az optimális relevancia elérésének egyik alternatív lehetősége (Wilson–Sperber 2004). A metaforikus megnyilatkozások célja az, hogy a hallgató egy általában szó szerint nem optimálisan releváns állításból egy sor igaz kontextuális implikációt vonjon le. Ebben a felfogásban megkülönböztethetünk konvencionizált és kreatív metaforákat (Sperber–Wilson 1995). Papp (2018: 334) azt is kiemeli az elmélet bemutatása során, hogy a mesék terápiás alkalmazásában a kreatív metaforák értelmezésének döntő jelentősége van. Ezeket a metaforákat nem lehet úgy helyettesíteni egyetlen szó szerinti mondattal, hogy közben ne vesszenek el fontos kontextuális implikációk. A kreatív metaforák megértésekor nem feltétlenül határozható meg egy vagy több erős implikáció, mint a konvencionális metaforák esetében, hanem ebben az esetben egy sor gyengébb implikáció levonására van lehetőség. Azonban nincs éles határ az erős és gyenge implikációk között, tehát a relevanciaelmélet szerint a kontextuális implikációk folytonos átmenetet alkotnak, erejük alapján pedig skálába rendezhetők (Sperber–Wilson 1995). A relevanciaelmélet megkérdőjelezi a szavak kommunikatív céloktól és az aktuális környezettől független jelentését, a tág és szűk jelentésadás kontinuumára révén. Eszes–Tőzsér (2007: 41) is kiemeli annak fontosságát, hogy az eleméletben „A legkreatívabb metaforák nagyobb erőfeszítést igényelnek a hallgatótól annak érdekében, hogy felépítsenek egy megfelelő kontextust és implikációk tágabb köréhez jussanak. Általánosságban minél nagyobb a lehetséges implikációk köre és minél nagyobb a hallgató felelőssége az előállításukban, annál kreatívabb a metafora (Sperber–Wilson 1995: 548).” (Erről részletesen ír más elképzelésekkel összevetésben Papp 2018.)

3. Terápiás célú mesemondási szituációkban megjelenő metaforikus elemek értelmezése a relevanciaelmélet keretein belül

A korábban már említetteknek megfelelően a terápiás történetmondásra mint speciális osztenzív viselkedésre tekintünk. A metaforikus nyelvhasználat ebben a felfogásban úgy értelmezhető, mint a történetmondáson alapuló terápiás diskurzus funkcióinak egy sajátos eszköze (Ivaskó–Papp 2019). A fejezet példái a Metamorphoses Meseterápiás Módszert (Boldizsár 2010) alkalmazó terápiás ülésekből és csoportokból származnak. (Etikai szempontból fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy az egyes itt bemutatandó példák mind olyan esetek, melyek az adott módszert alkalmazó terapeuták által gyűjtött és korábban publikált

példák. Jelen tanulmány szerzői tehát csak elemzik ezeket, de a példákat adó kliensekkel semmilyen kapcsolatba nem kerültek.)

Relevanciaelméleti perspektívából nézve a terapeuta a terápiás céllal történő mesemondással felkelti és szándékaira irányítja a partnere, vagyis a terápiában részt vevő(k) figyelmét. A terapeuta szándéka ebben a terápiás módszerben sosem az egyes metaforikus nyelvhasználati formák lefordítása, konkrét megfeleltetése más nyelvi elemeknek, hanem annak a gondolkodási folyamatnak az elősegítése, amellyel az egyén a saját életére vonatkoztatva tudja elérni az optimálisan releváns értelmezést. Egy későbbi példát előrevetítve az alma a Holle asszony mesében nem feleltethető meg a kísértés és a csábítás gyümölcsének (hogy az alma egyik tipikus nem szó szerinti jelentését idézzük fel), hanem a lehetőségek számbavételére alkalmas eszközként értelmezhető mint metaforikus nyelvhasználati forma. Ahhoz azonban, hogy a történethallgató eljusson ehhez a jelentéshez nagymértékben szükségesek bizonyos kontextuális információk. A megvalósult terápiás diskurzusokban megfigyelt jelentésszintek közti váltások a terápia eredményessége szempontjából kulcsfontosságúak. A terápiás céllal alkalmazott mesei metaforákat a módszer *kód*oknak nevezi, viszont a relevanciaelmélet terminológiájában a *kód* teljesen más jelentéssel bír, ezért a relevanciaelméletben is használatos *metaforikus kifejezést* alkalmazzuk az elemzések során, kiegészítve a *mesei* jelzővel, ugyanis a következőkben olvasható állítások azon metaforikus nyelvhasználati formákra érvényesek, amelyek mesei környezetben fordulnak elő.

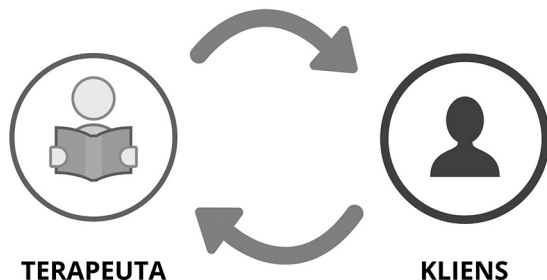
Ahhoz, hogy a nem szó szerinti jelentések terápiás folyamatban betöltött szerepét és megértésük folyamatát elemezni lehessen, szükséges magában a módszerben is fellelhető többszintűséget megismernünk. A meseterápiás ülések, csoportok menetét az egyének kapcsolata határozza meg a mese egyes motívumaival. A meseterapeutát a mese objektivitása, vagyis a mesék igazságai vezetik, ami azt jelenti, hogy a kérdéseket a mesékhez igazítottan szükséges feltenni, figyelembe véve az egyén személyes élettörténetét (Boldizsár 2018: 43). A terápia lényege, hogy a mesékből nyert felismeréseket az egyén fokozatosan fel tudja használni a mindennapjaiban, vagyis a hétköznapiakban is megvalósítja mindazt, amire a mese rávilágított. A mesékhez lehet objektív és szubjektív módon is közelíteni. Az objektív mesemátrix tartalmazza azokat a válaszokat, melyek mentén a terapeuta vezeti a beszélgetést. A következő kérdésekre adott választ tartalmazza a mátrix:

3. táblázat. Az objektív mesemátrix elemei (Boldizsár 2018: 22)

Ki a mese hőse?	Mi a mese konfliktusa?	Ki/mi a hős ellenfele?	Ki/mi a hős segítője?	Mi a megoldás az adott konfliktusra?
-----------------	------------------------	------------------------	-----------------------	--------------------------------------

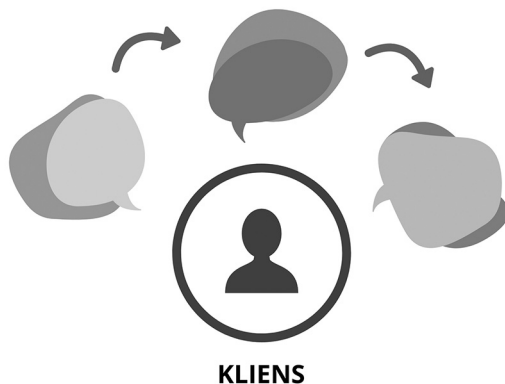
Ezekből az objektív válaszokból kiindulva lehet a személyes problémákra választ kapni a szubjektív megközelítés alkalmazásával. Ennek áttekintéséhez a személyes mesemátrix kérdéssora nyújt segítséget. Ilyen kérdések például: *Hol látjuk magunkat a mesében? Milyen ellenféllel kell szembenéznünk? Hova megyünk, merre tartunk?* (Boldizsár 2018: 23).

Ennek a sajátos közös feldolgozásnak a modelljét ábrázoltuk az 1. ábra segítségével.

1. ábra. A terapeuta és a kliens viszonya

A kontextuális információk a terápia során segítik az egyént a számára az adott szituációban optimálisan releváns jelentés elérésében, aminek megtalálása és megfelelő alkalmazása a terápia mozgatórugója. Arra, hogy miként zajlik a terápiás diskurzus során a nem szó szerinti nyelvi elemek értelmezése, Boldizsár Ildikó a *Metamorphoses Meseterápiás Módszert* konkrét esettanulmányokon keresztül bemutató kötetéből (2018) vesszük a példákat. A forrásként használt kötetben a módszer megalkotója olyan terápiás eseteket válogatott össze, melyekkel szemléletesen rávilágíthat a terápia valamely lényeges elemére. Tudatosan csak a kötet összefoglalójában szerepelnek név szerint a különböző módszertani elemek, melyek „töbnyire úgy voltak jelen az esettanulmányokban, mint a mesék objektív igazságai: láthatatlanul” (Boldizsár 2018: 264). A nem szó szerinti elemek értelmezése is hasonlóképpen láthatatlanul zajlik, miközben komplex mentális folyamatok játszódnak le a terápián részt vevő elméjében, ezek dinamikusán változó lehetőségeit próbálja illusztrálni a 2. ábra.

2. ábra. A kliens lehetséges elképzelései

3.1. A metaforikus történetmondás értelmezési lehetőségei konkrét mese-terápiás helyzetekben (1. példa)

Az egyik esettanulmányban (Boldizsár 2018: 55–71) egy életközépváságban lévő nő kér segítséget. A terapeuta a Holle asszony című mesét választja a terápiás folyamathoz. Ebben a mesében a kút alján leányoknak egy kemencéből ki kellett venni a kenyereket, a fáról pedig lerázni az almákat, mielőtt Holle asszony házához értek. A mesében és a terápiában ez egy olyan helyszín, ami alkalmas a rendrakásra az élet különböző eseményei, lehetőségei között. A terápiás történetmondással mint osztenzív viselkedéssel terapeuta megmutatni szándékozik valamit a terápiában résztvevőnek. A mesei metaforák egy komplex rendszert alkotnak a történetben, melynek értelmezésével a terapeuta rávezeti az egyént arra, hogy az objektív megközelítésben mit jelent a mesében a kenyér és az alma, de nem mondja meg, hogy az egyén számára mik is ezek valójában. A metaforikus nyelvhasználat a terápiában osztenzív viselkedésnek tekinthető. A megmutatás szándéka abban jelenik meg, hogy a terapeuta felkínál egy történetet, mely lehetőséget biztosít a terápiában résztvevőnek, hogy kapcsolódási pontokat találjon a mese és saját életeseményei között. A terápia résztvevője annak tudatában van, hogy nem véletlenszerű a terapeuta részéről a történet kiválasztása, tehát annak feltételezését is vélelmezhetjük, hogy az egyén úgy véli, hogy a terapeuta az osztenzív viselkedésével valamire rá akar mutatni. A terapeuta szándéka az, hogy az aktuálisan a helyzetnek megfelelően kiválasztott mesei

tartalom, és az abban előforduló metaforikus tartalmak rámutassanak azokra az összefüggésekre, amely pontokon az egyén élete és a mese összekapcsolódhat. A terapeutának nem célja ezeket a tartalmakat expliciten megmagyarázni, hiszen a terápia ebben az esetben elvesztené egyik lényeges elemét. A különböző szándékok közvetítése a terápiában részt vevő kliens felé osztrén viselkedésben (metaforikus elemekkel kapcsolatos megnyilatkozásokban) nyilvánul meg, míg a szándékok felismerése a metareprezentációs képesség működtetésével történik. Ebben a feldolgozási folyamatban is az optimálisan releváns jelentés elérése a cél. Jelen esetben a terapeuta segítő kérdéseinek segítségével jut el ezekhez az egyén. Például a Holle asszony című mese fent bemutatott jeleneténél a következő kérdésekkel támogatja a feldolgozási folyamatot a terapeuta: „Még sülték-e már a kenyerek?” vagy „Vannak-e félig nyers kenyerek?” A kérdések megválaszolása során a következőkre jut a terápiában részt vevő személy.

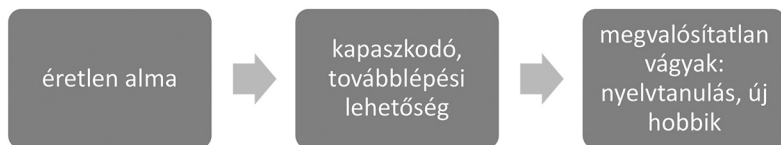
4. táblázat. A Holle asszony című meséből származó mesei metaforákhoz tartozó az adott személy számára optimálisan releváns jelentések (Boldizsár 2018: 55-71. alapján)

Mesei metafora	A személy számára optimális releváns jelentés
szénné égett kenyér	párkapcsolat, munkahely
éppen megsült kenyér	nincs
félig sült, félig nyers kenyér	édesanyjával való kapcsolat

A szénné égett kenyerek és a félig nyers kenyerek megmutatták, hogy az egyén életének mely pontjait látja problémásnak, az éppen megsült kenyerek pedig rávilágítottak arra, hogy a terápiára érkező hölgy mélyen alulértékeli magát, ugyanis nem talált semmi értékeset abban, amit eddig csinált.

Hasonló analógiával folytatódott a terápiás diskurzus az érett és a fonnyadt almák elemzésével. Itt adódott alkalom a beszélgetés során arra, hogy megvizsgálják közelebbről a félig megsült kenyereket és az éretlen almákat. Miután az egyén beazonosította, hogy melyek az ő életében azok a képességei és vágyai, amelyekre építve továbbdülhet jelenlegi problémáin, a felismerések nagyon fellelkesítették. Többek között nevesítette azt, hogy régen nagyon motivált volt a munkájában, szeretett volna megtanulni spanyolul, lovagolni és segítőként dolgozni egy karitatív szervezetben. Miután ezeket felsorolta, ébredt rá, hogy mitől kell megszabadulnia, hogy újra a saját útját járassa: „Elég volt már mások akaratom ellenére történő kiszolgálásából és a nekik való megfelelésből” (Boldizsár 2018: 67). A terápiának ez csak egy része, de az almák és kenyerek esete megfelelő példa arra, hogy mindenki életében mást jelentenek ezek

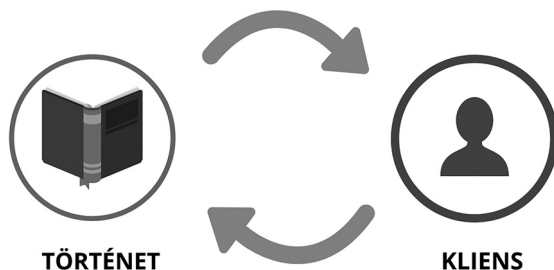
a metaforikus kifejezések, melyek a terápiás diskurzusban elhangzanak. A 3. ábra azt a folyamatot mutatja be, amíg a fenti példában a jelentés elérte az egyén számára optimálisan releváns szintet:

3. ábra. A terápiás diskurzus során az optimálisan releváns jelentés megtalálásának folyamata az éretlen alma példáján keresztül

Az egyén számára ezekben az interakciókban a terapeuta egyrészt kölcsönösen nyilvánvalóvá teszi a történetet magát mint kulturálisan nyilvánvaló információt, valamint azt a szándékát is, hogy ő ezt a történetet kölcsönösen nyilvánvalóvá kívánta tenni. A terapeuta azt a szándékát is kölcsönösen nyilvánvalóvá teszi mind a maga, mind az egyén számára, hogy a kiválasztott történetet terápiás céllal osztja meg a partnereivel. Az alkotó-fejlesztő meseterápiás helyzetben azonban a hétköznapi szituációktól (Wilson 2011) eltérő módon valósul meg a metaforikus nyelvhasználat alkalmazása: a terapeuta nem saját individuális mentális reprezentációját kívánja kölcsönösen nyilvánvalóvá tenni az adott metaforikus kifejezés értelmezésére vonatkozóan, hanem meghagyja a partnere számára azt a lehetőséget, hogy olyan mentális kontextust építsen, mely lehetővé tudja tenni, hogy az adott élethelyzetben partnere megtalálja a kulturálisan nyilvánvaló információnak az individuális, számára releváns interpretációját (Ivaskó–Papp 2019). Azaz ilyenkor a kliens maga hozza létre saját mentális kontextusában tárolt korábbi ismereteinek felhasználásával, és önnön kognitív erőfeszítéseinek eredményeképpen saját aktuális reprezentációját. A meseterápiás helyzetek azt is megengedik, hogy ennek a kontextusépítési folyamatnak az eredményeképpen létrejövő interpretáció a történet elmondásához viszonyítva csak egy későbbi időpillanatban realizálódjon. Egy egyéni terápiás folyamat általában több ülésből áll, és az ülések között az otthoni átgondolás során formálódhat egy-egy metaforikus kifejezés jelentése, értelmezése. Ebben az értelemben a terápiás történetmondásból származó metaforikus nyelvhasználati formák feldolgozása során az egyén annak érdekében tesz művelti erőfeszítéseket, hogy megtalálja a számára optimálisan releváns interpretációt. A terápiás folyamat akkor éri el a célját,

mikor az egyén az adott meséből a számára fontos elemek, szereplők, helyszínek szerepét a saját életére vonatkoztatva a saját céljai elérésére tudja fordítani.

4. ábra. A történetben szereplő ismeretek és a kliens viszonya

A mesékben megfigyelhető mesebeli elemek, motívumok szó szerinti és nem szó szerinti értelmezésének vizsgálatához megfelelő módszer lehet a terápiában résztvevők leírása a terápiás diskurzus során megvalósult beszédhelyzetekről is. A korábbiakban bemutatott példák a terapeuta által lejegyzett esettanulmányokból származtak, míg a következőkben ismertetett eseteket a kliensek jegyezték le (Boldizsár 2014). Lényeges megvilágítani mindkét perspektívából az egyes metaforikus nyelvhasználati formák értelmezésének menetét. A meseterápiában részt vevők leírásaiból az is kiolvasható, hogy sok esetben egy olyan személy számára, aki nem találkozik nap mint nap a mesei metaforák ezen többszintű, több jelentésréteget is megengedő, tágabb, illetve szűkebb jelentés megtalálását segítő használatával, annak az ezekkel való kognitív műveletek komoly mentális erőfeszítést jelenthetnek. Továbbá az is kiderül a beszámolókból, hogy minél többet foglalkozik a terápiában résztvevő személy ezen mesei metaforák értelmezésével, annál közelebb kerül a számára optimálisan releváns jelentéshez.

3.2. A metaforikus történetmondás értelmezési lehetőségei konkrét meseterápiás helyzetekben (2. példa)

Papp Melinda (2018: 335) korábbi elemzésében ez áll: az egyik beszámoló alapján a mesemondó – a terápiás protokollnak megfelelően – a mesehallgatást megelőző ráhangoló gyakorlatokkal segítette a kommunikációs partnert abban, hogy a nem szó szerinti jelentések aktiválódhassanak a történet hallgatása közben, és az azt követő diskurzusban is ezek a jelentések hívódhassanak elő. Már

a csoportba való beléptetéskor olyan mesei fordulatokkal találkoztak a résztvevők, amelyeket a mesékből ismert szövegkörnyezetben természetesnek találnának, de másként értelmezik abban a beszédhelyzetben, amikor a terapeuta a foglalkozás elején nekik szegezi a kérdést: „Hol jársz erre, ahol a madár se jár?” Az egyik résztvevő a következőképpen fogalmazta meg benyomásait a beszédhelyzetről: „Szürreális volt az egész helyzet: Budapest forgalmából épphogy kilépve egy gyönyörű kertbe érkeztem, és egy ilyen kérdéssel szembesülök. A nevemet is elfelejtettem ijedtemben, nem is beszélve az asszonyt – kétségtelenül a mesebeli boszorkányt – megillető, tiszteletteljes köszönésmódról, és a józan válaszról. Mit is keresek én itt valójában, egy meseterápiás hétvégén?” (Illés 2014: 25).

Papp (2018: 335) értelmezésében ez a szokásos mesekezdő formula egyben egy szokatlan diskurzuskezdő formula a hétköznapi nyelvhasználatban. Ez a népmesei szólás egy olyan állandósult szókapcsolat, amely ebben a kontextusban alkalmas volt arra, hogy előfeszítse, a hallgatóban a ne a hétköznapi értelemben vett szószerinti jelentés hívódjon elő. Ezzel a hamis állítást (is) tartalmazó kérdéssel (hiszen egy fővárosi kertben is „járnak” madarak), vagyis egy olyan megnyilatkozással, amelynek szó szerinti használata nem optimálisan releváns, előhívhatóvá váltak olyan feltevések, amelyek közül a terápiára érkező kiválaszhatta a számára az adott helyzetben a legrelevánsabb implikációt a relevanciaelv értelmében (Sperber–Wilson 1995). Vagyis a hallgató a kontextusból és előismereteiből kikövetkeztette, hogy a kommunikációs partnere nem egy valóságos helyről beszél, ahol valóban nincsenek madarak, hanem egy népmesei fordulattal élve érdeklődik a hallgató motivációi iránt. Ez a kérdés egyrészt a terápiás foglalkozásra, másrészt a saját élethelyzetére is vonatkoztatható, attól függően, hogy a megszólított fél milyen implikált premisszát és implikált konklúziókat hoz létre. Ez azonban nagy mentális erőfeszítést igényelt a fent említett példában, ugyanis nehézséget jelentett adekvát választ adni egy olyan kommunikációs partnernek, aki szokatlan kommunikációs helyzetbe hozta a klienst. A legtöbb résztvevőnek a terápiás ülés során folyamatosan változik a kognitív tere (Sperber–Wilson 1995: 38-39, 151). Ennek a megállapításnak egy hétköznapiabb megfogalmazását olvashatjuk a fent említett személy tollából. Terápiás élményeinek hosszabb leírásában hivatkozik rá, hogy a játékok a hétköznapi szürke gondolkodását áthangolták egy sokkal nyitottabb, képekben látó szemléletmódra, amit ő a népmesék nyelvének nevez (Papp 2018: 335).

3.3. A metaforikus történetmondás értelmezési lehetőségei konkrét meseterápiás helyzetekben (3. példa)

Papp (2018: 335–336) gondolatmenetét folytatva, a terápiás diskurzusban számos példát találunk olyan megnyilatkozásokra is, amelyek esetében a kontextus elősegíti a tárgyak vagy szereplők nevéhez társított jelentések közti választást. Botáné Nagy (2014) beszámolója szerint az egyik mesecsoporton előkerült egy szita a mesében, amely szó szerinti értelmezésben egy tárgy, azonban a résztvevő leírásából látható, hogy ebben a beszédhelyzetben egyértelműen a nem szó szerinti, azaz nem a gyakran előhívódó olvasat került előtérbe: „A szitára pedig azért van szükségem, mert sokszor okozott már gondot, hogy nem mérlegettem, hanem csípőből válaszoltam egy helyzetre. A „szitát” a mesecsoport óta mindig magamnál tartom, és próbálom az apró lyukak méreteit beállítani, nehogy valami túl gyorsan, vagy éppen egyáltalán ne folyják át rajta. „Rostálok” szorgalmasan” (Botáné Nagy 2014: 33).

Papp magyarázata szerint (2018: 336) mind a főnévi, mind az igei kifejezés, amely a meséből származik, túlmutat a szó szerinti értelmezésen és mindkettő egy-egy olyan érzést, célt, gondolatot, folyamatot fogalmaz meg, amit ennyire sűrítetten csak ezekkel a mesei képekkel, kreatív metaforákkal lehet megfogalmazni. Ezt a gondolatot tovább finomítva azt mondhatnánk, a további kikövetkeztetett jelentések megtalálásához szükség volt arra, hogy a kliens felismerje, hogy a szita itt metaforikus kifejezés lehet, és így indítsa el az interpretáció számára várhatóan releváns információt ígérő folyamatát. Ugyanez a résztvevő úgy fogalmazott egy másik mese feldolgozása kapcsán: „Nem szeretném, ha férjem válna »okos lánnyá«” (Botáné Nagy 2014: 34). A megfogalmazásból ebben az esetben is kikövetkeztethető az *okos lány* metaforikus jelentése. A mesebeli szereplő tulajdonságainak összessége, személyiségének leírása van belesűrítve ebbe a jelzős szerkezetbe (Papp 2018: 336).

A metaforikus kifejezés alkalmazása a férjre vonatkoztatva kifejezetten azt mutatja, hogy az adott élethelyzetben a szereplő attribútuma átvihető lehetne akár egy olyan személyre is, aki nem részese a terápiás folyamatnak, mégis a kliens azért határolódik el ettől a lehetőségtől, mert az adott tulajdonsággal maga szeretne rendelkezni, ezért tagadó formában alkalmazza a metaforikus kifejezést.

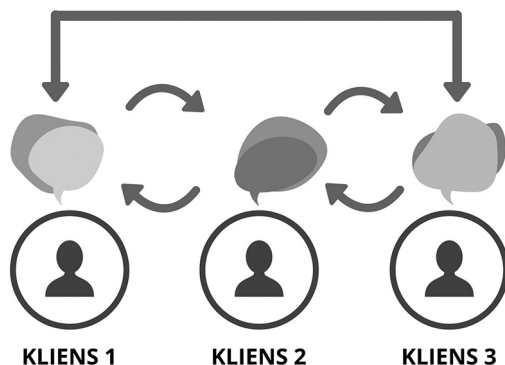
3.4. A metaforikus történetmondás értelmezési lehetőségei konkrét mese- terápiás helyzetekben (4. példa)

Papp (2018: 336) korábbi érvelését folytatva, a következő példa szintén egy saját élményű mesecsoportból származik, ahol a Világszép Nádszál kisasszony című magyar népmesével foglalkozott az egyik résztvevő. A következő mondat értelmezésénél volt leginkább tetten megfigyelhető a jelentések közti választási lehetőségek különbözősége: *Vala ottan egy talpig tükör, odaállott és nézegette magát a tükörben.* Ahogy a belső monológból is kiderül, a résztvevő az önelégültség szinonimájaként értelmezte ezt a megnyilatkozást és ebben a jelentésben is használta tovább ezt a képet: „Dühös vagyok és sértett. Tényleg ekkora büntetés jár azért, hogy egy kicsit »nézegetem magam a tükörben?« Aztán elcsendesedik a düh. a harag, és egyre kevésbé tetszik, amit a tükörben látok” (Standovár 2014: 36).

Ugyanez a személy vall a terápiás folyamat egy következő állomásáról, amikor már kevésbé volt számára egyértelmű a nem szó szerinti jelentés, tehát nehézséget okozott neki az aktuális élethelyzetében a mese kódjának megfejtése: „Nagy bújában, bánatában, belefűjt a furulyába.” Furulya. A csoportvezető azt mondja, a mesebelí furulyászó olyan, mint az ima. Mit jelent ma az ima? Térdeljek le és imádkozzak? Kérjek bölcsességet a döntéseimhez? (Standovár 2014: 39).

A terapeuta egy hasonlattal igyekszik rávezetni az egyik lehetséges interpretációra a csoporttagot. A *furulyászó* a résztvevő számára nehezebben feldolgozható kreatív metafora, ezért itt tetten érhető az a folyamat, melynek célja a metaforikus értelmezés megtalálása. Az ilyen típusú elakadások terápiás perspektívából rendkívül fontosak (ahogyan arról Papp 2018-as munkájában is olvashatunk), ugyanis ezekből az értelmezés szempontjából nehézséget jelentő képekből kiindulva lehet továbbhaladni az önismereti munkában. Segítő kérdésekkel lehet támogatni a terápiás értelemben elakadt csoporttagokat, akiknek a mese feldolgozása során jelentkező elakadásaik tükrözhetik a hétköznapi életük problémáit – vallja a meseterápiás felfogás. A terapeuták számára ezek tehát lehetnek diagnosztikus értékű információk is egyben. Ezeknek a nem könnyen interpretálható képeknek a megértése egy újabb lépést jelenthet a terápiában (Papp 2018: 336).

Az 5. ábrán azt szeretnénk láttatni, hogy amennyiben a mesefeldolgozás csoportban zajlik, akkor az egyes metaforikus elemek feldolgozását tovább módosíthatják az egyes kliensek által megosztott interpretációk is, amennyiben a terápiás csoport lehetőséget ad a megosztásra, ezen megosztott információk is felfoghatóak újabb kontextuális információkként az adott egyének számára.

5. ábra. A kliensek által megosztott értelmezések is módosíthatják a feldolgozást a csoportban

4. Konklúzió

Ahogy Boldizsár Ildikó fogalmaz: „A mese nemcsak segédeszköz, hanem konkrét léttapasztalásra lehetőséget nyújtó viszonyítási alap is, a mesék kódjai ugyanis viselkedésmintákat tartalmaznak. A mesék komplex módon kapcsolják az embert önmaga nemesebb részéhez és a világ gazdagságához” (Boldizsár 2010, 2014).

A terápiás mesék funkcióira vonatkozóan Peseschkian (1991) munkája alapján kiemelhető a tükörfunkció, melynek segítségével a konfliktusok és az egyes élethelyzetekről kialakított vélemények könnyebben megfogalmazhatókká válnak; a modellfunkció, amikor is a történetek konfliktushelyzeteket örökítenek meg; és lehetőséget adnak a próbacselekvésekre; a közvetítő funkció, amikor a történet egy szűrő, amely közvetít a páciens és a terapeuta között; és a hagyománykövetítés: a felhalmozódott kulturális, családi, életközösségi és egyéni tapasztalatok továbbadása.

Mi pedig amellett szeretnénk volna érveket felsorakoztatni, hogy azokban a speciális helyzetekben, amikor a résztvevők meseterápiás üléseken vesznek részt, miként érvényesítődik a relevanciaelméletnek az a megállapítása, mely alapvetően meghatározza a metaforikus szóhasználatra vonatkozó hozzáállásukat:

„A szavak jelentését rendszeresen tágítjuk és szűkítjük. (...) A relevanciaelmélet... kétségbe vonja a szavak kommunikatív céloktól és az aktuális környezettől független jelentését, a tág és szűk jelentésadás kontinuumára révén. A metaforák a jelentés tág végletéhez esnek közel, és ezért nem alkotnak önálló nyelvi kategóriát (Sperber–Wilson 2008)” (Forgács 2013: 401).

A tanulmány egyik példáját újból segítségül hívva szeretnénk megmutatni, hogy az adott szituáció részese miként ad erről bizonyosságot, amikor így szól:

„A szitára pedig azért van szükségem, mert sokszor okozott már gondot, hogy nem mérlegeltem, hanem csípőből válaszoltam egy helyzetre. A „szitát” a mesecsoport óta mindig magamnál tartom, és próbálok az apró lyukak méreteit beállítani, nehogy valami túl gyorsan, vagy éppen egyáltalán ne folyják át rajta. „Rostálok” szorgalmasan.” (Részlet egy esettanulmányból. Forrás: Boldizsár 2014: 33)

Szándékaink szerint azt szeretnénk volna megmutatni, hogy abban az esetben, ha a relevanciaelmélet adta megközelítésben a metaforikus kifejezésekre úgy tekintünk, mint olyan verbális stimulusokra, melyek a környezetük és feldolgozójuk mentális kontextusa függvényében nyerik el aktuális jelentésüket – és ez a jelentéstulajdonítás a jelfeldolgozó személy aktuális mentális erőfeszítéseinek és a várható kontextuális hatás függvényében alakul –, akkor azt mondhatjuk, a terápiás mesefeldolgozás során a kliensek számára pont ez a feldolgozási folyamat adhat teret arra, hogy az egyes lehetőségek közül a számukra az adott élethelyzet függvényében leginkább releváns értelmet tulajdonítsák az adott metaforikus kifejezés jelentéseként.

Irodalom

- Boldizsár Ildikó 2010. *Meseterápia. Mesék a gyógyításban és a mindennapokban*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Boldizsár Ildikó 2018. *Hamupipőke Facebook-profilja. Meseterápiás esetek*. Jelenkor Kiadó
- Boldizsár Ildikó (szerk.) 2014. *Meseterápia a gyakorlatban. A Metamorphoses Meseterápia alkalmazása*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Botáné Nagy Ildikó 2014. Az okos lány találkozása Holle anyóval és a csillagszemű juhással. In: Boldizsár Ildikó (szerk.): *Meseterápia a gyakorlatban*.

- A Metamorphoses Meseterápia alkalmazása.* Budapest: Magvető Kiadó. 32–36.
- Cziegler István 2007. Figyelem, információfeldolgozás, teljesítmény. In: Csépe Veléria – Györi Miklós – Ragó Anett (szerk.): *Általános pszichológia 1.* Osiris Kiadó. 511–552.
- Eszes Boldizsár – Tőzsér János 2007. Átvitt értelem – a metafora szerepe a kommunikációban. *Világosság* 48: 39–47.
- Forgács Bálint 2013. Agy és megismerés a figuratív nyelv megértésében. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXV*: 383–411.
- Illés Flóra 2014. Áthangolódás. In Boldizsár Ildikó (szerk.): *Meseterápia a gyakorlatban. A Metamorphoses Meseterápia alkalmazása.* Budapest: Magvető Kiadó. 25–32.
- Ivaskó, Lívia. 2016. About the role of ostensive communicative context of storytelling. In: Horváth, Márta – Katja, Mellmann (eds.): *Die Biologisch-kognitiven Grundlagen Narrativer Motivierung.* Münster: Mentis Verlag. 193–207.
- Ivaskó Lívia – Papp Melinda 2019. A metaforikus nyelvhasználat szerepe a terápiás történetmondásban. *Jelentés és Nyelvhasználat* 6: 85–95. doi:10.14232/JENY.2019.2.7
- László, János – Ehmann, Bea – Péley, Bernadette – Pólya, Tibor 2002. Narrative psychology and narrative psychological content analysis. In: László, János – Wendy Stainton Rogers (eds.): *Narrative Approaches in Social Psychology.* Budapest: New Mandate. 9–28.
- László János 2005. *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába.* Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Papp Melinda 2018. A nem szó szerinti jelentések szerepe a Metamorphoses Meseterápiás Módszerben pragmatikai perspektívából. *Argumentum* 14: 327–338.
- Peschke, Nossrat 1991 [1986]. *A tudós meg a tevehajcsár. Keleti történetek – nyugati lelki bajok.* Budapest: Helikon Kiadó.
- Sperber, Dan 1996. *Explaining Culture. A Naturalistic Approach.* Oxford: Blackwell Publishing.
- Sperber, Dan – Deirdre, Wilson 1995. *Relevance: Communication and Cognition.* Oxford: Blackwell.

- Sperber, Dan – Deirdre, Wilson 2008. A deflationary account of metaphors. In: Gibbs, Raymond W. (ed.): *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press. 85–105.
- Standovár Ágnes 2014. A sötét lyuk, ahol „sem eget, sem földet nem látni” – Belső monológ a saját élményű mesecsoporton. In: Boldizsár Ildikó(szerk.): *Meseterápia a gyakorlatban. A Metamorphoses Meseterápia alkalmazása*. Budapest: Magvető Kiadó. 36–43.
- Wilson, Deirdre 2011a. Parallels and differences in the treatment of metaphor in relevance theory and cognitive linguistics. *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis* 128: 195–213.
- Wilson, Deirdre. 2011b. Parallels and differences in the treatment of metaphor in relevance theory and cognitive linguistics. *Intercultural Pragmatics* 8: 177–196. <https://doi.org/10.1515/iprg.2011.009>
- Wilson, Deirdre – Dan, Sperber 2004. Relevance Theory. In: Horn, Laurence Robert – Gregory, Ward (eds.): *The Handbook of Pragmatics*. Oxford: Blackwell. 607–632.

IV. MÓDSZERTAN

HORVÁTH PÉTER

Az ELTE Verskorpusz automatikus annotációs eljárásai révén nyerhető kvantitatív adattípusok¹

Kivonat

A tanulmány az ELTE Verskorpusz építése során használt automatikus annotációs eljárásokat és az ezek révén nyerhető fontosabb kvantitatív adattípusokat mutatja be. Az ELTE Verskorpusz projekt célja egy olyan adatbázis létrehozása, amely minél több, a 19. században és a 20. század első felében alkotó magyar költő összes versét, valamint a versek automatikusan létrehozott annotációit tartalmazza. A Nyelvtudományi Intézetben fejlesztett e-magyar program segítségével automatikusan annotáljuk a szavak lemmáját, szófaját és morfoszintaktikai tulajdonságait. A szavak grammatikai tulajdonságai mellett saját fejlesztésű programmal úgyszintén automatikusan annotáljuk a versek szerkezeti egységeit, valamint a ritmust, a rímképletet, a rímpárokat, az alliterációkat és a szavak fonológiai szerkezetét. A tanulmány egy Ady, Babits és Kosztolányi verseit tartalmazó tesztkorpusz alapján az automatikusan létrehozott annotációkból nyerhető adattípusok négy fajtáját mutatja be, melyek a következők: (1) egy nyelvi jelenség előfordulási száma, (2) ugyanabba a típusba tartozó nyelvi jelenségek gyakorisági listája, (3) versek listája egy nyelvi jelenség gyakorisága alapján, (4) egyszerre több megadott feltételt teljesítő versek listája.

1. Bevezetés

A tanulmány az ELTE Digitális Bölcsészet Központjában készülő ELTE Verskorpusz automatikus annotációs eljárásait és az ezek révén nyerhető fontosabb kvantitatív adattípusokat mutatja be. Az ELTE Verskorpusz projekt célja egy

---

¹ A tanulmány elkészítését az NKFIH K 129040 sz. pályázata („A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás”) támogatta. Köszönöm a tanulmány anonim lektorának a javaslatokat.

olyan adatbázis létrehozása, amely minél több, a 19. században és a 20. század első felében alkotó magyar költő összes versét, illetve a versek automatikusan létrehozott annotációit tartalmazza. Az automatikus annotálás a versek szerkezeti egységeinek, a verset alkotó szavak grammatikai tulajdonságainak, valamint a vershangzáshoz kapcsolódó jellemzőknek az annotálására terjed ki. A tanulmány 2. része bemutat néhány olyan eszközt, korpuszt, illetve kutatást az utóbbi tizenöt évből, amely a vershangzáshoz kapcsolódó tulajdonságok (elsősorban a ritmus és a rím) automatikus elemzésére, illetve annotálására (is) törekszik. A tanulmány 3. része részletesebben bemutatja, hogy az ELTE Verskorpusz építése során a versek mely tulajdonságait annotáljuk automatikusan, illetve hogy az automatikus annotáláshoz milyen eszközöket használunk. A tanulmány 4. része az automatikusan létrehozott annotációkból nyerhető néhány fontosabb adattípust mutat be. Hangsúlyozandó, hogy a tanulmánynak nem célja az, hogy a bemutatandó kvantitatív adatokat elemezze, hogy azokból nyelvészeti vagy irodalomtudományos következtetéseket vonjon le. A cél pusztán a készülő korpusz nyújtotta lehetőségek érzékeltetése.

2. A vershangzás automatikus annotálásának néhány példája

A grammatikailag annotált korpusz fogalma Magyarországon is jól ismert, hiszen a szavak grammatikai tulajdonságainak a lekérdezését lehetővé tevő Magyar Nemzeti Szövegtárat széles körben használják a magyar nyelvészeti kutatásokban (Oravecz–Váradi–Sass 2014). A vershangzás jellemzőinek az annotálása azonban kevésbé ismert eljárás, így az ELTE Verskorpusz építésében használt automatikus annotációs módszerek ismertetése előtt érdemes néhány, a vershangzás automatikus annotálását megcélzó nemzetközi példát is röviden bemutatni. Az alábbiakban szereplő eszközök, korpuszok, illetve kutatások az utóbbi tizenöt évhez kapcsolódnak. Hangsúlyozandó, hogy az áttekintés ezen időszakra vonatkozóan sem tekinthető kimerítő jellegűnek.

A vershangzáshoz kapcsolódó különböző poétikai jellemzők közül kifejezetten intenzíven foglalkoznak a ritmus automatikus elemzésével. A Hartman (2005) által fejlesztett Scandroid nevű program például angol nyelvű versek ritmusát elemzi. A program az elemzés során megkülönbözteti a vers szavainak hangsúlyos és hangsúlytalan szótagjait, majd ez alapján eldönti, hogy a vers jambikusnak vagy anapesztikusnak tekinthető-e inkább, és megállapítja az egyes verslábakat. A hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok megkülönböztetése részben általános szabályok alapján, részben pedig a programba beépített lexikon alapján történik.

A Scandroid program módosított, nagy adatmennyiségen lefuttatható változatát használja Tanasescu, Paget és Inkpen (2016), akiknek a kutatása angol nyelvű versek ritmus és rím alapján történő automatikus osztályozására irányul.

A ZuScansion nevű eszköz a Scandroidtól eltérően a jambikus és anapesztikus metrumok mellett egyéb metrumok elkülönítésére is képes (Agirrezabal–Astigarraga–Arrieta et al. 2016). A metrum megállapításának alapját az elsődleges hangsúlyú, a másodlagos hangsúlyú és a hangsúlytalan szótagok automatikus elkülönítése adja. A program a szótagok hangsúlyait egyrészt két kiejtesszótár alapján, másrészt a lexikai hangsúlyt adott esetben felülíró, a szavak szófajához kapcsolódó prozódiai szabályok alapján állapítja meg. Amennyiben egy szó nem szerepel a program által használt szótárakban, akkor az algoritmus az írásmódja alapján az elemzendő szóra leginkább hasonlító szótári szó hangsúlyviszonyai alapján elemzi azt. A program a versre általánosan jellemző metrumot oly módon állapítja meg, hogy a vers egyes szótaghelyeire kiszámítja az adott szótaghelyre eső szótagok átlagos hangsúlyértékét, majd az ebből absztrahált ritmusképletnek több alternatív, verslábakra tagolt elemzését is megadja, amelyekből egy pontozási rendszer alapján választja ki a legmegfelelőbbet (az algoritmus azonos szótag-számú sorokon működtethető).

Az AnalysePoem program angol nyelvű versek ritmusának és rímképletének az elemzésére lett fejlesztve (Plamondon 2006). A ritmus elemzésének első lépéseként a program a beépített és a felhasználó által bővíthető lexikonja alapján, a ZeuScansion eszközhöz hasonlóan megkülönböztet erősen és gyengén hangsúlyos, valamint hangsúlytalan szótagokat. Amennyiben egy szó nem szerepel a lexikonban, az algoritmus általában meg tud adni a szóra egy valószínűsíthető elemzést. A szótagok hangsúlyai alapján a program hat domináns metrumot képes megállapítani. A domináns metrum megállapításához a program számos tesztet végez el egymást követően, amelynek kimeneteként egy megbízhatósági értéket (confidence number) rendel a megállapított metrumhoz. Minél nagyobb a megbízhatósági érték, annál szabályosabb a ritmus, egy bizonyos megbízhatósági érték alatt a vers nem tekinthető az adott metrumhoz tartozónak. Az AnalysePoem a versek rímképletét is képes megadni. A rímelő szavak automatikus elemzésének előfeltétele a ritmus elemzése. A program a rímképletek megfelelő elemzéséhez egy folyamatosan bővülő adatbázist használ, amely a korábban már elemzett, egymással rímelő szavakat tartalmazza.

Kao és Jurafsky (2012) kutatása a professzionális és amatőr amerikai versek különbségeit vizsgálja egy amatőr és egy professzionális verseket tartalmazó, a kutatás számára létrehozott korpusz különböző nyelvi tulajdonságainak a kvantitatív összevetésével. A szókincs elemzése mellett a szerzők a David Kaplan által

fejlesztett PoetryAnalyzer eszközt használva automatikusan elemzik a versekben szereplő alliterációkat (az egymást követő szavak azonos mássalhangzóval kezdődnek), asszonáncokat (ugyanazon magánhangzók ismétlődése), konsonáncokat (ugyanazon mássalhangzók ismétlődése) és a sorvégi rímpárokat. A rímpárok elkülönítése során a program tiszta rímeket (perfect rhyme) és nem tiszta rímeket (slant rhyme) különböztet meg. Tanasescu, Paget és Inkpen (2016) már idézett, a ritmus mellett a sorvégi rímek automatikus elemzésére is kiterjedő kutatása a rímek két csoportja, a tiszta rím (perfect rhyme) és a Kao és Jurafsky kutatásánál tágabban értelmezett nem tiszta rím (slant rhyme) mellett egy harmadik csoportot, az eye rhyme kategóriát is bevezeti. Ide azok az esetek tartoznak, amikor a szavak az írásmódjuk miatt tiszta rímnek tűnnek, de valójában nem rímelnek (például *slaughter, laughter*).

Természetesen nem angol nyelvű versek automatikus elemzésére is találhatunk példákat. A versek strukturális elemei mellett a ritmus annotálására törekszik például a 16. és 17. századi spanyol szonettek tartalmazó Corpus de Sonetos del Siglo de Oro (Corpus of Spanish Golden-Age Sonnets) korpusz (Navarro-Colorado 2015; Navarro-Colorado–Ribes Lafoz–Sánchez 2016). A korpuszban egy erre fejlesztett programmal automatikusan annotálják a verssorokban a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagokat, a nem egyértelmű ritmusú, többféleképpen is annotálható verssorokat pedig manuálisan ellenőrzik. Az ELTE Verskorpusz számára példaértékű a Cseh Tudományos Akadémia által fejlesztett Cseh verskorpusz (Korpus českého verše / Corpus of Czech Verse), amely közel 80 000 annotált verset tartalmaz a 19. századból és a 20. század elejéről (Plecháč–Kolár 2015). A korpusz a szavak lemmája, szófaja, morfológiai és fonológiai jellemzői mellett a ritmusra és a rímekre vonatkozó automatikusan létrehozott annotációt is tartalmaz (a ritmus annotálásának részleteiről lásd Ibrahim–Plecháč 2011). A korpusz honlapján számos lekérdező eszközből választhatunk.²

3. Az ELTE Verskorpusz automatikusan annotált jellemzői és az annotálás eszközei

Az ELTE Verskorpusz építése során automatikusan annotáljuk a versek szerkezeti egységeit, a szavak grammatikai tulajdonságait, valamint a verseknek a vershangzáshoz kapcsolódó jellemzőit. Szerkezeti egységként annotáljuk a versek címét, a versszakokat és a verssorokat. A szavak grammatikai tulajdonságaként

² http://versologie.cz/v2/web_content/tools.php?lang=en

annotáljuk a lemmát, azaz a szó szótári alakját, a szófajt, valamint a szó morfo-szintaktikai tulajdonságait. Ez utóbbi például a főnevek esetén a számnak, az esetnek, az esetlegesen jelölt birtokos személyének és számának, illetve az esetlegesen jelölt birtok számának az annotálását jelenti, az igék esetén pedig olyan tulajdonságoknak az annotálását, mint a személy, a szám, az idő, a mód vagy a tárgyhatározottság. A vershangzáshoz kapcsolódó jellemzők annotálása jelenleg a versszakok rímképletének, a rímpárt alkotó szavaknak, a sorok ritmusának, az alliterációknak, valamint a szavak fonológiai szerkezetének az annotálására terjed ki.

A versek szerkezeti egységeinek az annotálását egy XQuery nyelven írt szkript végzi el. A szavak grammatikai tulajdonságainak az annotálásához az MTA Nyelvtudományi Intézetében fejlesztett e-magyar elemzőlánc emtsv nevű verzióját használjuk (Váradí–Simon–Sass et al. 2017; Indig–Sass–Simon et al. 2019).³ Az e-magyar eszköz magyar nyelvű szövegek tokenizálására, lemmatizálására, szófaji, morfológiai és szintaktikai elemzésére, valamint a főnévi csoportok és a tulajdonnevek felismerésére használható. Az ELTE Verskorpusz annotálásában ezek közül a tokenizáló, a lemmatizáló, illetve a szófaji és morfológiai elemzésre vonatkozó funkciókat használjuk, azaz a program emToken, emMorph és emTag moduljait (Mittelholcz 2017; Novák–Rebrus–Ludányi 2017).

A vershangzáshoz kapcsolódó jellemzőknek, azaz a rímnek, a ritmusnak, az alliterációknak, valamint a szavak főbb fonológiai tulajdonságainak az annotálását egy általam írt, Python nyelvben fejlesztett program végzi el.⁴ A program a sorok ritmusát az időmértékes verselésre vonatkozó hagyományos magyar verstannak megfelelően nem a nemzetközi példákban szereplő hangsúlyos és hangsúlytalan, hanem egy hosszú és rövid szótagokat megkülönböztető, 0 és 1 karakterekből álló karaktersorral annotálja, amelyben a 0 a rövid, az 1 pedig a hosszú szótagokat jelöli (például a *De engem üztön üz a Rém* sor a 01010101 karaktersorral annotálódik). A program hosszú szótagként elemzi a hosszú magánhangzókat tartalmazó szótagokat, valamint azokat a rövid magánhangzós szótagokat, amelyekben egy hosszú mássalhangzó vagy két vagy több mássalhangzó követi a magánhangzót. Ezt az elemzést a program automatikusan elvégzi minden versen, függetlenül attól, hogy jellemző-e rá valamilyen szabályos időmértékes versritmus vagy nem. Az így megadott

³ <https://github.com/dlt-rilmta/emtsv>

⁴ Köszönöm Indig Balázsnak a kód átnézését és a kevésbé szerencsés szintaktikai megoldások javítását.

ritmusból a program jelen állapotában nem kísérel meg valamilyen, a versre általánosan jellemző metrumot megállapítani, és verslábakat sem határoz meg (természetesen a versek egy része nem is időmértékes, hanem ütemhangsúlyos verselésen alapul).

A program a versszakok rímképletét a megszokott módon, egy, az ábécé betűiből álló karaktersorral annotálja, ahol a megegyező betűk az egymással rímelő sorokat reprezentálják (például aabb, abcb, aabbccdd). A program azokat a sorvégeket tekinti egymással rímelőnek, amelyekben az utolsó szótag magánhangzója a hosszúságot nem számítva azonos, és az utolsó előtti szótag hosszúsága megegyezik. A rímelés e szabályának az alkalmazásában a fő szempont az volt, hogy a szabály ne legyen túl szűkös, de ne is generáljon túl. Mindkét eset ugyanis ahhoz vezet, hogy a konzisztensen, azaz a versszakokat azonos rímképlettel is leelemezhető verseket a program nagyobb eséllyel elemezné le inkonzisztens módon, vagyis úgy, hogy a túl specifikus vagy túl általános szabály alkalmazása miatt bizonyos versszakok a többihez képest eltérő rímképlettel annotálódnának. Természetesen a későbbiekben a rímelés automatikus elemzése finomítható. Valószínűleg ki lehetne dolgozni olyan algoritmust, amely a konzisztens elemzés elvének a megtartása mellett az előző részben bemutatott példákhoz hasonlóan elkülöníti egymástól a tiszta és nem tiszta rímekeket, adott esetben a nem tiszta rímekeket is több csoportba sorolva (a magyar rímek prototípusalapú kategorizálásáról lásd Simon 2014). A program nem csupán a rímképletet, hanem a rímpárokot alkotó szavakat is annotálja.⁵

Az alliterációt a program tágan értelmezi, azaz nem csupán az azonos más-salhangzóval, hanem az azonos magánhangzóval kezdődő szavak is alliterációként annotálódnak. A programnak a jelenlegi változata csak versszakon belül elemez alliterációkat. A program nem csupán azokat az eseteket annotálja alliterációként, amelyekben egymást követő szavak ugyanazzal a hanggal kezdődnek, hanem azokat az eseteket is, ahol két ugyanolyan hanggal kezdődő szó közé beékelődik egy másik hanggal kezdődő szó. Így például a *Bus donna barna balkonon* sor egy egységként annotálódik mint alliteráció. Minden alliterációként annotált szerkezet kap egy *a* és *n* betűből álló karaktersort, amelyben az *a* betű az egymással alliteráló szavakat, az *n* betű pedig az alliteráló szavak közé beékelődő nem alliteráló szavakat jelöli (például *minket magunkra. Megcsalt [aaa], nem volt nagy [ana], Bus donna barna balkonon [anaa], mázsás, szörnnyü mennybolt, s mi ezt meséljük [ananana]*). Így megtehetjük azt,

⁵ A programnak ez a funkciója a tesztkorpusz létrehozatalakor még nem volt készen, így erre nem találhatók példák a következő részben szereplő adattípusok között.

hogy csak bizonyos típusú alliterációkat kérdezzünk le, például csak azokat, amelyekben nincsenek beékelődő, nem alliteráló szavak. A program egyelőre nem használ stopword listát, aminek következtében az *az asztal* típusú szerkezetek is alliterációként annotálódnak.

A szavak fonológiai szerkezetének az annotálása során minden szó kap egy C, V, B, F, 1 és 2 karakterekből álló listát, ahol a listaelemek a szó egyes hangjainak néhány fontosabb fonológiai tulajdonságát jelölik. Ezek a következők: C – mássalhangzó, V – magánhangzó, B – hátul képzett magánhangzó, F – elöl képzett magánhangzó, 1 – rövid magánhangzó, 2 – hosszú magánhangzó (például *látjátok* [C, VB2, C, C, VB2, C, VB1, C], *feleim* [C, VF1, C, VF1, VF1, C], *meghalt* [C, VF1, C, C, VB1, C, C]). A szavak fonológiai tulajdonságainak az annotálását elsősorban az a feltételezés motiválta, hogy a versek poétikai hatásában szerepet játszhat a szavak hangrendje. A későbbiekben érdemes lenne a mássalhangzók részletesebb elemzését is beépíteni a programba, hiszen a mássalhangzótípusok különböző együttállásainak úgyszintén lehet poétikai hatása.

Az automatikus annotálás folyamatának a kimeneteként minden vers egy külön TEI XML fájlba kerül, amely tartalmazza az összes annotált tulajdonságot. A TEI XML egy nemzetközileg elterjedt, a digitális bölcsészeti adatbázisokban kifejezetten gyakran használt XML formátum (lásd TEI Consortium 2019).

4. Az ELTE Verskorpusz annotációs eljárásai révén nyerhető kvantitatív adattípusok

Az ELTE Verskorpusz automatikusan létrehozott annotációiból nyerhető főbb adattípusok bemutatásához létrehoztam egy tesztkorpust, amely Ady Endre, Babits Mihály és Kosztolányi Dezső verseit tartalmazza. A versek forrását a Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK)⁶ oldalán található alábbi digitális kiadások adták (a digitális kiadványok azonosítóját és címét adom meg):

MEK-00588 Ady Endre összes költeményei

MEK-00602 Babits Mihály összegyűjtött versei

MEK-00753 Kosztolányi Dezső összegyűjtött versei

⁶ <https://mek.oszk.hu>

Babits Laodameia című drámáját leszámítva a három MEK-dokumentum összes versét beleraktam a korpuszba, beleértve a kötetbe nem sorolt verseket és a töredékeket is. A korpuszon a versek szerkezeti tulajdonságainak az annotálására lefuttattam az XQuery szkriptet, majd a szavak grammatikai tulajdonságainak az annotálására az e-magyart, végül a vershangzás jellemzőinek az annotálására az erre fejlesztett Python programot. A kimenetül kapott TEI XML fájlokon lefuttattam még egy XSLT szkriptet, ami kisebb módosításokat hajtott végre az XML fájlformátumán, a TEI XML formátum ugyanis alapvetően szövegek szabványos tárolására és megosztására lett kitalálva, nem pedig arra, hogy bonyolultabb lekérdezéseket is egyszerűbben meg lehessen írni, illetve gyorsan le lehessen futtatni. Az így kapott XML-formátumú annotált verseket az XML-adatbázisok kezelésére szolgáló eXist-db programba töltöttem be, ahol XQuery nyelven meg lehet írni a lekérdezéseket. Az alábbi 1. táblázat mutatja be a létrehozott tesztkorpusz méretét. A versek automatikus annotálása során nem vettem figyelembe a versek címeit, a versekben szereplő esetleges alcímeket, a vers részeit elválasztó szeparátor elemeket (rendszerint számok), valamint a versek elején esetlegesen szereplő mottókat.

1. táblázat. A tesztkorpusz mérete

Alkorpusz	Szavak száma
Ady Endre	121 634
Babits Mihály	91 185
Kosztolányi Dezső	85 112

Egy annotált korpuszból nyerhető legegyszerűbb adattípus egy jelenség száma, illetve gyakorisága. Például lekérdezhetjük, hogy egy adott szövegcsoportban hány darab olyan versszak van, amely egy meghatározott sorszámmal vagy rímképlettel rendelkezik. De ugyanígy lekérdezhetjük, hogy hány darab olyan sor van, amelynek egy meghatározott szótagszáma vagy ritmusa van, vagy éppen lekérdezhetjük az alliterációk számát. Ezen egyszerű adattípust példázzák az alábbi, Ady-alkorpuszt jellemző mennyiségi, illetve gyakorisági adatok.

- négysoros versszakok száma: 2380 (42%-a az összes versszaknak)
- aabb rímképletű versszakok száma: 181
- 8 szótagból álló sorok száma: 4778 (17%-a az összes sornak)
- 8 szótagból álló, 01011101 ritmusú sorok száma: 70
- Alliterációk száma: 10545

A verseket jellemző különböző mennyiségi, illetve gyakorisági adatok érdekesebbek akkor, ha szövegcsoportok összehasonlítására használjuk őket. Az alábbi 2. táblázat az Ady-, Babits- és Kosztolányi-alkorpuszokban megjelenő lemmák számát mutatja be. A lemmák száma azt mutatja meg, hogy az adott szerző verseiben mekkora a használt szókincs.

2. táblázat. A lemmák száma Ady, Babits és Kosztolányi verseiben

	Ady	Babits	Kosztolányi
Lemmák száma	14327	13078	12141

Ugyanígy lekérdezhethetjük például a hosszú és rövid szótagok arányait vagy a magas, mély és vegyes hangrendű szavak arányait az egyes szerzőkhöz tartozó alkorpuszokban az alcorpust alkotó összes szótaghoz, illetve szóhoz képest. Ezt mutatja be a 3. és a 4. táblázat. Egy adott kategóriához tartozó legnagyobb arányértéket félkövérrel emeltem ki. A százalékos arányokat feltüntető oszlopokat követő oszlopokban tüntettem fel a tényleges előfordulási számokat.

3. táblázat. A hosszú és rövid szótagok aránya és száma Ady, Babits és Kosztolányi verseiben

	Ady		Babits		Kosztolányi	
Hosszú szótagok előfordulása	55,6%	131701	55,0%	95139	54,5%	90233
Rövid szótagok előfordulása	44,4%	105336	45,0%	77781	45,5%	75314

4. táblázat. A magas, mély és vegyes hangrendű szavak aránya és száma Ady, Babits és Kosztolányi verseiben

	Ady		Babits		Kosztolányi	
Magas hangrendű szavak előfordulása	44,5%	52508	45,2%	40187	44,6%	36995
Mély hangrendű szavak előfordulása	41,3%	48676	41,3%	36736	42,1%	34914
Vegyes hangrendű szavak előfordulása	14,2%	16719	13,5%	11969	13,4 %	11082

Az 5. táblázat az alliterációk előfordulási számát és gyakoriságát mutatja be a három alkorpuszban. A gyakorisági értéket az egyes szerzőkhöz tartozó első oszlopban tüntettem fel. A gyakorisági értékek számítása során az alliterációk előfordulási számát (amelyet az egyes szerzőkhöz tartozó második oszlop mutat be) elosztottam az alkorpusz szavainak a számával.

5. táblázat. Az alliterációk gyakorisága és száma Ady, Babits és Kosztolányi verseiben

	Ady		Babits		Kosztolányi	
Alliterációk előfordulása	0,087	10545	0,089	8138	0,087	7410

A szavak grammatikai jellemzőinek az automatikus annotációja lehetőséget ad arra is, hogy lekérdezzük, hogy egy adott grammatikai tulajdonsággal rendelkező szóból mennyi van. A 6. táblázat például bemutatja a három alkorpuszban szereplő igék és főnevek számát, illetve az alkorpusz összes szavához képest megállapított arányait. Az e-magyar által annotált morfoszintaktikai tulajdonságoknak köszönhetően nem csupán a nagy szófaji kategóriák, hanem grammatikailag specifikusabb kategóriák is lekérdezhetővé válnak. Ezt példázza a 6. táblázat legalsó sora, amely az egyes szám első személyű jelen idejű igealakoknak az alkorpusz összes szavához képest meghatározott arányát, valamint előfordulási számát mutatja be.

6. táblázat. A főnevek, az igék és a jelen idejű E/1 igealakok aránya és száma Ady, Babits és Kosztolányi verseiben

	Ady		Babits		Kosztolányi	
Főnév	24,8%	30137	29,2%	26614	26,9%	22921
Ige	18,1%	21972	16,2%	14758	16,8%	14341
Ige, E/1, jelen	3,0%	3606	1,6%	1491	2,5%	2140

Egy másik fontos adattípus, amely kinyerhető egy annotált korpuszból, az ugyanabba a típusba tartozó jelenségek gyakorisági listája. A 7. táblázat például a három szerző verseiben szereplő rímképletek gyakorisági listáját mutatja be. Az egyes szerzőkhöz tartozó második oszlopban az adott rímképlet előfordulási számát tüntettem fel (a további, gyakorisági listákat bemutató táblázatoknál is ezt a megoldást követtem). Látható, hogy Ady esetében a leggyakoribb rímképlet az abcb (amelyet hagyományosan xaxa-nak jelölnek), vagyis a négy soros félrímek, Babits és Kosztolányi esetében pedig az abab, azaz a négy soros keresztrímek. A táblázatban a # jel az egy soros versszakokra utal.

7. táblázat. A leggyakoribb rímképletek Ady, Babits és Kosztolányi verseiben

	Ady		Babits		Kosztolányi	
1	abcb	958	abab	358	abab	383
2	aba	381	aa	256	abcb	308
3	abcdb	225	aabb	225	aba	281
4	abca	208	abcb	144	aab	276
5	abb	203	aba	107	aa	262
6	aa	199	abba	87	ab	116
7	abab	191	abcd	83	abba	106
8	aabb	181	abc	80	abb	92
9	abcdb	145	aaaa	75	#	83
10	abac	136	#	75	aaa	70

A 8. táblázat a három alkorpusz első tíz leggyakoribb ritmusképletét mutatja be.⁷ A táblázatból talán a legszembevetőbb a Babitsnál első helyen szereplő szabályos jambikus ritmusképlet.

8. táblázat. A leggyakoribb ritmusképletek Ady, Babits és Kosztolányi verseiben

	Ady		Babits		Kosztolányi	
1	111111010	203	01010101	82	110101010	232
2	010111010	182	11011101	77	11011101010	228
3	011111010	181	110111010	74	110111010	226
4	110101010	179	110101010	65	01011101010	207
5	110111010	178	11010101	65	010111010	191
6	111101010	137	11010100	61	11011111010	179
7	010101010	125	1011101	61	1100	178
8	110110010	116	01010100	60	11010101010	170
9	1010	115	11011100	60	010101010	165
10	011101010	107	01110101	58	01010101010	163
11			010101	58		
12			010101010	58		

⁷ A sorok utolsó szótagjának az elemzésében a program nem veszi figyelembe a következő sor elejét.

A táblázatok csupán az első tíz leggyakoribb rím-, illetve ritmusképletet mutatják be, de természetesen az alkorpuszokban megjelenő összes rím- és ritmusképlet lekérdezhető gyakorisági lista formájában.

Nem csupán a hangzás jellemzőire, hanem a szókincsre vonatkozóan is lekérdezhetünk gyakorisági listákat. A 9. táblázat a három szerző verseiben szereplő leggyakoribb tíz igei lemmát mutatja be. Félkövérrrel emeltem ki azokat az adatokat, amelyek a három alkorpuszból csak az egyikben szerepelnek a leggyakoribb tíz ige között.

9. táblázat. A leggyakoribb igei lemmák Ady, Babits és Kosztolányi verseiben

	Ady		Babits		Kosztolányi	
1	van	1943	van	974	van	792
2	lesz	644	lesz	375	néz	326
3	jön	521	lát	291	lát	302
4	tud	449	tud	287	lesz	290
5	él	440	jön	263	tud	205
6	szeret	414	él	215	megy	191
7	lát	360	néz	202	szeret	175
8	vár	298	nincs	201	él	169
9	akar	294	áll	153	áll	162
10	nincs	291	mond	134	mond	159

A 9. táblázatból látható, hogy a tíz leggyakoribb igt tekintve nincsen jelentős eltérés a három szerző között. Ezzel szemben a 10. táblázatban bemutatott tíz leggyakoribb főnévi lemma esetében már jelentősebb eltéréseket tapasztalhatunk. Bár ennek a tanulmánynak pusztán az adattípusok bemutatása a célja, mégsem lehet nem felhívni a figyelmet arra, hogy Kosztolányi esetében az első tíz főnévi lemma között csak nála előforduló, félkövérrrel kiemelt szóból három (*arc, kéz, fej*) testrészsre vonatkozik.

10. táblázat. A leggyakoribb főnévi lemmák Ady, Babits és Kosztolányi verseiben

	Ady		Babits		Kosztolányi	
1	élet	753	lélek	418	szem	375
2	lélek	403	ég	300	élet	353

	Ady		Babits		Kosztolányi	
3	világ	363	föld	264	arc	219
4	isten	339	világ	262	föld	205
5	szem	303	nap	255	ég	203
6	álom	297	élet	238	éj	203
7	ember	296	szem	236	lélek	200
8	csók	258	isten	214	kéz	194
9	sors	255	szó	193	fej	173
10	halál	245	szél	168	álom	166

Ahogy a különböző jelenségekre vonatkozó egyszerű mennyiségi adatok esetében, úgy a gyakorisági listák esetében is lekérdeshetünk a szófajoknál specifikusabb grammatikai kategóriákra vonatkozó listákat. Ezt mutatja be a 11. és a 12. táblázat. A 11. táblázat a három alkorpusznak azt a tíz igei lemmáját sorolja fel, amely a leggyakrabban fordul elő egyes szám első személyben.

11. táblázat. Az E/1 alakban leggyakrabban előforduló igei lemmák Ady, Babits és Kosztolányi verseiben

	Ady		Babits		Kosztolányi	
1	van	427	van	184	lát	140
2	tud	217	lát	86	van	137
3	szeret	205	tud	81	néz	102
4	lát	175	hisz	51	szeret	88
5	akar	126	szeret	49	tud	82
6	él	118	él	48	megy	65
7	vár	100	érez	42	érez	58
8	lesz	89	lesz	39	jár	57
9	néz	72	néz	35	sír	35
10	megy	66	jár	32	lesz	34
11			mond	32		

A 12. táblázat a három alkorpusznak azt a tíz főnévi lemmáját közli, amely a leggyakrabban fordul elő tárgyesetben.

12. táblázat. A tárgyasetben leggyakrabban előforduló főnévi lemmák
Ady, Babits és Kosztolányi verseiben

	Ady		Babits		Kosztolányi	
1	élet	84	szó	42	élet	44
2	csók	50	lélek	36	arc	37
3	világ	50	élet	31	fej	33
4	álom	47	világ	31	szem	33
5	lélek	42	kincs	25	álom	32
6	sors	40	kéz	24	tűz	27
7	hit	38	virág	24	kéz	25
8	szem	36	szem	22	dal	24
9	titok	34	fény	22	lélek	24
10	arc	32	föld	20	fény	22
11	szerelem	32	nap	20	szó	22

A lekérdezhető adatoknak egy másik típusát alkotják azok a listák, amelyekben nem ugyanabba a típusba tartozó jelenségek, hanem versek alkotják a lista elemeit valamilyen nyelvi jelenség gyakorisága alapján. Például lekérdezhetjük azokat a verseket, amelyekben egy adott szófajú szóból arányaiban a legtöbb van. Ezt láthatjuk a 13. táblázatban is, amely az első öt, legtöbb igét tartalmazó Ady-verset mutatja be. A verscímek utáni, utolsó oszlopban adtam meg, hogy a vers szavainak hány százalékát annotálta igeként az e-magyar (a további táblázatokban is ilyen módon tüntettem fel az adott jelenség gyakoriságát).

13. táblázat. Az igéket legnagyobb arányban
tartalmazó Ady-versek listája

1	Az ágyam hívogat	49%
2	A legjobb ember	41%
3	Akarom: tisztán lássatok	40%
4	Híven sohase szerettem	37%
5	Elfáraszt a várás	35%

Bármilyen annotált tulajdonság alapján lekérdezhetünk verslistákat. A 14. táblázat a hosszú szótagokat legnagyobb arányban tartalmazó Ady-versekből mutatja be az első ötöt.

14. táblázat. A hosszú szótagokat legnagyobb arányban tartalmazó
Ady-versek listája

1	Fuimus	72%
2	Léda a kertben	70%
3	Sóhajtás a hajnalban	68%
4	A sárban	68%
5	Sötét vizek partján	67%

A 15. táblázat a magas hangrendű szavakat legnagyobb arányban tartalmazó Ady-versekből mutatja be az első ötöt.

15. táblázat. A magas hangrendű szavakat legnagyobb arányban tartalmazó
Ady-versek listája.

1	Én kifelé megyek	71%
2	Három őszi könnycsepp	63%
3	Nem feleltem magamnak	63%
4	Cseng az élet	62%
5	A jégcsap-szívű ember	62%

Természetesen nemcsak olyan versek listáit kérdezhetjük le, amelyekben egy adott jelenség a legnagyobb arányban jelenik meg, hanem olyan versekét is, amelyekben egy jelenség a legkisebb arányban jelenik meg. Ezt mutatja be a 16. táblázat, amely a magas hangrendű szavakat legkisebb arányban tartalmazó Ady-versek listáját adja meg.

16. táblázat. A magas hangrendű szavakat legkisebb arányban tartalmazó
Ady-versek listája.

1	[Révésznek – Ady]	24%
2	Dedikáció:	24%
3	Csokonai Vitéz Mihály	25%
4	Az értől az oceánig	25%
5	A harcunkat megharcoltuk	26%

Az utolsó lekérdezhető adattípus, amelyet ez a tanulmány bemutat, olyan versek listája, amelyekben egyszerre több megadott feltétel is megvalósul. Az

alábbi 1. lista például azt a két Ady-verset adja meg, amelyben az igék aránya nagyobb, mint huszonöt százalék, a magas hangrendű szavak aránya pedig nagyobb, mint hatvan százalék az adott vers összes szavához képest.

1. lista igék aránya > 25% ÉS magas hangrendű szavak aránya > 60%

- Égő tűzben dideregve
- Tiltakozni és akarni

A 2. lista pedig azt a három Ady verset tünteti fel, amelyekben a főnevek aránya kisebb, mint húsz százalék, a hosszú szótagok aránya pedig nagyobb, mint hatvanöt százalék a versek összes szavához, illetve szótagjához képest.

2. lista főnevek aránya < 20% ÉS hosszú szótagok aránya > 65%

- Ha holtan találkozunk
- A csaló vitorlás
- Hazugság nélkül

Természetesen kettőnél több feltételt is megadhatunk. Ezt láthatjuk a 3. lista esetében is, amely azt mutatja be, hogy a feltüntetett négy feltételt az Ady versek közül kettő teljesíti.

3. lista igék aránya > 30% ÉS főnevek aránya < 30% ÉS mély hangrendű szavak aránya > 50% ÉS hosszú szótagok aránya > 65%

- Uram, ostorozz meg
- A tábortűz mellett

Könnyen lehet, hogy ez utóbbi, négy feltételt tartalmazó lekérdezés sokak számára már abszurdnak tűnhet, ennek a tanulmánynak a célja azonban csupán a lekérdezési lehetőségek bemutatása, nem pedig annak mérlegelése, hogy a különböző adattípusokból melyek azok, amelyek az irodalomtudományban vagy a nyelvészetben hasznosíthatók.

5. Összefoglalás

A tanulmány a készülő ELTE Verskorpusz automatikus annotációs eljárásait, illetve az annotációk lekérdezése révén nyerhető főbb adattípusokat mutatta be. A korpusz építése során automatikusan annotáljuk a versek szerkezeti egységeit, a vers szavainak a grammatikai tulajdonságait, azaz a lemmát, a szófajt és a morfoszintaktikai jellemzőket, valamint a verseknek a vershangzáshoz kapcsolódó jellemzőit. Ez utóbbi a rímképletnek, a rímpárokknak, a ritmusnak, az alliterációknak, valamint a szavak fonológiai szerkezetének az annotálását jelenti. A versek szerkezeti egységeit egy XQuery szkripttel annotáljuk. A szavak grammatikai tulajdonságainak az annotálásához az e-magyar eszközlánc emtsv verziójának az emToken, emMorph és emTag moduljait használjuk. A vershangzáshoz kapcsolódó jellemzőknek az annotálását pedig egy saját fejlesztésű Python program végzi el. Hangsúlyozandó, hogy sem az automatikus annotálás folyamatának a kidolgozása, sem pedig a vershangzás jellemzőinek az annotálását elvégző program nem tekinthető késznek, ezek folyamatos fejlesztés alatt állnak.

A versek automatikusan létrehozott annotációinak a lekérdezése révén nyerhető főbb adattípusok bemutatásához létrehoztam egy tesztkorpuszt, amely Ady, Babits és Kosztolányi verseit tartalmazza. A három szerző versein lefuttattam a versek szerkezeti tulajdonságait annotáló szkriptet, az e-magyar emtsv verzióját, valamint a vershangzás jellemzőinek az annotálására fejlesztett programot. Az ily módon előállt annotált korpusz segítségével négy kvantitatív adattípust mutattam be példákkal. Egyrészt lekérdezhetjük különböző nyelvi jelenségek előfordulási számát, illetve gyakoriságát. Másrészt lekérdezhetünk listákat, ezeknek három fajtáját tárgyaltam. Lekérdezhetjük ugyanabba a típusba tartozó jelenségek gyakorisági listáit, például a leggyakoribb főneveket, igéket, rímképleteket, ritmusképleteket. Emellett lekérdezhetjük versek listáit is egy jelenség gyakorisága alapján. Például lekérdezhetjük azon versek listáját, amelyekben arányaiban a legtöbb ige, hosszú szótag vagy éppen magas hangrendű szó szerepel. Végezetül bemutattam a listák egy harmadik típusát is. Ebben az esetben azoknak a verseknek a listáit kérdezzük le, amelyek két vagy több előre definiált feltételnek megfelelnek. A tanulmánynak nem volt célja az annotációk alapján lekérdezhető összes adattípus kimerítő bemutatása. A cél pusztán a lehetőségek érzékeltetése volt néhány fontosabb adattípus kiemelésével.

Természetesen a versek kvantitatív vizsgálatában az automatikusan annotált korpuszok mellett fontos szerepet játszhatnak a kézilag annotált korpuszok is, lehetővé téve az automatikus eszközökkel nem megragadható tulajdonságok kvantitatív elemzését. Az ELTE DiAGram funkcionális nyelvézeti központhoz

tartozó Stíluskutató csoport (amelynek e tanulmány szerzője is tagja) már elkezdte egy kézi annotációt is tartalmazó lírakorpusz annotációs sémájának a kidolgozását (a tervezett korpuszról lásd Domonkosi et al. 2018; Dodé–Ludányi–Falyuna et al. 2018). A csoport elképzelése szerint a kézi annotáció a tanulmányban bemutatott automatikusan létrehozott annotációkat egészítené ki, elsősorban a lírai szövegek személyjelölő konstrukcióinak az árnyaltabb vizsgálatát lehetővé téve.

Irodalom

- Agirrezabal, Manex – Astigarraga, Aitzol – Arrieta, Bertol – Hulden, Mans 2016. *ZeuScansion: A tool for scansion of English poetry. Journal of Language Modelling* 4: 3–28.
- Dodé Réka – Ludányi Zsófia – Falyuna Nóra – Kuna Ágnes 2018. Poétika és korpusz. Hogyan nyújthat segítséget a korpusznyelvészet poétikus szövegek vizsgálatához? In: Domonkosi Ágnes – Simon Gábor (szerk.): *Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban*. Eger: Líceum Kiadó. 175–196.
- Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes – Simon Gábor – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor 2018. Poétikai mintázatok korpuszalapú kognitív stilisztikai kutatása. A Stíluskutató csoport kutatási terve. In: Domonkosi Ágnes – Simon Gábor (szerk.): *Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban*. Eger: Líceum Kiadó. 211–222.
- Hartman, Charles O. 2005. *The Scandroid. Version 1.1*. [User guide]
<http://charleshartman.com/verse/scandroid/ScandroidManual.pdf>
- Ibrahim, Robert – Plecháč, Petr 2011. Toward Automatic Analysis of Czech Verse. In: Scherr, Barry P. – Baily, James – Kazartsev, Evgeny V. (eds.): *Formal methods in poetics*. Lüdenscheid: RAM. 295–305.
- Indig Balázs – Sass Bálint – Simon Eszter – Mittelholcz Iván – Kundráth Péter – Vadász Noémi 2019. emtsv – egy formátum mind felett. In: Berend Gábor, Gosztolya Gábor, Vincze Veronika (szerk.): *XV. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem TTIK, Informatikai Intézet. 235–247.
- Kao, Justine – Jurafsky, Dan 2012. A computational analysis of style, affect, and imagery in contemporary poetry. In: Elson, David – Kazantseva, Anna – Mihalcea, Rada – Szpakowicz, Stan (eds.): *Proceedings of the NAACL-HLT*

- 2012 *Workshop on Computational Linguistics for Literature*. Montréal: Association for Computational Linguistics. 8–17.
- Mittelholcz Iván 2017. emToken: Unicode-képes tokenizáló magyar nyelvre. In: Vincze Veronika (szerk.): *XIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Intézet. 61–69.
- Navarro-Colorado, Borja 2015. A computational linguistic approach to spanish golden age sonnets: metrical and semantic aspects. In: Feldman, Anna – Kazantseva, Anna – Szpakowicz, Stan – Koolen, Corina (eds.): *Proceedings of the Fourth Workshop on Computational Linguistics for Literature*. Denver: Association for Computational Linguistics. 105–113
- Navarro-Colorado, Borja – Ribes Lafoz, Marí – Sánchez, Noelia 2016. Metrical annotation of a large corpus of Spanish sonnets: representation, scansion and evaluation. In: Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid – Declerck, Thierry et al. (eds.): *Proceedings of the 10th edition of the Language Resources and Evaluation Conference (LREC 2016)*. Portorož: ELRA. 4360–4364.
- Novák Attila – Rebrus Péter – Ludányi Zsófia 2017. Az emMorph morfológiai elemző annotációs formalizmusa. In: Vincze Veronika (szerk.): *XIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Intézet. 70–78.
- Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid – Declerck, Thierry – Loftsson, Hrafn – Maegaard, Bente – Mariani, Joseph – Moreno, Asuncion – Odijk, Jan – Piperidis, Stelios (eds.): *Proceedings of the ninth international conference on language resources and evaluation (LREC-2014)*. Reykjavik: European Languages Resources Association (ELRA). 1719–1723.
- Plamondon, Marc R. 2006. Virtual verse analysis: analysing patterns in poetry. *Literary and Linguistic Computing* 21: 127–141.
- Plecháč, Petr – Kolár, Robert 2015. The Corpus of Czech Verse. *Studia Metrica et Poetica* 2: 107–118.
- Simon Gábor 2014. *Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tanasescu, Chris – Paget, Bryan – Inkpen, Diana 2016. Automatic Classification of Poetry by Meter and Rhyme. *AAAI Publications. The Twenty-Ninth*

International Flairs Conference. <https://www.aaai.org/ocs/index.php/FLAIRS/FLAIRS16/paper/view/12923/12883>

TEI Consortium 2019. *TEI P5: Guidelines for electronic text encoding and interchange. Version 3.5.0*. <https://tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/Guidelines.pdf>

Várad Tamás – Simon Eszter – Sass Bálint – Gerőcs Mátyás – Mittelholtz Iván – Novák Attila – Indig Balázs – Prószéky Gábor – Vincze Veronika 2017. Az e-magyar digitális nyelvfeldolgozó rendszer. In: Vincze Veronika (szerk.): *XIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Intézet. 49–60.

Ami a korpuszokból kimarad: rejtőzködő pragmatikai jelenségek¹

Kivonat

Az utóbbi években a korpuszhasználat a nyelvhasználat kutatásának egyik módszertani elvévé vált. Jelen tanulmány célja, hogy megmutassa, hogyan lehet ezt megvalósítani olyan, klasszikusan más adatforrások alapján elemzett jelenségek esetében, amelyek nehezen közelíthetőek meg a korpuszban explicite megjelenő nyelvi elemek alapján. A kutatás három, a pragmatikában klasszikusan vizsgált nyelvhasználati jelenséget érint: *(i)* az implicit argumentumokat, *(ii)* az indirekt beszédaktusokat és *(iii)* az alkalmi társalgási implikaturákat. A tanulmány fő konklúziója, hogy e rejtőzködő pragmatikai jelenségek kutatásakor korpuszvezérelt vizsgálat nem lehetséges, csak korlátozottan korpuszalapú. Bár a korpusz más adatforrások alapján nem kinyerhető aktuális nyelvhasználati példákat is szolgáltatathat, az egyes előfordulásokat a vizsgált pragmatikai jelenség(ek) megnyilvánulásaiként kategorizálni és magyarázni csak a kutató nyelvhasználatra vonatkozó intuíciója alapján lehet, tehát az intuíció mint adatforrás mindig jelen van és lesz a korpuszra alapozó kutatásokban is.

1. Bevezetés

A nyelvhasználat kutatása az utóbbi években egyre nagyobb mértékben támaszkodik a beszélt és írott korpuszokban explicit módon megjelenő előfordulásokra, sőt ez a nyelvhasználatot kutató diszciplínák egyik alapvető módszertani elvévé vált (Taavitsainen–Jucker 2015). Ezzel egy időben a korpusznyelvészet figyelme is egyre inkább azon nyelvhasználati jelenségek felé fordult, amelyeket

---

¹ A tanulmány az MTA-DE-SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport támogatásával jött létre.

hagyományosan a pragmatika diszciplínája vizsgál, vö. például metaforák kutatása korpuszok segítségével (lásd például Lederer 2016; Simon 2018). A korpuszpragmatikában a korpusznyelvészet korpuszalapú (corpus-based vagy corpus-informed), valamint korpuszvezérelt (corpus-driven) (lásd Tognini-Bonelli 2001; Sass 2007; O’Keeffe 2018; Simon 2018) módszertanát alkalmazzák a nyelvhasználati jelenségek elemzése során. A korpuszalapú módszer szerint a korpuszbeli előfordulások empirikusan támogatják az intuíciót, elméletek igazolásához vagy cáfolásához járulnak hozzá, mérhetővé tesznek jelenségeket, kézi és automatikus elemzési módszereket kombinálnak (Tognini-Bonelli 2001; Sass 2007; O’Keeffe 2018; Simon 2018). A korpuszvezérelt módszer használata esetén viszont a kutatók csak minimális elméleti előfeltételezésekkel élnek, többszintű következtetéseiket kizárólag a korpuszbeli előfordulásokra, korpuszmegfigyeléseikre támaszkodva vonják le, a korpusz egésze képezi a vizsgálat tárgyát, továbbá automatizált és statisztikai metódusokat alkalmaznak (Tognini-Bonelli 2001; Sass 2007; Biber 2010; Simon 2018). A korpuszalapú metodológián belül a korpuszpragmatikában további két al módszer jött létre, nevezetesen a korpuszalapú „funkciótól a formához” (corpus-based function-to-form) (O’Keeffe 2018), illetve a korpuszalapú „formától a funkcióhoz” (corpus-based form-to-function) (Aijmer 2018) megközelítés. A „funkciótól a formához” megközelítéssel korpuszokban vizsgálhatók például a beszédaktusok azok pragmatikai funkciójából kiindulva. A „formától a funkcióhoz” módszerrel pedig jól kutathatók korpuszokban például a diskurzusjelölők, megszólítások vagy a hezitációs jelölők. Mindkét al módszerrel többnyire explicit formával megjelenő pragmatikai jelenségeket vizsgáltak.²

Ugyanakkor vannak olyan nyelvhasználati jelenségek, amelyek nehezen közelíthetők meg a korpuszokban explicit módon jelen lévő nyelvi elemek vizsgálata alapján. Tanulmányunkban három ilyen, klasszikusan vizsgált nyelvhasználati jelenséget elemzünk: (i) az implicit argumentumokat, (ii) az indirekt beszédaktusokat és (iii) az alkalmi társalgási implikaturákat. E jelenségek kutatásának közös vonása, hogy eddig leginkább intuíció, (gondolat)kísérletek és diskurzus-kiegészítései tesztek (discourse completion tests) segítségével vizsgálták őket. Tanulmányunk fő célja annak körbejárása, hogy a korpusz mint adatforrás felhasználható-e az említett három jelenségek körletően, és ha igen, hogyan. Az egyes jelenségek körletéhez egy-egy speciális alcél kapcsolódik. Az implicit argumentumokhoz kötődő első alcélunk az *szik* ige implicit tárgyi argumentummal

² Mivel tanulmányunkban implicit, azaz testes formával nem rendelkező pragmatikai jelenségeket elemzünk, e két al módszer elkülönülő alkalmazására nincsen lehetőségünk.

való használatának korpuszbeli előfordulásokon alapuló vizsgálata 'alkoholt iszik' habituális jelentésben. Második alcélunk a *tud* lexémát tartalmazó közvetett direktívák előfordulásainak korpuszra támaszkodó elemzése. Harmadik alcélunk pedig, hogy rávilágítsunk, milyen szerepet játszhat a kontextus az alkalmi társalgási implikatívák korpuszbeli keresésében.

Céljaink megvalósításához a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSz2, Oravecz–Váradai–Sass 2014)³ korpuszát használjuk adatforrásként.

Tanulmányunk felépítése a következő. A 2. részben az *szik* ige implicit tárgyi argumentummal való előfordulásait tárgyaljuk egy, az MNSz2-ből nyert 367 elemszámú véletlen minta segítségével. A 3. részben a magyar közvetett direktíváknak azon módozatát vizsgáljuk, amely a hallgatónak a kért cselekvés végrehajtására való képességét érinti szintén az MNSz2-ből vett, 1000 előfordulást tartalmazó véletlen minták alapján. A 4. részben pedig olyan párszekvenciákat elemzünk, amelyek második párrésze diszpreferált és alkalmi társalgási implikatívaként merül fel. Az implikatívák feltárása az MNSz2-ben formulaszerű elemsorokra való rákereséssel valósult meg. Végül az 5. részben összegezzük az említett három jelenségkör esetén a korpuszok felhasználhatóságára vonatkozó eredményeinket és megfogalmazzuk konklúzióinkat.

2. Az *szik* ige implicit tárgyi argumentummal való előfordulásának korpuszalapú vizsgálata 'alkoholt iszik' habituális jelentésben

2.1. Az *szik* lexikai-szemantikai reprezentációjának szerepe

Mielőtt megvizsgáljuk az *szik* igének a 2. fejezet címében jelzett előfordulásait, meghatározzuk, mit értünk implicit argumentumon. Implicit argumentum minden olyan, az ige lexikai-szemantikai reprezentációjában helyet foglaló, de lexikailag realizálatlanul hagyott argumentum, amelynek a jelenlétét a megnyilatkozásban lexikai-szemantikai, grammatikai és/vagy pragmatikai evidenciák (ide értve a diskurzusbelleket is) igazolják (Németh T. 2019: 67). A magyar nyelvhasználatban az igék az alábbi három módon állhatnak implicit argumentumokkal (Németh T. 2019: 74):

(A) Ha az ige lexikai-szemantikai reprezentációjának valamely eleme engedélyezi az ige argumentumának lexikailag realizálatlan előfordulását a kognitív

³ v2.0.5 <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/>

relevancia elvével összhangban, vö. például *A baba iszik [folyadékot]* vs. *A férjem iszik [alkoholt]*.⁴

(B) Ha a közvetlen megnyilatkozásokontextus (beleértve a megnyilatkozás grammatikai és enciklopédikus tulajdonságait) a kognitív relevanciaelvvel összhangban lévő tipikus interpretációt eredményez, vö. például *A ló megállt a patakznál és ivott [vizet]*.

(C) Az implicit argumentum közvetlen kontextusának a kiterjesztése releváns interpretációhoz vezet, vö. például A: *Kérsz vizet?* B: *Köszönöm, már ittam [vizet]*.

A kognitív relevancia elve kimondja, hogy az emberi megismerés a relevancia maximalizálására törekszik, azaz minél nagyobb kognitív hatás elérésére minél kisebb műveleti erőfeszítéssel (Sperber–Wilson 1995: 260). Az implicit argumentumok használatát és interpretálását is vezérli ez az elv. Ha egy argumentum elhagyása az (A)–(C) módon engedélyezett, akkor a beszélőnek el is kell hagynia, hiszen így kisebb műveleti erőfeszítéssel el tudja érni célját. Az interpretáló személy pedig az argumentum azonosítása során az (A) módban jelzett lexikai-szemantikai reprezentációból indul ki, és annyira vesz figyelembe kontextuális információt, amennyire szükséges, haladva a (B) és a (C) mód felé.

Az *iszik* ige 'alkoholt iszik' habituális jelentésben való használatának engedélyezése az (A) módon, az *iszik* lexikai-szemantikai reprezentációjában foglalt információk figyelembevételével lehetséges. Az *iszik*-hez hasonlóan gazdag lexikai-szemantikai reprezentációval rendelkező igék lexikailag erőteljesen korlátozzák argumentumaikat szelekciós megkötések, az események tipikus módjának előírása, a kategóriák prototipikus struktúrája révén. Tekintsük az *iszik* lexikai-szemantikai reprezentációját (vö. Németh T. 2019: 141)!

(1) **iszik:**

'x cselekvése azt okozza, hogy y, amely (alkoholos) folyadék, mozog úgy, hogy y helye, amely egy ösvény végpontja, beletartozik x szájának helyébe'

'[[CSELEKSZIK x] OKOZ [[MOZOG y] : [[[FOLYADÉK: y (ALKOHOL y)]] & [FIN [LOC y] C LOC x SZÁJA]]]]

Az *iszik* lexikai-szemantikai reprezentációja szelekciós megkötés révén előírja, hogy a tárgyi argumentumnak (alkoholos) folyadéknak kell lennie. A repre-

⁴ Az implicit argumentumok előfordulásait szögletes zárójelben adjuk meg.

zentáció kétféle értelmezési lehetősége engedélyezi az *iszik* implicit tárgyi argumentummal való használatát. Ha csak az ige által denotált esemény van a figyelem középpontjában, akkor a tárgyi argumentum lexikailag kifejezetlen maradhat. A szelekciós megkötés által előírt korlátozás azonban háttér-információként akkor is elérhető, ha csak az ivás eseménye áll a figyelem középpontjában, vö. (2)–(3).

(2) A baba iszik [Ø=FOLYADÉK].

(3) A férjem iszik [Ø=ALKOHOL].

Amennyiben a megnyilatkozásban a tárgyi argumentum által jelölt entitás is a figyelem központjában van (vö. (4)) vagy az ivás számára nem tipikus folyadék (vö. (5)), akkor a tárgyi argumentum nem maradhat implicit.

(4) *Matyi iszik [málnaszörpöt]. vs. Matyi málnaszörpöt iszik.

(5) *Matyi iszik [sósavat]. vs. Matyi sósavat iszik.

Az (ALKOHOL) komponens aktívvá válása a (3)-ban, azaz az *iszik* által denotált cselekvés hosszantartó, habituális olvasata a lexikai-szemantikai reprezentáció, az alanyi ragozás és a közvetlen megnyilatkozáskontextus interakciójában valósul meg. Ez utóbbi blokkolja a (2)-ben az 'alkoholt iszik' jelentést a *baba* lexéma és a hozzá kapcsolódó enciklopédikus tudás segítségével. Mivel az (ALKOHOL) komponens aktívvá válását kontextuális tényezők is befolyásolják, ezért a jelenséget a nyelvhasználatban kell vizsgálni.

2.2. Az *iszik* által denotált cselekvés hosszantartó, habituális olvasatának korpuszalapú vizsgálati lehetősége

Ahogy a Bevezetésben említettük, a nyelvhasználatról foglalkozó diszciplínákban elvárt a korpuszoknak mint adatforrásoknak a bevonása a kutatásba, ezért meg kívántuk vizsgálni az *iszik* implicit tárgyi argumentummal való előfordulásait 'alkoholt iszik' jelentésben a Magyar Nemzeti Szövegtárban.

Első lépésként, a teljes MNSz2-re kérve, a részletes keresőfelületen megadtuk a szükséges információkat az *iszik* előfordulásainak automatikus megtalálásához: szóalak: *iszik*, szófaj: ige, igeikötő: nincs, 'hAt': nincs, ragozás: alanyi, idő/mód: tetszőleges, szám: tetszőleges, személy: tetszőleges, a kontextus szűrési ablaka: mindkét irányban 10 szó (lásd 1. ábra).

The screenshot shows the MNSZ search interface. At the top, the corpus is set to 'MNSZ'. The search type is 'részletes keresés'. The search term is 'iszik'. The search criteria include: 'szóalak' (word form) set to 'iszik', 'szófaj' (part of speech) set to 'ige ...', 'igekötő' (prefix) set to 'nincs', '-AT:' set to 'nincs', 'ragozás' (inflection) set to 'alanyi', 'idő/mód' (tense/mood) set to 'TETSZ', 'szám' (number) set to 'TETSZ', and 'személy' (person) set to 'TETSZ'. There are also checkboxes for 'összetett szó' and 'morf:' (morphology) set to 'TETSZ'. Below this is the 'Kontextus' (Context) section, with 'Szűrés szótövekre' (Filter by word stems) set to 'mindkét irányban' (both directions), 'szűrési ablak' (filter window) set to '10' words, and 'szótövek' (word stems) set to 'mind' (all) and 'forduljon elő' (appear first). At the bottom, there are buttons for 'Konkordancia készítése' (Create concordance) and 'Törlés' (Delete).

1. ábra. Az MNSz keresőfelülete

A keresés eredményeképpen 7514 előfordulást kaptunk konkordanciába rendezve. A 7514 előfordulás tartalmazza az *iszik* explicit és implicit tárgyi argumentumokkal való használatait. Ahogy a fentebbi keresőfelület mutatja, a Magyar Nemzeti Szövegtárban az *iszik* explicit vagy implicit tárgyi argumentumokkal való előfordulásaira külön-külön nem lehet rákeresni.

A 7514 túl magas elemszám ahhoz, hogy kézzel átnézzük, melyek az implicit tárgyi argumentumos előfordulások. Ezért a vizsgálat **második lépéseként** egy minimálisan elegendő elemszámú véletlen mintát választottunk ki Krejcie és Daryle (1970) mintaválasztásra vonatkozó útmutatóját követve. A véletlen minta 367 elemszámú.⁵

Kutatásunk **harmadik lépésében** kézi elemzés révén a kontextusra és az intuíciónkra hagyatkozva a 367 előfordulásból kiválasztottuk az *iszik* implicit tárgyi argumentumos használatait. Ezek a használatok magukban foglalták az implicit argumentumokkal való előfordulások 2.1.-ben felvázolt mindhárom lehetséges módját.

Ezek után a **negyedik lépésben** ismét a kontextusra és az intuíciónkra támaszkodva az *iszik* implicit tárgyival való előfordulásai közül kiválasztottuk az (A) módon való előfordulásokat, azaz azokat, amelyekben az *iszik* lexikai-szemantikai reprezentációjában foglalt információknak döntő szerepük van az implicit tárgyi argumentum engedélyezésében. Végül az ötödik lépésben a negyedik lépés eredményeképpen kapott használatokból ismét a kontextus és az intuíciónk alapján azonosítottuk az 'alkoholt iszik' habituális jelentést hordozó előfordulásokat. Az *iszik* implicit tárgyival (A) módon való előfordulásainak száma a 367

⁵ Krejcie és Daryle (1970) a 7000-es elemszámhoz 364 elemszámú, a 8000-es elemszámhoz 367 elemszámú, statisztikailag hiteles véletlen mintát rendel.

elemű véletlen mintában 143 volt. Ebből a 143 előfordulásból 31 használat az *iszik* igének nem az 'alkoholt iszik' habituális olvasatú előfordulása volt, vö. (6).

(6) ami enyhítse. Mi különben megteesszük, amit Isten enged megtenni. Könyörgünk is érte folyton. Fia, Mózes. </p><p> Édes Anyám! </p><p> Jára, szept. 18. 1853. </p><p> Az orvosságok megérkeztek estéli 6 órára. A léből mindjárt egy kanállal adtam. Ma reggel fázott, azután ismét egy kis forrósága jött, de félre nem beszélt. Gyomra ment vagy négszer, a hányás is erőltette a reggel, s talán még ezután is. Ma azért aludt egy keveset, a múlt éjjel is valami 3-4 óra hosszát versenként. A csuklás nem szűnik, kivált ha iszik, olyankor csuklik inkább – nem tudom, a száj száradása miatt-é, vagy egyéb oka van. Némelykor a szót nem a legtisztábban ejti. Ma reggeltől fogva köhögni kezdett, némelykor egy kis flegmát köpik. </p><p> Fentieket írtam vasárnap, azaz tegnap estig, hétfőn, azaz ma reggel egészen mostanáig fél 9-ig tűrhetőleg volt, akkor egyszerre ereje elszakadt, hányás és csuklás erőlteti, gyomra megy. Az orvosságot aszerint, amint írva volt, adtam. Fekete azt mondja, hogy vége minden reménynek – mondják meg Bodnak, Isten nevére kérem, jöjjön ki (doc#1672)

A (6)-ban látható, hogy az első lépésben megadott 10-10 szónyi kontextust bővítienünk kellett annak érdekében, hogy eldönthessük, az *iszik* 'alkoholt iszik' jelentésben használatos-e implicit tárgyi argumentummal a dőlt betűvel szedett megnyilatkozásban.⁶ A megnyilatkozás-kontextusnál tágabb diskurzuskontextusból kiolvasható, hogy az ivás cselekvése áll a figyelem középpontjában, és a cselekvést végrehajtó (implicit) alany valamilyen betegséggel küzd. A diskurzuskontextus alapján elvetettük, hogy a (6)-ban az *iszik* 'alkoholt iszik' jelentésben használatos.

Az *iszik* implicit tárggyal (A) módon való 143 előfordulásából 106 volt az 'alkoholt iszik' habituális olvasatú használat, vö. (7).

(7) s átok fortyog benne. Úgy vélem, roppant előnyös lehetne, ha történelmet tanulna egy nyelvet, de iskolájával ő befejezte az okulást. Azóta mindent elvet. Mikor belső unalmától megdermed, vagy bús: egyszerre sír, iszik, zsidózik. Érvet és tényt nem ösmer, csak érzelmet, abba magát fejbűbig

⁶ A Magyar Nemzeti Szövegtárban az előfordulások kontextusa könnyedén bővíthető, a találatokra való rákattintással megjelenik a tágabb kontextus. A tanulmány lektorának felvetésére itt a maximálisan lekérdezhető kontextust közöljük.

beleássa, s nyilatkozik, parancsol, jósol, lódit, hiszen magyar. Ez a foglalkozása. (Budapest, 1993) (doc#256)

A (7)-ben szintén bővítettük a megnyilatkozás-kontextust, ami megerősítette az intuíciónkat, miszerint a dőlten szedett megnyilatkozásban az *iszik* 'alkoholt iszik' habituális olvasatú. Ezt az olvasatot már a közvetlen megnyilatkozás-kontextus is elérhetővé tette.

Végül a véletlen mintánkban 6 olyan problémás előfordulás szerepelt, amelyeknél nem lehetett eldönteni a korpuszban található kontextus és a kutatók intuíciónk alapján, hogy az *iszik* 'alkoholt iszik' olvasatú előfordulásáról van-e szó, vö. (8).

- (8) Csöngettek, és a szomszéd lány volt az. Behívtam a szobámba. Mondtam neki hogy üljön le, de csak állt és nézett. Megkérdeztem tőle, hogy iszik-e valamit, de még mindig csak állt. Mondtam neki hogy az ágyra is lefeküdhetsz, de még mindig csak állt. Aztán megszólalt az ébresztő a telefonon, és felébredtem. Kiderült hogy az egész csak álom volt. (doc#2911)

A (8)-ban a kontextus és az intuíciónk alapján mind az 'alkoholos folyadékot iszik' jelentés, mind a 'folyadékot iszik' jelentés elképzelhető. Az előbbit támogatja az az enciklopédikus tudás, amely a mi kultúránkban a kínálás aktusánál a vendég alkohollal kínálását is lehetővé (és illővé) teszi,⁷ míg a második olvasatot támogatja az a kontextuális információ, hogy a kínálandó személy egy lány, aki esetleg még nem felnőtt, így alkohollal kínálni nem szokás. De még ha az 'alkoholos folyadékot iszik' jelentést preferálnánk is, a (8)-ban akkor sem habituális olvasatról lenne szó.

2.3. Részösszefoglalás

A korpuszhasználat módszertani elvárása ellenére az *iszik* implicit tárgyi argumentummal való használata 'alkoholt iszik' habituális jelentésben csak korlátozottan vizsgálható a Magyar Nemzeti Szövegtárban. Korpuszvezérelt vizsgálat

⁷ Tanulmányunk lektora felhívta rá a figyelmünket, hogy az alkohollal kínálás Magyarországon variábilis kulturális sajátosság, függ a napszaktól, évszaktól, az ital alkoholfokától stb. Ezek az enciklopédikus ismeretek megerősítik a példa elemzésének bizonytalanságát.

nem lehetséges, csak korpuszalapú (vö. 1. rész, valamint Tognini-Bonelli 2001; Sass 2007; O’Keeffe 2018; Simon 2018). A korpuszalapú vizsgálat is korlátozott azonban: az *iszik* alanyi ragozása (határozatlan) tárgyias és tárgyatlan előfordulásai csak együttesen kereshetőek automatikusan, de a zéró tárggyal való előfordulások külön nem szűrhetők. Az *iszik* implicit tárgyainak – köztük a habituális olvasathoz vezető [ALKOHOL]-nak – a vizsgálatához a kontextusra és a kutató nyelvhasználati intuíciójára támaszkodó egyedi, kézi elemzés szükséges. Az elemzés részbeni automatizálásához pragmatikai és kontextuális annotációval kellene ellátni a korpuszt, amely annotáció azonban az annotációs (elméleti) kereten és az annotálók nyelvhasználati intuícióján alapszik, azaz a részben automatizált korpuszelemzés továbbra is korpuszalapú vizsgálatot eredményez.

3. A *tud* lexémát tartalmazó közvetett direktívák előfordulásainak korpuszalapú elemzése

3.1. Korábbi kutatások

Az indirekt beszédaktusok olyan illokúciós aktusok, amelyeket a beszélő egy másik illokúciós aktus végrehajtásának útján, konvencionálisan vagy nem konvencionálisan közvetetten hajt végre. Második esettanulmányunkban a korpuszadatok felhasználásának lehetőségét olyan magyar közvetett direktívák esetében vizsgáljuk, amelyek a hallgatónak a kért cselekvés végrehajtására való képességét érintik és a *tud* lexémát tartalmazták.

A beszédaktusok tanulmányozásának kezdetei nyelvfilozófiai indíttatásúak voltak (Austin 1962; Searle 1969, 1975; Grice 1975). Searle (1975) állapította meg, hogy egyes nyelvi formák konvencionálisan használatosak bizonyos közvetett aktusok végrehajtására. A közvetett direktívák végrehajtására konvencionálisan használatos mondatok különböző csoportjait különítette el, többek között azokat, amelyek a hallgatónak a kívánt cselekvés végrehajtására való képességét érintik. A magyar nyelvre vonatkozóan ide sorolhatóak a *tud* lexémát tartalmazó azon megnyilatkozások, amelyekkel a beszélő közvetetten direktívát hajt végre. A konvencionálisan közvetett beszédaktusokat a beszédaktus-elmélet klasszikusai intuíció és gondolatkísérletek segítségével vizsgálták, bár, mivel nyelvi elemekhez köthetőek, korpuszmódszerrel is megközelíthetőek.

Módszertani szempontból fordulópontot jelentett a CCSARP projekt (Blum-Kulka–House–Kasper 1989), hiszen kutatói hangsúlyozták, hogy a beszédaktusok elméleti, intuitív adatok alapján való tanulmányozását ki kell egészíteni

empirikus kutatásokkal, amelyek anyanyelvi beszélők által bizonyos kontextusokban létrehozott beszédaktusokra irányulnak. Ennek megfelelően adataikat diskurzus-kiegészítéses tesztekkel gyűjtötték, nem utolsósorban azért, hogy nagy mennyiségű előforduláshoz juthassanak meghatározott szituációkhoz köthetően, ami lehetővé teszi a kultúrák közötti összehasonlítást is. Ugyanakkor hangsúlyozták, hogy ezzel a módszerrel sztereotipikus válaszokat, a különböző, spontán használatban előforduló variánsok közül a prototípusokat lehet megfigyelni, amit előnyként interpretáltak. A magyar nyelvre vonatkozóan Szili Katalin (2002a) végzett hasonló kutatást a kérés beszédaktusáról diskurzus-kiegészítéses kérdőívekkel nyert adatokon. Arra az eredményre jutott, hogy a magyarok kéréstevékenységében meghatározó szerepet játszó stratégiák egyike az ún. előkészítő (preparatory) stratégia, amely a konvencionálissá rögzült alakzatok használatát jelenti. Az előkészítő stratégiához sorolható eljárások között emeli ki Szili a *tud* modális ige feltételes, ritkábban kijelentő módú alakjából és a főnévi igenévből álló, a hallgató képességét tudakoló szerkezet használatát, amelynek magas arányú előfordulását erős arcvédő erejével magyarázza. Ezen stratégián belül a képességre vonatkozó kérdés használata számottevő mértékben fordult elő Szili kutatásában, és használata a fiatalabb korosztály esetében gyakoribb volt. Szili két szerkezetet említ: *tud*: felt. mód (*tudna adni?*) és *tud* + inf. (*tudsz adni?*), és megállapítja, hogy a kettő közül jóval gyakoribb az első típus.

Eltérő adatforráson alapul Krékits (2006) munkája, aki gazdag szépirodalmi példaanyaggal mutatja be a felszólító performatív beszédaktusok használatát a magyar nyelvben, érintve a *tud* lexémán alapuló előfordulásokat is. Krékits (2006: 62) szerint feltételes módú igealak segítségével is kifejezhető implicit performatív kérés a magyarban, eldöntendő kérdés formájában. A szerző a feltételes módnak azt a szerepet tulajdonítja, hogy „enyhíti a kérés illokúciós hatását: fokozottabb udvariasságra utal.” Érdekes, hogy Krékits csupán a tagadó formákról számol be.

3.2. Új adatforrás: Magyar Nemzeti Szövegtár

Kutatásunk célja, hogy változatosabb korpuszon vizsgáljuk meg a fenti jelenséget és választ adjunk arra a kérdésre, hogy nyújthat-e a korpuszelemzés olyan információkat a vizsgált szerkezet használatáról, amelyeket az intuíción alapuló, a diskurzus-kiegészítéses tesztekkel gyűjtött, illetve a szépirodalomból vett előfordulásokon alapuló kutatás nem mutat meg.

A *tud* lexéma előfordulásaira az MNSz2 magyarországi alkorpuszán kerestünk rá, a találatok közül azonban figyelmen kívül hagytuk a *tud* ige azon alakjait, amelyek nem lehetnek indirekt kérések (például első személyű alakok, múlt idejű formák, felszólító módú, főnévi igenévi alakok stb.). Mivel a szóba jöhető formák gyakorisága eltérő volt, ezért a különböző nyelvtani formák előfordulásaiból 1000 előfordulást tartalmazó véletlen mintákat vettünk, majd kézi elemzéssel kerestük ki közülük azokat, amelyek direktívák végrehajtásakor bukkantak fel. A korpuszbeli előfordulások elemzésekor a kutató szükségképp nyelvhasználati intuíciójára támaszkodva állapítja meg, hogy egy adott forma indirekt beszédaktus-e vagy pedig szó szerinti kérdés. Így a korpusz mint adatforrás már a kezdeti lépésektől az intuícióval mint adatforrással egészül ki.

A vizsgált formák megoszlását az 1. táblázat foglalja össze. A számok azt mutatják, hogy 1000 előfordulásból az adott alaknak hány előfordulását ítéltük közvetett direktívának.

1. táblázat. Közvetett direktívák száma / 1000 előfordulás
(*tud* + főnévi igenév; *tud* vmit / vmiről, 'ismer')

TUD	E/2	E/3	T/2	T/3
kij.m. alanyi	<i>tudsz</i> 32; 4	<i>tud</i> 14; 21	<i>tudtok</i> 137; 244	<i>tudnak</i> 4; 1
kij.m. tárgyas	<i>tudod</i> 8; 4	<i>tudja</i> 2; 10	<i>tudjátok</i> 12; 34	<i>tudják</i> 0; 0
felt.m. alanyi	<i>tudnál</i> 353; 9	<i>tudna</i> 78; 6	<i>tudnátok</i> 605; 20	<i>tudnának</i> 47; 0
felt.m. tárgyas	<i>tudnád</i> 146; 1	<i>tudná</i> 85; 0	<i>tudnátok</i> 551; 0	<i>tudnák</i> 22; 0

A megoszlás vizsgálata alapján megállapíthatjuk, hogy Szili (2002a) kérdőíves kutatásaival összhangban van a korpuszadatokon való vizsgálat azon eredménye, miszerint a feltételes módú alakok jóval gyakrabban jelennek meg kérés végrehajtásakor. A korpuszadatok bevonása azonban új eredményeket is hozott, hiszen a korábbi szakirodalom alapján körvonalazódó használatokon kívül a *tud* lexéma sokkal változatosabb használatát tükrözte indirekt kérések végrehajtásakor, amelyet a következő pontban mutatunk be.

3.3. Az előfordulások vizsgálata

A korpuszbeli előfordulások két csoportra oszthatóak: a (i) *tud* + főnévi igenév és a (ii) *tud* vmit / vmiről szerkezet példáira (lásd 1. táblázat), melyek közül a korábbi szakirodalom csak az elsőről tesz említést. A főnévi igeneves szerkezet

esetében a beszélő a hallgatónak valamely cselekvés végrehajtására való képességére utal, míg a második esetben a hallgató valamely ismeretére kérdez rá. Ez utóbbi előfordulások egyben arra vonatkozó kérésként is értelmeződnek, hogy a hallgató adja meg a kért információt, azaz az ismeretre való rákérdezés a vizsgált kontextusokban az ismeret megadására vonatkozó kérésként funkcionál. E két szerkezet funkcionális rokonságára a korpuszon alapuló vizsgálat világított rá, a korábbi szakirodalom nem írta le. Elképzelhető, hogy e funkcionális hasonlóság oka az, hogy az MNSz2-ben a *tud* lexémát tartalmazó direktívákat leggyakrabban a fórumbeszélgetésekben találtuk, ahol a beszélő valamely információ megadását kérte a hallgatótól. A nyelvhasználók tipikus fordulatokkal éltek, azaz egyes főnévi igenevek igen magas arányban fordultak elő. A *tud* + főnévi igenév szerkezet kérdő formájának esetében a három leggyakoribb kombináció együttesen az előfordulások több mint felét adta ki: *tud* + *segíteni* (327 db, ~ 18,7%), *tud* + *ajánlani* (316 db, ~ 18,1%) és *tud* + *(meg)mondani* (273 db, ~ 15,6%). Ezek használata a vizsgált kontextusokban valamely információ kérésére szolgál. Így a *tud* + főnévi igenév szerkezetet és a *tud* 'ismer' igét tartalmazó előfordulások funkciójuk szerint nem különböznek el élesen az általunk vizsgált korpuszban. A *tud* igét 'ismer' értelemben tartalmazó előfordulások is közvetett kérésként funkcionálnak a vizsgált kontextusokban, bár arányuk jóval kisebb, mint a *tud* + főnévi igenév szerkezeté (vö. 1. táblázat). A hasonlatosság mind a kijelentő (9a)–(9b), mind a feltételes módú alakok (10a)–(10b) esetében fennáll. Tekintsük a következő példákat!

- (9a) esetleg tudsz egyet javasolni? (doc#2770)
 (9b) esetleg tudsz szarvas csörgőkígyó beszerzési helyet???? (doc#981)
- (10a) Paula, Csukát szeretnék elkészíteni, tudnál ajánlani recepteket?
 Köszönöm (doc#2321)
 (10b) Ha tudnál konkrétumokat, légy szíves ide, megköszöném (doc#982)

A hallgató képességére vonatkozó megnyilatkozások formája lehet kérdés (például 10a) vagy állítás (például 10b), bár utóbbiak előfordulása jóval kisebb arányú: a nem kérdő előfordulások a példák csupán mintegy 17%-át teszik ki. A kérdő forma az, amelyet tipikusan közvetett direktívaként ismerünk a korábbi szakirodalomból, az állító formák bevonása a leírásba pedig a korpuszon alapuló kutatás hozadéka.

A továbbiakban az egyszerűség kedvéért az egyes szám második személyű előfordulásokon mutatjuk be a talált típusokat (lásd 2. táblázat).

2. táblázat. Az E/2 alakok megoszlása

		<i>tudnál</i> (362)	<i>tudnád</i> (147)	<i>tudsz</i> (36)	<i>tudod</i> (12)
<i>tud</i> + főnévi igenév	kérdő	295	139	26	8
	kijelentő	58	7	6	0
<i>tud</i> 'ismer'		9	1	4	4

A korpuszbeli előfordulások elemzése arra utal, hogy a kérdő alakok a leggyakoribbak, ezek közül is a feltételes módú formák, amelyek így a képességre rákérdező közvetett kérés prototipikus használatának tekinthetők, összhangban Szili (2002a) kutatásaival. Azonban már esetükben is különféle variánsokat találhatunk. Érdekes például a tagadó alak, amelyre Szili (2002a) vagy nem talált példát a kutatásában, vagy nem említi külön őket. A tagadó alakok között vannak olyanok, amelyek egészen a nem tagadóakra hasonlítanak, egyes kontextusokban a tagadó és a nem tagadó alak felcserélhetőnek tűnik mind kijelentő (11a)–(11b), mind feltételes módú alakok (12a)–(12b) esetén:

(11a) majd egy ip címet nem tudsz adni hogy melyik szerón tolod?:DD
(doc#2817)

(11b) Arról tudsz adni leírást hogy úgy h tudom feltenni? (doc#2947)

(12a) – Igen azt hiszem meg, de nem tudnál várni egy kicsit? (doc#2685)

(12b) – Mi a baj Ren? -Semmi csak tudnál várni egy kicsit míg összeszedem magam?! (doc#2685)

A tagadó alakok, különösen a „*miért nem tudsz...*” szerkezet előfordulásai külön konstrukciót alkotnak, ezekről gyakran nehéz eldönteni, hogy költői kérdések, szemrehányások (expresszív) vagy közvetett kérések-e.

(13) Egész megéheztem, mondta, s egy darab zsíros kenyeret kent, s annak a nagyobb felét az apjának nyújtotta. – Nem tudsz az ebédig várni? szolt rá az anyja enyhe korholással, mint aki örül, hogy a lányát valami gyöngeségen fogta (doc#582)

A korpuszon való vizsgálat további új eredménye, hogy megmutatta, hogy a hallgató képességére utaló *tud* lexemával nem csak kérdő alakban hajthatunk végre indirekt direktívát, hanem számos kijelentő forma is létezik hasonló

funkcióval, ilyen például a feltételes tagmondat alkalmazása. Internetes fórumokon, ahol a lehetséges címzettek széles körével számolhat a kommunikátor, gyakran előfordul, hogy a feltételes tagmondat a címzettek egy lehetséges körét jelöli ki. Ezen előfordulások esetében is érezhető azonban a közvetettség, hiszen a (14a)-ban látható telefonszám azoknak szóló információ, akik nemcsak tudnak, de hajlandóak is segíteni, hasonlóképpen a (14b)-ben látható köszönetnyilvánításhoz.

(14a) Fiú, talán két hónapos, most 2,5 kg... Gazdit keres!! Ha tudsz segíteni: 30/434-8080. Nagyon köszönjük (doc#2771)

(14b) Ha tudtok infót adni azt előre is megköszönöm! (doc#2930)

A searle-i (1975) leírásban a közvetett direktívák egy másik csoportját alkotják azok a mondatok, amelyek nem a hallgató képességére vonatkoznak, hanem a beszélőnek a kért cselekvés végrehajtására vonatkozó kívánságára. A jelenlegi vizsgálat korpuszában a hallgató képességére való utalás sok esetben kombinálódott ezen csoport tagjaival a *tud* lexéma feltételes tagmondatban való használatá esetén (például *hálás lennék, ha* (15a) / *nagyon örülnék, ha* (15b) / *szívesen venném, ha / nagy segítség lenne, ha*). Bár a (15a)–(15b) példákban a beszélő nem tudhatja biztosan, hogy a hallgató képes-e a kért cselekvés végrehajtására, a *nagyon hálásak lennének* (15a), illetve a *nagyon örülnék* (15b) kitétel nyilvánvalóan csak arra az esetre vonatkozik, amennyiben a hallgató nemcsak képes lenne a kért cselekvés végrehajtására, hanem meg is tenné azt.

(15a) Gratulálok a babáho !! Ha be tudnál szkennelni 1 képet Önagyságáról, nagyon hálásak lennének! (doc#980)

(15b) Ha esetleg újra fel tudnád tölteni, nagyon örülnék... (doc#2817)

Szintén gyakori, hogy a hallgató képességére való utalás olyan tagmondattal kombinálódik, amelyben a beszélő előrevetíti a köszönetnyilvánítás beszédaktusát, amelyet a kérés teljesítése esetén végrehajtana (16a), vagy megelőlegezve végre is hajtja (16b).

(16a) azt a cikket sajnos nem olvastam; ha tudnál linket adni, megköszönném. (doc#993)

(16b) Előre is köszönöm, ha segíteni tudnál! (doc#2704)

A nem kérdő formák esetében két nagy csoport különíthető el. A *tud* ige használata direkt kérdéshez is csatlakozhat, így enyhítve az arcfenyegetés mértékét, amelyet a direktíva közvetlen végrehajtása hordoz (17a). Ez esetben a hallgató lényegében a felszólító formával hajtja végre a direktívát, és a *tud* igét tartalmazó tagmondatot csupán kiegészítésként teszi hozzá, feltehetően udvariassági megfontolásból (lásd 17a). A másik esetben azonban a direktívát közvetlenül, a szerkezetet használva hajtja végre a nyelvhasználó (17b)–(17c). Ezekben az előfordulásokban a beszélő a legtöbbször feltételes tagmondatral utal a hallgató képességére (lásd 16a–16b), amely önmagában is megjelenhet (17b). Szóróványosan előfordulnak azonban egyéb szerkezetek is, mint például *biztosan / remélem / hátha / talán / csak + tud* (17c).

(17a) Légyszi, ha tudsz, segíts! (doc#2318)

(17b) Ennyit nem ér a dolog. De, ha tudnál segíteni... Üdv Big Gumipók (doc#998)

(17c) 2002 óta búvod a netet anime után, csak tudsz nekem mondani egy-két olyan lolicon cuccot (doc#2756)

3.4. Részösszefoglalás

Jelen pontban bemutatott kutatásban csupán korlátozottan korpuszalapú vizsgálatot hajtottunk végre. Az intuíció mint adatforrás mindig jelen van a korpuszon alapuló kutatásban is, hiszen a kutató nyelvhasználatra vonatkozó intuícióján alapul az előfordulások kategorizálása és magyarázata. Az egyéb adatforrások kibővítése a korpuszbeli előfordulások elemzésével hasznosnak bizonyult, hiszen a használatbeli változatosság jellemzéséhez vezetett el. Olyan konstrukciók bukkantak elő, amelyeket a más adatforrásokra támaszkodó kutatások nem említettek. A korpuszhasználat hátránya, hogy az illokúciós erő megítélése bizonytalan, szemben például a diskurzus-kiegészítéses teszttel gyűjtött megnyilatkozásokkal, ahol a kutató eleve olyan kontextust ad, amelyben kérést kell produkálni. Ezt a hátrányt messzemenően kompenzálja a korpuszbeli előfordulások spontaneitása, változatossága, amelyek vizsgálata életközelibb képet fest a közvetett direktívák tényleges működéséről a spontán nyelvhasználatban. Az aktuális nyelvhasználati példákat nyújtó korpuszelemzés a *tud* lexéma változatos használatát mutatta indirekt kérésekben. A diskurzus-kiegészítéses módszerrel is előcalogatható legtipikusabb alakok a *tud* feltételes alakjával és egy főnévi igenévvel alkotott kérdések voltak. A jelenlegi korpuszalapú kutatás-

ban azonban a *tud* lexéma nemcsak infinitívuszos és kérdő szerkezetekben jelent meg direktíva végrehajtásakor, hanem számos, a korábbi szakirodalomban nem említett konstrukció is előbukkant.

4. A korpusz mint adatforrás felhasználási lehetőségei az alkalmi társalgási implikatúra kutatásában

4.1. Az implikatúra fogalma

Dolgozatunk harmadik esettanulmányában egy olyan jelenségkört veszünk górcső alá, amely a pragmatikai kutatásoknak mindig is a középpontjában állt, mivel azonban szintén 'rejtőzködő' nyelvhasználati jelenségnek számít, eddig elsősorban nem korpuszokban vizsgálták. Ez az alkalmi társalgási implikatúra, azaz a beszélő által konkrét kontextusokban sugallt jelentés, amely explicit módon nem jelenik meg a nyelvhasználatban. Az implikatúra fogalmát Paul Grice (1975: 43) vezette be a beszélői jelentés azon részének megjelölésére, amelyet a beszélő nem mond ki, csupán sugall.

Vannak esetek, amikor a kimondott szavak konvencionális jelentése nemcsak a mondott jelentést (what is said), hanem a sugallt jelentést (what is implicated) is meghatározza, ezeket a sugallt jelentéseket Grice konvencionális implikatúráknak nevezi. Grice (1975: 44–45) gondolat kísérletből nyert példájában – *He is an Englishman; he is, therefore, brave* 'Ő angol, ezért bátor' – egy nyelvi elem, a *therefore* 'ezért' kötőszó azt a konvencionális implikatúrát indukálja, hogy a szóban forgó személy bátorsága angol nemzetiségéből következik. A konvencionális implikatúrához hasonló az általánosított társalgási implikatúra abban az értelemben, hogy a sugallt jelentést itt is egy bizonyos nyelvi forma használata indukálja. Míg azonban a konvencionális implikatúra része a lexikális jelentésnek, addig az általánosított társalgási implikatúra mindig a megnyilatkozás kontextusában generálódik, igaz, nem szükséges hozzá speciális kontextus, bizonyos nyelvi formák jelenléte esetén az események megszokott folyása mellett megjelenik (Grice 1975: 56). Ha azt mondjuk például, hogy: *X went into a house yesterday and found a tortoise inside the front door* 'X bement egy házba tegnapi, és talált egy teknősbékát a bejárati ajtóban', akkor ez a megnyilatkozás Grice (1975: 56) szerint azt a sugallt jelentést hordozza, hogy a ház, amelybe X bement, nem az ő saját háza volt.

Jelen tanulmány szempontjából azok az implikatúrák az igazán érdekesek, amelyek nem kötődnek semmilyen nyelvi formához. Ezeket a sugallt jelentéseket valamely *p* proposíció kimondása csupán egy egyedi alkalommal, a kontextus speciális jegyei alapján hordozza, azaz *p* kimondása az események 'normális' menete mellett nem hordozna ilyen sugallt jelentést (az általánosított társalgási implikatúrával szemben). Ezeket a jelentéseket Grice (1975: 56) alkalmi társalgási implikatúrának nevezi. Egyik, szintén gondolatkísérletből nyert klasszikus példájában (18) A és B egy közös barátjukról, C-ről beszélgetnek, aki jelenleg egy bankban dolgozik. A megkérdezi B-től, hogy hogy megy C-nek a munka. Erre B a következőt válaszolja:

- (18) *Oh quite well, I think; he likes his colleagues, and he hasn't been to prison yet.* 'Hát elég jól, azt hiszem; szereti a kollégáit, és még nem csukták börtönbe.' (Grice 1975: 43)

Grice (1975: 43–44) szerint az, amit a B beszélő implikál (*imply*), sugall (*suggest*), ért (*mean*) a (18) példában, eltér attól, amit mond. Az, amit mond (*say*), szorosan kapcsolódik az általa kiejtett szavak (a mondat) konvencionális jelentéséhez, míg az, amit implikál, a mondott jelentésen túli sugallt jelentés.

A filozófiai pragmatikai megközelítések (Grice 1975; Horn 1984) az implikatúrákat tehát intuíció és gondolatkísérletek segítségével tárják fel. A következő pontokban megmutatjuk, hogy az implikatúrák kutatásába hogyan vonható be a verbális interakció kutatásának egy olyan megközelítése, amely saját módszertani alapelvei szerint korpuszalapú. Ez a megközelítés a konverzációelemzés, amely a természetes hétköznapi interakciók különböző jelenségeit azok megfigyelhető előfordulásain keresztül vizsgálja.

4.2. Az implikatúrák kutatásának korpuszalapú megközelítése

Noha a jelenség természetéből eredően nem határozható meg olyan explicit nyelvi forma, amelynek előfordulása minden esetben alkalmi társalgási implikatúrát eredményezne, a társalgáselemzés elméleti keretében meghatározható a társalgás egy olyan tipikus szerkezeti pozíciója, amelyben nagy valószínűséggel várható alkalmi társalgási implikatúra felmerülése, és amelynek környezetére korpuszban is rákereshetünk. Ez a tipikus szerkezeti pozíció párszekvenciák olyan második párrésze, amely diszpreferált válaszcselekvést is megvalósíthat (Pomerantz–Heritage 2013).

Schegloff (1968) megfigyelte, hogy bizonyos megnyilatkozások megjelenése a társalgásban elvárttá teszi egy második megnyilatkozás megjelenését. Bizonyos cselekvések esetében a cselekvést végrehajtó fél normatív kötelezettséget támaszt partnerével szemben, hogy az az első lehetséges helyen egy típuskonform válaszcselekvést produkáljon (Stivers 2013: 192). Ezeket a páros cselekvéseket párszekvenciának nevezi a konverzációelemzés szakirodalma (Schegloff–Sacks 1973). A párszekvencia olyan cselekvéseket foglal magába, mint például az üdvözlés és a viszontüdvözlés, a meghívás és annak elfogadása/elutasítása, a kérés és annak teljesítése/elutasítása vagy az információkérő kérdés és az információ megadása/meg nem adása (Stivers 2013: 192). Azoknál a cselekvéseknél, amelyeknél a válaszreakció kétféle lehet, a társalgás résztvevői a két lehetőséghez nem egyformán viszonyulnak, hanem bizonyos preferenciaelveket követnek (Bolinger 1978; Sacks 1992; Pomerantz–Heritage 2013). Ilyen preferenciaelv például, hogy eldöntendő kérdésre adott válasznál, ha lehetséges, kerüljük el vagy minimalizáljuk az explicit cáfolatot a megerősítés javára (Sacks 1992; Pomerantz–Heritage 2013: 213). Ugyanez az elv érvényes az értékelő állításra vagy a meghívásra adott válaszcselekvések esetében is, melyet Pomerantz és Heritage (2013: 214) általánosítva így fogalmaz meg: „Ha lehetséges, kerülj el vagy minimalizáld a kimondott egyet nem értést, cáfolatot vagy visszautasítást, és, ha lehetséges, hozzájárulásood foglaljon magába egyetértést, megerősítést, elfogadást vagy más támogató cselekvést!”⁸

Ha a beszélők elkerülik vagy minimalizálják az **explicit** visszautasítást, akkor ezt úgy is megtehetik, hogy a diszpreferált válaszcselekvést nem mondják ki, csupán sugallják. Tekintsük Sacks (1987: 62) következő példáját!

(19) A: *That where you live? Florida?*

B: *That's where I was born.*

A: 'Ott laksz? Floridában?'

B: 'Ott születtem.'

B válasza a grice-i keretben alkalmi társalgási implikátúra. A preferenciaelvvél összhangban nem mondja ki a diszpreferált, cáfoló választ (t.i. hogy nem Floridában lakik), hanem a megerősítéshez a lehető legközelebb álló válaszreakciót produkálja: megkeresi, hogy hogyan kötődik a kérdésben szereplő városhoz. Ezzel a válasszal viszont azt is sugallja, hogy nem Floridában lakik.

⁸ Saját fordítás. Az eredeti, angol megfogalmazása: “If possible, avoid or minimize a stated disagreement, disconfirmation, or rejection and, if possible, include an agreement, confirmation, acceptance or other supportive action” (Pomerantz–Heritage 2013: 214).

Az alkalmi társalgási implikaturák kikövetkeztetésében szerepet játszó tényezők között Grice (1975: 50) felsorolja a megnyilatkozás nyelvi és egyéb kontextusát is. Amikor egy párszekvencia második párrésze implikatura formájában valósul meg, ezt éppen az teszi lehetővé, hogy az előző megnyilatkozás elvártta tett egy preferált/diszpreferált második párrészt. A (19) példa második párrésze explicit módon nem tartalmaz sem igent, sem nemet, az A beszélő viszont joggal számíthat rá, hogy B eleget tesz a feléje irányuló elvárásnak,⁹ vagyis megnyilatkozása megfeleltethető egy megfelelő második párrésznek. Következésképpen, a háttértudása és egyéb tényezők felhasználásával kikövetkezteti, hogy hogyan lehet az elhangzott megnyilatkozást igenként vagy nemként értelmezni. Az implikaturák kikövetkeztetésében tehát szerepet játszik a megnyilatkozás szekvenciális kontextusa is, amelyet így a Grice (1975: 50) által felsorolt tényezők egyikének kell tekintenünk.

Mivel feltehetőleg bármilyen típusú diszpreferált második párrész megvalósulhat implikaturával, ilyen sugallt jelentéseket tartalmazó megnyilatkozások korpuszból is kinyerhetők. Ehhez célszerűnek tűnik olyan megnyilatkozások keresése a korpuszban, amelyek párszekvenciák első párrészeként funkcionálnak és amelyekre adható diszpreferált válaszreakció. Mivel tehát az implikatura 'rejtőzködő' pragmatikai jelenség, a korpuszban olyan tipikus környezeteket érdemes keresni, amelyek szomszédságában nagy valószínűséggel merülhet föl sugallt jelentés.

Dóla (2006) diskurzus-kiegészítéses teszttel olyan formulaszerű lemsorokat állapított meg, amelyekkel a beszélők a meghívás beszédaktusát hajtják végre a magyarban. Olyan tömböket/paneleket keresett, amelyeket a beszélők mindennapi kommunikációs helyzetekben gyakran használnak, és amelyek mind funkciójukban, mind formájukban teljesen vagy nagymértékben rögzültek (Dóla 2006: 42). A tesztet kitöltő magyar anyanyelvű beszélők a következő formulákat használták: *Nincs kedved ...-ni?, Van kedved ...-ni?, Nem megyünk el vhoval/...-ni?, Nem jössz el vhoval/...-ni?, Eljössz vhoval/...-ni?, Menjünk el vhoval/...-ni!, Elmegyünk vhoval/...-ni?, Gyere (el) vhoval/...-ni! Mit szólnál ...-hoz?, Mi lenne, ha ...-nánk?, Nem volna kedved ...-ni?, Volna kedved ...-ni? ...hatnánk, Mozi?, Meghívhatlak?* (Dóla 2006: 47). Mivel a meghívás beszédaktusára adható diszpreferált (visszautasító) válaszcsелеkvés, rákerestünk a felsorolt formulákra az MNSz2-ben annak reményében, hogy környezetükben találunk majd implikaturákat. A módszer eredményesnek bizonyult, sikerült kinyerni olyan

⁹ Az, hogy a recipiens eleget tesz a második párrész produkciójára vonatkozó elvárásnak, a grice-i keretben megfeleltethető az Együttműködési elv (Cooperative Principle) betartásának.

implikaturákat, amelyek diszpreferált válaszselektívsként funkcionálnak. Tekintsük a következő példákat!

(20) – Az a baj, hogy ketten nem győzzük ezt a nagy gazdaságot, nincs kedved beállni hozzánk? – Én már berendezkedtem Pesten, van munkám és szállásom. (doc#531)

(21) Rezső kedves, akkor egy ebéd utáni kávéra meghívhatlak?! </p> ?
06/01/99 22:08:01 <p> Kösz tündérkirálynő, de most írom a cikkemet a gepidákról abba a csúnya demokratába, és ha kések leszid a szerkesztőbácsi. (doc#998)

(22) „Eljössz a torra?” </p><p> Intek, hogy nem. </p><p> „És a temetésre?” </p><p> „Sajnos, indulnom kell reggel!” </p><p> Ili a számat nézi. </p><p> „Eljössz a temetésre?” </p><p> „Sajnos, csak ez az egy napom van. Tudod, nem is ismertem életében.” (doc#1747)

A (20) példában a diszpreferált válaszselektív úgy történik, hogy a meghívott fél pusztán a visszautasítás indokát közli, és ezáltal sugallja a nemleges választ. A (21)–(22) példákban sem explicit a visszautasítás, de ezekben a beszélő az indok közlésén kívül egyéb enyhítő stratégiát is alkalmaz (köszönetnyilvánítás (21), sajnálkozás (22), vö. Szili 2002b). A megnyilatkozás szekvenciális kontextusa meghatározó szerepet játszik abban, hogy a meghívó fél ki tudja következtetni a visszautasítást.

4.3. Részösszefoglalás

Harmadik esettanulmányunkban megmutattuk, hogy az alkalmi társalgási implikaturák kutatásában eddig alkalmazott filozófiai módszerek (gondolatkísérlet, intuíción) termékenyen egészíthetők ki a jelenség korpuszalapú vizsgálatával. A konverzációelemzés elméleti keretét felhasználva a szekvenciális kontextusra való rákereséssel olyan implikaturákat nyertünk ki a korpuszból, amelyek diszpreferált válaszselektívsként funkcionálnak.

A sugallt jelentések korpuszalapú elemzése során az előfordulásokat egyenként, kvalitatív módon kell megvizsgálni. Az előfordulások azonosításában a kutató nyelvhasználati intuíciónak meghatározó szerepet játszik, hiszen ahhoz, hogy a korpuszban azonosítsunk egy implikaturát, ugyanúgy ki kell azt következtetnünk, mint a sugallt jelentést tartalmazó megnyilatkozás eredeti recipiensének.

A kézi elemzés azért is elengedhetetlen, mert sok előfordulásról kiderül, hogy nem a keresett cselekvés. A módszer hátránya, hogy csak az előre meghatározott mintázatokra lehet keresni, így releváns előfordulások maradhatnak rejtve.

A társalgáselemzés eredményeinek alkalmazása az implikaturakutatásban nemcsak a jelenség korpuszalapú vizsgálatát teszi lehetővé, hanem arról is differenciáltabb képet ad, hogy milyen szerepe van a kontextusnak az implikaturák kikövetkeztetésében. Ezért megállapítható, hogy a grice-i pragmatikaelmélet és a konverzációelemzés együttes alkalmazása a sugallt jelentések kutatásában gyümölcsöző, mert a két elméleti keret erősíti egymást: integrációjuk közelebb juttat minket a jelenség megértéséhez, mint ha csupán egyetlen elméleti keretben dolgoznánk (vö. Kertész–Rákosi 2012: 239).

5. Konklúzió

A korpuszbeli előfordulások változatossága és spontaneitása nagymértékben gazdagíthatja a nyelvhasználat működéséről szerzett ismereteinket. Az aktuális nyelvhasználati példák között olyan előfordulásokat is találhatunk, amelyek más adatforrások alapján nem lennének kinyerhetőek. Esettanulmányainkban azonban azt is megmutattuk, hogy a korpuszhasználat módszertani elvárása ellenére a rejtőzködő pragmatikai jelenségek csak korlátozottan vizsgálhatóak a korpuszmódszer segítségével. Az implicit pragmatikai jelenségek kutatásakor korpuszvezérelt vizsgálat nem lehetséges, csak korlátozottan korpuszalapú. Ugyanis nem minden releváns előfordulás található meg automatikus kereséssel, csupán előre meghatározott mintázatokra kereshetünk rá, és egyes talált előfordulások nem a keresett jelenség példái. Ráadásul a kapott eredményt az is befolyásolja, hogy a használt korpuszban milyen keresési lehetőségek vannak.

Az előfordulásoknak a vizsgált pragmatikai jelenség(ek) megnyilvánulásaiként való azonosításához, kategorizálásához és magyarázatához a kontextusra és a kutató nyelvhasználati intuíciójára támaszkodó egyedi, kvalitatív elemzés is szükséges. A korpuszok hatékonyabb felhasználásához a pragmatika területén pragmatikai és kontextuális annotáció lenne kívánatos, amely azonban szükségképpen az annotációs kereten és az annotálók nyelvhasználati intuícióján alapszik. Így az intuíció mint adatforrás mindig jelen van és lesz a korpuszra alapozó kutatásokban is, ami egyben azt is jelenti, hogy a korpuszhasználat során a kvalitatív módszerek még akkor is jelen vannak, ha a hangsúly a kvantitatív kutatáson van.

Irodalom

- Aijmer, Karin 2018. Corpus pragmatics: From form to function. In: Jucker, Andreas H. – Schneider, Klaus P. – Bublitz, Wolfram (eds.): *Methods in pragmatics*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. 555–585.
- Austin, John L. 1962. *How to do things with words*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Biber, Douglas 2010. Corpus-based and corpus-driven analysis of language variation and use. In: Heine, Bernd – Narrog, Heiko (eds.): *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. Oxford: Oxford University Press. 159–192.
- Blum-Kulka, Shoshana – House, Juliane – Kasper, Gabriele (eds.) 1989. *Cross-cultural pragmatics: request and apologies*. Norwood: Ablex.
- Bolinger, Dwight 1978. Yes-no questions are not alternative questions. In: Hiz, Henry (ed.): *Questions*. Dordrecht: Reidel. 87–105.
- Dóla Mónika 2006. Formulaszerű elemSORok a meghívás beszédaktusában. *THL2 (A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata [Journal of Teaching Hungarian as a 2nd Language and Hungarian Culture])* 2: 41–55.
- Grice, H. Paul 1975. Logic and conversation. In: Cole, Peter – Morgan, Jerry L. (eds.): *Syntax and semantics 3. Speech acts*. New York: Academic Press. 41–58.
- Horn, Laurence R. 1984. Toward a new taxonomy for pragmatic inference: Q-based and R-based implicature. In: Schiffrin, Deborah (ed.): *Meaning, form and use in context (GURT '84)*. Washington: Georgetown University Press. 11–42.
- Kertész András – Rákosi Csilla 2012. *Data and evidence in linguistics: a plausible argumentation model*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Krejcie, Robert V. – Morgan, Daryle W. 1970. Determining sample size for research activities. *Educational and Psychological Measurement* 30: 607–610.
- Krékits József 2006. *Felszólító performatív beszédaktusok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lederer, Jenny 2016. Finding source domain triggers. How corpus methodologies aid in the analysis of conceptual metaphor. *International Journal of Corpus Linguistics* 21: 527–558.

- Németh T. Enikő 2019. *Implicit subject and direct object arguments in Hungarian language use: grammar and pragmatics interacting*. Sheffield, Bristol: Equinox.
- O’Keefee, Anne 2018. Corpus-based function-to-form approaches. In: Jucker, Andreas H. – Schneider, Klaus P. – Bublitz, Wolfram (eds.): *Methods in pragmatics*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. 587–618.
- Oravecz Csaba – Váradi Tamás – Sass Bálint 2014. The Hungarian gigaword corpus. In: Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid – Declerck, Thierry – Loftsson, Hrafn – Maegaard, Bente – Mariani, Joseph – Moreno, Asuncion – Odijk, Jan – Piperidis, Stelios (eds.): *Proceedings of the ninth international conference on language resources and evaluation (LREC-2014)*. Reykjavik: European Languages Resources Association (ELRA). 1719–1723.
- Pomerantz, Anita – Heritage, John 2013. Preference. In: Sidnell, Jack – Stivers, Tanya (eds.): *The handbook of conversation analysis*. Oxford: Wiley-Blackwell. 210–228.
- Sacks, Harvey 1987. On the preferences for agreement and contiguity in sequences in conversation. In: Button, Graham – Lee, John R. E. (eds.): *Talk and social organisation*. Clevedon, UK: Multilingual Matters. 54–69.
- Sacks, Harvey 1992. *Lectures on Conversation*, 2 Vols. (Fall 1964–Spring 1972). Oxford: Blackwell.
- Sass Bálint 2007. *Jóízű Mazsolázás a korpuszból*. XVII. MANYE kongresszus, Siófok, 2007. ápr. 19–21. <https://docplayer.hu/21569821-Joizu-mazsolazas-a-korpuszbol.html>
- Schegloff, Emanuel A. 1968. Sequencing in conversational openings. *American Anthropologist* 70: 1075–1095.
- Schegloff, Emanuel A. – Sacks, Harvey 1973. Opening up closings. *Semiotica* 8: 289–327.
- Searle, John R. 1969. *Speech acts. An essay in the philosophy of language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, John R. 1975. Indirect speech acts. In: Cole, Peter – Morgan, Jerry L. (eds.): *Syntax and semantics 3. Speech acts*. New York: Academic Press. 59–82.

- Simon Gábor 2018. Az igei jelentés metaforizációjának mintázatai. Nyelvtan- és korpuszvezérelt esettanulmányok. *Jelentés és Nyelvhasználat* 5: 1–36. <http://www.jeny.szte.hu/images/issues/2018/JENY-2018-SimonG.pdf>
- Sperber, Dan – Wilson, Deirdre 1995 [1986]. *Relevance: cognition and communication*. Oxford: Blackwell.
- Stivers, Tanya 2013. Sequence organization. In: Sidnell, Jack – Stivers, Tanya (eds.): *The handbook of conversation analysis*. Oxford: Wiley-Blackwell. 191–209.
- Szili Katalin 2002a. A kérés pragmatikája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 126: 12–30.
- Szili Katalin 2002b. Hogyan is mondunk német magyarul? *Magyar Nyelvőr* 126: 204–220.
- Taavitsainen, Irma – Jucker, Andreas H. 2015. Twenty years of historical pragmatics: Origins, developments and changing thought styles. *Journal of Historical Pragmatics* 16: 1–24.
- Tognini-Bonelli, Elena 2001. *Corpus linguistics at work*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

V. HANGZÁS

BENCZES RÉKA

A hangalaki motiváció szerepe az angol szóalkotásban

Kivonat

A modernkori nyelvtudomány általában az üzenet tartalmára helyezi a hangsúlyt, háttérbe szorítva annak formai, alaki tulajdonságait. Az elmúlt évtizedekben az a (hibás) szemlélet alakult ki, hogy a jakobsoni referenciális funkció egyben a nyelv „alapfunkciója” is, és a többi funkciót, mint például a poétikait, amely az üzenet formai, hangalaki szempontjaira fókuszál, a normálistól eltérőnek, sőt deviánsnak minősítették. Kutatások sora bizonyította azonban, hogy érzékenyek vagyunk a nyelv hangzására. Mindennapi nyelvhasználatunkat áthatja a poétikai funkció, éppen ezért a referenciális funkcióval való szembeállítás nem csak megalapozatlan, de nem is ad valós képet a nyelv működéséről. A tanulmány abból a felvetésből indul ki, hogy a szóalak befolyással bír a jelentésre: ez a jelenség a hangalaki motiváció. A hangalaki motiváció azokra a fonológiai körülményekre utal, amelyeknek köszönhetően nem önkényes kapcsolatok alakulhatnak ki *a)* hangalak és jelentés; és *b)* hangalak és hangalak között. A tanulmány célja, hogy felvázolja a hangalaki motiváció alapvető és központi szerepét az angol szóalkotásban és rámutasson ennek következményeire a nyelvleírás vonatkozásában.

1. Bevezetés

Az interneten számtalan olyan fórum vagy weboldal található, amely a tíz legsebbebb magyar szót gyűjti össze. Ezekon a listákon előkelő helyen szerepel az *anya*, *szív* vagy *haza* – a szavak szelekciója elsősorban a pozitív jelentéstartalommal magyarázható. Gyakoriak azonban ezeken a listákon az olyan szavak is, mint a *cipőfűző* – ami azzal indokolható, hogy „[h]a elvonatkoztatunk a jelentésétől,

behunyjuk a szemünket, akkor úgy hangzik, mint a madárcsicsergés”.¹ A *cipőfűző* kiválasztásakor tehát nem a szemantikai, hanem az esztétikai – konkrétan hangalaki – szempontok dominálhattak.

Az üzenet tartalmi, illetve formai megkülönböztetését a jakobsoni kommunikációs modell alapján a nyelv „poétikai”, illetve „referenciális” funkciójaként lehet megragadni (Jakobson 1960). Míg az előbbi az üzenet formai tulajdonságaira fókuszál és expresszív, játékos nyelvhasználat jellemzi, addig az utóbbi az információ- vagy ismeretátadást helyezi előtérbe. Bár Jakobson hangsúlyozta, hogy egy üzenet egyszerre több funkciót is betölthet, a modernkori nyelvtudomány általában az üzenet tartalmára helyezi a hangsúlyt, háttérbe szorítva annak formai, alaki tulajdonságait. Az elmúlt évtizedekben az a (hibás) szemlélet alakult ki, hogy az ún. referenciális funkció egyben a nyelv „alapfunkciója” is (lásd Waugh 1980), ami azzal járt, hogy számos meghatározó munkában a Jakobson (1960) által azonosított többi funkciót, mint például a poétikait, a normálistól eltérőnek, sőt deviánsnak minősítették.

Több mint egy évszázaddal ezelőtt fektette le Ferdinand de Saussure (1915/1959) a nyelvi jel önkényességének doktrínáját, tehát azt az elképzelést, miszerint a jelölő (a nyelvi jel hangalakja) és a jelölt (a nyelvi jel jelentése) közötti kapcsolat többnyire önkényes. Az angol *tree* szó hangalakjából [tri:] egy angolul nem beszélő nem tudja kikövetkeztetni a szó helyes jelentését („fa”). Bár a nyelvi jel önkényessége a kortárs nyelvtudomány konstans elemét képezte (és képezi mind a mai napig), az elmúlt évtizedekben egyre több olyan kutatás látott napvilágot, amely az önkényesség helyett a motiváció központi szerepét hangsúlyozza a nyelvi struktúrák szerveződésében. Ennek legkiterjedtebb elméleti megalapozását a kognitív nyelvészet kínálja, amely szerint a „nyelvi kifejezések jelentései a világ emberi megismerési módjain alapulnak, ezért motiváltak” (Tolcsvai Nagy 2017: 53). A szavak hangzása iránti figyelmünk, érdeklődésünk – sőt, lelkesedésünk (lásd *cipőfűző*) – arra enged következtetni, hogy a hangalak befolyással bírhat a nyelvhasználatra és így a jelentést is motiválhatja. Mindennapos nyelvhasználatunkat áthatja a poétikai funkció (lásd Carter 1999), éppen ezért a referenciális funkcióval való szembenállása nem csak hogy megalapozatlan, de nem is nyújt valós képet a nyelv működéséről.

De mire is utal a „poétikai funkció” kifejezés? Alapvetően a hangalakra való fókuszáltságra, amely nyelvi szinten szójátékok, rímelő és/vagy alliteráló szóösszetételek vagy akár megakadásjelenségek formájában is manifesztálódhat (lásd például Cook 2000; Crystal 1998). Norrick (1993: 131) szerint a nyelvi játék

¹ Forrás: <https://www.hoxa.hu/legszebb-magyar-szavak-forum> (letöltve: 2019. július 08.).

annyira alapvető eleme a mindennapi kommunikációnak, hogy „a társalgás inkább a performancia és a szórakozás felé irányul, mintsem az információ minél eredményesebben történő átadására”. Mindennapi nyelvhasználatunk tehát „játékos, metaforikus, a hangalakra és a nyelvi kódra fókuszált, nem önkényes, hanem jellegzetesen motivált” (Hall 2001: 81).

A tanulmány felépítése a következő: a második fejezet definiálja a hangalaki motivációt, és bemutatja annak két fő típusát. A hangalaki motiváció szerepét előbb a fonesztémák (harmadik fejezet), majd a hangutánzó szavak (negyedik fejezet), végül pedig a szóösszetételek (ötödik fejezet) kialakulásában vizsgálja a tanulmány. A hatodik fejezet összefoglalja a főbb megállapításokat, és rámutat azok következményeire a nyelvelírás vonatkozásában.

2. Hangalaki motiváció

A nyelvi jel önkényességének doktrínájával szemben a tanulmány azt állítja, hogy a hangalak befolyással bír a jelentésre. Ez a jelenség a hangalaki motiváció (*phonological motivation*) – lásd Benczes (2019). A kifejezéssel kapcsolatosan azonban számtalan probléma merül fel – kezdve a „motiváció” fogalmával. A nyelvészetben a *motivációt* ugyanis többféle értelmezésben alkalmazták, az elemzés több szintjén, és jelentését gyakran magától értetődőnek tekintették (Radden–Panther 2004: 2–4). A jelen tanulmány a motivációt annak kognitív nyelvészeti értelmezése alapján definiálja, miszerint „egy nyelvi egység akkor motivált, ha valamely jellemzőit valamilyen nyelvi forrás és nyelvtől független tényező alakítja” (Tolcsvai Nagy 2013: 198). Maga a *phonological motivation* kifejezés sem számít újszerűnek, bár a szakirodalomban más jelentéssel alkalmazták: a fonológiában például a hasonulás kapcsán használatos (például Lass 1984). A *hangalaki motiváció* jelen értelmezése azokra a fonológiai feltételekre utal, amelyek nem önkényes kapcsolathoz vezetnek a) hangalak és jelentés; és b) hangalak és hangalak között.

2.1. Hangalak és jelentés közötti motiváltság

A jelölt, avagy maga a fogalom, amit a jel felidéz, motiválhatja a hangalakot (azaz a jelölőt) – ezt a kapcsolatot nevezi a szakirodalom „ikonicitásnak” vagy „ikonikuságnak” (lásd például Radden–Panther 2004; Ladányi 2017). Legtipikusabb példái a hangutánzó szavak (például *kakukk*, *miau*), „amelyek az észlelt hangjelenséget nyelvileg egy, a hangjelenséget sematikusán leképező hangszóval

jelenítik meg” (Ladányi 2017: 524). Hangalak és jelentés közötti motivációs kapcsolat létrejöhet úgy is, hogy a hangalak motiválja a nyelvi jel tartalmát. Ezt a jelenséget illusztrálják az úgynevezett fonesztémák (Székely 2015), azaz a nyelv olyan szubmorfemikus hangkombinációi, amelyek valamely jelentéssel asszociálhatók.

A hangalak és jelentés közötti motivációs folyamatok ekképpen való leírása azt a benyomást kelti, hogy a két folyamat megkülönböztetése egyértelmű. Ez azonban távolról sincs így, mert a hangalak és jelentés közötti motiváltság gyakran kétirányú, azaz egy véletlenszerű hasonlóságot természetes kapcsolatként kezdünk érezni és értelmezni, és amely kapcsolat további hangalak és jelentés párok kialakulásához vezethet. Összefoglalva: a hangalak és jelentés közötti hangalaki motiváció olyan nem önkényes kapcsolatokra utal, amelyek esetében a hangalak tükrözi vagy alakítja a jelentést. Az itt bevezetett értelmezés előnye, hogy nem specifikálja a motivációs kapcsolat természetét, azaz a motivációs folyamat irányultságának kérdését nyitva hagyja, és biztosítja annak kétirányú megközelítését.

2.2. Hangalak és hangalak közötti motiváltság

A hangalak és hangalak közötti motiváltság azokra a jelenségekre terjed ki, amelyeknél egy szó hangalakja befolyásolja egy másik szó hangalakját. Tipikus manifesztációi az alliteráló összetételek, mint például az angol *belly button* (szó szerint: pocak + gomb, azaz „köldök”). Benczes (2010: 222) megállapítása szerint az alliterációnak köszönhetően lett az összetétel előtagja *belly és nem tummy* (ami nem csak a *belly* szinonimája, de stílusában hasonlóan informális). Ezzel szemben a *tummy trouble* („hasfájás”) nem *belly trouble – valószínűleg szintén az alliteráló hangzás miatt.

A hangalak és hangalak közötti motiváció rimelő összetételek formájában is tetstet ölthet. Kiválóan tükrözi ezt a jelenséget a *snail mail* összetétel (szó szerint: csiga + posta, azaz „hagyományos, azaz postai úton kézbesített levél”), amely az email megjelenése után kezdett elterjedni. Valószínűsíthető, hogy az előtag kiválasztásánál szerepet játszhatott az alaptaggal való rim, hiszen más állatokra is jellemző a lassúság (például teknősbéka). Az összetétel szellemessége (és kreativitása) abban az ellentétben keresendő, amelyet az összetételei tagok közötti felszíni hasonlóság és a közöttük lévő egyértelmű fogalmi különbözőség kelt (lásd Benczes 2012).

3. Hangszimbolika

Legáltalánosabb értelmezése szerint a hangszimbolika „hangalak és jelentés közötti közvetlen kapcsolat” (Hinton és mtsai. 1994: 1).² Marchand (1959: 146) szerint a hangszimbolika ösztönös emberi képesség és univerzális jellegzetessége a nyelvnek. Ez utóbbi véleményen vannak Lahti és mtsai. (2014) is. De vajon milyen mértékű univerzalizmusról beszélhetünk? A válasz nem egyértelmű, ugyanis bizonyos hangszimbolikai jelenségek viszonylag szélesen reprezentáltak és sok nyelvben előfordulnak, míg más jelenségek nyelvspecifikusak. Az előbbi eset kiváló példája a kicsinyítő alak, amit az Ulтан (1978) által vizsgált nyelvek 90%-ában elől képzett magánhangzók szimbolizálnak. Hasonló eredményekről számolt be Ohala (1984): azok a szavak, amelyek a kicsiségre utalnak, a nyelvek nagy többségében magas akusztikus frekvenciájú magánhangzót és/vagy más-salhangzót tartalmaznak (például angol *teeny*, magyar *kicsi*, francia *petit*, görög *mikro*, spanyol *chico* stb.). Ezzel szemben a nagy méretre utaló szavakban gyakrabban fordulnak elő alacsony akusztikus frekvenciájú hangok (például angol *humongous*, magyar *nagy*, francia *grand*, görög *makro*, spanyol *gordo* stb.). A hangzás és jelentés (méret) közötti korrelációt Ohala a magánhangzók akusztikus frekvenciájával magyarázza, azaz a rövidebb/hosszabb hullámhosszok ikonikus kapcsolatban állnak a kicsiséggel/nagysággal.³

Hinton és mtsai. (1994: 9) három olyan hangszimbolikai stratégiát említenek, amelyek univerzálisnak tekinthetők (azaz olyan stratégiák, amelyek a nyelvek többségében fellelhetők): 1) reduplikáció (bár mértéke nagyon eltérő lehet az egyes nyelvekben – a reduplikációról bővebben a következő alfejezetben lesz szó); 2) nem szokványos beszédhangok alkalmazása (megjegyzendő, hogy a hangtani változásoknak nincsen hatásuk egy adott nyelv hangszimbolikai lexi-konjára, azaz olyan fonémák, amelyek már eltűntek a nyelvből továbbra is fellelhetők hangutánzó és/vagy hangfestő szavakban);⁴ és 3) bizonyos

² Ez az értelmezés összecseng az ikonicitás szűkebben vett értelmezésével (lásd Bolinger–Sears 1981).

³ Fónagy (1999a: 99) szerint a hangokhoz rendelt fogalmak ún. „fonetikai metaforák” útján alakulnak ki, amelyek nyelvtől függetlenek, de lexikai asszociációk útján nyelvspecifikussá is válhatnak (aminek következtében eltérések is adódhatnak nyelvek között).

⁴ Erről részletesen lásd Rhodes (1994) ún. „vad” alakjait („wild forms”), amelyek a lehető legpontosabban utánozzák környezetünk hangjait (például azok a hangok, amelyeket állatok adnak ki). Ezekből a „vad” hangsorokból alakulnak ki a „megszelídített” verziók a hangutánzó szavak, illetve a közelítő fonémák (vagy azok kombinációjának) segítségével – például *kukurikú*.

beszédhangok asszociációja szemantikai tartományokkal (például méret, világosság, sötétség, távolság stb.).⁵

Az univerzális tendenciák kialakulásáról többféle magyarázat is született: a nyelven kívüli tényezők (ez a lehetőség figyelhető meg például a hangutánzó szavak esetében, ahol a hangalakot a nyelven kívüli akusztikai percepció jellegzetességei befolyásolják), az emberi idegrendszer és kogníció sajátosságai, illetve az emberi interakciók univerzális tulajdonságai. Ez utóbbi legrészletesebb bemutatása Ohalától (1994) származik, aki a hangszimbolikát „etológiai” (326. oldal) és innát jelenségként definiálja, ami az állatok és az emberek kommunikációjában is megtalálható, és a nyelvnek nem egy kulturálisan adott tulajdonsága (331. oldal).

A hangszimbolika fonesztémákon keresztül is manifesztálódik. Bár korábbi kutatások a fonesztémákat illetően többnyire a mássalhangzókra helyezték a hangsúlyt, a magánhangzók is hordozhatnak szimbolikus jelentést (Marchand 1959). A magánhangzó hosszúsága ikonikusan tükrözheti a hang hosszát, ami a NAGYOBB ALAK NAGYOBB TARTALOM (és a KISEBB ALAK KISEBB TARTALOM) fogalmi metaforákban ölt testet – lásd például *hoot* ([hu:t] „huhog”), *toot* ([tu:t] „dudál”) vagy *boom* ([bu:m] „dörren”) (amelyek hosszabb hangaktivitást implikálnak), szemben a *ping* ([pɪŋ] „füttyül”) vagy *click* ([kɪk] „kattan”) szavakkal. Mindazonáltal az angolban előforduló magánhangzó fonesztémák tárgyalása általában kimerül az ablautváltakozáson alapuló ikerszavak vizsgálatában (lásd például *chit-chat* vagy *hip-hop*) – ezekről részletesen lásd Benczes (2019).

A jelen tanulmány a mássalhangzókat illetően két csoportot különít el: a szó eleji fonesztémákat és a szóvégi fonesztémákat. Megjegyzendő, hogy az angol nyelvű szakirodalomban fellelhető fonesztémák listái komoly eltéréseket mutatnak, és semmilyen konszenzus nem létezik arra nézve, hogy milyen szegmenseknek kellene idetartozniuk. Az egyik legelső, fonesztémákról szóló munka, Bloomfield (1933), csupán négy szóeleji (*fl-*, *gl-*, *sn-* és *b-*) és két szóvégi fonesztémát azonosít, és még Bolinger (1950) tanulmánya is, ami az egyik legátfogóbb kutatás a témában, csak néhány fonesztémát említ (többek között *fl-*, *gl-*, *tw-* és *ump*). Az eddigi legrészletesebb lista Marchandtól (1969) származik, aki 45 szóeleji és 71 szóvégi fonesztémát sorol fel. Ezzel a listával azonban az a probléma, hogy sok olyan fonesztéma is szerepel rajta, amelyhez egyetlen példa társul, vagy olyan szóban fordul elő a fonesztéma, amelynek jelentése homályos (vagy a szó már kihaltnak tekinthető).

⁵ A szemantikai tartományokról részletesen lásd Hinton és mtsai. (1994: 10).

Nagy előrelépést jelentett a témában Hutchins (1998) pszicholingvisztikai munkája,⁶ amely 46 fonesztéma jogosultságát vizsgálta beszélők intuíciói alapján – Hutchins listáját korpusznyelvészeti vizsgálatok is részben alátámasztották (lásd Otis–Sagi 2008). Az alábbi táblázatok (1. és 2. táblázat) tehát nem képesek megjeleníteni az angolban előforduló összes fonesztémát, mert ilyen adatbázisok nem léteznek. A táblázatok az angolban előforduló *lehetséges* fonesztémákat sorolják fel Hutchins (1998) listája alapján, kiegészítve és kibővítve Marchand (1969) adataival (ahol ez lehetséges). A középső oszlop címe („asszociált jelentés”) arra utal, hogy ezek a „jelentések” nem rigidek, sőt, inkább csak közelítéseknek tekinthetők – amelyek természetszerűleg erősen kontextusfüggők.

1. táblázat. Szóeleji fonesztémák az angolban (Hutchins 1998: 66–67 alapján).

Fonesztéma	Asszociált jelentés	Példa
<i>bl-</i>	blow up, swell	<i>blow, blast, blaze, blurt</i>
	be round, swollen or globular in shape	<i>bloat, blob</i>
<i>cl-</i>	two things coming together or separating often producing a noise	<i>clang, clap</i>
<i>cr-</i>	jarring, harsh, grating or unpleasant noise	<i>creak, croak, cry</i>
<i>dr-</i>	pulling down or restraining or having a languid, listless quality	<i>drag, drowse, drug</i>
<i>fl-</i>	extended, continuous, rapidly repeated or rhythmic motion	<i>flit, flutter</i>
	characteristic motion of liquids or gasses	<i>flow, fly</i>
<i>gl-</i>	connected to light and vision	<i>glare, glance, glare, glimpse, glower</i>
	something visually salient	<i>glass, gleam, glow, glitter</i>
<i>gr-</i>	deep-toned, complaining or menacing noise	<i>growl, grundle, gruff, grumble, grunt</i>

⁶ A fonesztémák pszicholingvisztikai kutatásáról lásd még Abelin (1999) és Bergen (2004).

Fonesztéma	Asszociált jelentés	Példa
<i>sc/sk-</i>	pertaining to the surface, edges or thinness	<i>scalp, skin</i>
	superficial, not deep	<i>skim</i>
<i>scr/kr-</i>	unpleasant sounds or irregular movement	<i>scream, screech, screw</i>
<i>sl-</i>	falling or sliding movement	<i>slide, slither, slip, slouch, slump, slalom</i>
	physical or verbal attack	<i>slap, slash, slaughter, slander, slit, slay</i>
	slimy, slushy matter	<i>slime, slop, slobber, slush, sludge</i>
<i>sm-</i>	belittling, insulting or pejorative term	<i>smear, sirk, smug</i>
<i>sn-</i>	sound and movement in connection with the mouth or nose	<i>snout, sniff, snore, snort, snivel, sneeze, sneer, snuff, snarl, snicker, snigger</i>
	snobbishness, inquisitiveness	<i>snob, snoop</i>
<i>sp-</i>	jet movement	<i>spew, spit, spout, spurt, spatter</i>
<i>spl-</i>	diverge or spread out from a point	<i>splay, splint, split</i>
<i>spr-</i>	radiate out from a point or to be elongated	<i>sprawl, spray, spread</i>
<i>squ-</i>	something soft, spongy, squishy or compressed	<i>squash</i>
	constrict, compress or squeeze something	<i>squish, squeeze, squint</i>
<i>st-</i>	something firm, upright, regular or powerful	<i>stab, stand, stiff</i>
<i>str-</i>	use of muscles or forceful action in a line	<i>stretch, straddle, stray</i>
	something linear	<i>straight</i>

Fonesztéma	Asszociált jelentés	Példa
<i>sw-</i>	oscillate or move rhythmically to and fro	<i>sweep, swing, sway, swat, swish, swoosh, swerve</i>
<i>tr-</i>	a path or to walk in a line	<i>trail, tramp, trudge</i>
<i>tw-</i>	small, twisting movements	<i>twitch, twist, twirl, tweak, twiddle</i>
<i>wr-</i>	twist, turn	<i>wrest, wring, writhe</i>
<i>spit</i>	rush of liquid	<i>spat, spout, spurt</i>
<i>strip</i>	line having breadth	<i>strap, strip, stripe</i>

2. táblázat. Szóvégi fonesztémák az angolban (Hutchins 1998: 68–70 alapján).

Fonesztéma	Asszociált jelentés	Példa
<i>-ack</i>	collision creating noise or action with abrupt end	<i>smack, thwack, whack</i>
<i>-am</i>	restrain something or force something into a confined space	<i>cram, jam, ram</i>
<i>-amp</i>	restrain or force to fit in a space	<i>champ, clamp, tamp</i>
<i>-ap</i>	bounded thing, action or event something with a definite or salient end	<i>rap, snap, tap</i>
<i>-ash</i>	reckless, violent or destructive action or collision	<i>crash, slash, smash</i>
<i>-asp</i>	harsh or grating noise	<i>gasp, rasp</i>
<i>-awl</i>	something slow, dragged out or stretched out	<i>crawl, drawl, sprawl</i>
<i>-ick</i>	something sudden, abrupt or sharp	<i>flick, kick, prick</i>
<i>-inge</i>	sudden, sharp spasm or contracting motion	<i>cringe, twinge</i>
<i>-ip</i>	brisk, quick movement	<i>blip, skip, zip</i>
<i>-irl/url</i>	something twisted, knotted or intertwined	<i>curl, swirl, twirl</i>
<i>-isp</i>	swift, fleeting or bounded movement or action	<i>crisp, wisp</i>

Fonesztéma	Asszociált jelentés	Példa
-[V]ng	sharp, quick movement producing an oscillating sound	<i>bang, clang, ring</i>
-[V]nk	sharp, quick movement accompanied by a ringing sound	<i>clank, thunk, yank</i>
-oil	pertaining to liquids or to cooking	<i>boil, oil, roil</i>
-olt	powerful, high energy source in motion, often sudden or angular	<i>bolt, jolt, volt</i>
-oop	curved, concave or hollow space or thing	<i>loop, hop</i>
	smooth, swooshing motion tracing such a path	<i>swoop</i>
-ouch	something careless, slovenly or low	<i>crouch, slouch, couch [potato]</i>
-owl	sinister thing, action or event	<i>growl, prowl, scowl</i>
-[V]sk	brief or fleeting movement or action	<i>brisk, brusque, whisk</i>
-ump	something heavy, dense, low or compact	<i>bump, clump, dump, lump, stump</i>
-ust	growth or formation on a surface or projecting from a surface	<i>crust, dust, rust</i>
/m/, /n/, /ŋ/ (in middle or end of words)	vibrating, continuous sounds	<i>thunder, groan, chime, clang</i>
/ʃ/ (in final position after short vowel)	rushing air, gushing water	<i>dash, flash, squish, swish</i>
-ag	slow, tiring, tedious action	<i>drag, fag, flag, lag, sag</i>
-ug	pulling movement	<i>tug, lug, chug</i>
-umble	indistinct humming or rumbling noise	<i>mumble, rumble, grumble</i>
-uff	outburst of air or smoke	<i>puff, huff, snuff, chuff</i>

A szakirodalom a fonesztémák kialakulását illetően sincsen konszenzusos véleményen, de összességében kijelenthető, hogy a szemantikai rokonságra visszavezethető remotiváció nagy szerepet játszik a sokszor véletlenszerűnek ható imitáció (azaz maga a hangkombináció) és annak jelentése közötti megszilárdulásban. Szintén vitás kérdésnek számít az angol morfológiában a fonesztémák státusza, azaz: lehet-e a jelenséget egyáltalán a morfológián belül tárgyalni, vagy a fonesztémák a morfológián kívül esnek? Kwon–Round (2015) alapján a tanulmány az előbbi álláspontot képviseli, azaz a fonesztémákat az angol morfológia egységeinek tekinti, a morfémák és a fonesztémák közötti distinkciót továbbra is fenntartva. A fonesztémák definícióját a prototípus-alapú megközelítés alapján centrális tulajdonságok révén lehet megadni, amelyek a következők (uo. 11. oldal): hang és jelentés közötti hangszimbolikai kapcsolat; gyakori előfordulás a szótövekben; valamint transzparens, duális felépítés. A fonesztémák további jellegzetessége az ún. maradvány („residue”), azaz az a része a lexikai egységnek, ami nem hangszimbolikus (például a *slack* esetében az *-ack*). Kwon–Round szerint a maradvány különbözteti meg leginkább a fonesztémát a morfémától (bár maradványszerű egységnek tekinthetők az angol morfológiában *cranberry word*-ként számon tartott elemek). Kiemelendő, hogy nem minden fonesztéma rendelkezik ezekkel a tulajdonságokkal, hanem csak a kategória tipikus, centrális elemei. Vagyis, hasonlóan a nyelv más kategóriáihoz, a fonesztémáknál is fokozatosság figyelhető meg: egyes fonesztémák tipikusabbnak számítanak másokhoz képest. Mindez azzal jár, hogy a morfémák és fonesztémák közötti határvonal elmosódottnak tekinthető.

4. A hangutánzó szavak

Mi számít az angolban hangutánzó szónak és mekkora hányadát képezi a szóképzésnek? A kérdés megválaszolása nem könnyű: egyrészt nem született még egyértelmű és általánosan elfogadott definíciója a hangutánzó szavaknak,⁷ másrészt nem létezik teljeskörű gyűjtés sem (ez utóbbi az előbbiből következik). Kiindulási pontként a tanulmány az *Oxford English Dictionary (OED)* gyűjteményét veszi alapul, amely a címszavak etimológiája alatt külön jelöli azokat az elemeket, amelyek hangutánzáson alapulnak. 2017 júliusában az *OED* 1022 db. szót listázott „imitative”, „echoic” vagy „onomatopoeic” eredetűként – azaz olyan

⁷ Az értelmezési lehetőségek széles spektrumát jól példázza Hughes (2000), aki a fonesztémák vonatkozásában használja az onomatopoeia kifejezést.

szóként, amely valamilyen hangutánzáson alapul.⁸ Az *OED* listája (lásd Benczes 2019) rávilágít a szubjektív problémájára – nehéz egyértelműen eldönteni, hogy mi számít valóban hangutánzó szónak (hasonló véleményt fogalmaz meg Campbell 2005: 272) –, ezzel a szótárszerkesztők is tisztában voltak. A *gig* szónál például a következő megjegyzést olvashatjuk: „Perhaps onomatopoeic; the identity of the word in all senses is very doubtful”. Több címszónál az etimológia vagy kérdőjellel szerepel (lásd a *blumbering* esetében. „? Onomatopoeic”), vagy csak nagyon feltételesen van megadva (lásd például a nyelvből már kikopott *chymmer* esetében: „Apparently onomatopoeic [unless an error]”).

Az *OED* listája alapján több következtetés is levonható: 1) az angolban előforduló hangutánzó szavak (illetve szószerű elemek) valamilyen hangra **emlékeztetnek**; 2) a lexikalizáció különböző fokain állnak; 3) többféle alakjuk is lehetséges; és 4) nem követik feltétlenül az angol szóalkotási mintákat. Lefedik a korporális és imitatív hangszimbolikát, sőt, még a konvencionális hangszimbolikát is (a kategóriákról részletesen lásd Hinton és mtsai. 1994), ami azt feltételezi, hogy sokkal több hangutánzáson alapuló szó létezik az angolban, mint ami az *OED*-ben ténylegesen szerepel.

A (hang)utánzás mértékét illetően Rhodes (1994: 279) egy skála felállítását javasolja, amelynek „vad”, illetve már „megszelídített” végpontjai között helyezhetők el a hangutánzó szavak. A skála „vad” végpontján azok a hangsorok találhatók, amelyek olyan hangokat utánoznak, amelyek nem embertől származnak (hanem például állattól, tárgytól, természeti jelenségtől stb.), míg a megszelídített végponthoz azok a hangsorok esnek közelebb, amelyek esetében a hang valamennyire egybeesik a nyelvben létező fonémával (vagy annak kombinációjával). Így a rajzsorozatokban gyakorta előforduló *phzzz*, *hmmm* vagy *bzzz* elemek vad típusúak, míg a hasonlóan hangzó *fizz*, *hum* és *buzz* a megszelídített tartományba esnek.

A hangutánzó szavakat azonban – még akkor is, ha vadak – nem lehet teljesen véletlenszerűen létrehozni, kialakulásukat befolyásolja annak a nyelvnek a struktúrája, amelyhez tartoznak (ez magyarázza azt, hogy miért különbözőek a nyelvekben az „azonos” hangra utaló szavak, lásd *suttog*, *whisper* (angol), *flüstern* (német), *chuchoter* (francia)). Bár mindegyik szó tartalmaz szibilánst, a többi hangot illetően különbözőek, mert bizonyos hangkombinációk nyelvspecifikusak. A hangutánzó szavak tehát **konvención** alapulnak, aminek szerepét

⁸ Az *OED* nem tesz egyértelmű különbséget a jelzők között – a tanulmány mindhárom címkrét „hangutánzóként” azonosította.

az általános közvélekedés hajlamos alábecsülni (szemben a vélt „természetes kapcsolattal”).

A „természetesség” hangsúlyozása a hangutánzó szavak esetében azzal magyarázható, hogy megszoktuk a saját nyelvünket, és ezért nem is rendelkezünk róla objektív véleménnyel (Bredin 1996: 559). Hangutánzó szavaknál a beszélők „aktualizálják” a hang bizonyos elemeit, aminek következtében az eredeti hangot imitáló hangutánzó szót szinte lehetetlen nem megfelelőnek érezni (Adams 1973: 145). Következésképpen a *crack*, *growl* vagy *roar* szavak kifejezetten expresszívnek tűnhetnek, noha közelebről megvizsgálva alig hasonlítanak arra a hangra, amelyet utánoznak. Hajlamosak vagyunk „hallani” azt a hangot, amit a hangutánzó szó kifejez, ami a nyelv és a valóság konceptualizációja közötti reciprokális kapcsolatra utal (Hrushovski 1980: 46).

Mindez a hangutánzó szavak egy újabb lényeges aspektusát emeli ki. Amint összekapcsolunk egy szót egy hanggal, azonnal adódik, hogy azt hangutánzó szónak értelmezzük. A hangutánzó szó ekképpen önbeteljesítő jóslattá válik. A szó jelentése miatt „halljuk” az asszociált hangot, felkínálva annak a lehetőségét, hogy olyan hangokat interpretáljunk, amelyeket egyébként nem tudnánk (vagy nem is lenne rá késztetésünk). A hangok önmagukban nem hordoznak jelentést; csak akkor kerül hangutánzó jellegük előtérbe, amikor jelentéssel párosulnak. Bármely, hanggal asszociált szó hangutánzónak tűnhet, akkor is, ha a jelentés eredetileg nem alapult ilyen (vélt) hasonlóságon. Nyelvünket áthatja a jelentés és hangalak egymáshoz való igazítása: a hasonlóság, vagy akár valamely periférikus tulajdonság is elegendő lehet arra, hogy kapcsolatot teremtsünk közöttük.

5. Rím és alliteráció a szóösszetételekben

A folyamatosan növekvő információdömping következtében egyre szellemesebb, játékosabb és kreatívabb kifejezésekre van szükség ahhoz, hogy felkeltsük az olvasó/hallgató figyelmét. A figyelemfelkeltés egyik leghatékonyabb eszközei a rímen és alliteráción alapuló (gyakran gazdag metaforikus és metonimikus képi világgal párosuló) szóösszetételek (Benczes 2013). Nem ritka, hogy az újonnan képzett kifejezésben nagyobb hangsúlyt kapnak a fonológiai aspektusok, mint a szemantikai tényezők (azaz az összetételi tagok minél adekvátabb kiválasztása és az információ minél pontosabb közvetítése).

A tanulmány a hangalaki motiváción alapuló szóösszetételek két fő típusát különbözteti meg: az alliteráción, illetve a rímen alapuló összetételeket. Annak

ellenére, hogy a reduplikáción alapuló szóösszetételek már évszázadok óta az angol szókészlet állandó részét képezik, mégis kiszorultak a morfológiai elemzés fősodrából, két (szöges ellentétben álló) okból kifolyólag: a szakirodalom szerint vagy túl reguláris jelenségről van szó (azaz az összetétel tagjainak egyszerű másolásáról), és így nem jelentenek tudományos kihívást; vagy, éppen ellenkezőleg, túl irreguláris jelenségről beszélhetünk, és az ilyen jellegű szóalkotási formák a játékos/expresszív nyelvhasználat részének tekintendők (aminek következtében a reduplikáción alapuló összetételek újfent kiesnek a komoly tudományos vizsgáldás látóteréből).

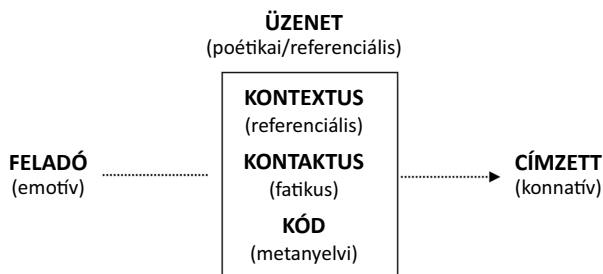
Azonban egyik fenti megállapítás sem helytálló. Először is, a reduplikáción alapuló összetételek nem csupán másoláson alapulnak. A beszélők az ilyen típusú összetételeket abból az intencióból hozzák létre, hogy olyan jelentést kommunikáljanak általuk, ami kizárólag a rímelő mintázathoz köthető. Nem véletlen, hogy Simon (2014: 57) a rímet mint „szimbolikus nyelvi struktúrát motiváló funkcionálásként”, azaz önálló kognitív műveletként kezeli, amelynek során a szemantikai és a fonológiai struktúra együttesen, párhuzamosan kerül feldolgozásra. Ebből a párhuzamos feldolgozásból alakulnak ki olyan, a rímhez köthető jelentésspektusok,⁹ mint az intimitás, a kontraszt, a megvetés, és az intenzifikáció (lásd Benczes 2019). Másodsor, a reduplikáción alapuló szóösszetételek egyáltalán nem korlátozódnak a játékos nyelvhasználatra – a hangalakra való fókuszáltság (a részleges reduplikációnak köszönhetően) kifejezetten negatív jelentéssel is képes felruházni az összetételt (Szabó–Benczes 2019).

A szemantikai aspektus mellett a rímen és alliteráción alapuló, ún. „kreatív” (azaz metaforán és/vagy metonímián alapuló – lásd Benczes 2014) angol szóösszetételeknél megjelennek a pragmatikai tényezők is (a rím pragmatikai aspektusainak részletes bemutatásáról ld. Simon 2014, 3. fejezet). A kreatív összetételek gazdag metaforikus és metonimikus képi világa már önmagában figyelemfelkeltő, ezt egészíti ki az alliteráció és a rím – amely még inkább a kifejezésre irányítja a figyelmet. Az alliteráció és a rím használata a szóképzésben élvezetet nyújt a beszélő számára, de megkívánja a befogadó „aktív részvételét” is, aki méltányolja, értékeli a nyelvi leleményességet. Ebben az értelemben az alliteráló és a rímelő kreatív összetételek elősegít(het)ik a beszédpartnerek közötti összetartozás, kötődés kialakulását.

⁹ A rím jelentésképző aspektusáról ld. Fónagy (1999b).

6. Összefoglalás

A jakobsoni referenciális funkció túlhangsúlyozása a kortárs nyelvelméletben azzal járt, hogy a többi funkciót „deviánsnak” vagy „szokatlannak” tekintették (Waugh 1980: 58). Ezzel szemben a tanulmány amellett érvelt, hogy az ún. poétikai funkció egyáltalán nem deviáns vagy szokatlan, és távolról sem csak a költői nyelv sajátossága, hanem a mindennapi nyelvhasználat része. Ebből adódóan a jakobsoni nyelvi funkciók modelljét módosítani szükséges – ezt az alternatív modellt az 1. ábra szemlélteti. Eszerint a poétikai funkció, amely a közleményre irányul, áll a kommunikációs folyamat középpontjában. Nem csupán a hat nyelvi funkció egyike, hanem magában foglalja a referenciális, a fatikus és a metanyelvi funkciókat is. Mindez azt vonja maga után, hogy módosítani szükséges a poétikai funkció eredeti, jakobsoni jelentését is (míserint a poétikai funkció nem képes önmagán túlmutatni). A poétikai funkció ettől sokkal több: maga az üzenet jelentést hordoz, azaz egyben referenciális is.

1. ábra. A jakobsoni kommunikációs modell alternatív értelmezése.

A hangalaki motiváció központi szerepének kihangsúlyozása változtatásokat indokol az általános nyelvelméletben is. Ennek megfelelően alapos indokkal ajánlható, hogy a morfológiai kutatások kitérjenek azokra a jelenségekre is, amelyek nem szükségszerűen produktívak és szabályalapúak, és amelyek nem illeszkednek szigorú morfológiai definíciókba vagy kategóriákba. Schmid (2011) alapján a tanulmány a morfológia (és a morféma mint kategória) prototípus-alapú megközelítését javasolja, ami kiterjeszhető olyan szavakra is, amelyeknek alkotóelemei a forma és jelentés közötti kapcsolat kevésbé egyértelmű manifesztációi – ezek közé sorolhatók a hangszimbolikán és hangfestésen alapuló szavak, a hangutánzó szavak, a szóösszevonások, a rímelő összetételek vagy az ablaut-változáson alapuló ikerszavak.

Kulturális antropológiai kutatások már utaltak a hangalaki motiváció prominenciájára a nyelvben. A poétikai funkció jelentőségének mértéke természetesen nyelvről nyelvre változhat, ezt a változatosságot tekintik egyes kutatók a nyelvi relativitás egyik fő területének (Lucy 1996: 55). A költői/játékos nyelvhasználat kulturális szokássá, gyakorlattá válhat (Sherzer 1987; Aczél 2011). Így tehát a hangalakra való fókuszáltság a nyelvi játékosság formájában, pragmatikai következményekkel is jár. A nyelvi struktúra és a nyelvhasználat ugyanis „kreatív, adaptív és emergens” (Sherzer 2002: 71). A nyelvtan és a szociolingvisztikai kontextus teremti meg azokat a lehetőségeket, amelyek végül a diskurzus által aktualizálódnak. Ez a diskurzus azonban „kifejezetten játékos és verbálisan művészi” (ibid.). Ez a felvetés visszavezet ahhoz, hogy a nyelvtudomány miként tekint a nyelvre. A hangalaki motiváció a megnyilvánulások interakcionális aspektusát emeli ki, egyértelműen demonstrálva a *langue* és a *parole*, illetve a kompetencia és performancia szétválaszthatatlanságát.

Érzékenyek vagyunk a nyelv hangzására, és ennek az érzékenységnek köszönhetően jelentést keresünk a szavak hangzásában. A fonesztémák, a hangutánzó szavak vagy a rímelő szóösszetételek mind jelentést hordoznak csupán a hangzásuk által, azért, mert a hangalakhoz – asszociáció útján – jelentést párosítunk. Ezek az asszociációk a nyelvi tudás részévé válnak, és ekképpen a nyelvi leírás részét kell, hogy képezzék.

Irodalom

- Abelin, Åsa 1999. *Studies in Sound Symbolism*. Gothenburg Monographs in Linguistics 17. Göteborg: University of Göteborg. <http://www.ling.gu.se/~abelin/ny%20inlaga.pdf>. Utolsó letöltés: 2016. 02. 18.
- Aczél Petra 2011. A retorikai horizont: beszédmód, szituáció, műfaj. In: Radvánszky Anikó (szerk.): *Retorika – Irodalom – Poétika*. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK. 74–86.
- Adams, Valerie 1973. *An Introduction to Modern English Word-formation*. London: Longman.
- Benczes, Réka 2010. Setting limits on creativity in the production and use of metaphorical and metonymical compounds. In: Michel, Sascha – Onysko, Alexander (eds.): *Cognitive Approaches to Word Formation*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 221–245.

- Benczes, Réka 2012. Why *snail mail* and not *turtle mail*? On the role of rhyme in novel creative compounds. In: Kleinke, Sonja – Kövecses, Zoltán – Musolff, Andreas – Szelid, Veronika (eds.): *Cognition and Culture: The Role of Metaphor and Metonymy*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 45–52.
- Benczes Réka 2013. Nem csupán nyelvi játék: az alliteráció és a rím szerepe az angol szóképzésben. In: Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *A megismerés és az értelmezés konstrukciói: Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 237–250.
- Benczes Réka 2014. Nyelvi kreativitás és motivációs tényezők a metaforikus és metonimikus összetételekben. In: Havas Ferenc – Horváth Katalin – Kugler Nóra – Vladár Zsuzsa (szerk.): *Nyelvben a világ: Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 31–39.
- Benczes, Réka 2019. *Rhyme Over Reason: Phonological Motivation in English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bergen, Benjamin K. 2004. The psychological reality of phonaesthemes. *Language* 80: 290–311.
- Bloomfield, Leonard 1933. *Language*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Bolinger, Dwight L. 1950. Rime, assonance, and morpheme analysis. *Word* 6: 117–136.
- Bolinger, Dwight – Sears, D. A. 1981. *Aspects of Language*. Harmadik kiadás. New York: Harcourt, Brace, Jovanovich.
- Bredin, Hugh 1996. Onomatopoeia as a figure and a linguistic principle. *New Literary History* 27: 555–569.
- Campbell, Lyle 2005. How to show languages are related: Methods for distant genetic relationship. In: Joseph, Brian D. – Janda, Richard D. (eds.): *The Handbook of Historical Linguistics*. Malden, MA: Blackwell Publishing. 262–282.
- Cook, Guy 2000. *Language Play, Language Learning*. Oxford: Oxford University Press.
- Crystal, David 1998. *Language Play*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Fónagy, Iván 1999a. Why iconicity? In: Nänny, Max – Fischer, Olga (eds.): *Form Miming Meaning: Iconicity in Language and Literature*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 3–36.

- Fónagy Iván. 1999b. *A költői nyelvről*. Budapest: Corvina.
- Hall, Geoff 2001. The poetics of everyday language. *CAUCE, Revista de Filología y su Didáctica* 24: 69–86.
- Hinton, Leanne – Nichols, Johanna – Ohala, John J. 1994. Introduction: Sound symbolic processes. In: Hinton, Leanne – Nichols, Johanna – Ohala, John J. (eds.): *Sound Symbolism*. Cambridge: Cambridge University Press. 1–12.
- Hrushovski, Benjamin 1980. The meaning of sound patterns in poetry: An interaction theory. *Poetics Today* 2: 39–56.
- Hughes, Geoffrey 2000. *A History of English Words*. Malden, MA: Blackwell.
- Hutchins, Sharon S. 1998. The psychological reality, variability, and compositionality of English phonaesthemes. Ph. D. dissertation, Emory University.
- Jakobson, Roman 1960. Closing statement: Linguistics and poetics. In: Sebeok, Thomas A. (szerk.): *Style in Language*. Cambridge, MA: MIT Press. 350–377.
- Kwon, Nahyun – Round, Erich R. 2015. Phonaesthemes in morphological theory. *Morphology* 25: 1–27.
- Ladányi Mária 2017. Alaktan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris. 503–660.
- Lahti, Katherine – Barrett, Rusty – Webster, Anthony K. 2014. Ideophones: Between grammar and poetry. *Pragmatics and Society* 5: 335–340.
- Lass, Roger 1984. *Phonology: An Introduction to Basic Concepts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lucy, John A. 1996. The scope of linguistic relativity: An analysis and review of empirical research. In: Gumperz, John J. – Levinson, Stephen (eds.): *Rethinking Linguistic Relativity*. Cambridge: Cambridge University Press. 37–69.
- Marchand, Hans 1959. Phonetic symbolism in English word-formation. *Indogermanische Forschungen* 64: 146–168.
- Marchand, Hans 1969. *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation: A Synchronic-Diachronic Approach*. Második, átdolgozott kiadás. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Norricks, Neal R. 1993. *Conversational Joking: Humour in Everyday Talk*. Bloomington, IN: Indiana University Press.

- Ohala, John J. 1984. An ethological perspective on common cross-language utilization of FO of voice. *Phonetica* 41: 1–16.
- Ohala, John J. 1994. The frequency code underlies the sound-symbolic use of voice pitch. In: Hinton, Leanne – Nichols, Johanna – Ohala, John J. (szerk.): *Sound Symbolism*. Cambridge: Cambridge University Press. 325–347.
- Otis, Katya – Sagi, Eyal. 2008. Phonaesthemes: A corpus-based analysis. In: Love, B. C. – McRae, K. – Sloutsky, V. M. (eds.): *Proceedings of the 30th Annual Meeting of the Cognitive Science Society*. Austin, TX: Cognitive Science Society. 65–70.
- Radden, Günter – Panther, Klaus-Uwe 2004. Introduction: Reflections on motivation. In: Radden, Günter – Panther, Klaus-Uwe (eds.): *Studies in Linguistic Motivation*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 1–46.
- Rhodes, Richard 1994. Aural images. In: Hinton, Leanne – Nichols, Johanna – Ohala, John J. (szerk.): *Sound Symbolism*. Cambridge: Cambridge University Press. 276–292.
- Saussure, Ferdinand de 1959 [1915]. *Course in General Linguistics*. Edited by Bally, Charles – Sechehaye, Albert – Riedlinger, Albert, translated by Baskin, Carlisle. New York: McGraw Hill.
- Schmid, Hans-Jörg 2011. *English Morphology and Word-formation*. Második, átdolgozott kiadás. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Sherzer, Joel 1987. A discourse-centered approach to language and culture. *American Anthropologist* 89: 295–309.
- Sherzer, Joel 2002. *Speech Play and Verbal Art*. Austin, TX: University of Texas.
- Simon Gábor. 2014. *Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Szabó, Lilla – Benczes, Réka 2019. Mind your rhyme: Insult and derogation in English rhyming compounds. In: Uberman, Agnieszka (ed.): *Text-Sentence-Word: Studies in English Linguistics III*. Rzeszów: University of Rzeszów. 92–108.
- Székely Zsuzsa. 2015. A motiváció kérdése a nyelvészetben. In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Motiváltság és nyelvi ikonicitás*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület. 11–22.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris.

- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Bevezetés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris. 23–71.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. *Nyelvtan*. Budapest: Osiris.
- Ullian, Russell 1978. Size-sound symbolism. In: Greenberg, Joseph (eds.): *Universals of Human Language. Volume II: Phonology*. Stanford, CA: Stanford University Press. 525–568.
- Waugh, Linda R. 1980. The poetic function in the theory of Roman Jakobson. *Poetics Today* 2: 57–82.

MARKÓ ALEXANDRA – BARTÓK MÁRTON – CSAPÓ TAMÁS
GÁBOR – GRÁCZI TEKLA ETELKA – DEME ANDREA

Az előlségi harmónia a magyarban – artikulációs szempontok¹

Kivonat

A tanulmány célja a magyar egy szótagos harmonikus és antiharmonikus tövekben megjelenő *í* magánhangzó artikulációs elemzése. Gyakran idézett munkájukban Beňuš és Gafos (2007) három beszélő artikulációs adatai alapján azt állítják, hogy az antiharmonikus magyar tövekben az *í* ejtése közben a nyelv helyzete hátrébb van a szájüregben, mint ugyanezen magánhangzó ejtésekor a harmonikus tövekben. A szerzők eltérő harmonikus és antiharmonikus töveket hasonlítottak össze, még ha a mássalhangzós kontextus többé-kevésbé kontrollált volt is.

A jelen kísérletben a *szív* és a *nyír* szavak homofón változatait elemeztük, amelyek főnévként harmonikusan viselkednek (például *szívvel*, *nyírrrel*), míg igei használatukban antiharmonikusan (például *szívod*, *nyírod*). A szavakat négy beszélő bemondásában rögzítettük egyrészt izoláltan (a szavakat önmagukban, ahol a névszói és igei funkciók elkülönítését a beszélőknek mutatott képek segítségével kíséreltük meg elicitálni), másrészt kontextusban, ahol a célszavakat kontrollált módon elől, illetve hátul képzett magánhangzók követték. A kísérletet elektromágneses artikulográfia segítségével végeztük, és a nyelv elülső részére helyezett négy szenzor vízszintes helyzetének szekvenciáját hasonlítottuk össze a harmonikus és az antiharmonikus kondíciókban általánosított additív modellekkel. Az

---

¹ A tanulmány szerzői az MTA–ELTE „Lendület” Lingvális Artikuláció Kutatócsoport tagjai, kutatásukat az MTA támogatása tette lehetővé. Ezen túlmenően Bartók Márton, Deme Andrea és Markó Alexandra az ELTE, Csapó Tamás Gábor a BME, Grácsi Tekla Etelka a Nyelvtudományi Intézet Munkatársa.

eredmények szerint a szenzorok vízszintes helyzete nem tért el a kondíciók mentén sem az izolált, sem a kontextusba ágyazott helyzetben.

1. Bevezetés

A magánhangzó-harmónia olyan fonológiai jelenség, amelyben egy adott tartományon (például tő vagy szóalak) belül a magánhangzók valamely sajátosságukban hasonlók egymáshoz. A jelenség eredetét sokan a magánhangzók között (a köztes mássalhangzón áthatolva) érvényesülő koartikulációs hatás grammatikalizálódásaként értelmezik (vö. például Beňuš–Gafos 2007).

A magyar elölégi harmónia az a jelenségkör, amelyben a tő és a szóalak magánhangzói elölégüket tekintve hasonlók egymáshoz (azaz leegyszerűsítve vagy mind elöl, vagy mind hátul képzettek). A magánhangzóknek a tőn belüli hasonlóságát *hangrend*nek nevezzük, és ennek típusai között szokás megkülönböztetni hagyományos elnevezéssel (vö. Nádasdy–Siptár 1994) egyrészt *magas* hangrendű töveket, ahol minden magánhangzó elülső vagy palatális, lásd az (1) alatti szavakat:

(1) teher, bicikli, szekrény, ötvös, ünnep.

A másik csoportba az úgynevezett *mély* hangrendű tövek tartoznak, ahol minden magánhangzó hátulsó vagy veláris, lásd (2):

(2) ajtó, hullám, doboz, matrac.

Meg kell jegyeznünk, hogy a hangrend hagyományos megnevezéseiként a *magas* és a *mély* terminusok a magánhangzók percepcióis jellemzésére mennek vissza, nem artikulációs sajátosságaikon alapulnak. A továbbiakban az *elülső/palatális* és *hátulsó/veláris* jelzőket alkalmazzuk az elöl képzett (hagyományosan *magas*) és a hátul képzett (hagyományosan *mély*) magánhangzókra.

Végül, a tőn belüli magánhangzó-harmónia harmadik típusaként *vegyes* hangrendűnek tartjuk azokat, ahol a tő mind elülső/palatális, mind hátulsó/veláris hangzókat tartalmaz, lásd a (3) alatti példákat:

(3) ventilátor, hokedli, fiók, deszka.

Ha a tőhöz két- vagy többalakú toldalékok kapcsolódnak, ezek előlég tekintetében (háromalakúság esetén kerektségüket tekintve is) harmonizálnak

a tő utolsó szótagjának magánhangzójával – ezt a jelenségcsoportot nevezzük *hangrendi illeszkedésnek*. Azaz: ha az utolsó magánhangzó elülső, a toldalékbeli magánhangzó is elülső lesz, mint a (4) alatt:

(4) szekrényben, ötvössel, ünnepelt.

Ha a tő utolsó magánhangzója hátulsó, akkor a toldalékbeli magánhangzó is az lesz, lásd (5):

(5) matracon, dobozban, hullámos; fiókban, ventilátorral.

Mindez független attól, hogy a tő egészének hangrendje milyen, azaz attól, hogy az utolsó szótag előtti magánhangzók elülsők vagy hátulsók.

A magyar előlségi harmóniát sokat vizsgálják a nemzetközi irodalomban is. Különösen nagy érdeklődésre tart számot az úgynevezett semleges vagy áttetsző magánhangzók (*e, é, i, í*) viselkedése, amelyek fonetikai előlségük ellenére bizonyos esetekben nem elülsőként vesznek részt a harmóniában (vö. Nádasy–Siptár 1994). Ezek az áttetsző (átlátszó, semleges) szegmentumok onnan kapták az elnevezésüket, hogy ők maguk nem vesznek részt a harmóniában, hanem azt mintegy átengedik magukon (mintha ott sem lennének), lásd (6a) (aláhúzással az áttetsző magánhangzókat jelöltük).

(6a) haver-kodik, kadét-hoz, kocsi-val, panír-oz.

A (6a)-beli szóalakokban rendre azt láthatjuk, hogy az *e, é, i, í* utolsó szótagbeli magánhangzóként nem jelöli ki a toldalékbeli magánhangzó minőségét az előlség tekintetében, hanem ezt a szerepet átengedik a megelőző magánhangzónak, ahogyan a (6b) alatt látható (aláhúzással az illeszkedésben részt vevő hangzókat jelöltük).

(6b) haverkodik, kadéthoz, kocsival paníroz.

Annak ellenére van ez így, hogy az *e, é, i, í* magánhangzókat fonetikailag elől képzettnek tartjuk, és fonológiai viselkedésük is sok esetben ennek megfelelő, az előlségi harmónia tekintetében is, lásd (7):

(7) kézben, képhez, hiszem.

Összegezve: az *e*, *é*, *i*, *í* az előlségi harmónia szempontjából az esetek egy részében elülsőként, azaz harmonikusan viselkedik, más esetekben azonban áttetszőként. (Különösen az *e* esetében találunk nagymértékű ingadozást is – lásd például Patay és munkatársai (2020) vizsgálatát –, de erre a jelen tanulmányban nem térünk ki.)

Jó néhány olyan példát is találunk ugyanakkor, amikor az áttetszőnek tekintett és aktuálisan áttetszően is viselkedő magánhangzók valamelyike a tő egyetlen magánhangzója (két szótagú példát is találunk, bár igen ritka), azaz nincs előtte olyan nem elülső magánhangzó, amely irányítaná a harmóniát az *e*, *é*, *i*, *í* áttetsző viselkedése esetén. Ezeket *antiharmonikus tövek*nek szokás nevezni. Ilyen egy szótagú töveget sorol fel a (8a), két szótagúra látunk példát a (8b)-ben.

(8a) *cél* (vö. *cállal*), *híd* (vö. *hídon*), *sír* (vö. *sírok* főnévként és igeként is)

(8b) *derék* (vö. *derékba*)

Mégsem minden tő tartozik ebbe a csoportba, amely hasonló hangzási mintázatot mutat, hiszen harmonikusan toldalékolódnak a (9) alattiak:

(9) *vél* (vö. *vélem*), *hír* (vö. *híres*), *kerék* (vö. *kerékbe*).

Sőt, bár ritkán, de találunk olyan homofón töveket is, amelyek mindkét toldalékolási mintázatot mutatják, és ez attól függően változik, hogy az adott szóalak igei vagy főnévi funkciót tölt be, lásd (10). Az igei funkcióban ezek a szavak antiharmonikusan, a főnévi funkciójukban pedig harmonikusan toldalékolódnak.

(10) *nyír_{ige}-ok*, de *nyír_{főnév}-ek*; *szív_{ige}-om*, de *szív_{főnév}-em*.

Mind korpuszelemzések, mind kísérleti vizsgálatok készültek már a magyar előlségi harmóniának és általában a magánhangzó-harmóniának a nyelvhasználatban megvalósuló mintázatainak a feltérképezésére és magyarázatára (például Hayes et al. 2009; Zuraw–Hayes 2017; Patay et al. 2020; Rebrus–Törkenczy 2016a, 2016b, 2019). Ezek túlhaladnak a magyar magánhangzó-harmónia hagyományos és bizonyos szempontból leegyszerűsítő ábrázolásán, amely kategorikusan szemléli a jelenségcsoportot, és felhívják a figyelmet arra, hogy „a variáció (is) a magyar magánhangzó-harmónia alapvető mintázatának része” (Rebrus–Törkenczy 2019: 234).

A magyar semleges magánhangzók áttetszősége különösen népszerű kutatási téma a nemzetközi fonológiában is, mert – ahogy Rebrus és Törkenczy (2019) írják – ez a jelenség jól alkalmazható fonológiai elméleti hipotézisek alátámasztására. Fonetikai jellegű vizsgálatokból ugyanakkor viszonylag kevés van. Ezek közül feltehetően a leggyakrabban idézett munka Beňuš és Gafos (2007) artikulációs kísérleten alapuló tanulmánya, amely egyébként szintén a fonológiai tanulságai és hozadéka miatt vált ismertté. Ennek a kísérletnek az eredményei az áttetsző magánhangzókra (például *é*) vonatkozóan azt mutatták, hogy előrébb van a nyelv a szájüregben, ha a magánhangzó „előlső”-ként (például *szél*) vesz részt a harmóniában, azaz a tő harmonikusan toldalékolódik, míg hátrébb van a nyelv a szájüregben, ha ugyanazon magánhangzó hátulsóként (például *cél*) vesz részt a harmóniában, azaz antiharmonikusan toldalékolódik. Ráadásul ezt izolált (nem toldalékolt, nem koartikulálódott) ejtésben is így találták (a kísérleteket alább részletesebben is bemutatjuk). Beňuš és Gafos (2007) ezt azzal magyarázta, hogy a toldalékolt alakokban és ezen keresztül áttételesen a toldalék nélküliekben is a koartikuláció, azaz a követő magánhangzó elülső vagy hátulsó volta van hatással az áttetsző magánhangzó ejtése közben a nyelv helyzetére. A követő magánhangzó előlsége esetén az áttetsző magánhangzó ejtésekor a nyelv előrébb van a szájüregben, mint akkor, ha a követő magánhangzó hátulsó. Az antiharmonikus tövek a többalakú toldalékok közül csak nem elülső magánhangzót tartalmazó toldalékkal fordulnak elő, ami koartikulációsan hat a tömagánhangzóra. Ezt a hatást örökli a toldalék nélküli alak is, és a beszélők ezt a mintázatot sajátítják el.

Beňuš és Gafos (2007) kísérletében két nő és egy férfi vett részt, fiatal budapesti beszélők. A szerzők kétféle artikulációs elemzést végeztek, az egyikben elektromágneses artikulometriát alkalmaztak, amely a képzőszervek felületének egyes pontjaira rögzített szenzorok segítségével teszi követhetővé a szervek helyzetét. Ebben a kísérletben mindhárom beszélő részt vett, közülük kettő esetében két szenzort helyeztek (előlről, azaz az ajkaktól, hátrafelé haladva) a nyelvtestre (tongue body: TB1, TB2) és egyet a nyelvhátra (tongue dorsum: TD), egyikük esetében pedig egy nyelvszenzort helyeztek a nyelvhegyre (tongue tip: TT), egyet a nyelvtestre és egyet a nyelvhátra. (Meg kell jegyeznünk, hogy nem egészen világos a szerzők szóhasználata abban a tekintetben, hogy mi a különbség a nyelvtest és a nyelvhat között, értelmezésünk szerint ugyanis a nyelvhat a nyelvtest része, a szerzők azonban láthatóan nem így alkalmazzák ezeket a terminusokat.) Az egyik beszélő esetében ultrahangos képalkotó eljárást is alkalmaztak, amely a nyelv midszagittális felszíni kontúrját (mint folytonos vonalat) teszi láthatóvá. A szerzők a nyelv (illetve a TB, TD szenzorok) helyzetét abban az időpillanatban

vizsgálták, amikor a nyelv a célmagánhangzó ejtése közben a szájüregben legelőrből helyezkedett el. Az adatokat a tő harmonikus, illetve antiharmonikus típusa szerint vetették össze.

A kísérletekben kétféle célszó-struktúrával dolgoztak. Az egyik esetben a célmagánhangzó két szótagos tövek második szótagjában szerepelt, és egy szótagos (kétagalakú) toldalék követte, például *bili-vel* és *buli-val*. A célszavak hordozó mondatban szerepeltek (lásd alább). Tekintettel arra, hogy ebben az anyagban a célmagánhangzók vagy csak elülső, vagy csak nem elülső magánhangzók között álltak, mint az várható is volt, a célmagánhangzó ejtése közben a nyelv helyzete a hangkörnyezet függvényében eltért. Az elülső magánhangzók között a célmagánhangzóban mért nyelvhelyzet előrébb volt detektálható a szájüregben, mint a hátul képzett magánhangzók között.

A másik kísérleti anyagban a célszavak egy szótagosak voltak, és nem követte őket toldalék, de ugyancsak hordozó mondatba voltak ágyazva (lásd alább). A szerzők – ahogyan írják – megkíséreltek egymáshoz a lehető leghasonlóbb szó párokat összeállítani, amelyek lehetőleg csak az illeszkedésben való részvételüket tekintve (harmonikus vagy antiharmonikus) térnek el. A következő nyolc szó párt használták a kísérletben (a H és az AH az indexben a töveknek az idézett szerzők szerinti harmonikus vagy antiharmonikus viselkedésére utal): $vív_{AH}$ – $ív^2_{H}$, $híd_{AH}$ – $íz_{H}$, $ír^3_{AH}$ – $hír_{H}$, $víg_{AH}$ – $míg_{H}$, $síp_{AH}$ – $cím_{H}$, $nyit_{AH}$ – $hisz_{H}$, $cél_{AH}$ – $szél_{H}$, $hég_{AH}$ – $éj_{H}$. Első ránézésre is látszik, hogy a szótagstruktúra nem minden pár esetében azonos (CVC vs. VC, például $vív_{AH}$ és $ív_{H}$), ezen esetek többségében ugyanakkor a *h* váltakozik a mássalhangzóhiánnyal ($híd_{AH}$ – $íz_{H}$, $ír_{AH}$ – $hír_{H}$, $hég_{AH}$ – $éj_{H}$), ami bizonyos értelemben jó megfeleltetés, tekintve, hogy a *h* ejtése nem igényel orális akadályt. Ugyanakkor az is feltehető, hogy – éppen mivel a *h* ejtése nem kíván meg orális akadályt – a beszélők képzőszervei már a szókezdő *h* létrehozása közben felvették a követő magánhangzó ejtéséhez szükséges artikulációs konfigurációt, ami akár oda is vezethetett, hogy a nyelv helyzete már a *h* ejtése közben elérte a szájüregben a legelőrből pozíciót. Mivel a szerzők csak a célmagánhangzó időtartamán belül vizsgálták, ezekben az esetekben lehetséges, hogy szándékaikkal ellentétben nem a valóban legelőrből helyzetet vették figyelembe. Meg kell azt is jegyeznünk, hogy a *míg* legfeljebb metanyelvi használatban (például „*míg*”-ek vannak a mondatban) kaphat toldalékot. Azt is látjuk,

² Beňuš és Gafos (2007) az *ív* szót harmonikusnak tartja, holott homofón töről van szó, hiszen bár a *hegesztő ívet húz*, a halak *ívna*k. Természetesen az igei alakban az *ív*- csak szótő, ikes ígéről lévén szó.

³ Az anyagban csak az antiharmonikusan toldalékolódó *ír* ige szerepel, a harmonikusan toldalékolódó *ír* melléknév/főnév nem.

hogy a célmagánhangzót körülvevő mássalhangzók szájüregi képzési helye is eltér néhány esetben, például posztalveoláris *s* váltakozik alveoláris *c*-vel, palatális *ny* váltakozik laringális *h*-val, ami kifejezetten problematikus (különösen ha ezek az adott magánhangzó-környezet bal oldalát képezik), hiszen a környező mássalhangzók képzési helye jelentősen befolyásolja a körülvevő magánhangzók képzési helyét (vö. Hillenbrand et al. 2001). Mi több, a kísérletben használt példákban rendre a szájüregben hátrébb képződő mássalhangzók állnak az antiharmonikus tövekben, és a szájüregben előrébb képződők a harmonikusokban, vagyis ezekben az esetekben a mássalhangzó-kontextus önmagában előidézhette a nyelv helyzetének a szerzők által várt különbségét.

Mindezek az észrevételek úgy summázhatók, hogy a nyolc pár közül valóban fonetikailag kontrollált és kiegyenlített kontextusok, valamint fonológiailag minden tekintetben érvényes célszavak csak egyetlen esetben (*cél_{AH}* – *szél_H*) valósultak meg. További problémát jelent, hogy a célszavakat olyan hordozó mondatba ágyazták, amelyben a célszó kétszer, de két eltérő helyzetben szerepelt: „Azt mondom, hogy _____, és elismétlem azt, hogy _____ még egyszer.” A helyzetek különbségéből adódóan nem voltak kontrolláltak a hangsúlymintázatok, illetve a szünetek esetleges megjelenése a célszó környezetében, de az elemzésben ezekre az eltérésekre nem voltak tekintettel a szerzők. Összesen négy ismétlésben rögzítették a stimulusokat, mind a három szótagos, mind az egy szótagos célszavakat.

Tovább nem részletezve az idézett tanulmányt, az ismertetett anyag és módszer alapján (mint láttuk) Beňuš és Gafos (2007) azt az eredményt kapta, hogy hátrébb van a nyelv a szájüregben, ha a magánhangzó hátulsóként, azaz áttetsző vagy semleges magánhangzóként vesz részt a harmóniában. Ezt mind a toldalékolt, így biztosan koartikuláció hatása alatt álló célszavakban, mind pedig az „izolált” ejtésben is így találták (ahol az „izolált” a nem toldalékolt, és a szerzők szerint koartikulációs hatást nem elszenvető esetet jelentette, ami viszont a hordozó mondat jelenléte és sajátosságai miatt nem feltétlenül történt valóban így).

Mindezek alapján a jelen kísérletben a fentiekől eltérő anyagon és részben eltérő módszerrel vizsgáltuk a következő kérdéseket:

1. A *nyír* és a *szív* a funkció szerint kétféleképpen toldalékolódó alakjai (főnév: elülső toldalék, ige: hátulsó toldalék) izolált ejtésben (azaz nem toldalékolt alakban és nem hordozó mondatban ejtve) mutatják-e azt a Beňuš és Gafos (2007) által talált tendenciát, amely szerint az antiharmonikus tövek magánhangzója hátrébb képzett, mint a harmonikus töveké?
2. A kétféle homoním töben előforduló azonos (*i*) magánhangzó (azaz például a *szív_H* és a *szív_{AH}*) mutat-e eltérést abban a tekintetben, hogy milyen

mértékben befolyásolja az ejtését a követő (egy köztes mássalhangzón túli) magánhangzó koartikulációs hatása? Azaz egy nem elülső követő magánhangzó „hátrébb húzza-e” az adott magánhangzót antiharmonikus esetben (például szív_{AH(ige)} *ugyan*), mint harmonikus esetben (például szív_{H(főnév)} *ugyan*), ahogyan egy követő elülső magánhangzó (például szív *éppen*) „előrébb húzza-e” a kétféle töben ejtett magánhangzók közül a harmonikus töben megvalósultat?

Hipotéziseinket Beňuš és Gafos (2007) eredményeire alapozva az alábbiakban fogalmaztuk meg:

1. A harmonikus tö magánhangzója előrébb képződik, mint az antiharmonikus tö magánhangzója, izolált helyzetben is.
2. A magánhangzók páronként a fentihez hasonló eltérést mutatnak a koartikulációs hatás jelentkezésekor is.

2. Kísérleti személyek, anyag, módszer

A kísérletben négy nő vett részt, életkoruk 23 és 26 év között volt. Mindannyian magyar anyanyelvűek, nincs ismert beszéd- vagy hallásproblémájuk, és egészségesek voltak a felvétel készítésekor. Tájékoztatót kaptak a kísérlet menetéről és az adatkezelésről, majd beleegyező nyilatkozatot írtak alá.

A kísérletben az *i* magánhangzót vizsgáltuk egy szótagos, homofón szópárokban, amelyek igei funkciójukban antiharmonikusan, főnévi funkciójukban harmonikusan toldalékolódnak, azaz a célszavak a *nyír*_{AH(ige)}, *nyír*_{H(főnév)}, illetve a *szív*_{AH(ige)} és a *szív*_{H(főnév)} voltak. A célszavakat a számítógép monitorján jelenítettük meg a felvételt készítés alkalmával.

Kétféle elrendezést teszteltünk. Az izolált elrendezésben nem alkalmaztunk sem toldalékolást, sem hordozó mondatot, a funkció (szófaj) azonosítását a résztvevőknek bemutatott képekkel segítettük elő: a képernyőn a célszó és felette a célszó jelentését bemutató kép látszott. A résztvevők az egy szótagos szavakat mint önálló megnyilatkozásokat hangosították meg.

A másik elrendezésben a célszavak kontextusba ágyazottan jelentek meg. A célszavakat itt megnyilatkozás elején, főhangsúlyos helyzetben (ebben a tekintetben tehát az izolált elrendezéssel azonosan, kontrollált módon), de ezúttal követő magánhangzók koartikulációs hatásának kitéve helyeztük el. Bár ebben az elrendezésben a kontextus egyértelműsítette a funkciót, mégis, annak érdekében, hogy a feladat jellege ne változzon a kísérlet alatt, itt is szükségesnek tartottuk a képek közlését, így ebben az esetben ugyancsak látszott (az

izolált kontextustól eltérő) egyértelműsítő kép. A célszavakat követő kontextusok a következők voltak: csak elülső magánhangzót tartalmazó *éppen*, illetve csak nem elülső magánhangzót tartalmazó *ugyan*. A kontextusos elrendezés hordozó mondatai a (11)–(14) voltak:

- (11) Nyír_{főnév} éppen/ugyan ez a csemete, csak még nem látszik rajta.
- (12) Nyír_{ige} éppen/ugyan a fűnyíró, de már régi.
- (13) Szív_{főnév} éppen/ugyan, de nem emberé.
- (14) Szív_{ige} éppen/ugyan a porszívó, de már régi.

Az izolált elrendezésben kilenc homofón párt alkalmaztunk disztraktorként: *fal*_H, *nyom*_H, *nő*_H, *nyúl*_H, *sír*_{AH}, *fűz*_H, *fej*_H, *vár*_H, *fél*_H, szintén képekkel együtt megjelenítve.

Mindkét elrendezés stimulusait (a szavakat és a mondatokat) ötszöri ismétléssel randomizáltuk, majd blokkokba rendeztük: 22 szó után 8 mondat, majd 22 szó, ismét 8 mondat következett, és így tovább, amíg minden stimulus 5-ször szerepelt. Három így előállított pszeudorandom sorrendet alkalmaztunk a kísérletben.

A vizsgálatot 16 csatornás AG501 típusú elektromágneses artikulográfval végeztük (Carstens Medizinelektronik GmbH). A képzőszervek egyes pontjaira szenzorokat illesztettünk, amelyek elhelyezkedését és mozgását a transzmitter tekercsek által generált elektromágneses térben lehet követni 1250 minta/s felbontással. A jelen vizsgálatban a nyelvre helyezett négy szenzor helyzetét elemeztük. Egy szenzort rögzítettünk a nyelvhegyre (TT), egyet a nyelvperemre (TBL) és kettőt a nyelvhátra (TBO1, TBO2), a szenzorok közötti távolság mintegy 1 cm volt. A résztvevők bemondásait akusztikus csatornán is rögzítettük omnidirekcionális, kondenzátoros fejmikrofonnal, 44,1 kHz-en.

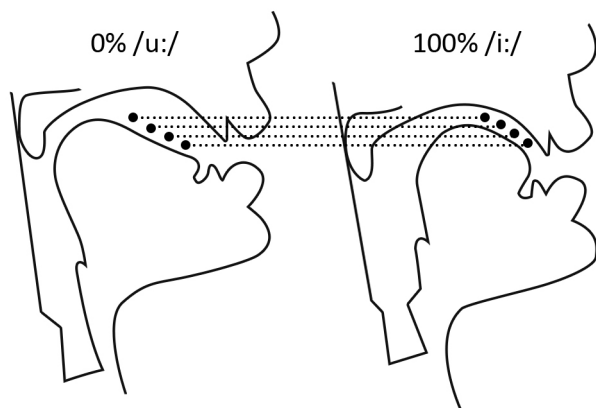
Az artikulációs adatok utófeldolgozását részben a Carstens-szoftver erre szolgáló moduljaival végeztük. A mért adatokat olyan módon forgattuk el, hogy a fej és a harapási vagy okklúziós sík (az összezárt alsó és felső fogsor közti sík) orientációja minden beszélő esetében egyezzen, az okklúziós sík a vízszintes-sel párhuzamos legyen, a keresztmetszeti sík mint a koordináta-rendszer (0,0,0) koordinátájú pontja pedig a metszőfogaknál pozícionálódjon. Ezután a háromdimenziós adatokat a midszagittális metszetet leképző két dimenziós *x-y* síkra vetítettük, és az adatkinyeréshez használt Emu adatbázis-kezelővel (Winkelmann et al. 2018) kompatibilis kiterjesztésűvé konvertáltuk a Kölni Egyetem Fonetikai Intézetének (IfL Phonetik) saját készítésű konverterével.

A célmagánhangzókat az akusztikai jel alapján szegmentáltuk és címkéztük félautomatikusan a MAUS rendszernek (Schiel 1999) és a BAS webszolgáltatás graféma-fonéma konverterének⁴ (Reichel 2012) a segítségével, majd a szükséges helyeken kézzel javítottuk a felismertetett hanghatárokat a Praat szoftverben (Boersma–Weenink 2018).⁵ Az így felcímkézett magánhangzók időbeli középpontjában nyertük ki a négy nyelv szenzor vízszintes helyzetének (x tengely) adatait (abszolút értékben, a fenti koordináta-rendszer origójához képest), majd az adatfeldolgozás során a szenzorok helyzetét a következőképpen normalizáltuk (Cho 2004 alapján). Az egyes beszélők által bemondott *nyúl* szó magánhangzójának időbeli középpontjában meghatároztuk a nyelv szenzorok vízszintes helyzetét, illetve a bemondott *sír* szó magánhangzójának időbeli középpontjában ugyancsak. Ez a két érték szolgált a továbbiakban a nyelv vízszintes helyzetének (x tengely) megragadására szolgáló skála „végpontjai”-ként úgy, hogy az *ú* esetében az x értéke a 0%-nak, az *í* értéke pedig a 100%-nak felelt meg minden beszélő esetében (1. ábra). Tekintettel arra, hogy a referenciaként szolgáló *sír* *tő* antiharmonikusan toldalékolódik, a hipotézisek alapján azt várhatjuk, hogy a harmonikusan toldalékolódó *nyír*, de különösen a *szív* esetében (ahol a célmagánhangzót megelőző mássalhangzó is előrébb képződik) a nyelv szenzorok helyzete az x tengelyen meghaladja a 100%-ot.

A változók hatását a szenzorok (normalizált) vízszintes pozíciójának négyelemű szekvenciájára generalizált additív modellekkel (GAM) elemeztük az R programban (R Core Team 2018, Wood 2001). A modellek az izolált elrendezésben a harmóniabeli viselkedés (harmonikus/antiharmonikus), a mondatban ejtett megvalósulás esetén pedig a harmóniabeli viselkedés és a kontextus (elülső/hátulsó) interakciójának a pozícióértékekre, illetve a pozícióértékek szenzorok közötti változásaira kifejtett hatása mellett random hatásként tartalmazták a beszélő és a faktorok interakciójának szenzorok közötti változásait. A GAM-ok illesztése az itsadug (van Rij et al. 2017) R-csomaggal történt. A szignifikancia tesztelésére a modelleket a faktorokat nem tartalmazó minimális modellekkel vetettük össze a `compareML()` funkció segítségével, a két modell Akaike-féle információs kritérium-értékét (Akaike information criterion, AIC, Akaike 1974) összehasonlítva. Az Akaike-féle információs kritérium statisztikai modellek relatív jóságának mérésére alkalmas szám. Az AIC azt mutatja meg, hogy mennyi információt veszítünk, ha az adott modellel

⁴ <https://www.bas.uni-muenchen.de/Bas/BasMAUS.html>

⁵ Version 6.0.43, <http://www.praat.org/>

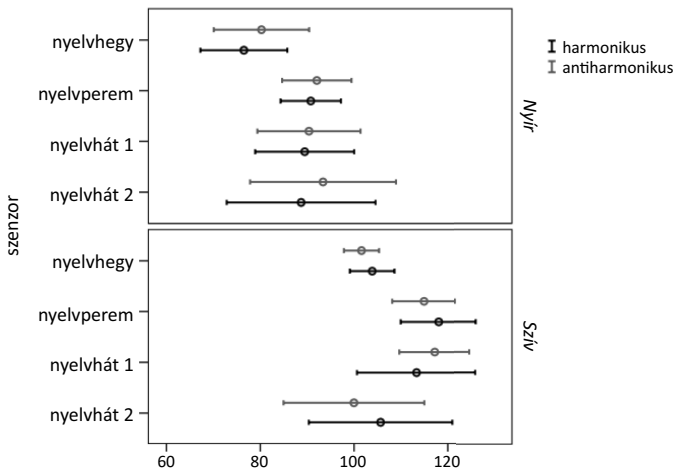
1. ábra. A szenzorok helyzetének normalizálásához használt referenciapontok: az *ú* (*nyúl*, 0%) és az *í* (*sír*, 100%) és az ezek által közrezárt skála az *x* tengelyen (Cho 2004 alapján)

reprezentáljuk az adatokat. Az AIC relatív, modellek összehasonlítására alkalmas mérőszám, melynek kisebb értékei jelentik a jobb modellilleszkedést (kevesebb információvesztést). Így tehát amennyiben a minimális modell AIC-értéke alacsonyabb volt, mint a tesztelendő faktorokat tartalmazóké, a vizsgált hatásokat nem tekintettük szignifikánsnak.

3. Eredmények

Az izolált elrendezésben a két célszó között látszanak különbségek (2. ábra), amelyeket az eltérő mássalhangzós kontextus okozhat, hiszen míg a *nyír* esetében a célmagánhangzót megelőző mássalhangzó palatális, a követő pedig alveoláris, a *szív* esetében a megelőző alveoláris, míg a követő labiodentális képzésű. Ebből adódóan a *nyír* magánhangzójának ejtésekora a nyelvszenzorok hátrébb helyezkednek el a szájüregben, amit az alacsonyabb százalékos értékek mutatnak. A homofón alakok harmóniabeli viselkedése mentén ugyanakkor nem láthatók jelentős eltérések, és különösen nem látjuk azt, hogy az antiharmonikus tő esetében a szenzorok rendre hátrébb lennének (azaz kisebb százalékos értéket vennének fel), mint a harmonikus tő esetén.

A nyelvszenzorok vízszintes helyzete a GAM szerint sem mutatott jelentős eltérést a harmóniabeli viselkedés függvényében az izolált elrendezésben. A faktorokat nem tartalmazó minimális modellek AIC-értéke alacsonyabb volt a faktorokat tartalmazó modelleknél: a kizárólag a harmóniabeli viselkedés hatását tartalmazó modell esetén az AIC-különbség 12,515 volt, míg a harmóniabeli viselkedés és a célszó (*nyír/szív*) interakcióját tartalmazó modellnél 19,462 volt az eltérés.

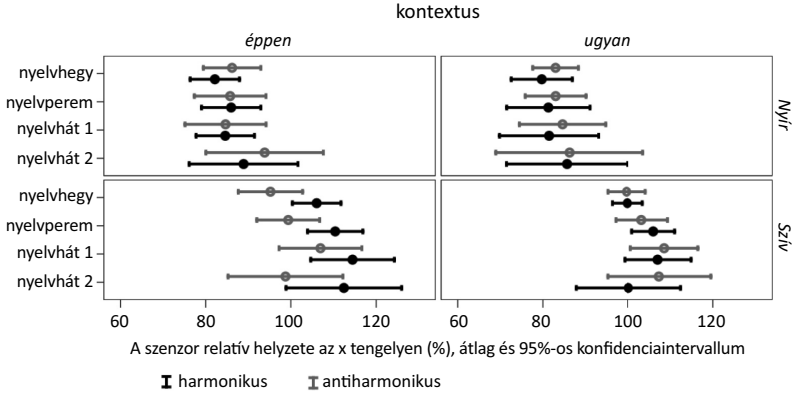

A szenzor relatív helyzete az x tengelyen (%), átlag és 95%-os konfidenciaintervallum

2. ábra. A szenzorok vízszintes helyzete (x tengely) %-ban kifejezve (0% = *nyúl*, 100% = *sír*) a célszavak harmóniabeli viselkedésének a függvényében, átlag és 95%-os konfidenciaintervallum

A mondatkezdő helyzetű célszavakat vagy elülső (*éppen*), vagy hátruló (*ugyan*) magánhangzók követték. Azt vártuk, hogy a hátraható magánhangzó-magánhangzó koartikuláció miatt a kétféle kontextus eltérő mintázatokat hoz létre a nyelv helyzetben a harmóniabeli viselkedés függvényében. A 3. ábrán látható, hogy nincsenek szisztematikus eltérések a nyelvszenzorok pozícióját tekintve, kivéve a *szív* célszót az *éppen* kontextusban, ahol a várakozásoknak megfelelően az antiharmonikus tőben megvalósuló *í* ejtése közben valóban hátrébb látszik elhelyezkedni a nyelv a szájüregben, mint a harmóni-

kus töben ejtett *í* esetében. Ugyanakkor a statisztikai elemzés nem mutatott ki eltérést sem a harmóniabeli viselkedés, sem a célszó függvényében.

3. ábra. A szenzorok vízszintes helyzete (x tengely) %-ban kifejezve (0% = *nyúl*, 100% = *sír*) a célszavak harmóniabeli viselkedésének és a kontextusnak a függvényében, átlag és 95%-os konfidenciaintervallum

4. Következtetések

Tanulmányunkban az áttetsző magánhangzók közül az *í* artikulációs jellemzőit, pontosabban az *í* ejtése közben a nyelv elejének szájüregbeli helyzetét vizsgáltuk elektromágneses artikulometriával egy szótagos, homofón szópárokban, a *nyír* és a *szív* igei (antiharmonikusan toldalékolódó) és főnévi (harmonikusan toldalékolódó) funkcióban ejtett változataiban. Kétféle elrendezést alkalmaztunk annak tesztelésére, hogy a harmóniabeli viselkedés (harmonikusan, illetve antiharmonikusan toldalékoltság) függvényében eltérnek-e a nyelvre helyezett szenzorok pozíciói a szájüregen belül, vízszintes irányban. Az egyik elrendezésben a célszavak izoláltan, toldalék és kontextus nélkül, önálló megnyilatkozásként szerepeltek, ekkor a funkciójukat a résztvevők számára képi ingerekkel elicitáltuk. A másik elrendezésben kontextusba ágyaztuk a célszavakat, mégpedig úgy, hogy azokat kiegyenlített módon vagy csak elülső (*éppen*), vagy csak hátulsó (*ugyan*) magánhangzó kövesse.

Azt vártuk, hogy az izolált elrendezésben a harmonikusan (elülső magánhangzóval) toldalékolódó célszavakban az *í* ejtésekor a nyelv előrébb helyezkedik el a szájüregben, mint az antiharmonikusan (nem elülső magánhangzóval) toldalékolódó célszavakban. Az utóbbiak esetében ugyanis Beňuš és Gafos (2007) szerint a toldalékolatlan alak is örökli a toldalékoltszólalokban

megvalósuló, hátraható magánhangzó-magánhangzó koartikulációs hatás artikulációs mintázatát, ami hátrébb képzett magánhangzó-megvalósulásokat eredményez az antiharmonikus toldalékolatlan tövekben. Ezt a feltételezést a vizsgálati eredmények nem erősítették meg.

A másik elrendezésben a kontextus megválasztása annak a feltételezésnek a tesztelését célozta, hogy (függetlenül attól, hogy az izolált ejtésben kimutatható-e artikulációs eltérés) a kétféle harmóniabeli viselkedést mutató tövek esetében az *i* ejtésekor mérhető vízszintes nyelvhelyzet eltér a követő magánhangzók előlségének a függvényében. Ebben az elrendezésben a célszavak megnyilatkozás kezdetén, az izolált elrendezéshez hasonlóan szintén főhangsúlyos helyzetben jelentkeztek, tehát az izolált elrendezéstől a követő magánhangzók koartikulációs hatásában tér(hetet) el ez a kísérleti helyzet (valamint abban, hogy ebben az elrendezésben nem csak a képi, hanem a nyelvi anyag, azaz a teljes mondat is segíthette a célszavak aktuális – igei vagy főnévi – funkciójának előhívását a beszélőkben). A vizsgálati eredmények alapján a második hipotézisünk sem nyert megerősítést, tehát általánosságban azt találtuk, hogy a harmónia szempontjából áttetszőnek tekintett *i* magánhangzó nem valósult meg előrébb vagy hátrébb a magánhangzó-harmóniában való aktuális részvétele szerint.

Beňuš és Gafos (2007) kísérletében – mint láttuk – a vizsgált és összehasonlított szópárok kapcsán több kérdés is felmerült, melyek az ott kapott eredményeket befolyásolhatták (a szótagszerkezet hatása, a mássalhangzók képzéshelyének a hatása, a hordozómondat és az abban rejlő ejtési variabilitás hatása stb.). A jelen kísérletben éppen ezért maximálisan kontrollált, homofón szópárokat vetettünk össze, illetve valóban izolált és kontrollált kontextusos elrendezéseket vizsgáltunk. Mégis, a jelen kísérlettel kapcsolatosan is felmerülhet az a kérdés, hogy a képi ingerek mennyire segítettek a résztvevők számára az izolált elrendezésben az igei és a főnévi funkció megkülönböztetését. Nem lehetséges-e, hogy a résztvevők mechanikusan ejtették a szavakat, nem ügyelve a funkciók megkülönböztetésére? Ennek kiküszöbölésére is szolgálhatott ugyanakkor a kontextusos elrendezés, ahol a funkciók elkülönítésében a képi információn túl a mondat jelentése is a résztvevők segítségére volt.

További kérdéseket vethet fel a kísérletben részt vevők száma is, ugyanis ez mind a jelen kísérletben (négy fő), mind a jelen kísérletnek alapjául szolgáló Beňuš és Gafos (2007) végezte kísérletben (három fő) alacsony volt. Bár az artikulációs kísérletekben a kísérleti személyek száma az eljárás komplexitása és az adatközlőtől igen nagymértékű rugalmasságot és igénybevételt kívánó volta miatt (valamint sokszor amiatt is, hogy nem minden jelentkező esetében lehet elemezhető kísérleti anyagot felvenni) általánosságban is igen alacsony. Így

a kísérletek tulajdonképpen megfelelnek az íratlan szakmai „sztenderdeknek”, ugyanakkor az alacsony beszélőszámnak nyilvánvalóan hatása van az eredmények általánosíthatóságára. Alacsony résztvevőszám esetén a beszélők közötti egyéni eltérések jelentősége ugyanis megnő. Ez önmagában is előidézhethet például olyan eseteket, hogy az adatok mennyisége nem tesz lehetővé statisztikai elemzést, vagy pedig nem látszanak olyan tendenciák, amelyek nagyobb beszélőszám esetén kimutathatók lennének. Éppen ezért a kísérletünk tekintetében a négyfős mintát nem tartjuk elégségesnek, ezért folytatjuk a kísérletek felvételét és további elemzéseket végzünk a megfogalmazott hipotézisek tesztelésére. Mindaddig nem tartjuk megválaszolhatónak azt a kérdést, hogy vannak-e a Beňuš és Gafos (2007) által feltételezett szubfonemikus eltérések a harmonikusan és az antiharmonikusan toldalékolódó tövek esetén az áttetsző magánhangzók viselkedésében, amelyek az artikuláció eltérésében (ezen belül a vízszintes nyelvhelyzet különbségeiben) lennének megragadhatók, amíg nem állnak rendelkezésre adatok a jelenleginél nagyobb számú beszélő artikulációjáról.

Irodalom

- Akaike, Hirotugu 1974. A new look at the statistical model identification. *IEEE Transactions on Automatic Control* 19: 716–723.
- Beňuš, Stefan – Gafos, Adamantios I. 2007. Articulatory characteristics of Hungarian ‘transparent’ vowels. *Journal of Phonetics* 35: 271–300.
- Boersma, Paul – Weenink, David 2018. *Praat: doing phonetics by computer* [Computer program]. <http://www.praat.org/>.
- Cho, Taehong 2004. Prosodically conditioned strengthening and vowel-to-vowel coarticulation in English. *Journal of Phonetics* 32: 141–176.
- Hayes, Bruce – Zuraw, Kie – Siptár, Péter – Londe, Zsuzsa 2009. Natural and unnatural constraints in Hungarian vowel harmony. *Language* 85: 822–863.
- Hillenbrand, James M. – Clark, Michael J. – Nearey, Terrance 2001. Effects of consonant environment on vowel formant patterns. *The Journal of the Acoustical Society of America* 109: 748–763.
- Nádasdy Ádám – Siptár Péter 1994. A magánhangzók. In Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 42–182.
- Patay, Fanni – Benkő, Ágnes – Lukács, Ágnes – Rebrus, Péter – Törkenczy, Miklós megj. Testing variability effects in Hungarian vowel harmony. In: Hegedűs, Veronika – Vogel, Irene (eds.): *Approaches to Hungarian* 16.

- Papers from the 2017 Budapest conference*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 98–113.
- R Core Team 2018. *R: A Language and Environment of Statistical Computing*, R Foundation for Computing, Vienna, <https://www.R-project.org>.
- Rebrus Péter – Törkenczy Miklós 2016a. Types and degrees of vowel neutrality. *Linguistica* 56: 239–252.
- Rebrus Péter – Törkenczy Miklós 2016b. *A Non-cumulative Pattern in Vowel Harmony: a Frequency-Based Account*. In: *Proceedings of the 2015 Annual Meeting on Phonology*. Washington: Linguistic Society of America. 1–12. <https://journals.linguisticsociety.org/proceedings/index.php/amphonology/article/view/3692/3460>
- Rebrus Péter – Törkenczy Miklós 2019. Magyar harmónia: a dolgok állása. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXXI*: 233–333.
- Reichel, Uwe D. 2012. PerMA and Balloon: Tools for string alignment and text processing. In: *Proceedings of Interspeech 2012*. Paper no. 346. <https://core.ac.uk/download/pdf/19496706.pdf>
- Schiel, Florian 1999. Automatic phonetic transcription of nonprompted speech. In Ohala, John J. (ed.): *Proceedings of the International Congress of Phonetic Sciences*. 607–610. https://epub.ub.uni-muenchen.de/13682/1/schiel_13682.pdf
- van Rij, Jacolien – Wieling, Martijn – Baayen, R. Harald – van Rijn, Hedderik 2017. *itsadug: Interpreting Time Series and Autocorrelated Data Using GAMs*, R package version 2.3. <https://rdr.io/cran/itsadug/>
- Winkelmann, Raphael – Jaensch, Klaus – Cassidy, Steve – Harrington, Jonathan 2018. *emuR: Main Package of the EMU Speech Database Management SystemR*, package version 1.1.1. <https://github.com/IPS-LMU/emuR>
- Wood, Simon N. 2001. *mgcv: GAMs and generalized ridge regression for R*. *R news* ½: 20–25. <http://www.utstat.utoronto.ca/reid/sta450/Rgam.pdf>
- Zuraw, Kie – Hayes, Bruce 2017. Intersecting constraint families: an argument for Harmonic Grammar. *Language* 93: 497–548.

Köszönetnyilvánítás

Köszönjük Buza Ákos, Krepsz Valéria, Mrázik István, Puzder Zsófia és Weidl Zsófia segítségét a kutatás megvalósításában, valamint Rebrus Péternek és Törkenczy Miklósnak a konzultációt és a rendelkezésünkre bocsátott kéziratokat.

VI. STÍLUS

A funkcionális kognitív nyelvten és a stíluselemzés¹

Kivonat

A dolgozat célja annak átfogó jellegű, de a téma több vonatkozásában is kezdeményező és komplex volta miatt természetszerűleg nem teljességre törekvő bemutatása, hogy a funkcionális kognitív nyelvészet eredményei, különös tekintettel az ezeket az eredményeket a magyar nyelvleírás szempontjából szintetizáló Osiris Nyelvtanban foglaltakra, hogyan építhetők be közvetlenül a stíluselemzés módszertanába és gyakorlatába. A gondolatmenet a stílus és a stíluselemzés mibenlétének rövid, általános jellemzése, illetve a stíluselemzés főbb típusainak, eddigi gyakorlatának áttekintése után a következő főbb fogalmaknak, illetve nyelvi jelenségeknek a stíluselemzés szempontjából történő értelmezésére épül: séma és megvalósulás, kategorizáció, konstruálás. Ezek stilisztikai relevanciájának példajaként említhető, hogy elemzési szempontokként való következetes alkalmazásuk mind a stílustípusok (például stíluskorszakok, -irányzatok, szövegtípusokhoz rendelhető stílusok), mind egyes kitüntetett jelentőségű stíluselemek (például nyelvi képek, alakzatok), illetve egyes szövegek vagy szépirodalmi alkotói életművek stilisztikai újrapozicionálását, újraértelmezését eredményezheti.

1. Bevezetés

A funkcionális kognitív nyelvészet egyfelől általános tudományelméleti, másfelől ezekből eredő specifikus: holisztikus, kommunikáció- és használati alapú nyelvelméleti és módszertani előfeltevései alapján újraértelmezi a stílus szerepét

---

¹ A tanulmányban ismertetett kutatómunka az EFOP-3.6.1-16-00011 jelű „Fiatalodó és Megújuló Egyetem – Innovatív Tudásváros – a Miskolci Egyetem intelligens szakosodást szolgáló intézményi fejlesztése” projekt részeként – a Széchenyi 2020 keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

is a nyelvi kommunikációban, és ezzel a stílus leírásának új aspektusait kínálja fel a nyelvészet számára (lásd például Tolcsvai Nagy 1996a, 2005, 2013: 313–349; Tátrai–Tolcsvai Nagy szerk. 2012). Ezek az új szempontok, lehetőségek a tudomány általános természetének megfelelően és különösképpen a funkcionális kognitív nyelvészetben nagy hangsúlyt kapó alapelv, az elmélet és az empiria kölcsönviszonyának jegyében folyamatosan alakulnak, bontakoznak ki napjainkban. Ehhez a folyamathoz kíván hozzájárulni a jelen dolgozat is azzal, hogy – gondolatmenetében főként a magyar nyelv funkcionális szemléletű leírása szempontjából kiemelkedő jelentőségű Osiris Nyelvtanhoz (Tolcsvai Nagy szerk. 2017) igazodva – áttekinti a kognitív stíluselemzés különösen relevánsnak gondolt alapelveit, fogalmait.

A kifejtés a stílus és a stíluselemzés mibenlétének legáltalánosabb jellemzése és a stíluselemzések eddigi gyakorlatának, főbb típusainak áttekintése (2) után a következő funkcionális kognitív nyelvészeti alapkategóriáknak, fogalmaknak, illetve nyelvi jelenségeknek (3) a stíluselemzés szempontjából történő értelmezésére, tárgyalására épül: absztrakció, séma és megvalósulás (3.1), kategorizáció (3.2), konstruálás (3.3). Végezetül rövid összegzés zárja a dolgozatot (4). Az elmélet és az empiria egységére vonatkozó általános tudományelméleti elvárásokon túl a téma jellegéből is adódóan mindvégig törekszem megfelelő arányban támaszkodni konkrét elemzési lehetőségek, nyelvi példák bemutatására, tárgyalására is.

2. A stílus és a stíluselemzés

Az itt kifejtendőek tudománytörténeti összefüggésben való elhelyezése, kontextualizálása érdekében szükséges először is legalább röviden kitérni a hazai stilisztika utóbbi néhány évtizedének alakulástörténetére.

Nagyjából a 2000-es évek elejéig – a kognitív stilisztikának a 90-es években megjelent első, kezdeményező műveitől (lásd például Tolcsvai Nagy 1996a, 1999) és néhány egyéb kivételtől eltekintve (lásd például Fónagy é. n.) – a magyarországi stilisztika stílusfelfogását és stíluselemzési módszertanát a Szathmári István (lásd például Szathmári 1994, 2002) nevével fémjelvezhető funkcionális stilisztika dominálta. Ennek a nagy hatású iskolának a stílusfelfogását így összegzi Szathmári István fogalomértelmezése:

„a funkcionális stilisztika szabályainak megfelelően stíluson egyfelől a hangoztatásban, a lexikális síkon és a grammatikai szerkezetben, továbbá a szer-

kesztésben jelentkező többletet, a nyelvi közlést kísérő második szöveget értem. Illetőleg másfelől a stílust úgy tekintem, mint a nyelvi anyagraktárnak, továbbá a nyelvhasználati szabályoknak, röviden a nyelvi lehetőségeknek – mint variánsoknak – a felhasználását, közelebbről ezek bizonyos meghatározott célú kiválogatásának és elrendezésének az eredményét” (Szathmári 1983: 405).

E stílusfelfogásnak megfelelően a funkcionális stilisztikai stíluselemzés célja „– a beszéd, a stílus létrejöttében a »válogatás« és az »elrendezés« mechanizmusát mintegy megfordítva – összefoglalásszerűen annak a módszeres vizsgálata, hogy a költő, író milyen szövegszerkezetet, milyen nyelvi-stilisztikai jelenségeket, illetve milyen nyelven kívüli eszközöket, továbbá hogyan, milyen funkcióban használt fel mondanivalója kifejezésére” (Szathmári 1994: 59). Mint ebből a rövid idézetből is kitűnik, a funkcionális stilisztika is a nyelvtannal szoros összefüggésben alakította ki elméletét és stíluselemzési módszertanát. Ezt a tényt demonstrálja a magyar funkcionális stilisztika alapművének, A magyar stilisztika vázlatának (Fábián–Szathmári–Terestyéni 1958) a felépítése is, amely a hagyományos leíró grammatikák általános szerkezetét követi. A funkcionális stilisztika alapján végigvitt komplex stíluselemzés menetében is a „gerincet” adja a grammatikai kategóriák alapján történő, azokhoz igazodó analízis:

- (i) az első lépés az elemzendő mű üzenetének („fő mondanivalójának”, „sugallatainak”), legjellemzőbb stílusvonásainak és legfontosabb szövegtani, elsősorban szerkezeti és kohéziós sajátosságainak megfogalmazása,
- (ii) ezt követi a mű hat részlegéhez – hangtani jelenségek és zeneiség, szó- és kifejezőkészlet, alak- és mondattani jelenségek, képek, képi ábrázolás, szövegstilisztikai jelenségek, nyelven kívüli (extralingvális) eszközök – tartozó elemek, jelenségek stílusértékének leírása,
- (iii) végül a komplex jellegnek megfelelően, amely egyebek mellett azt is jelenti, hogy a mű egészéből kell kiindulni, és az „egyes részlegek szerinti vizsgálat után ugyanoda kell visszajutni” (Szathmári 1994: 60), szintézis zárja az elemzést.

A stíluselemzés további, ám a magyar stilisztikai szakirodalomban a funkcionális stilisztikai elemzésnél jóval kisebb szerepet kapó típusait, mint például a strukturalista elemzés, matematikai-statisztikai módszer stb., itt csak

megemlítem, részletesebb bemutatásukra nem térek ki, ezeket összegzően tárgyalja például Jenei – Pethő (2008), Szikszainé (2011).

A funkcionális kognitív nyelvészeti stílusértelmezés itt említendő, azaz legáltalánosabb – és egyúttal a fent jellemzett, számos lényegi ponton még a Saussure-féle dichotómiákhoz kötődő funkcionális stilisztikától elhatároló – összetevői (vö. Tolcsvai Nagy 1996a, 2005; Sandig 2006; Fix–Gardt–Knapé (Hrsg.) 2008, 2009) a következők: a stílus nem dísz, hanem a nyelvi cselekvés természetes és elidegeníthetetlen alkotóeleme. A nyelvhasználat, illetve a funkció felől közelítve ez azt jelenti, hogy minden szövegnek (diskurzusnak) lényegi, szerves része a stílus mint a szövegértelem összetevője, vagyis a „hogyan?”, a nyelvi kifejezések megformáltsága, a stílusstruktúra minden esetben releváns mértékben hozzájárul az adott szöveg jelentéséhez, értelméhez. A stíluselemzés e stílusfelfogásnak megfelelően a szöveg teljes és adekvát értelmezésének a része, „a többnyire spontánul történő stílusulajdonítás és a stílushatás fogalmi keretben történő kifejtésé”-vel (Tolcsvai Nagy 1996a: 255).

A stíluselemzés mibenlétének ez az értelmezése felveti azt a kérdést, hogy a stíluselemzés mennyiben határolható el a szöveg tágabb, mondhatni teljeségre törekvő értelmezésétől, elemzésétől. Erre a „problémára”, vagyis a stíluselemzés határainak fluid voltára Kocsány Piroska (1995) már a Spillner (1984) szerkesztette, a funkcionális kognitív stíluselemzés elméletével számos vonásban rokon pragmatikai, cselekvéseméleti alapozottságú stíluselemzés-kötetről írt recenziójában érzékenyen rámutatott. Ugyanakkor az elhatárolhatóságnak ez a nehézsége, amely bár első megközelítésben negatívumnak tűnik, pozitívumként is felfogható. És itt el is érkeztünk ahhoz a nézőponthoz, amelyből azok a kérdéssírnások, pontosabban szólva azok a lehetőségek tűnnek elő, amelyek egy tágabban értett (nyelvtan), azaz funkcionális nyelvten elméletével és módszertanával összefüggésbe hozva termékennyé tehetik a stíluselemzés mibenlétének, módszertanának újragondolását.

Az itt tárgyalandó, funkcionális kognitív szemléletű stíluselemzés jellemzése szempontjából fontos előzetesen, a részletezés előtt arra is utalni, hogy az elméleti és módszertani alapelvek azonossága mellett is a kognitív stíluselemzések lényegesen különböző eljárásokkal, célokkal valósulhatnak meg (mint ahogyan ezt az eddigi gyakorlat is mutatja), aszerint, hogy a kognitív stilisztikának a stílus összetettségét három egymással összefüggő tartományban – a nyelvi potenciálból eredő stíluslehetőségek: hangzás, szókészlet, szintaxis, jelentés; a szociokulturális tényezők; stílusstruktúra – leíró szempont-, illetve kategóriarendszeréből melyiket alkalmazza az elemző kiindulópontként vagy

például a kifejtettség mértéke szerint (vö. Tolcsvai Nagy 1996a: 255–258). Másfelől, azaz egy komplexitásra törekvő kognitív stíluselemzés idealizált elméleti modelljére (sémájára) vonatkozóan követelményként az fogalmazható meg, hogy az említett három tartomány mindegyikét szempontrendszerként érvényesítse, a sorrendet és a kifejtettség mértékét tekintve az elemzett szöveg típus- és egyedi sajátosságaihoz igazodva. Végső soron azonban nem a három tartomány leltározó jellegű leírása, hanem a(z) elemzői horizontból) teljes stílusstruktúra bemutatása a komplex stíluselemzés feladata, a stílusstruktúra következő értelmében „a szöveg stílusstruktúrája nem egyszerűen bizonyos nyelvi elemek egymás mellé helyezéséből ered, de nem is pusztán ezen elemek egymáshoz való (nyelvi) viszonyulásában, hanem a nyelvi alapú stíluspotenciál, a szociokulturális tényezők és a szöveg általános szerkezete és értelem-szerkezete összjátékából, illetve a szövegbeli stíluslemek stílusstruktúra-jellemzőiből” (Tolcsvai Nagy 2013: 335).

A stíluselemzés valódi komplexitása, vagyis a stílusstruktúra leírásának „teljessége” két szempontból is kiegészítő értelmezést kíván. Ezzel összefüggésben először is a stílusstruktúra leírásának két lehetséges megvalósulását érdemes elkülöníteni. Egy átfogó igényű, tehát ebben az értelemben komplex, de nem teljességre törekvő elemzésben a stílusstruktúra leírása a stíluslemek közötti viszonyok kifejtett bemutatására épül, de a másik két tartomány elemző bemutatása részleges maradhat. Azaz a nyelvi alapú stíluspotenciál és a szociokulturális tényezők háttérben maradnak, ezeknek elégséges olyan mélységű bemutatása, amely alátámasztja a stílusstruktúrára vonatkozó általánosító megállapításokat. A tágabb értelemben vett, azaz a teljességre törekvő (komplex) stílusstruktúra-elemzésben viszont teljes kifejtést kapnak a nyelv önmagában vett varianciájából adódó stíluslehetőségek és a szociokulturális tényezők is. A második itt felmerülő szempont a „virtuális teljes stílusstruktúrára” vonatkozik. Ezt „éppúgy nem lehetséges kifejteni és leírni, ahogy egy szöveg teljes értelmezését sem, mert e leíráshoz a teljes nyelvközösség minden tagjának megértését összegezni kellene” (Tolcsvai Nagy 2005: 648), abszolút teljességre törekedve ezenkívül még a történeti szempontot is maradéktalanul érvényesíteni lenne szükséges (vö. i. h.).

² A szövegbeli stíluslemek stílusstruktúra-jellemzői a következő kategóriapárokkal jelölt változókkal írhatók le Tolcsvai Nagy (1996a: 112–116, 245–249) alapján: feltűnőség – semlegesség; dominancia – kiegyensúlyozottság – hiány; azonosság – ellentét; egyszerűség – összetettség; linearitás – hierarchizáltság.

3. A funkcionális kognitív nyelvészeti alapkategóriák a stílselemzésben

A továbbiakban mint a kognitív stílselemzésben alkalmazható különösen releváns szempontokat a következő funkcionális nyelvészeti alapkategóriákat vizsgáljuk meg közelebbről: séma és megvalósulás, kategorizáció, konstruálás.

3.1. Absztrakció, séma, megvalósulás és stílus

A funkcionális kognitív nyelvtanban, így az Osiris Nyelvtanban is, átfogó jelleggel kitüntetett szerepet kap a sematizáció, a séma és a megvalósulás fogalma, kérdésköre. E fogalmak stílselemzésbeli jelentőségének felvázolásához induljunk most ki a gondolkodásnak a nyelv szempontjából genetikusan legalapvetőbb műveletéből, az absztrakcióból, már csak azért is, mert általában is, azaz a történetiség szempontján túl is az absztrahálás kiindulópontot jelent a nyelv használatba vételében, illetve ez a művelet adja a nyelvi szerkezetek adekvát felhasználásának alapfeltételét, kognitív hátterét: „az absztrahálás folyamata nélkülözhetetlen a nyelvi tudás létrehozásában és tárolásában. A nyelvi kifejezésekről és szerkezetekről való fonológiai, szemantikai, morfológiai, szintaktikai és pragmatikai tudás absztrakción alapul” (Tolcsvai Nagy 2017a: 33). Az absztraháló folyamatokkal jön létre a nyelvi kifejezések, szerkezetek sémája³: „egy nyelvi kifejezés, szerkezet elvont jellemzőinek összessége alkotja az adott nyelvi kifejezés, szerkezet sémáját a nyelvi tudás részeként” (uott).

A stílselemzésre vonatkoztatva mindezt mindenekelőtt azt rögzíthetjük, hogy a nyelvi szerkezetek egyik, magas szintű megjelenési formájaként foghatjuk fel a stílusszerkezetet. Mint ilyennek, azaz a nyelvi szerkezetek (hierarchikus) sorába illeszkedő nyelvi egységnek, a stílusszerkezetnek is megvan a maga jellegzetes sémája: „a szöveg műveleti értelemhálózatában emergáló megformáltsági viszonyrendszer közösségi alapú kulturális tényezőkből és a nyelvi potenciálból alakul ki aktuálisan, egy-egy közös figyelmi és referenciális jelenetben, nyelvi eseményben, általában **sémák** (minták) **alapján**” (Tolcsvai Nagy 2013: 315; a kiemelés tőlem P. J.); ezzel összefüggésben érdemes utalni Langackernek (2008: 477–480) a diskurzusműfajok sémáira vonatkozó gondolatmenetére is. Meg-

³ A séma létrejöttének kissé részletesebben szólva a következő, a stílussémára is érvényes általános menete: „A tulajdonságokat a megismerő elme először absztrakcióval elkülöníti [...], majd gyakran többszörös tapasztalat nyomán sematizációval rögzíti. [...] sokféle példány tapasztalatából jön létre az elvont tulajdonságok rendszere [...]. Ez az elvont, sematikus szerkezetű fogalom az egyéni begyakorlás és a közösségi konvenció révén kategóriaként funkcionál...” (Tolcsvai Nagy 2017b: 217; vö. Langacker 2008).

jegyzendő itt továbbá az is, hogy mivel a stílus esetében a nyelvi kifejezéseknél vagy a szószerkezeteknél, sőt a mondatnál is releváns mértékben magasabb szinten, vagyis már szövegszinten funkcionáló szerkezetéről van szó, ezért a séma is jóval komplexebb, nehezebben megfogható és leírható.

A stíluselemzés szempontjából fontos hangsúlyozni a sémák dinamikus, fokozati jellegét is, vagyis azt, hogy a sémák aktuálisan az egyéni begyakorlottság és a közösségi konvencionáltság révén, „fokozati skála szerint, a nagyon erős, szabályjellegű mintától a gyenge, alternatívaként működő mintáig” (Tolcsvai Nagy 2017a: 35) érvényesülnek⁴. Közösségi perspektívából közelítve ez a fokozatosság a következő – a stílus szempontjából különösképpen kiemelkedő jelenségű – variációkkal írható le:

„A nyelvközösséget, illetve a beszélőközösséget a nyelvi interakciók során bemutatott (érvényesített), illetve elvárt normákat megvalósító nyelvi cselekvések tartják össze, méghozzá 1. a replikáció, vagyis a sémák változatlan használata, normájuk jóváhagyása; 2. az alteráló replikáció, azaz a sémák kismértékben módosított ismétlődő használata; valamint 3. az innováció, a változtatás a nyelvi gyakorlat műveleteiben” (Tolcsvai Nagy 2017a: 65).

A sémának és a megvalósulásnak ez a felfogása, azaz séma és megvalósulás viszonyának dinamikusként, a megvalósulásnak fokozati jellegűként való modellálása a stíluselemzésben kétféleképpen is fontos szerepet tölthet be. Egyrészt (általános érvennyel) a szaktudományi fogalomhasználatra vonatkozóan: releváns tárgy tudományos fogalmak újraértelmezésében, amely újraértelmezés nyitottabbá, rugalmasabbá válást jelent, másrészt (egyes szerkezetekre, jelenségekre alkalmazva) a szövegek stílus típusba sorolásában, stílusminősítésében, illetve egyes stilisztikai elemek típusba sorolásában, szerepének értelmezésében.

Nézzük először a tárgy tudományos fogalmak (újra)értelmezésének kérdéskörét! A kognitív stílus elemzés módszertanában kiindulópontként, alapelveként kell szem előtt tartani azt, hogy az elemzésekben jellemző módon középpontban álló stílus típus-, stílema- és más hasonló kategóriák is a fent leírt módon létrejött és működő sematizált fogalmakként funkcionálnak. A sémák „irányító” szerepe egyaránt érvényes a használatra és az elemző leírásra, a lényegi különbség a reflektív viszonyban, illetve a fogalmi kifejtettségben van. Példaként említhetők

⁴ A morfológiára vonatkozóan, de általános tanulsággal emeli ki ezt Ladányi Mária is: „a sémák [...] különböző erősségűek, és eltérést mutatnak abból a szempontból is, hogy meghatározottságuk (specifikusságuk) tekintetében mennyire közel vagy távol állnak a megvalósulásaiktól” (Ladányi 2017: 534).

itt a szépirodalmi szövegek elemzésekor gyakran használt stílustörténeti típusok korszak- vagy irányzati kategóriái, a nyelvi képek és az alakzatok sémái, és hogy kifejezetten a kognitív stilisztikából is vegyünk példát: a stílus szociokulturális rétegezettségének leírására használt alapkategóriák (választékos, bizalmas/laza, formális, informális stílus stb.).

A stílustörténeti (szöveg-/stílus-) sémák ebben a megközelítésben olyan általános jellemzők absztrakciójának tekintendők, amelyek csak dinamikus keretet adó mintaként funkcionálnak a tényleges szövegek, a megvalósulás, illetve ebből következően az elemző leírás számára. Nézzünk most ehhez egy konkrét és jellegzetes példát a magyar stilisztikai szakirodalomból! A modern magyar próza egyik legjelentősebb alkotója, Krúdy esetében máig „öltre menő” viták tárgya az, hogy az impresszionizmushoz, a szecesszióhoz, az újromantikához esetleg más irányzathoz sorolandó-e az életműve vagy esetenként egy-egy szövege. Kemény Gábor (1991: 84) így összegzi ezt a helyzetet:

„A rendelkezésünkre álló szakirodalom meglehetősen tarka, ellentmondásos képet mutat [...]: vannak, akik a századvégi »preszimbolisták« csoportjához közelítik Krúdyt, mások a szecesszióval mint korstílussal próbálják jellemezni költői nyelvét, végül akadnak olyanok is, akik Horváth János nyomán »stíloromantikát« meg »nyugatoságot« emlegetnek. [...] Szabó Zoltán és Herczeg Gyula az impresszionisták körében jelöli ki a helyét.”

Ugyan Kemény legelfogadhatóbbnak az utóbbi felfogást tartja, de hozzáteszi, hogy szerinte „vagy ki kell tágítani az impresszionizmus jelentéskörét, hogy a Krúdy-jelenség mindenestül beleférjen, vagy pedig az impresszionizmuson kívül egyéb szempontokat is figyelembe kell venni. Számot kell vetnünk ugyanis a besorolásnak ellentmondó tényekkel, mozzanatokkal is” (Kemény 1991: 84–85; vö. még Kemény 2016: 118–135). Az ilyen jellegű eljárásoknak, mint a „fogalom jelentéskörének kitágítása” vagy „egyéb szempontok” bevonása, illetve az „ellentmondó tények, mozzanatok” koherens és megalapozott kezelésének rendszerszerű keretet adhat, és ami szintén ilyen lényeges: egy árnyaltabb, adekvátabb és termékenyebb (azaz a mereven kezelt sémának nem vagy kevésbé megfelelő stíuselemekre is nyitottabb) stílusjellemezéshez, -elemzéshez vihet közelebb az, ha kiindulópontnak tekintjük, hogy az impresszionista, szecessziós stílussémának is különböző, egymástól lényegesen eltérő megvalósulásai lehetnek. Mindez persze nem e fogalmak improduktivitáshoz vezetően „laza” kezelését jelenti, hanem azt, hogy rögzíteni kell a séma összetevőit, illetve az adott szövegben az

attól való eltéréseket. Vagyis azt, hogy mit „sűg” a séma, és mi az, ami a megvalósulás egyedítő sajátja⁵.

Nézzünk meg még itt kissé közelebről egy más jellegű, inkább a hétköznapi szövegek elemzésének szempontjaira vonatkozó példát, a stílus szociokulturális rétegzettségének kérdéskörét (összegzően ehhez lásd például Tátrai – Tolcsvai Nagy szerk. 2012). Sémaként foghatók fel az olyan stílusminőségek, mint a durva, a laza (bizalmas), a közömbös, a választékos; értéktelítő, értékmegvonó stb. Ahogyan az alacsonyabb szintek nyelvi egységei, ezek is kötött (nagyreszt kötött) szemantikai, fonológiai és morfológiai szerkezetekként valósulnak meg, illetve (mivel stílusról, azaz szövegszintű konstruálásról van szó) ezenkívül szintaktikai és szövegszerkezetekként, ezek alapján beszélhetünk a típus sémájáról (vö. Tolcsvai Nagy 2017a: 55). Vagyis a nyelvi kifejezésekhez hasonlóan az egyes stílustípusoknak is jellegadó, ezért az elemzésben vizsgálandó sajátosságai olyan szemantikai, fonológiai, morfológiai, szintaktikai szerkezetek, amelyek a típus sémájának alkotóelemei. Az egyes típusok szemantikai sémájához tartozó meghatározó tényezők például a kifejtettség és bennfoglaltság jellemző formái, arányai, a képesség (metaforizáltság) dominanciája vagy hiánya stb. A vokalizáció, azaz a fonológiai sémák is kiindulópontot jelentenek a stílus szociokulturális tényezőinek elemzéséhez. A laza (bizalmas), a választékos stb. stílus hangzása is sémákban reprezentálódik az elménkben (vö. Markó 2017: 75, 199–203), és ezek a sémák érvényesülnek mind a szöveglétrehozásban, mind a megértő feldolgozásban. E sémáknak az adott szövegre vonatkoztatott, tehát a szövegbeli megvalósulásokkal összevető, a szövegértelem létrejöttében betöltött szerepre irányuló analízise a kognitív stíluselemzésnek ezért lényeges összetevője. Ebből a szempontból meghatározó lehet például az, hogy bizonyos szóalakok sémája milyen hangtani kidolgozottsággal valósul meg (vö. például Markó 2017: 199 példájával: *miért*: [me:], [me:r], [mije:], [mije:r], [mije:t], [mijert:]), de ugyanígy elemzési szempontot jelentenek a temporális sémák (beszédsebesség, szünet stb.), illetve a szupraszegmentális szerkezetek egyéb sémái (vö. Tolcsvai Nagy 1996a: 177–198). Ezzel összefüggésben a stílus tekintetében is kiindulópontot jelent az az általánosító belátás, hogy

„a tudatosan tervezett kivitelezésű beszédben (például az értető felolvasásban, a memoriter elmondásában, a színészi játékban) a hangzasegységek megformálása általában jobban megközelíti a prototipikus sémákat; míg a hétköznapi

⁵ „A nyelvi szerkezetek konstrukciós sémák, amelyek »megsűgják« a beszélőnek, segítenek abban, hogy egy-egy összetett kifejezést miképp hozhat létre” (Tolcsvai Nagy 2017a: 55).

spontán beszédben (ahol a beszéd kivitelezése nagyrészt automatikus) ezektől nagyobb mértékben eltérő mintázatokkal is találkozunk” (Markó 2017: 133).

A stíluselmzésekben fontos szempontként megjelenő stílustulajdonítás és stílus hatás (vö. Sandig 1995, 2006; Tolcsvai Nagy 1996: 88–95) szempontjából közelítve az emelhető ki, hogy a séma újszerű, egyedi megvalósulásainak van nagy (nagyobb) stílusértéke. Érvényes ez az átfogó, így például korszak- és irányzati és a kisebb hatókörű, például stílema-kategóriákra is.

Vegyünk most elsőként példának a szecessziót mint sémának tekintett stílusirányzatot. Ebben a megközelítésben a szecesszió nem más, mint olyan elvont (stílus)tulajdonságok rendszere, amely Szabó Zoltán (1998: 172–183) stílustörténeti szintézise szerint a következőket foglalja magában: díszítő motívumok, díszítő stilizáció, díszítő indázó mondat- és szövegszerkezetek és a belőlük fakadó díszítő zeneiség. Ennek a sémának a megvalósulása azonban alkotónként, művenként nagy stílusbeli változatosságot mutat aszerint, hogy a „legjellemzőbb és legátfogóbb” (Szabó 1998: 174) szervezőelv, a díszítettség a szó- vagy mondatszerkezetekben, jellegzetes, ismétlődő motívumokban, az alakzatokban, nyelvi képekben stb. jelentkezik-e szaliens, a stílustulajdonítást és a szövegértelmezés alakulását meghatározó módon (vö. például Szabó szerk. 2002). Ebből következően az elemzés egyik alapvető szempontjaként adódik ezeknek a mintázatoknak az azonosságok és a különbségek feltárását célzó leírására való törekvés.

A kisebb nyelvi szerkezetek, egységek példájaként válasszuk most a hasonlatot, amelynek elvont mintázata így írható le: hasonlított (elvont, kevésbé ismert elem); hasonló (személtető elem: konkrét, jól ismert); modalizátor; közös elem (a hasonlítás alapja: tertium comparationis; vö. Kemény 2002; Kocsány 2008a). Mint azt a hasonlat sémáját ugyan felhasználó, de azt emergens módon újraíró Krúdy-hasonlatok is mutatják (ezek részletesebb tárgyalását lásd alább), az egyedi megvalósulások stílussteremtő, sajátos jelentésképzést létrehozó tényezőkké válhatnak, amelyeknek így szükségszerűen az elemzésben is meghatározó szerepet kell kapniuk. Mindez azonban szorosan összefügg már a kategorizáció kérdéseivel is, a következő pontban ezért a gondolatmenetet a kategorizáció szempontjából közelítve folytatom.

E rész rövid összegzéséként elmondható, hogy a szövegmegformálás, azaz a stílusszerkezet különböző szintjein megfigyelhető megvalósulásokat a séma-hoz viszonyító és az aktuális megvalósulásokat mint jelentésképző variációkat tudatosan és módszeresen feltérképező analízis és interpretáció mind az adott szövegegsz értelemszerkezetének leírása, mind az alkalmazott sti-

lisztikai kategóriák szempontjából produktív összetevője lehet egy komplex stíluselmzésnek.

3.2. A kategorizáció

A funkcionális nyelvten szembeállítja a hagyományos tudományos rendszerezést, amely általában merev, dichotomikus kategorizációs elveket alkalmaz, a tapasztalati alapú mindennapi megismeréssel, ahol viszont a prototípuselv játszik meghatározó szerepet. Használati alapú megközelítésként ennek alapján a funkcionális nyelvészet magában a nyelvéírásban is a prototípuselméletre épít, mégpedig úgy, hogy azt nem csak „a szemantikában reprezentált dolgokra vonatkoztatja (mint ama ismert példákban történik a madár és példányai esetében), hanem a jelentésekre, a jelentésösszetevőkre és a grammatikai kategóriákra, valamint a fonológiára is” (Tolcsvai Nagy 1996b: 171; vö. Langacker 1987; Tolcsvai Nagy 2017a: 35–41).

Milyen relevanciája van a prototípuselméletnek a stíluselmzésben? Elsőként is az említendő, hogy ennek alapján a funkcionális stíluselmzésben a legtöbb esetben nem elégedhetünk meg azzal, hogy besorolunk egy nyelvi elemet, szerkezetet valamely kategóriába, tehát például halmozásként, metaforaként, hasonlatként stb. számba vesszük, hanem továbbvive a kategorizálást, azt a prototípuselv mentén végiggondolva az adott nyelvi kifejezésnek, jelenségnek a szövegértelmeben betöltött szerepét kell kifejtenuünk. Mindez tehát lényegében a „klasszikus”, szükséges és elégséges feltételek alapján történő elemzői kategorizálásnak a prototípuselv alapján elvégzett (elemzői) kategorizálással és az ennek megfelelő interpretációval történő felváltását jelenti. Vegyük most ehhez példaként a nyelvi képeket, előzetesen elfogadva azt a belátást, hogy a nyelvi képek két kiemelkedő jelentőségű típusa, a metafora és a hasonlat között alapvető közös vonások vannak (vö. Kocsány 2008a, 2008b.). A kognitív elmélet szerint a metaforizáló/metaforikus folyamat prototípusosan a konkrétól (esetenként az inkább konkrétól) halad az absztrakt (inkább absztrakt) felé, vagyis lényegében a konkrét → elvont irányú szemantikai szerkezet tekinthető alapbeállításnak. Ez a tendencia érvényes a hasonlatokra is, ahogy Kemény Gábor (1974: 78) írja: „a hasonlatnak per definitionem alapfunkciója, hogy valamely kevésbé ismert dolgot vagy fogalmat egy ismertebbel, kézzelfoghatóbbal **szemléltessen**” (a kiemelés Kemény Gábortól). A hétköznapi hasonlatok számos példája igazolja is ezt. Az alábbi szóláshasonlatokra is általában jellemző, hogy a hasonlító által szemléletesen, képszerűen fejtik ki, és így segítik a hasonlított értelmezését. (A szóláshasonlatokat azért is választottam itt szemléltetésül, mert ezek olyan állandósult hétköznapi nyelvi

kifejezési formák, amelyek egy közösség tudatában kialakulva, formálódva és kontinuos módon élve értelemszerűen egy közösség gondolkodásmódjának, tipikus konceptualizációs eljárásainak is adekvát kifejezései/jelölői.) A BUTA fogalom kifejezésére – egyebek mellett – a következő, konkrét → elvont⁶ szemantikai szerkezetű szóláshasonlatok ismertek a magyar nyelvben:

- (1) Buta, mint az [a sötét] éjszaka.
- (2) Olyan, mint a lépcsőház éjszaka, sötét és korlátolt.
- (3) Buta, mint a liba.
- (4) Olyan, mint a tévé [az öreganyám tévéje]: nagyképű és homályos.

A konkrét → elvont alapvető tendencia a hétköznapi nyelvhasználat mellett a szépirodalomban is gyakran megfigyelhető. Arany János Toldijának bevezető soraiban például a konkrét **térbeli** hasonlító által értelmeződik az elvont, azaz az **időbeli** távolság:

- (5) Mint ha pásztortűz ég őszi éjszakákon,
Messziről lobogva tenger pusztaságon:
Toldi Miklós képe úgy lobog fel nékem
Majd kilenc-tíz ember-öltő régiségben.

A konkrét → elvont szemantikai szerkezettől való eltérés mindezek alapján stilisztikai szempontból többnyire szaliens, azaz előtérbe kerül. Nem véletlen tehát, hogy viszonylag gyakran találkozunk ilyen hasonlatokkal a (jellemző módon) egyedi konceptualizációt, stílust feltételező szépirodalomban. Különösen gyakoriak az ilyen módon szaliens hasonlatok Krúdy prózájában (vö. Kemény 1974: 58–60). Az alábbiakban ezért is az ő műveiből vett példák alapján mutatom be az elvont → konkrét szemantikai szerkezetű, „rendhagyó” hasonlatokat. Azért idézek viszonylag nagyobb számban, de csupán két műből, az *Aranykéz utcai szép napok* című Krúdy-kötetből ((6)–(13) és a *Napraforgó* című regényből (14)–(18)) ilyen hasonlatokat, hogy így is demonstráljam: ezeknek a „rendhagyó” hasonlatoknak az előfordulása nem esetleges, vélet-

⁶ A „konkrét → elvont”, illetve az „elvont → konkrét” jelölésmóddal itt, összhangban a kognitív szemantika forrás- és céltartomány fogalmaival, illetve az ezekhez tartozó értelmezésével, azt kívánom érzékeltetni, hogy az első esetben a konkrétól mint kiindulóponttól jutunk el az absztraktig, a második típusban pedig ennek a fordítottja valósul meg. Értelemszerűen másfajta jelölést alkalmaznak az olyan stilisztikai megközelítések, amelyek a hasonlítottól indulnak ki (vö. például Kemény 1993: 96 és passim).

lenszerű, hanem átszöhetnek egész szövegeket, vagyis a szöveg stílusstruktúrájában meghatározó lesz a szerepük.

- (6) Ah, végre eltűnt alakja a sarkon, mintha egy kedves álom lassan elszáll a reggeli madarak lármájára.
- (7) Csak a mi kályhánkban piroslik egy parázs, mint az emlékezet.
- (8) Vadludak szálltak a Duna felett éjszaka, és a kiáltásuk a magasból a földre hallatszott, mintha vándorlelkek utaznának Budapest mellett...
- (9) A Duna-parti utca elhagyott volt, távolban gurult egy kocsi, mint lassan szunyadó lelkiismeret...
- (10) A visszhangos udvarban elhangzott a zene, mint az öröm vagy fájdalom felkap utazókocsijára...
- (11) ...piros arcú, mint a megelevenedett népdal.
- (12) Egy falusi nő cipő – nyomai magos sarokkal ellátva, mint a nagyravagyás, és gombocskákkal, mint a cifra élet utáni kívánság – mendegélt át a kerten.
- (13) Hosszú volt az út, mint az emlékezet.

A Napraforgóból származó példák:

- (14) Az óramutató fáradtan közeledett éjfél felé, mint egy hegyre kapaszkodó élet.
- (15) Csodálatos, friss, fagyos illat terjedt el az Evelin szobájában, akár újramezdődő élet.
- (16) Fenn, messze a nádasok felett, ahol oly üres a levegő, mint a világ végén, egymagában mereng egy ismeretlen madár, mint a földi élet céltalansága.
- (17) A galambok bukfeneczek az udvarház felett, mint messzire elmúlt ifjúkori tavaszok emlékei...
- (18) ...ott egy emlékezetes padocska volt, amely titokszerűen rejtőzött el e piros rongyos ház környékén, mint az ifjúság tisztasága, és a szív nemessége.

A fenti hasonlatok egyszerű, hagyományos besoroló stilisztikai kategorizálása távolról sem lenne képes feltárni e nyelvi szerkezetek lényegi szerepét: azt, hogy a valóság konceptualizációjának olyan sajátos módja valósul így meg, amelyben „sem a mesterséges, sem a történeti világ nem rendelkezik önmagában vett jelentőséggel, hanem mindkét jelölő legjobb esetben is a másik jelölő jelöltje” (Iser 2001: 276; vö. Tolcsvai Nagy 2004).

3.3. A konstruálás és a stílus

A stílus és így a stíluselemzés szempontjából szintén különösen fontos alapkategória a konstruálás, hiszen a stílus röviden szólva nem egyéb, mint szöveg-szintű konstruálás (vö. Tolcsvai Nagy 2013: 313).

Általánosságban és röviden a konstruálás úgy definiálható, mint „egy világ-beli esemény, egy jelenet feldolgozó (elemző) megértése és fogalmi megalkotása valamilyen módon, több lehetséges módozat közül” (Tolcsvai Nagy 2017a: 42; vö. Langacker 2008: 55–89). Stilisztikai megközelítésben a konstruálás kapcsán elsőként az emelendő ki, hogy a konstruálás mindig különböző „lehetséges módozatok” egyikének aktuális szövegbeli megvalósulását jelenti egy bár nem teljesen, de referenciális szempontból lényegében mégis azonos jelentés létrehozására. A kognícióban általános érvénnyel, így a vizuális észlelés mellett a nyelvben is alapvető jelentőségű figura-alap viszony szerint (összegzően lásd például Schmid 2007), amikor az adott nyelvi kifejezésben megvalósuló konstruálás „a megértésben viszonyba kerül egy másik, a szövegben nem szereplő hasonlóval (kiterjedő aktiváció révén), akkor ez az egy kiemelkedik azáltal, hogy a háttérben ott marad egy vagy több más nem említett kifejezés” (Tolcsvai Nagy 2013: 315). Milyen módszertani következményei vannak a stíluselemzésben ennek a ténynek? Az elemzőnek eszerint tudatosan fel kell tárnia azokat az adott referenciális jelentés létrehozására (esemény, jelenet leírására) a beszédhelyzet valamely tényezőjét tekintve ugyan esetleg eltérő, de lényegében azonos kommunikációs szituációban potenciálisan alkalmas, azaz „valószínűnek”, adekvátnak és relevánsnak tekinthető, eltérő megvalósítási lehetőségeket, amelyekhez viszonyítva az alkalmazott nyelvi szerkezet, stilisztikai szempontból: stíluselem fokozati stílusértéke⁷ vagy a szövegértelem létrehozásában betöltött szerepe megvilágítható, adekvát módon/árnyaltabban értelmezhető.

Hasonlítsuk össze most példaként ugyanannak (lényegében egyező) referenciális jelenetnek a különböző konstruálásait:

- (19) ...odafent, a magasban hangos robajjal nyílt ki egy ablak.
– Odalent van, uram? – kiáltotta egy gyöngé hang nagyon messziről.

⁷ Vö. Sandig (1995: 317) stílushatás-, stílusulajdonítás kategóriáival, például a konkrét, megvalósult stílus/interszubjektív várhatóság viszonyára vonatkozó „nem megfelelő, kevésbé (kevésbé) megfelelő, megfelelő, nagyon / teljesen / fölöttébb / stb. megfelelő” skálával.

Szindbád a magasba fordította a fejét. A szürke felhők alól, a hideg magasságból egy fehér lepke szálldosott lefelé. Egy fehér madár röpült le a téli éjben a havas föld felé. A virágárusnő volt, aki levetette magát a ház harmadik emeletéről. [Új bek.] Szindbád, mint babonás ember, később egy marék véres havat vett a kezébe, és magában azt gondolta, hogy a szegény leány kiomlott vére feloldozza őt eddigi balsorsa alól. Csillaga újra felragyog, és hajója szerencsés szelekkel röpül tova.

(Krúdy Gyula: *Szindbád útja a halálnál*)

- (20) A nő azt mondta: – Nézze Gyula úr – ő is úrnak nevezte –, ha ma elmegy, mire leér az utcára, leugrom itt az emeletről maga után. Krúdy persze elment Báltaszékivel. Amint az utcára értek, látták, hogy a kasszírnök leugrott utána az emeletről. Igaz-e, nem-e, nem lehet utánajárni.

(Interjú Kellér Andorral. In: Tóbiás Áron [szerk.]: *Krúdy világa*. 1964. Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 614.)

- (21) A teltkarcsú hölgy – az írónak amúgy is a „töltöttgalamb” a kedvelt testalkata – kérleli, maradjon... Krúdy bosszúsan inti le: – Ugyan kedves, a férfiember nem pazarolhat órákat nőkre... [...] A háziasszony fenyegetőzni kezd: – Gyula, ha elmész – közben lesújtóan néz Báltaszéki Lajosra –, leugrom az emeletről... Krúdy megvonja a vállát. Kísérőjével tempósan távozik.

Alig értek le a földszintre, a kétségbeesett nő majdnem a nyakába esik...

(Tóbiás Áron: Krúdy titkai. In: Tóbiás Áron [szerk.]: *Krúdy világa*. 2003. Budapest: Osiris Kiadó. 646–647.)

- (22) A virágárusnő levetette magát a ház harmadik emeletéről. A babonás Szindbád arra gondolt, hogy a nő halála feloldozást hoz neki, és ezután szerencsés lesz.

(Saját parafrázis)

Míg a (19) metaforikus (lásd például *fehér lepke, fehér madár röpült le*), részint részletező, azaz nagy fokú jelentésspecifikációt megvalósító, részint azonban bennfoglaló (lásd megváltás-motívum), összességében pedig poétikus (vö. még a novella elemzéséhez: Pethő 2004: 114–123; a poétikusság fogalmához: Simon 2016; Domonkosi – Simon (szerk.) 2018), addig a (20)-ra, bár írott szöveg, jellemzőek a spontán élőbeszéd bizonyos konstrukciós formái, eljárásai is:

redundáns elemek, kiegészítő közbevetések (*Nézze Gyula úr – ő is úrnak nevezte*), egyszerű, nem választékos, szemantikai szempontból kevésbé specifikáló szóhasználat (például *elme*gy, *elment* [vö. (21)-ből: *távozik*]), illetve az egyszerűbb beszélt nyelvre jellemző, kissé közhelyszerű állandósult szerkezetek (például *Igaz-e, nem-e*); stb. A (21) jellegzetesen írott, tervezett, irodalmias, fokozott jelentésspecifikációval (például *teltkarcsú hölgy, bosszúsan inti le, lesújtóan néz stb.*) választékosabb szóhasználat: (vö. például *teltkarcsú, töltöttgalamb, távozik*) a (22) pedig hétköznapi, közömbös stílusú.

A „közvetlen gyakorlati hasznosítás” lehetősége szempontjából, azaz kitekintve a stilisztikai ismeretek közoktatásbeli tanítására, tágabb értelemben: az anyanyelvi nevelésre is, érdemes itt utalni arra is, hogy a stílus szempontjából szaliens módon eltérő konstruálások összevetése a tudományos igényű elemzések mellett az oktatásban is jól hasznosítható, tanulságos és érdekes feladat lehet, amely egyúttal a stílusalkotási gyakorlatok, így a nyelvi készségek fejlesztéséhez is érdemben hozzájárulhat. A funkcionális szemléletű tankönyvekben találunk már ma is ilyen feladatokat. Az alábbi rövid, de szemléletes példa, amelyben ugyanannak a beszédettnek (behívás, invitálás) a különböző módon, különböző stílusban konstruált megvalósulásai szerepelnek adekvát feladatokkal, forrása Tolcsvai Nagy Gábor (2000: 131) tankönyve:

„Állapítsátok meg, mi a különbség az egyes szövegek között! Milyen magatartást fejeznek ki az egyes szövegek?

Bújj be!

Gyere be!

Szabad!

Fáradjon be!

Tóth úr, kérem, fáradjon be az irodámba!

Tudtok-e még a betegékelésre további változatokat megfogalmazni? Ezek miben különböznek a többitől?”

4. Összegzés

A dolgozat – figyelembe véve azt is, hogy a hazai stilisztika gyakorlatába az elmúlt évtizedekben már beépült a funkcionális kognitív nyelvészet számos eredménye⁸

⁸ Tolcsvai Nagy Gábor fent idézett stilisztikai munkáin kívül lásd például Tátrai – Tolcsvai Nagy (szerk.) 2012; Simon 2016; Domonkosi – Simon (szerk.) 2018; a Magyar Nyelvőr kognitív poétikai különszáma: 2018/3. szám.

– a stilisztikának egy specifikus, körülhatárolható területére: a stíluselmzés módszertanára fókuszált. Ezen belül mindenekelőtt olyan elveket, elemeket kívánt tárgyalni, amelyek újszerűsége abban áll, hogy vagy nagyobb, „rendszereszerű” hangsúlyt érdemelnek, mint a séma és megvalósulás viszonyának konzekvens vizsgálata, a prototípuselmélet alkalmazása, vagy eddig nem alkalmazott módszertani elemként épülhetnek be az elemzésekbe, mint például a háttérként funkcionáló konstruálási módok, nyelvi szerkezetek elemzésbe épített „rekonstruálása”, azaz explikálása és összehasonlítása az elemzésben.

Összegző jelleggel arra is szükséges utalni, hogy az itt különválasztva tárgyalt tényezők (séma, kategorizáció, konstruálás) a nyelvhasználatban egységben jelennek meg, összekapcsolódnak általánosságban a szöveg megértő feldolgozásában, így az ezeknek megfelelő szempontok is természetesen módon, szorosan összefüggnek az elemzésben. Az összehasonlítás kognitív műveletét hangsúlyozva erre az egységre mutat rá a sémának és a különböző konstruálásból létrejövő, tapasztalatilag rögzített, ám dinamikus, mert az aktuális konstrukcióra vonatkozó stílusérték-tulajdonításban is mindig újra működtetett tudásnak és a stílusértéknek az összefüggéséről szólva Simon Gábor (2016: 31): „A stílusérték kialakulásában kulcsmozzanatnak tekinthető az összehasonlítás művelete, amelynek során a nyelvhasználó – a nyelvi megformálás lehetőségeinek megtapasztalásával létrejövő – sematikus mintákkal történő összevetéssel tulajdonít a megnyilatkozásnak stílust.”

Mivel a fentiekben csak néhány, általam alapvetőnek tartott szempontot volt mód érinteni, szükséges legalább itt utalni arra, hogy további fogalmak, szempontok is fontos szerepet kapnak a kognitív stíluselmzésben. Most csak felsorolásszerűen hadd említsek néhány idetartozó kérdéskört:

- a kommunikáció tényezőinek és folyamatának funkcionális modellálása, ideértve az elemzői perspektíva kérdéskörét is,
- a szemantika és a stíluselmzés néhány különösen lényeges kapcsolódási pontja (például kiterjesztett jelentések, szinonímia stb.; vö. Tolcsvai Nagy 2017b),
- a pragmatika és a stíluselmzés kapcsolódási pontjai (ehhez lásd Tátrai 2011, 2017).

Szándékom szerint a dolgozatban foglaltakkal mind a tudományos igényű, mind a magyar nyelv iskolai oktatásának keretein belül megvalósuló funkcionális nyelvészeti stíluselmzések módszertanához egy „alapszintű” kiindulási vagy

legalábbis potenciális vitaalapot kívántam nyújtani. Bízom abban, hogy az itt megfogalmazott, de szükségszerűen még csak részlegesen kidolgozott módszertani felvetések alkalmazhatóságára, produktív voltára vonatkozó kérdésekre, illetve az egyéb, most tudatosan vagy szándéktalanul nyitva hagyott kérdésekre egy gazdagon terebélyesedő funkcionális kognitív stíluselemzési szakirodalom mihamarabb válaszokat fog adni.

Irodalom

- Domonkosi Ágnes – Simon Gábor (szerk.) 2018. *Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban*. Eger: Líceum Kiadó.
- Fábián Pál – Szathmári István – Terestyéni Ferenc 1958. *A magyar stilsztika vázlat*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Fix, Ulla – Gardt, Andreas – Knape, Joachim (Hrsg.) 2008. *Rhetorik und Stilistik/Rhetoric and stylistics 1*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Fix, Ulla – Gardt, Andreas – Knape, Joachim (Hrsg.) 2009. *Rhetorik und Stilistik/Rhetoric and stylistics 2*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Fónagy Iván é. n. [1999.] *A költői nyelvről*. Budapest: Corvina.
- Iser, Wolfgang 2001. *A fiktív és az imaginárius. Az irodalmi antropológia ösvényein*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Jenei Teréz – Pethő József 2008. *Stíluselemzés*. Nyíregyháza: Bessenyei Könyvkiadó.
- Kemény Gábor 1974. *Krúdy képalkotása*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kemény Gábor 1991. *Szindbád nyomában. Krúdy Gyula a kortársak között*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Kemény Gábor 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilsztikájába*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kemény Gábor 2016. *Krúdy körül. Stilsztikai tanulmányok és elemzések a 20. századi magyar irodalomról*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kocsány Piroska 1995. Methoden der Stilanalyse. *Helikon Irodalomtudományi Szemle* 41: 367–372.
- Kocsány Piroska 2008a. Hasonlat. Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 266–279.

- Kocsány Piroska 2008b Metafora. In: Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 390–402.
- Ladányi Mária 2017. Alaktan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 503–660.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. Vol. 1. Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. Oxford: University Press.
- Markó Alexandra 2017. Hangtan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 73–203.
- Pethő József 2001. Szemantikai ismétlések a Szindbád útja a halálnál című Krúdy-novellában. *Magyar Nyelvőr* 125: 465–477.
- Sandig, Barbara 1995. A német nyelv stilisztikája. *Helikon Irodalomtudományi Szemle* 41: 307–333.
- Sandig, Barbara 2006. *Textstilistik des Deutschen*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Schmid, Hans-Jörg 2007. Entrenchment, salience, and basic levels. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Herbert (eds.) 2007. *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 117–138.
- Simon Gábor 2016. *Bevezetés a kognitív lírapoétikába. A költészet mint megismerés vizsgálatának lehetőségei*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Spillner, Bernd (Hrsg.) 1984. *Methoden der Stilanalyse*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Szabó Zoltán (szerk.) 2002. „Arany-alapra arannyal”. *Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Szabó Zoltán 1998. *A magyar szépírói stílus történetének fő irányai*. Budapest: Corvina.
- Szathmári István 1983. Arany János és a magyar nyelvstudomány. *Magyar Nyelv* 79: 397–408.
- Szathmári István 1994. *Stílusról, stilisztikáról napjainkban*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szathmári István 2002. *A stíluselemzés elmélete és gyakorlata*. Székesfehérvár: Kodolányi János Főiskola.

- Szikszainé Nagy Irma 2011. *Stílu­selemzés – stí­lusértékelés – stí­lusművelés*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2012. *A stí­lus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 897–1058.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996a. *A magyar nyelv stilisztikája*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996b. Kognitív szemantika és stilisztika. *Néprajz és Nyelvtudomány* 37: 169–180.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1999. „Nem találunk szavakat”. *Nyelvértelmezések a mai magyar prózában*. Pozsony: Kalligram.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2000. *Magyar nyelv 10. Szöveg és stí­lus*. Budapest: Korona Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. A képzeleti jelentéstana Krúdy műveiben. In: Jenei Teréz – Pethő József (szerk.): *Stí­lus és jelentés. Tanulmányok Krúdy stí­lusáról*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 93–105.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. *A cognitive theory of style*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor: 2017a. Bevezetés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 23–71.
- Tolcsvai Nagy Gábor: 2017b. Jelentés­tan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 207–466.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó.

VII. TÖRTÉNET

VARGA MÓNIKA

Történeti korpusz, funkcionális leírás: a *hanem* esete a kizárástól a témaváltásig¹

Kivonat

A dolgozat kérdésfeltevése a következő: hogyan jelent meg és terjedt el, illetőleg mivel magyarázható a *hanem* olyan használata, amikor nem kizáró ellentétet fejez ki, inkább új témára, információra irányítja a figyelmet a diskurzusban, valamelyes kontrasztot is jelezve. A jelenség ismert a szinkrón leíró szakirodalomban, részletesebb magyarázat nélkül, a kiemelő szerephez kapcsolva a funkcióbővülést. Kutatást igényelt tehát a kizáró és nem-kizáró használat váltakozása, az újabb diskurzusfunkció megjelenésének időbeli és társadalmi beágyazottsága. A tanulmány e kérdésekre főként a Történeti magánéleti korpusz alapján keres válaszokat, kiemelve a használatalapú megközelítést olyan regiszter alapján, amely más időszakokból kevésbé érhető el. A nem-kizáró használat magyarázatában funkcionális szemlélet érvényesül olyan fogalmak kritikai bevonásával, mint a grammatikalizáció, a periféria és az interakció szerepe történeti anyagon. Az elemzés szerint a *hanem* erősíti a perifériák funkcióbővülésben játszott szerepének tendenciaszerű voltát szórendi változás nélkül is, jóllehet nem minden elvárást megerősítve, összefüggésben a kapcsolóelem elsődleges jelentéseivel.

1. Bevezetés

A jelen esettanulmány az ellentét kifejezésével kapcsolatos diskurzusfunkciók alakulástörténetét vizsgálja elsődlegesen a 16–18. századi magánéleti regiszter

---

¹ A tanulmány a K116217. számú NFKI/OTKA pályázat (Versengő szerkezetek a középmagyar élőnyelvben: változók elemzésén alapuló megközelítés) támogatásával készült.

nyelvi anyagán a Történeti magánéleti korpuszból² (a továbbiakban TMK, leírását lásd Dömötör et al. 2017; Novák et al. 2018), kiegészítve további forrásokkal is (lásd 4). Az alábbiakban a *hanem* olyan használatáról lesz szó, amikor nem kizáró ellentétet fejez ki, inkább új témára, információra irányítja a figyelmet a diskurzusban (valamelyes kontrasztot is jelezve). Például:³

- (1a) 1705: Magam egészségben vagyok, hanem az lábam rosz (Kár. 42.)
 (1b) 1700: Ez rosszul vagyok asszonyom hanem adna valami füvet kglđ [= kgyelmed], mert az fejét fajtattya (Bosz. 55.)

Klemm (1928–1942: 446) szerint: „Néha állító mondat után is előfordul a *hanem*, de ilyenkor is tagadó értelmű az előmondat”. Ez a megállapítás azonban már a fenti történeti adatok alapján is pontosítandó. Ha a második példában az szerepelne *Ez rosszul vagyon* helyett: *Ez nincs jól*, a *hanem* funkciója akkor sem a kizárás lenne, a második tagmondat a gyógynövény kérését kifejezve részleges témaváltást jelezne.

A dolgozatban ezt a használatot, funkciót az egyszerűség kedvéért „nem-kizáró”-nak nevezem (lásd még 3). A *hanem* nem-kizáró funkciója napjainkig is használatos:

- (2a) 1956 k. Persze hogy tudsz! Hanem egyet tanulj meg (Kormos, MNSz)⁴
 (2b) 2003: Megnyomom, hogy enter – / A számítógép jó dolog ... / Hanem az email mégse ment el (Varró, MTSz)⁵

Fordításban:

- (2c) 2010: Úgy csillogott és úgy biggyesztette az ajkát [ti. Fausta], mint egy nagy aranyhal, gondolta Heléna. Hanem Fausta csak mosolygott, nem sejtve, milyen benyomást keltett (Waugh, 140)

² <http://tmk.nytud.hu/>

³ Az adatokat a kötetek alapján betűhűen közlöm, az értelmezést segítő megjegyzések [ ]-ben szerepelnek, a hivatkozás az évszám és a kötet TMK-beli rövidítése (perszám, levélszám, oldal) alapján történik. A TMK-ban feldolgozott és a dolgozatban idézett köteteket lásd <http://tmk.nytud.hu/forrasok.php>. Az egyéb forrásokat a forrás rövidítése, és – ha hozzáférhető – az oldalszám jelzi.

⁴ Magyar Nemzeti Szövegtár, <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>

⁵ Magyar Történeti Szövegtár, http://clara.nytud.hu/mtsz/run.cgi/first_form

A *hanem* funkcionális kettőssége a hagyományos leíró szakirodalomban is ismert, részletesebb magyarázat nélkül (az ottani elnevezéssel megszorító kötőszóként, Farkas 1962: 427; Rác 1968: 437).

A jelen vizsgálat éppen ezért több tekintetben is indokolt. Az ellentét altípusainak (szembeállító, megszorító, kizáró) elhatárolásában meghatározó szerepe van a magyarban a kötőszók viszonylag korán kialakult megoszlásának (Juhász 1991, 1992; Papp 1995, lásd 2), miközben napjainkig megfigyelhető az ellentét fajtái közötti átjárhatóság a kifejezések mintázatában. A váltakozásnak és a választásnak elsősorban pragmatikai háttere van (történetileg is, Haader 2004). A középmagyarban az ellentétes mellérendelés változásai a kötőszók eszköz-készletére vonatkoznak, a szerkezetet érintő változás nem mutatkozik (Haader 2003, 2018).

A továbbiakban egy eddig kevésbé tárgyalt, összetett – szintaktikai, szöveg-szintű, pragmatikai – diskurzusfunkcióról lesz szó, a jelenség újabb megközelítését, magyarázatát keresve, tekintetbe véve a szórendi sajátosságok lehetséges szerepét a funkcióbővülésben (3). Kutatást igényel a változás és a nem-kizáró diskurzusfunkció elterjedésének időbeli, társadalmi, pragmatikai bégyazottsága is (4–5).

A jelenség történeti leírásában és magyarázatában a funkcionális szemléletet érvényesítem olyan fogalmak bevonásával, mint a grammatikalizáció és az interakció szerepe, módszertani szempontból is mérlegelve, hogy hogyan értelmezhető ezek keretében a kérdéses funkcióbővülés, és milyen hozadéka van a történeti adatoknak a leírásra nézve. Előzetesen az mondható el, hogy bár a kapcsolóelem szórendje nem módosul, a funkcióbővülés többé-kevésbé megfelel a balperifériára (left periphery = LP) jellemző változásoknak (5–6).

A történeti vonatkozások miatt szükségszerűen használatalapú vizsgálatot elsősorban a Történeti magánélet korpusz biztosítja. A TMK egyik előnye, hogy olyan regiszterbe tartozó szövegeket, szövegtípusokat tartalmaz, amelyek eddig kevésbé voltak hozzáférhetőek: az irodalmi nyelvhez képest közelebb állnak a korszak mindennapi beszélt nyelvhasználatához, merítenek abból, ezáltal ideális források a nyelvhasználati változások megragadásához.

2. A kizárástól a nem-kizárásig: történeti előzmények

Az ómagyar korszak anyagain végzett összegző kutatások szerint korán kialakult az ellentétet kifejező kötőszók funkciómegoszlása (Juhász 1991, 1992; Papp 1995). A *hanem* használatára a korai ómagyarban még a kiemelő funkció jel-

lemző; az előző tagmondatban *egyéb nem* stb. típusú szerkesztés „szinte maga után vonja” a *de* egy bizonyos dolog igen’ értelmű folytatást (Juhász 1991: 492–493). Így a 16. század elejére az elsődleges megkülönböztető, kiemelő funkció – [‘nem egyéb/más/senki’...] ’hanem csak’ – átértékelődik, és a *hanem* a kizáró ellentét kifejezésére lesz használatos, felváltva a *de* kötőszót (‘csak, kizárólag’ jelentésben; Juhász 1991: 492–493, 1992: 795–796; Papp 1995: 730, 734–735; lásd még Berrár 1957: 146). Az eddig idézett munkák a *hanem* kizáró funkcióját tárgyalták, a nem-kizáróról nem esett szó.

Bár Klemm (1928–1942: 446) a 17. század első felére datálja az általa megszorítónak nevezett funkció megjelenését, a vizsgált források szerint a további funkcióbővülés, illetőleg -megoszlás éppen akkor zajlott, amikor a *hanem* kizáró használata többé-kevésbé megszilárdult (a 16. század során; Juhász 1992: 795). A „többé-kevésbé” arra utal, hogy a későbbiekben is kimutatható a *de* kizáró használata, az újmagyarban kifejezetten korszakjellemzőként is (Haader 2003: 774). Hadrovics (1969: 181) is felhívja a figyelmet elsősorban a használatbeli párhuzamokra, mint a kategóriák átjárhatóságára: „Régebbi íróinknál számos példa van arra, hogy *de* helyett *hanem*-et használnak és fordítva”:

- (3) 1728: hogy kgymed képében verték az földhöz, azt felelte nem en de más (Bosz. 310a.)

A 16. század közepén már adatolható a *hanem* váltakozó használata az egyes funkciókban, akár egy-egy szövegen belül is. Az első példa mindhárom forrásból a kizáró, a második pedig a nem-kizáró funkció:

- (4a) 1559: Belől az szemeimnek semmi nyavalyájok nincs; hanem csak az szemöm héjain vagyon az vörösség és az viszketeg. (Nád p. 105)
- (4b) 1559: Istennek akarattjából(!) ugyan jól valék, meg is kezdődtek vala tisztulni [ti. a szemei], hanem a két nap kezdé ismét mind a kettőnek a héja vörösödni (Nád p. 105)
- (5a) 1592: Az Jerusalem megy tereserul mit kel ertenj vram nem tudom Egiebet hanem variunk istentul es az Idotul (Tel. 96.)
- (5b) 1592: Afele dolognak beket hagian hanem kdet zolgalia jamborul, (Tel. 96.)

- (6a) 1584: az tehénnek az udvaron a farához tekerték vala a nyakát, hogy helyéből nem mehetett ki, hanem meghala (KBosz. 24.)
- (6b) 1584: mongyák meg neki [ti. a feltételezett boszorkánynak], hogy állhatik [ti. a gyermek], hanem éjjel-nappal nyughatatlan volt (KBosz. 24.)

A két funkció közötti variációt, megfeleltethetőséget és a kiemelő jelleget jól mutatja az alábbi példapár; a kiemelés azok közé a kiindulónak tartott jelentések/funkciók közé tartozik, amelyeket a *hanem* a változás során megőrzött:

- (7a) 1698: Ide semmi hír nem hallatik az békességnél egyéb, hanem Bereg és Ugocsa vármegyékbe futások vagyon (Bark. 2.)
- (7b) 1698: Nagy csendességben vagyunk, hanem Bereg és Ugocsa vármegyékben nagy zenebona vagyon (Bark. 3.)

Ahogy arról volt szó, a leíró szakirodalom tárgyalja a *hanem* nem-kizáró használatát, az elsődleges kiemelő funkcióhoz kötve a szerkezeti és jelentésmódosulást és jelezve ritkaságát, azonban magyarázatot nem fűz a jelenséghez (Farkas 1962: 427; Rác 1968: 437).

3. Funkcionális leírás, magyarázatkeresés, párhuzam, elemzés

A funkcióbővülés magyarázata ezúttal a grammatikalizáció fogalmából indul ki. Átfogó meghatározás szerint a grammatikalizáció: komplex speciális szemantikai változás és kategóriaváltás (további definíciók kritikai bemutatását lásd Dér 2013: 18–20, 25–27).

A *hanem* esetében a szemantikai változásnak azt tarthatjuk, hogy előtérbe kerül és hangsúlyossá válik használatában a tematikus váltás, teret kap a kiemelő szerep, míg az ellentét ehhez képest háttérbe kerül, ko- és kontextusfüggő módon és mértékben. A kategóriaváltás kevésbé egyértelmű, mivel megmaradnak a kötőszóra jellemző sajátosságok, a *hanem* nem válik például diskurzusjelölővé (a hasonló változásokon keresztülment angol *but* és a *though* esetében a kutatók említenek partikulaként, diskurzusjelölőként való besorolást: Barth-Weingarten-Couper-Kuhlen 2002: 352–353; Mulder-Thompson 2008: 180, 191–193). Megfigyelhető ugyanakkor szerkezeti változás, eltérés a kizáró használatához képest: a nem-kizáró funkció esetén nincs tagadás a megelőző (tag)mondatban, vagy legalábbis nem a folytatással közvetlen kapcsolatban – azok az előfordulások viszont többértelműek.

A kapcsolóelemek grammatikalizációjával kapcsolatban a szerzők mellett érvelnek, hogy nem izolált lexémák grammatikalizálódnak, hanem az adott elem egy specifikus pozíciós kontextusban változik meg. A szórendi helyzet határozza meg, hogy pontosan milyen funkciót eredményez a változás (Haselow 2015: 166; Traugott 2014: 9–10). Ebből a szempontból kitüntetett szerepük van a perifériáknak, a jelen vizsgálatban egyszerű szórendi helyzetként értelmezve azt; a (tag)mondat vagy egyéb megnyilatkozás, kisebb-nagyobb tartalmi egység szélső helyei, elülső vagy záró pozíció (nem „magmondat – periféria” összehasonlításban és nem intonációs kontúr szerinti elkülönülésként, ez utóbbi meghatározását a történeti írott anyag sem teszi lehetővé: Haselow 2015).

A perifériák szerepe több formában is megfigyelhető: mindkét periférián használatos lehet az adott elem (például *actually*, *anyway*, *surely*, részletesen: Taglicht 2001; Haselow 2015; Traugott 2014); csak az egyik pozícióhoz kötődve (például a *well*); a funkcióváltozás helyzetváltozással járhat, mint a *but* és a *though* esetében tagmondat végi helyzetben (Barth-Weingarten–Couper-Kuhlen 2002; Mulder–Thompson 2008; Izutsu–Izutsu 2014). Kérdés tehát, hogy e szempontok alkalmazhatók-e a nem-kizáró *hanem* leírásában, magyarázatában.

A szakirodalom szerint két periférián eltérő funkciók alakulhatnak ki: a tagmondat végi (RP) helyzet a megelőző tartalmak kapcsolatát módosítja, újraértelmezi (nyomatékosítja, enyhítheti, vagy épp bizonyosságot jelez, Haselow 2012; 2015: 161–116), a lokális koherencia jellemzi. A (tag)mondat eleji helyzet (LP) eltérő funkciókkal jár: az adott elem tartalmi helyett inkább diskurzusszervező szerepet kap, a szintaktikai funkció részben szövegszintűvé válik, speciális folytonosságot biztosítva, kontrasztot vagy témaváltást, nagyobb tartalmi egységek közötti „törést” jelölve (az *anyway* kapcsán Haselow 2015: 179–182). Más esetekben jellemzőbb, hogy a megengedő viszony kifejezése és szövegszintű (*textual*) funkció együttesen jelenik meg (a tagmondat végi *though* kapcsán Barth-Weingarten–Couper-Kuhlen 2002: 353). A témaváltó (*topic shifter*) funkcióra úgynevezett globális koherencia jellemző a (tag)mondat eleji pozícióban: nagyobb szövegegységek közötti koherenciát biztosít a diskurzusból emergálódba; egyszerre lezár egy egységet és megnyitja a következőt, főként az utóbbira irányítva a figyelmet.

A továbbiakban azt mutatom be, hogyan érvényesíthető ez a leírás a *hanem* funkcióbővülésének magyarázatában. Történeti anyagon is megfigyelhető a kontextuális motiváció a törésre, témaváltásra, időnként igen explicit módon (például a tagolás által) – elsősorban párbeszédesszövegekben:

- (8a) 1770: Mi hasznára lenne a Kapitány Uramnak? Hanem mást gondoltam [...] (Piarista iskoladramák, 529)
- (8b) 1772: Sőt Demifó ihol lépeget nagy félve. Hanem azt akarom mondani, a hajó készen van, tsak téged vár (Piarista iskoladramák, 260)
- (8c) 1792: Salamonnak bölcsességével vetekedik. De hagyjuk el-ezeket. Hanem, Ravaszкаи, hallottad-é hírét [...] (Piarista iskoladramák, 700)
- (8d) 1861: ha egyet ugrom, kettőt szököm, még el is hagyjuk, ha akarjuk. Hanem még azt is akarom mondani [...] (Eredeti népmesék, 89)

A (8a–d) példákban látható megnyilatkozások a *hanem* nélkül is expliciten fejeznék ki a témaváltás igényét. A kapcsolóelem szerepe tehát ilyenkor nem tartalmi jellegű hozzájárulás, sokkal inkább metakommunikatív jelentősége van (azaz megfigyelhető a szövegszintűvé válás), és a beszélői attitűdöt jelzi: közvetlen módon irányítja a figyelmet, hangsúlyt, nyomatékot adva a folytatásnak. Mindezek egybevégnak a (tag)mondat eleji (LP) jellemzőkkel. A (8a–d) példák egyúttal azt is jól mutatják, hogy milyen kontextusban alakulhattak ki a *hanem* újabb funkciói. Fontos megjegyezni, hogy az idézett példák nem tényleges kiinduló szerkezetnek/kontextusnak számítanak, ahogy arról volt szó, a funkcióbővülés korábról is kimutatható.

A következő részletben már a tartalomra is vonatkozik a kapcsolóelem szerepe, egyértelműen közvetíti a témaváltást. A (8a–d) példákkal ellentétben ugyanis az alábbi szövegrészekben a *hanem* nélkül másfajta, például oksági viszonyt is lehetne feltételezni a szövegelözmény és a folytatás között:

- (9a) 1730: azon dolog akkoron csak abban maradtott, hanem sok üdővel ezen Fatens házához oda menvén, azon Bernáth Klára, és mondotta ezen Fatensnek és Feleségének (Bosz. 313.)
- (9b) 1627: Multságunk kevés vagyon. Hanem azt a táblát koczkájával és fájával is küldd ide édes fiam, s talán az ostáblát is (Esterházy Miklós levele, Magyar Történelmi Tár 4/1., 36–37)

Jellemzőbb a vizsgált anyagban a nem-kizáró *hanem* átmeneti funkciója, amikor a témaváltás vagy az adott téma újabb aspektusára irányuló figyelem mellett kontrasztot is kifejez (mindkettő sajátossága lehet az [LP] helyzetnek):

- (10a) 1707: Én az bort reá biztam Verebélyire, hanem czitromot s egymást elfelejttem (Kár. 113.)

- (10b) 1721: Te Örse ez a te dogod, hanem ha meg ettil [= 'megettél, megrontottál'] meg is gyogyics (Bosz. 114.)
- (10c) 1736: [ha Pesten ereje nincs, szintúgy nem leszen Bécsben.] De ez tréfa; hanem ez az igazság: hogy kegyelmedről csak egy szempillantásig is el nem felejtkezik az kegyelmedről szüntelenül gondolkozó Ráday Gedeon (Ráday Gedeon levele Szentpéteri Katalinnak, 32)

A kontraszt hangsúlyossága és jellege egyaránt kontextusfüggő, az esetek egy részében megszorító/megengedő jellegű (inkább a *jóllehet* vagy a *noha* használatának feleltethető meg):

- (11) 1717: Itten igen vékony szűret lött, hanem dézmával, egymás restantiával reá telik 85 vagy 90 hordóra, öt akósra (Kár. 157.)

Noha ezt a használatot a hagyományos leíró szakirodalom megszorítónak tekinti (Farkas 1962: 427; Rác 1968: 437) nem példátlan az sem, hogy a *hanem* egyfajta szembeállításnak feleltethető meg, *viszont*-tal vagy *pedig*-gel is meg lehetne konstruálni a részletet szinonim módon (lásd még 10a, 10c):

- (12) 1706: Az cseléd mentéi mind készek volnának, hanem az selyem gombosok még gomb nélkül vannak nagyobb részint (Bark. 136.)

Előfordul, hogy a témaváltás még inkább elsődlegessé válik, a kontraszt pedig szinte implicitté, főként a boszorkányperekben felidézett diskurzusokban:

- (13a) 1714: A gyermekedet megvesztették kötés van benne hanem terem é itten Macska tövis nevő fű? (Bosz. 23.)
- (13b) 1714: körtefa alatt úgymond rontottak meg az ebek, hanem hozzanak Körtvély fa levelet s azzal kösség bé (Bosz. 23.)
- (13c) 1715: mely nezese utan mondta ez Isten engem ugy segelyen ven aszonyoknak munkaja, hanem kösd be vizi tök levellel (Bosz. 35.)

A tágan értett grammatikalizáció így még előrehaladottabbnak tekinthető. Fontos azonban, hogy a változás FORRÁS – ÖSVÉNY – CÉL metaforáját tekintve ezúttal sem tényleges végpontot azonosíthatunk, ahogy a (8a–d) példák esetében sem a tényleges kiindulás, forrás ragadható meg. A kontraszt viszonylagos háttérbe kerülése a későbbiekben is kontextusfüggő; ez önmagában nem mond ellent az LP jellegnek, mivel a témaváltás maga is implikálhat kontraszt-

tot (vö. Haselow 2015), a régebbi és az újabb használatok tartós váltakozása pedig jellemző egyes szintaktikai és pragmatikai változásokra (vö. Haader 2004). A lentebb idézett (14–15) példák esetében is az figyelhető meg, hogy a kontraszt nem feltétlenül kerül háttérbe, ahogy az is változó, kontextusfüggő, hogy az adott részletben a témaváltás mellett jelentkező kontraszt megszorító vagy inkább szembeállító jellegű-e (egy-egy személy nyelvhasználatán belül is). Ez utóbbi tényező a témaváltás elsődlegessé válását közvetlenül nem befolyásolja. A továbbiakban a nem-kizáró *hanem* történeti és társadalmi beágyazottságáról lesz szó.

4. Adatok, arányok, beágyazottság

A Történeti magánéleti korpusz egyaránt lehetővé teszi a lexémára (vagy annak részletére) és a grammatikai kategóriákra való keresést – eredeti, normalizált és morfológiaileg elemzést tartalmazó formában is. A *hanem* kötőszóra keresve jelenleg összesen 3777 találatot kapunk az 1512-től 1771-ig terjedő időszakban (ez levelezésekben 1590, boszorkányperekből 2187 előfordulást jelent). Mivel a kapcsolóelem funkcióbővülése nem jár kategóriaváltással, a találati listából az adatokat kézzel kellett megszűrni: a nem-kizáró használatra így 263 biztos adat található jelenleg a korpuszban, valamint 36 kritikus környezet (ahol többféle értelmezés is lehetséges, ugyanis a szövegelőzményben van valamiféle tagadás, ugyanakkor témaváltás is megfigyelhető – ezek nem kerültek a táblázatba).⁶

1. táblázat. A nem-kizáró *hanem* előfordulása (adatszám) és aránya a kizáró használatához képest a TMK alapján

TMK <i>hanem</i>	kizáró <i>hanem</i>	nem-kizáró <i>hanem</i>
16. sz. = 352	342 (97%)	10 (3%)
17. sz. = 340	291 (86%)	49 (14%)
18. sz. = 3085	2881 (93,4%)	204 (6,6%)
összes = 3777	3514 (93%)	263 (6,9%)

⁶ Például: 1594: de megh ala nem hivattam őket az kik gondgiatt viseltek marhanknak, bizony sok holt megh benek vgian feletteb hanem kegeld Irna megh mindgiarast vgian ezen leuel viuö Embertől Vgray Palnak, hogy oztanok megh mindgiart az keues Tehenekett, ökrökett (Tel. 72. sz.); 1706: a lóra való szerszám nem érkezik, mert ezüstöt sem kaphatni. Hanem, Szívem, azt akarnám tudni, hogy postai alkalmatossággal megyen-é Kegyelmed, úgy inkább meglehetne (Bark. 99. sz.).

A szűréssel nyert adatszám csekélynek mondható, az összes előfordulásnak mindössze 6,9%-a, illetőleg a megfelelést mutató további kapcsolóelemekhez – a *de* 7976 adatához, a szembeállító *pedig* mintegy 3160, a *jóllehet* 421 előfordulásához – képest is ritka. A párhuzamba állítható angol elemekre vonatkozó (történeti) korpuszvizsgálatok sem mutatnak ki tömeges előfordulásokat (Barth-Weingarten–Couper-Kuhlen 2002; Mulder–Thompson 2008; Izutsu–Izutsu 2014). A variáció több esetben – *anyway, surely, no doubt* – a 19. század során válik „robosztusabbá” (Haselow 2015; Traugott 2014).

A *hanem* esetében ugyanakkor a 17–18. századra a magánlevelekben már jelentősebb arányú a nem-kizáró használat (12, illetve 11,6%-kal fordulnak elő, a 17. században 233 előfordulásból 28, a 18. században 1083 találatból 126 nem-kizáró), hozzátevé, a későbbi források nagyobb terjedelműek a korábbi levelezéseknél. Valamelyes műfajspecifikus jelleget mutat tehát a nem-kizáró használat, ugyanis a boszorkányperekben ritkább, mint a levelekben, egy-egy perszövegben mégis kifejezetten preferált (akár 6–8 előfordulással). Ezért is fontos hangsúlyozni azt, hogy az eddig gyűjtött előfordulások tájékoztató jellegűek, kevésbé fogalmazhatók meg belőlük általánosítások, elvárások a gyakoriságra nézve.

A minél reprezentatívabb kép érdekében kiegészítő manuális gyűjtést végeztem további levelezések bevonásával. Ennek hozadéka az, hogy az adatszám megnövekedése kevésbé ugrásszerű ahhoz képest, amit TMK előfordulásai alapján megfigyelhettünk, igazolva tájékoztató jelleget. A nem-kizáró használat ugyanis a 17. század bizonyos levelezéseiben is jelentősebb előfordulást mutat (57 adat). A 18. század második felére nézve a levelezések (93 előfordulás) mellett az iskoladramákat is bevontam a vizsgálatba (35 adat), a 19. századból pedig a népmeseközléseket (36 előfordulás) – illetőleg a Magyar Történeti Szövegtár és az MNSz (lásd Oravecz–Váradi–Sass 2014) anyagában végeztem tallózó kereséseket, inkább csak kitekintésként arra nézve, hogy mennyiben igazolható a későbbiekben a vizsgált használat.

2. táblázat. A nem-kizáró *hanem* előfordulásai (adatszám) a korpuszos (TMK) és a manuális, tallózó gyűjtés alapján

	TMK nem-kizáró <i>hanem</i>	manuálisan gyűjtött nem-kizáró <i>hanem</i>
16. sz.	10	10
17. sz.	49	71
18. sz.	204	145
19–20. sz.	–	104
összesen	263	330

Az időbeli beágyazottságról tehát az mondható el, hogy a 17–18. században viszonylag robusztussá válhatott a nem-kizáró *hanem* előfordulása, elsősorban a levelezések alapján. A tallózó keresések alapján a 18. század vége és a 19. század során az irodalomban és a sajtóműfajokban sem ismeretlen (43 előfordulás). A nem-kizáró variáns a 20. század során igen ritkának tűnik, a szép-irodalmi alkorpuszból mutatható ki, a meséket is beleértve. Klemm (1928–1942: 446) ezt a használatot a 20. századra elsősorban a „népies beszédhez” köti, valamint az irodalomhoz is „népiességképen”(!).

A TMK a nyelvi adatok mellett metaadatokat is tartalmaz minden találatról, ezáltal korrelációkat és korlátokat is ki lehet mutatni a nyelvi jelenség és a használattal kapcsolatos tényezők között – felvetve annak a kérdését, hogy mi befolyásolhatja a variáns választását. A nem-kizáró *hanem* esetében egyelőre nem mutatkozik kifejezetten korlát, ami a választást illeti: férfiak és nők egyaránt használhatják, egyenrangú és nem egyenrangú személyekhez szólóan is. A TMK alapján inkább személyekhez, kisebb csoportokhoz köthető a használata, legalábbis a gyakorlatot tekintve – de a tapasztalat nem kezelhető elvárásként. Károlyi Sándor és Barkóczy Krisztina írásaira különösen jellemző a használata, de eddig az ő levelezésük a legterjedelmesebb a TMK-ban.

A manuális gyűjtés is megerősíti a kisebb csoportok szerepére vonatkozó következtetést: jellemző a nem-kizáró *hanem* például Esterházy Miklós feleségének szóló írásában a 17. századból vagy épp Csáky Kata családi és birtokügyi leveleiben a 18. század második feléből:

- (14a) 1627: A savanyó vizet édes fiam meghozták, de mivel az edénye új volt, igen hozzá vette a hordónak a szagát. Hanem ím a másikat küldtem vissza (Esterházy Miklós levele Nyáry Krisztinának, Magyar Történelmi Tár 4/2., 484)
- (14b) 1781: Már én Gáll úrnak csak rövideden írok, hanem kegyelmed ebből még magyarázza meg, s tudom megcselekszi (Csáky Kata Kozma Ferencnek, 204)
- (14c) 1793: Az aranyért küldem a pénzt, holnap rézpénz érkezik, hanem aranyért váltsák el, s prefectus hozza ki az aranyakat (Csáky Kata Bethlen Rozáliának, 360)

Kiemelendő Szentpéteri Katalin és családja levelezése, ahol több generáció nyelvhasználatában megfigyelhető, néhányan pedig kifejezetten preferálják, főként az idősebb és az ifjabb Ráday Gedeon:

- (15a) 1736: Hogy a bujdosó levelem kézhez érkezett, azon örvendek, hanem azon csodálkozom, hogy kegyelmed a bécsi víznek nagyobb hathatóságot akar tulajdonítani a budainál (id. Ráday Gedeon levele Szentpéteri Katalinnak, 32)
- (15b) 1748: Mindezekben is mit mondhatok egyebet, hanem Éli pappal csak azt: Ő az Úr (Bossányi Krisztina levele unokájának, Szentpéteri Katalinnak, 51)
- (15c) 1774: Gombán tornyot is szabad építeni, hanem a maglódi templom iránt rossz parancsolat jött (Szentpéteri Katalin ifjabb Ráday Gedeonnak, 233)
- (15d) 1776: Itten az úri atyafiakat mind friss egészségben találtuk, hanem kedves Néném Ragályiné asszonyom harmadnap hiideglelésben nyomorog (ifjabb Ráday Gedeon Szentpéteri Katalinnak, 261)

A stílust, regisztert⁷ tekintve az informális nyelvhasználatra általában jellemző a *hanem* nem-kizáró használata. A boszorkányperes tanúvallomásokban főként idézetekben fordul elő; a szövegtípusban a jogi érdekeltség ellenére a stílus, a nyelvhasználat általában sincs teljesen alárendelve az kihallgatás szituációjának és az „ügynek” (újabbán lásd Varga 2018). A magánlevelekben a 16. századtól jellemző, hogy a korábbi szabályozott felépítéstől elszakadva a narrációnak nevezett rész kiterjedté válik, különféle hírek, vegyes témák követik egymást, csapongó tartalmú és a mindennapi nyelvhasználatból merítő írásokat eredményezve (az ún. Anglo-Norman modellhez hasonlóan: angol forrásokon Wood 2007: 54). A perifériáknak a jelentésváltozás (-bővülés) mellett – vagy annak részeként – a kommunikációs kontextus, a beszédpartnerrel való interakció szempontjából is szerepük lehet.

5. „Hanem mi értelme van ennek?” – Interakció és pozíció

A perifériák kapcsán az úgynevezett szubjektív és interszjektív jelleg nem abban az általános értelemben merül fel, hogy a társalgás résztvevői egymás figyelmét irányítják, mentális állapotait befolyásolják (Kugler 2015: 58). A szubjektívvá válás és az interszjektívvá válás – akár a grammatikalizációval pár-

⁷ A regiszter a korpuszalapú kutatások szerint jellegzetes disztribúciókból, együttállásokból áll, három tényező szerint határozható meg: a szituációs kontextus, a nyelvi repertoár, valamint az első két összetevő viszonya alapján (történeti anyagon a műfajra, szövegtípusra is értelmezve Kytö-Smitterberg 2015). A viszony nem előre adott, de a műfaji hagyomány alapján is értelmezhető.

huzamosan zajló – folyamatot, műveletet jelöl: az előbbi azt, ahogyan a beszélő/író kifejezi a hiedelmeit, vélekedéseit, állásfoglalását a mondandóval kapcsolatban, az utóbbi pedig azt, ahogy beszélő/író a figyelemét kódolja a beszédpartner mentális és társas/társadalmi identitásai felé (lásd Traugott 2014: 9–10 és az ő hivatkozásai).⁸ Ez a változás független a beszélő/hallgató grammatikai profilálásától, hiszen a kérdéses elemek (*but, though, anyway* stb.) a személyjelölést nem kódolják. Ebben a felfogásban a beszélő figyelmét a résztvevők interszjektív „arca” felé (az udvariasság mellett) a metadiszkurzív funkciók csoportja jelöli, mint a szóátadás vagy a válasz előhívása. Traugott (2014: 11) megközelítésében a perifériákkal kapcsolatban az interszjektív jelleg olyan kifejezések használatára utal, amelyek a beszédpartner egyetértésére várást (*agreement-seeking*), vagy a szóátadást jelzik a diskurzus kibontakozása során.

Változási folyamatként nézve nehézséget okoz annak megállapítása, hogy az adott elem interszjektívvé vált-e, mivel a legtöbb metadiszkurzív elem több funkcióban használatos. Ráadásul az ilyen kifejezések általában több változási fázison jutnak az inkább referenciális jelentésektől a kevésbé referenciális használatokig (jóllehet Traugott példaként hozza, hogy az utókérdések az angolban eleve interszjektívek, 2014: 11).

A perifériák kapcsán erős (de nem kivételtelen) tendencia, hogy a (tag)mondat végi pozíció (RP) helyzetéből adódóan a szóátadásra ad lehetőséget és a címzetthez forduláshoz (Haselow 2012: 189–190; Izutsu–Izutsu 2014: 279). A balperiféria (LP), azaz (tag)mondat eleji helyzet felelős a koherenciáért, a topikalizációért, egyszerre működhet anaforaként és a kontraszt jelölőjeként; ezek beszélőorientált funkciók (Traugott 2014: 12 és az ő hivatkozásai). Traugott történeti anyagra kiterjedő kutatása alapján ezek a megfigyelések nem korlátlanul általánosíthatók: a *no doubt* mindkét periférián a beszélői nézőpontot kódolhatja, a *surely* pedig mindkét helyzetben irányulhat elsősorban a címzetre

⁸ „In my view intersubjectification is a process of change. It is the development of markers that encode the Speaker’s (or Writer’s) attention to the cognitive stances and social identities of the Addressee (Traugott 2003: 124). These markers arise out of expressions with non-intersubjective meanings. The intersubjective meaning is typically one of the polysemies of a multifunctional expression. Similarly, subjectification is a process of change giving rise to expressions of the Speaker’s beliefs, and stance toward what is said (see Traugott 2010a; papers in Davidse, Vandelanotte, and Cuyckens 2010). (Inter)subjectification as processes of change that result in the development of expressions needs to be distinguished from (inter)subjectivity [...] To anticipate possible confusion, it should be noted that my views of (inter)subjectification focus on semasiological developments, that is, on meaning shifts over time. I therefore address a different question than Langacker, since he is concerned with cognitive profiling by a conceptualizer (Speaker/Hearer), especially in connection with subjectification” (Traugott 2014: 9).

(a beszédpartner egyetértésére várás kifejezésében). A jelenséget a szerző azzal magyarázza, hogy az információ szervezése inkább a szubjektívvé válásnak kedvez (Traugott 2014: 18–23).

A *hanem* kapcsán elmondható, hogy a társalgás során kizáró használatban szóátadás–átvétel jelzésekor megjelenhet alkalmilag, például amikor valaminek a tagadása zárja a megnyilatkozást, a beszédpartner pedig visszakérdez: *Hanem?*, vagy épp lebegtetve marad a kapcsolóelem az előző megnyilatkozásban, beszédpartner pedig folytatja a *hanem*-mel bevezetett saját gondolataival. Ez azonban inkább időnként aktualizálódó jelenség.

A nem-kizáró *hanem* e vonatkozásairól az itt vizsgált történeti anyag alapján annyi mondható el, hogy a TMK által kínált regiszterben az informális szövegek jellemzője, a tanúvallomásokban jellemzőbb a felidézett diskurzusokban is. Az adatok szerint azonban nem kötődik markánsan a beszélőváltáshoz. Traugott (2014: 19–20) is jelzi annak a nehézségét, hogy írott korpuszban objektív vizsgálati kritériumokat találjunk a prozódiai információk híján, arra sem lévő módon, hogy megkérdezzük a résztvevőket a megnyilatkozások értelméről, vagy kísérleteket végezzünk. Emellett a pragmatikai értelemben szubjektív és interszubjektív jelleg azonosítása egyaránt képlékeny a kommunikáció során. Elsősorban az vethető fel, hogy – a *no doubt* és a *surely* esetében – a bizonyosság a beszélőnél vagy a referensnél határozható-e meg; illetőleg fordulóváltásoknál, főként a válasz-előhívó stratégiák mentén jellemzők az interszubjektifikáció eredményei (Traugott 2014: 20–22).

E kérdéskört a *hanem* kapcsán felvetve tehát tanulságosabbak lehetnek azok a szövegek a korszakból, amelyek – akár csak imitált, fiktív módon is – kiterjedt párbeszédet tartalmaznak, mint az iskoladrámák. A drámaszövegekből idézhetők olyan adatok, amikor közvetlenül a beszélőváltáshoz kapcsolódva jelenik meg a nem-kizáró *hanem*, a szó átvételekor:

- (16a) 1750: [Kétség kívül, mikor a ragadozó körmös sasok prédát kapnak, szaporán emésztik, éhen várta őket a tirannus] Románus: Hanem Leontzi, így bízunk-e gondviselésedre ezt a szerettük párt (Iskoladrámák, 55)
- (16b) 1765: [Páter: Ugye, fiam? Nám mondám] Procus: Hanem a pecsét ellen leszen mindazonáltal valamely exceptio (Iskoladrámák, 125)

Nem teljesen példátlan a jelenség irodalmi szövegekben, mesékben sem. A (17) példa esetében narratív részlet előzi meg a *hanem*-mel kezdődő meg-

nyilatkozást; ez inkább azt hangsúlyozza, hogy a beszélő a szót magához veszi, magára irányítja a figyelmet:

- (17) 1973: Az apja észrevette, hogy a fia már keresi is a helyet a vetésnek, s megszólalt gyorsan: – Hanem, fiam, van ám egy bökkenő (Lázár Ervin, MNSz)

A (16–17) példák a beszélőváltás ellenére inkább azt mutatják, hogy a nem-kizáró *hanem* a beszélői viszonyulásra irányítja a figyelmet – ahogy a megnyilatkozó részben magánál tartja a szót – stilizáltabb szövegekben is (lásd még 8a–d). Ez a pozícióval is összefügg: a tagmondat eleji helyzetből és részben a témaváltásból adódóan szóátvételkor jelenik meg.

A tendencia érvényessége jelen adatok alapján attól is függ, hogy melyek az adott elem elsődleges funkciói, milyen jelentésbeli alapokból indul ki a funkcióbővülés vagy grammatikalizáció. Ahogy arról szó volt, a nem-kizáró *hanem* is nagyon gyakran kifejez vagy legalább implikál valamelyes kontrasztot, a kontextusban általában az a tartalom is ki van fejtve, amelyhez képest megjelenik és értelmeződik a kontraszt, megőrizve az elsődleges kiemelő jelleget. Ez a kiindulás szintén inkább arra enged következtetni, hogy a beszélő a szót ideiglenesen magánál tartaná, amíg kifejezi viszonyulását, és arra irányítja a többiek figyelmét:

- (18a) 1792: No ezen-is örvendek, hanem hallyák az Urak: [...] (Piarista iskoladrámák, 706)
- (18b) 1792: Valóban ez egy hozzád illendő, és méltó tanács! Hanem én azt egy más tanáccsal akarom fel-váltani (Piarista iskoladrámák, 794)
- (18c) 1807: De már az igaz. Hanem /: aszszonyom /: mi fizetést adsz azért, hogy Uradnak tolvajságit ki-nyilatkoztattam néked? (Piarista iskoladrámák, 752)

A szövegelőzmények sugallta egyetértő, beleegyező attitűd részben felfüggesztődik a *hanem* által kifejezett kontraszt miatt – ezúttal tehát nemcsak témaváltásról van szó, a tényleges hozzáállásbeli különbségekre ugyancsak figyelem irányul (a [10–12] példákhoz hasonlóan).

Azokban a szövegekben, amelyekben alapvetően nem a párbeszédeken keresztül valósul meg az elbeszélés, jellemző még, hogy a diskurzus lezárásakor jelenik meg a *hanem*, egyúttal cselekvésre irányítva a figyelmet, utasítva valamire

a beszédpartnert: például boszorkányperekben: *hanem meggyógyíts, hanem kösd be* (lásd 10b, 13b–c) stb. E téren nem figyelhető meg markáns kapcsolat a pozíció és a beszélői viszonyulás között – jelen vizsgálat alapján legalábbis. Amikor előtérbe kerül a kommunikációs kontextus, akkor a nem-kizáró *hanem*-re a beszélőorientált funkciók jellemzők. Ez egyaránt megfelel a balperiféria jellemzőinek, és a kiinduló – a változás során részben megőrzött – jelentéseknek.

Jóllehet a nem-kizáró *hanem* a funkcióit tekintve perifériára jellemző változást nagyrészt képviseli, ez nem járt együtt szórendi változással vagy váltakozással. Az egyes elemek ilyen természetű változás nélkül is lehetnek a kategória (pozíció és funkció) jellegzetes példányai, mégis érdemes utalni egy olyan kapcsolóelemre is, amelynél régóta megfigyelhető a szórendi váltakozás. A megengedő *pedig* legalább a 16. század óta használatos mind (tag)mondat eleji, mind (tag)mondat végi helyzetben:

(19a) 1704: egy levelét sem vettem Kegyelmednek, pedig elhittem, hogy írt (Bark. 19.)

(19b) 1719: [...] egészen vége lesz. Valamit enni kel pedig (Bark. 339.)

A periféria és a diskurzusfunkció kapcsolatát tekintve ez a (tag)mondat eleji használat „még kevésbé tipikus LP” jellemzőkkel bír: a tagmondatok közötti tartalmi kapcsolatot értelmezi újra, kontrasztot, illetőleg szokatlan, váratlan együttállást jelez – kategóriaváltás ezúttal sem történik (lásd Varga 2019).

6. Összegzés, kitekintés

A *hanem* nem-kizáró használatát vizsgálva alkalmazhatónak bizonyult az a magyarázat, hogy az elsődleges jelentések mellett a jellegzetes szórendi pozíciónak is hatása lehet a jelentés és a diskurzusfunkciók alakulásában. A *hanem* esetében nem történt teljes kategóriaváltás, a kialakult funkció pedig átmeneti, a téma-váltás mellett érzékeltetve több-kevesebb kontrasztot. A funkcióbővülés ezzel együtt többé-kevésbé megfelel tipikus LP-változásoknak, a nyomatékosító szerep inkább RP vonás. A jelenség jó példa arra, hogy nemcsak azokat a folyamatokat tekinthetjük változásnak, amelyek a régebbi funkció/elem kiszorításával járnak (a régi és újabb funkciók tartós együttes jelenlétét, átfedését lásd Mulder–Thompson 2008: 197). A *hanem* e használata jóval ritkább, mint a kizáró, mégis bír feltűnő szerkezeti jellemzővel is a tagadás hiánya által. A kétféle funkció pedig több évszázada óta váltakozik egymással.

Az adatok összevető, több forrást bevonó elemzése rámutatott arra is, hogy a beszélői viszonyulás vs. diskurzusba bevonás kérdéskörét tekintve a pozíció mellett a leíráskor szem előtt tartandó, hogy melyek az adott elem elsődleges funkciói, miből indul ki a funkcióbővülés. A nem-kizáró *hanem* olyankor jelenik meg, amikor a beszélő kifejezetten magánál tartja a szót saját beszélői viszonyulásának, vélekedésének kiemeléséhez. Jelen vizsgálat eredményei tehát azokat a megállapításokat erősítik meg, amelyek a pozíciók szerepét erős tendenciának mutatják – a kivételes vonásokra is felhívva a figyelmet (igazolva, hogy a perifériák aszimmetrikus működése nyelvspecifikus, Traugott 2014: 22–23). Mind a *hanem*, mind a *pedig* a tendencia jelleget erősíti a perifériák funkcióbővülésben játszott szerepét tekintve, nem minden elvárást megerősítve. A kérdés további elemek, mintázatok vizsgálatát igényli.

A TMK-ból nyert adatok és a kiegészítő források egyaránt rámutattak arra, hogy a nem-kizáró *hanem* a 16–18. században kevésbé mutat társadalmi korrelációt (ha egyes csoportok preferálják is). A viszonylagos ritkaság ellenére használatbeli korlát sem határozható meg. A kérdéses időszakban az informális szövegekben jellemző, de a stilizáltabb forrásoknak is része a klasszikusabb témájú, retorizáltabb szöveg iskoladrámákban is, később jellegzetes fordulata a (nép)meséknek, részben régies-népies hatást keltve; a 20. század során is örízve ezt a jellemzőt – főként szépirodalmi forrásokban.

Források

- E. Abaffy Erzsébet 1968. *Dunántúli missilisek a XVI. századból*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Bencsik Gábor 2018. *Árva Bethlen Kata: Önéletírás és levelek*. Budapest: Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.
- Benda Borbála – Várkonyi Gábor 2001. *Rákóczi Erzsébet levelei férjéhez, 1672–1707*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Berecz Ágnes 2016. „Semmi újságot írni nem tudok”: *Ráday Gedeonné Szentpéteri Katalin levelezése*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Deák Farkas 1879. *Magyar Hölgyek levelei 1515–1711*. Budapest: MTA Könyvkiadó Hivatala.
- Demeter Júlia 1995. *Iskoladrámák (XVIII. század)*. Budapest: Unikornis Kiadó.
- Demeter Júlia et al. 2002. *Piarista iskoladrámák*. Budapest: Argumentum–Akadémiai Kiadó.

- Jankovics József 1981. *Literátor politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből 1566–1623*. Budapest – Szeged. <http://mek.oszk.hu/12600/12623/12623.pdf> (utolsó letöltés: 2019.06.25.)
- Kovács Ágnes – Fogarassy Zoltán 2017. *Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz*. Második kötet (1712–1724). Debrecen.
- Kriza János. *Az álomlátó fiú. Székely népmesék*. <http://mek.oszk.hu/00200/00237/00237.pdf> (utolsó letöltés: 2019.06.25.)
- Merényi Lajos. 1900. Esterházy Miklós levelei Nyáry Krisztinához 1624–1639. *Magyar Történelmi Tár* 4/1. 16–60, 264–295.
- Merényi Lajos. 1901. Esterházy Miklós újabb levelei Nyáry Krisztinához 1624–1639. *Magyar Történelmi Tár* 4/2. 358–386, 481–512.
- Merényi László 1863. *Dunamelléki eredeti népmesék*. Pest: Heckenast. <http://mek.oszk.hu/08600/08653/08653.pdf> (utolsó letöltés: 2019.06.25.)
- Merényi László 1861. *Eredeti népmesék*. Pest: Heckenast. <http://mek.oszk.hu/08100/08132/08132.pdf> (utolsó letöltés: 2019.06.25.)
- Papp Klára 2006. „Minden örömöm elegendő volt bánattal” Csáky Kata levelezése. Debrecen.
- Waugh, Evelyn 1963/2010. *Heléna*. Fordította: Zsille Gábor. Budapest: Új Ember Kiadó.

Irodalom

- Barth-Weingarten, Dagmar – Couper-Kuhlen, Elizabeth 2002. On the development of final though. A case of grammaticalization? In: Wisner, Ilse – Diewald, Gabrielle (eds.): *New Reflections on Grammaticalization*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 346–361.
- Berrár Jolán 1957. *Magyar történelmi mondattan*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Dér Csilla Ilona 2013. Mi számít grammatikalizációnak? Kísérlet a fogalom újradefiniálására. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 17–28.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017. Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszpépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.

- Farkas Vilmos 1962. A mellérendelő összetette mondat. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere II*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 408–455.
- Haader Lea 2003. Mondattörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 677–690, 770–775.
- Haader Lea 2004. Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel. *Magyar Nyelvőr* 128: 464–469.
- Haader Lea 2018. Az összetett mondatok. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 209–225.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Haselow, Alexander 2012. Subjectivity, intersubjectivity and the negotiation of common ground in spoken discourse: Final particles in English. *Language & Communication* 32: 182–204.
- Haselow, Alexander 2015. Left vs. right periphery in grammaticalization. The case of anyway. In: Smith, Andrew D.M. – Trousdale, Graeme – Waltereit, Richard (eds.): *New Directions in Grammaticalization Research*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 157–187.
- Izutsu, Mitsuko Narita – Izutsu, Katsunobu 2014 „Final hanging but” in American English. In: Hancil, Sylvie – König, Ekkehard (eds.): *Grammaticalization. Theory and Data*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 257–78.
- Juhász Dezső 1991. A kötőszók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 475–500.
- Juhász Dezső 1992. A kötőszók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 772–814.
- Klemm Antal 1928–1942: *Magyar történeti mondattan*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Kugler Nóra 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kytö, Merja – Smitterberg, Erik 2015. Diachronic registers. In: BIBER, DOUGLAS – REPPEN, RANDI (eds.): *The Cambridge Handbook of English Corpus Linguistics*. Cambridge: University Press. 330–345.
- Mulder, Jean – Thompson, Sandra A. 2008. The grammaticization of but as a final particle in English conversation. In: Laury, Ritva (ed.): *Crosslinguistic*

- Studies of Clause Combining*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 179–204.
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne 2018. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52: 1–28.
- Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid – Declerck, Thierry – Loftsson, Hrafn – Maegaard, Bente – Mariani, Joseph – Moreno, Asuncion – Odijk, Jan – Piperidis, Stelios (eds.): *Proceedings of the ninth international conference on language resources and evaluation (LREC-2014)*. Reykjavik: European Languages Resources Association (ELRA). 1719–1723.
- Papp Zsuzsanna 1995. A mellérendelő mondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 719–757.
- Rácz Endre 1968. A mellérendelt mondatok. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Budapest. Tankönyvkiadó. 431–442.
- Taglicht, Joseph 2001. Actually, there's more to it than meets the eye. *English Language and Linguistics* 5: 1–16.
- Traugott, Elizabeth Closs 2014. Intersubjectification and clause periphery. In: Brems, Lieselotte – Ghesquière, Lobke – Van de Velde, Freek (eds.): *Intersubjectivity and Intersubjectification in Grammar and Discourse*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 7–27.
- Varga Mónika 2018. Boszorkányperek lejegyzési és kommunikációs stratégiái – Módszer, párhuzam, problémák. *Magyar Nyelv* 114: 185–200.
- Varga Mónika 2019. Változatos ellentétek, ellentétes változatok a 16–18. század magánéleti regisztere alapján. Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X*. Szeged: SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék. 335–347.
- Wood, Johanna 2007. Text in context. A critical discourse analysis approach to Margaret Paston. In: Nevalainen, Terttu – Tanskanen, Sanna-Kaisa (eds.): 2007. *Letter Writing*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 47–71.

A kötet szerzői

- Bajzát Tímea Borbála**, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Eötvös Collegium,
bajzat.timi9696@gmail.com
- Ballagó Júlia**, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Eötvös Collegium – MTA
Nyelvtudományi Intézet, julia.ballago@gmail.com
- Bartók Márton**, Eötvös Loránd Tudományegyetem – MTA-ELTE „Lendület”
Lingvális Artikulációs Kutatócsoport, bartokmarton@gmail.com
- Benczes Réka**, Budapesti Corvinus Egyetem, reka.benczes@uni-corvinus.hu
- Brdar Mario**, Eszéki Egyetem, mbrdar@ffos.hr
- Brdar-Szabó Rita**, Eötvös Loránd Tudományegyetem, szabo.rita@btk.elte.hu
- Csapó Tamás Gábor**, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem –
MTA-ELTE „Lendület” Lingvális Artikuláció Kutatócsoport, csapot@tmit.
bme.hu
- Deme Andrea**, Eötvös Loránd Tudományegyetem – MTA-ELTE „Lendület”
Lingvális Artikulációs Kutatócsoport, deme.andrea@btk.elte.hu
- Gráczki Tekla Etelka**, MTA Nyelvtudományi Intézet – MTA-ELTE „Lendület”
Lingvális Artikuláció Kutatócsoport, graczi.tekla.etelka@nytud.mta.hu
- Hauber Kitty**, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Eötvös József Collegium,
hauber.kitty@gmail.com
- Havasi Zsuzsanna**, Eötvös Loránd Tudományegyetem, havasiszuzsi4@gmail.
com
- Horváth Péter**, Eötvös Loránd Tudományegyetem, horvath.peeteer@gmail.com
- Imrényi András**, Esterházy Károly Egyetem, imrenyi.andras@uni-esterhazy.hu
- Ivaskó Lívia**, Szegedi Tudományegyetem, ivasko@hung.u-szeged.hu
- Kertész András**, Debreceni Egyetem – MTA-DE-SzTE Elméleti Nyelvészeti
Kutatócsoport, ag010101ga@gmail.com
- Kugler Nóra**, Eötvös Loránd Tudományegyetem, kugler.nora@btk.elte.hu
- Ladányi Mária**, Eötvös Loránd Tudományegyetem, ladanyi.maria@btk.elte.hu

Markó Alexandra, Eötvös Loránd Tudományegyetem, marko.alexandra@btk.elte.hu

Modrián-Horváth Bernadett, Szegedi Tudományegyetem, bernadett.modrianhorvath@gmail.com

Nagy C. Katalin, MTA-DE-SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport, nagykati@hist.u-szeged.hu

Németh T. Enikő, Szegedi Tudományegyetem – MTA-DE-SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport, nemethen@hung.u-szeged.hu

Németh Zsuzsanna, MTA-DE-SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport, nemethzs7@gmail.com

Papp Melinda, Szegedi Tudományegyetem, pappmelinda54@gmail.com

Pethő József, Miskolci Egyetem, pethojos@gmail.com

Pomázi Bence, Eötvös Loránd Tudományegyetem – MTA Nyelvtudományi Intézet, pomazi.bence@gmail.com

Roskó Mira, Eötvös Loránd Tudományegyetem, mirarozsa@gmail.com

Simon Gábor, Eötvös Loránd Tudományegyetem, simon.gabor@btk.elte.hu

Szlávich Eszter, Eötvös Loránd Tudományegyetem, szlavicheszter@gmail.com

Tolcsvai Nagy Gábor, Eötvös Loránd Tudományegyetem – Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, tng hu@hotmail.com

Varga Mónika, Eötvös Loránd Tudományegyetem – MTA Nyelvtudományi Intézet, queeniemoni@gmail.com

ISBN 978-963-489-231-1

9 789634 892311